

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

1 9 1 9
1 9 3 8

T Ü R K

ÇAĞDAŞLAŞMASI

İ S L A M A
E T K İ

İ S L A M D A N
T E P K İ

D r . O R H A N K O L O Ğ L U

İÇİNDEKİLER

Sunuş	9
Bölüm I - Himayecinin Yönlendiriciliği	11
- Kitlelere ve haber ağına hakimiyet	13
- Propagandada yeni tercihler	17
- Sömürgeci hizmetinde Müslüman liderler	20
- Evcil kedi-sağılacak inek formülü işlemeyince	23
- Misakı Milli'yi unutturmak için Bolşevik damgası	25
Bölüm II - Himaye Kabul Edenlerin Çerçevesi	29
- Kemal'in yanılmazlığına saygıyla birlikte	31
- Araplarda Lozan için karşıt görüşler	32
- Misakı Milli'nin algılanışında çelişkiler	36
- Zafere katkı sorunu	40
- Arap/İslam liderliği sebebiyle eleştiriler	43
- Bağımsızlığı himayeci güdümünde bekleyenler	47
Bölüm III - Bağımsızlığın Kapsamı	53
- Bağımsızlık-Kapitülasyon çatışması	55
- Yumuşatılmış kapitülasyon önerisi	59
- Kapitülasyonsuz bir İslam toplumu	63
- Himayecinin verdiği özgürlük	69
- Kapitülasyonlara tepkinin genelleşmesi	72
- Mısır'da kapitülasyonla uzun savaş	76
- İran'da hızlı çözüm	80
- 25 yıllık öncelik	81
Bölüm IV - Cumhuriyetin Değerlendirilmesi	85
- Kemalizm: Demokratik diktatörlük	87
- İslamla bağdaşır/bağdaşmaz tartışması	91
- Bolşeviklik-Babilik damgası	97
- Toplumun yüzde 5'ile 95'inin ilişkisi sorunu	100
Bölüm V - Laikliği Tanımlayabilme	107
- Batıda ilk tepki: Hilafeti sahipleniş	109
- İslamda ilk tepki:Cahiliye ölümü tartışması	114
- Uzun vadede batı: Dinsiz değil ilgisiz	124
- Uzun vadede İslam: Önce din mi, özgürlük mü?	128
- Denemenin sonucunu bekleme önerisi	139

Bölüm VI - Milliyetçilik Açmazı	143
- Lider/örnek arayışında sıkıntı	145
- İkinci Endülüs psikozu	149
- Yerel çözümlere geçiş	153
- Batının emperyalizmi ile uygarlığını ayırabilme	158
Bölüm VII - Dil-Harf Sorunu	167
- Aydınla halkı birleştirme arayışı	169
- Yeni Türk harflerine geçiş	173
- Arap harflerini kutsallaştırmada milliyetçilik	178
- Kur'an ezberlenecek mi, anlaşılacak mı?	183
- İbadette Türkçe ve radyo krizi	191
Bölüm VIII - Kişilik Arayışında Başlık	199
- Fesin İslamın simgesi oluşu ve reddi	201
- Fesi kutsal sayıp vazgeçmeyenler	206
- Şapkayı zorunlu kılanlar	212
- Ulusal başlık arayanlar	214
Bölüm IX - Kadın Haklarının İçeriği	219
- Tanzimat'tan Kemalistlere 'Türkiye'deki evrim	221
- Avrupa'nın önüne geçen adım	225
- Kemalist modeli tercih edenler	229
- Peçeyi belirleyici sayanlar	233
- Şeriat mı, medeni kanun mu tartışması	238
Bölüm X - Dış Türklerin Tercih	247
- 150'liklerin uzlaşmazları	249
- Özeleştirici yapabilenler	255
- Kemalist-Anti Kemalist çatışmaları	258
- Sabık halifelere ait bazı notlar	261
Bölüm XI - 1919-1938'in Dünya ve İslam Tarihindeki Yeri	265
Bölüm XII - Fotoğraflar	279

KISALTMALAR

Sık kullanılan bazı yayın organları için seçtiğimiz kısaltmalar:

AH	el Ahram (Kahire)
BE	Belag (Beyrut)
CDS :	Corriere della Sera (Milano)
DC	Daily Chronicle (Londra)
DE	Daily Express (Londra)
DN	Daily News (Londra)
DT	Daily Telegraph (Londra)
EG	Egyptian Gazette (Kahire)
FI	Le Figaro (Paris)
IS	Islamic Review (Woking Camii İngiltere)
KI	el Kıbla (Mekke)
LII	Lissanul Hal (Beyrut)
MG	Manchester Guardian (Manchester)
MN	El Manar (Kahire)
MOK :	el Mokattam (Kahire)
MP	Morning Post (Londra)
MW :	Moslem World (İngiliz Misyonerlerinin)
NE	Near East (İngiltere)
NFP :	Neue Freie Presse (Viyana)
NYT :	Newyork Times (New York)
OM	Oriente Moderno (İtalya)
OR	L'Orient (Beyrut)
RE	Le Reveil (Beyrut)
ST	Statesman (Londra)
TE	Le Temps (Paris)
TI	Times (Londra)
TR	Tribuna (İtalya)
V	Vorwaerts (Almanya)

Daha önce yayınladığımız iki ciltte (Gazi'nin Çağında İslam Dünyası) 1919-1938 arasındaki olaylara daha çok siyasi açıdan bakmıştık. Bunun için, Osmanlının Tanzimat'ı başlatan ve diğer İslam toplumlarından farklı yanlarını, Avrupa ile ilişkilerindeki özgüllüğü de vurgulayarak, oluşumların uzun süreli bir değişimin sonucu olduğunu belirtmeye çalıştık.

Konunun eksik kalan, Atatürk Devrimleri/İnkılapları denilen 1919-1938 arası Türk Çağdaşlaşması eski deyimle modernleşmesi kısmını bu kitabımızla tamamlamaya çalışacağız.

Türkiye ile diğer İslam ülkeleri arasındaki benzerlik ve farklılıkların bu hızlanmış değişim süreciyle etkilenişi, dünyada bugünkü ve 21. yüzyıldaki durumumuzun anlaşılabilmesi için önem taşıyor. Araştırmamızın ağırlığı 1919-1938 arasındaki, yani kendi dönemindeki değerlendirmeleri yansıtmaya yöneliktir. Ancak ilk ciltlerde olduğu gibi, bunda da, çağdaşlaşmanın 19. yüzyıla uzanan kökenlerine zaman zaman ineceğiz. Ayrıca, gelecek falcılığına fütüroloji'ye düşmeden, 1919-1938'de atılan tohumların Türk toplumuna, diğer İslam toplumlarından farklı olarak nasıl bir gelecek biçimlendirdiğini, 21. yüzyıla projeksiyonlarla ortaya koymaya çalışacağız.

Dönem İslam tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğundan gününde de, günümüzde de İslam toplumlarının kitleler düzeyinde en çok tartışılan konularındandır. Dolayısıyla soruna sadece doktriner açıdan bakmanın yeterli olmadığı, kamuoyu oluşması -bir bakıma **Zihniyet tarihi**- açısından da bakınak gerektiği kanısındayız. 1920'de tarihinin en aşağı noktasına inen İslam dünyasının, ondan sonra başlayan ve 21. yüzyıla da uzayacağı görünen köklü değişim sürecinin içinde hâlâ tutarlı bir çizgiyi bulamamış olması sebebiyle çok başka koşullarda kullanılmış stereotiplerin, kalıpların, damgaların kamuoylarını yönlendirmek için şimdi de aynen kullanıldığı farkediliyor. Açıkça akılcılıktan çok duygusallığın, fikirden çok zihniyetin egemen olduğu bir ortam hâlâ sürüyor. Bu nedenle araştırmamızda, bu kalıpların oluşum şekil ve sebeplerini, gününün

koşullarıyla bağlanularını belirtmeye ve bazı çevrelerin hâlâ 1920'lerdeymişler gibi düşünmeye devam etmesinin çelişkisini ortaya koymaya çaba sarfettik. Dolayısıyla 1919-1938 çağdaşlaşmasını, önem sıralamasına bağlamadan, oluşumların kronolojik sırası içinde ele alarak, bu kalıpların bazan konuyla hiç ilgisi olmadan bir alandan diğerine nasıl aktarıldığını, toplumları yönlendirmekte nasıl kullanıldığını göstermeye gayret ettik.

İslam toplumları 21. yüzyıla kişilik bunalımı içinde giriyorlar. Kendilerini daha iyi yargılayıp çözümler bulabilmeleri için, 1920 sonrasındaki yol ayrımında neler yapılmış ve söylenmiş olduğunun, duygusallıktan uzak, objektif şekilde değerlendirilmesi şarttır. Bu ancak, **çağımızda İslam dünyasındaki etken özeleştirici ögesini oluşturan 1919-1938 Türk Çağdaşlaşması'nın** gününde dünya ve İslam alemi içindeki yerine oturtulmasıyla mümkündür. İnkarlara, redlere, suçlamalara rağmen sonradan benimsenen ilkeler; o an içinde gerekli olan ama zamanla geçerliliğini yitiren yöntemler; ya da bile bile ısrar edilen ütopyalar, gerçekçi bir şekilde ortaya konabilirse, bu bunalımı aşmak daha kolaylaşacaktır.

Yöntem açısından bir noktaya daha işaret etmek istiyoruz. Her bölümde o dönemin himayeci güçlerinin İslam kamuoylarını yönlendirme çabalarını da ayrıntıyla işledik. Bunun **Komplo Teorisi'**ne güç verecek bir nitelikte algılanmasına karşıyız. Sömürgeciler kendi çıkarları için çaba sarfederken İslam toplumlarının liderleri ve düşünürleri de kendi çıkarlarına en uygun olan formülü aramak zorundaydılar. Alınan kararlardan doğan başarılar kadar başarısızlıkların sorumluluğu da -dış etken ne olursa olsun- bu liderlere ve düşünürlere aittir. Bazı kavramların bazı eğilimleri ifade eder şekilde kullanılmasıyla da etkilenmediğimizi belirtmeliyiz. Devrim denebileceği gibi inkılap da denebilir. Gazi, M. Kemal ve Kemalizm deyimlerini Atatürk'ten çok kullanmamız da bir tercihin değil, araştırmamızın özelliğinin sonucudur. 1919-38 dönemi yayınlarında, 1934'den sonra beliren Atatürk ismi az bulunmaktadır.

BÖLÜM I

HİMAYECİNİN YÖNLENDİRİCİLİĞİ

Kitlelere ve Haber Ağına Hakimiyet

1919-1938 arasındaki Türk çağdaşlaşma girişimlerinin İslam dünyasındaki etkilerini ve aldığı tepkileri incelerken öncelikle Müslüman yöneticiler, aydınlar ve düşünürlerin yaklaşımları üzerinde odaklaşmamız gerekir. Oysa, o dönemde Türkiye dışında gerçekten bağımsız Müslüman toplumların bulunmaması sebebiyle, asıl **Sömürgeci Batı** Dünyası'ndaki yaklaşımları dikkate almak zorunluluğu beliriyor.

İngiliz Başbakanı **Lloyd George**'un kendisini ziyaret eden Hint heyetine **"Dünyanın en büyük Müslüman imparatorluğunun başbakanı sıfatıyla konuşuyorum"** sözleri büyük bir gerçeği yansıtır. Gerçekten o dönemde İngiliz kontrolü dünya Müslümanlarının yarısına yakınına etkisi altında tutuyordu. Dünya Savaşı'nın öncesinde de İngiltere'ye bağlı Müslümanlar, Hilafet devleti Osmanlı'da bulunanın altı misliydi. Hollanda, Rusya ve Fransa'nın Müslüman nüfusları da Osmanlı'ninkinden fazlaydı.

İran, Afganistan ve Hicaz, sınırlı ölçülerde bağımsız sayılabilirlerse de, onlar da bütün himayeciler gibi, Türkiye olayları hakkında sömürgecilerin ajans ve gazetelerinin yaydıkları haberlerin esiri durumundaydılar.¹ İngiliz **Reuter** ve Fransız **Havas** ajanslarının dünyayı paylaşmış olan tekellerinin güdümlü haberlerinin yanısıra², Avrupa'nın ünlü yayınlarının (**Times, Morning Post, le Temps, Figaro**, vb...) başlıca yorum kaynaklarını oluşturuyordu. Ayrıca, bu ülkelerde yayınlanan yerel Fransızca ve İngilizce gazeteler de (Lübnan'da **Le Reveil**, Mısır'da **Egyptian Gazette**, Hindistan'da çok sayıdaki **Anglo-Indian** adı verilen gazeteler gibi) yerli isteklerini sömürgeci çıkarlarıyla uzlaştırmayı hedef alan formüller yayınlıyorlardı. Doğaldır ki himaye yönetimleri, yerli dilli yayınları da, bazan maddi çıkar sağlayarak, bazan zorlayıcı önlemlerle, kendi çizgi-lerine yaklaştırebiliyorlardı.

1) Kral Hüseyin' in resmi sözcüsü el Kibla gazetesinde kullanılan İngiliz kaynaklı haberlerin çokluğu bunun kanıtıdır. Kibla'nın 408. sayısında Lavrens'in bir makalesi "Arapların dostu" kaydıyla aktarılmıştır. 496 ve 497. sayılarda (30.6 ve 4.7. 1921) Morning Post'tan naklen Kemalistlerin Bolşevikliği ve Bolşevik tehlikesinin Arapları tehdit ettiği ileri sürülür. Örnekler artırılabilir.

2) Koloğlu, Orhan, **Havas Reuter'den Anadolu Ajansı'na**, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara 1994; Mokattam'ın 1.4.1924 sayısındaki A. Sabri imzalı yazıda Reuter'in İsmet Paşa'ya atfen verdiği demecin uydurma olduğu, aslı İkdam'dan aktarılarak ortaya konmaktadır.

3) sırada Türkiye'nin hacca gitmek isteyenleri, Hicaz'da savaş olduğu gerekçesiyle uyarması da aynı kaynaklarca (Kibla ve Reuter) Türklerin dini terketme niyeti olarak sunulmuştur. Oysa Suudlarla Haşimiler arasında gerçekten savaş vardır ve bu yüzden o yıl hacılar Medine'yi ziyaret edememişlerdir.

Açıkcısı, Türkiye dışında, Fas'tan Hollanda Hindistan'ına kadarki bölgede kamuoylarını oluşturan mekanizmalar esas olarak sömürgecilerin ve çıkarları onlara bağlı uzlaşmacı yerli yöneticilerin kontrolundaydı. Bağımsızlık savaşı veren aydınlar azınlıkta, hatta marjinaldi. Kütleler ise örgütlü eylem yapacak bilince sahip değildi, kamuoyu oluşturan mekanizmalar tarafından kolaylıkla yönlendirilebiliyorlardı. Ankara'nın 1919'dan beri koşulsuz bağımsızlık ilkesinden ödün vermez kararlılığı ve uzlaşmayla değil bilek gücüyle hakkını elde etme yöntemi, doğaldır ki sömürgecileri rahatsız etti. Dolayısıyla ellerindeki güçlü kamuoyu oluşturma mekanizmasını **"Kemalist Örnek"**i aşağılama, küçük-şeme, yerme amacıyla işlettir. Özellikle Kemalist dönemin ilk on yılında bu yolu yoğun şekilde kullandılar. Müslüman düşünürlerin bazıları bunun farkındaydı. **"Türkiye ile nasıl savaşıyorlar?"** başlıklı bir yazıda³ bu propaganda yöntemi konusunda ilginç bilgi veriliyor: **"Avrupalılar Türkiye'yi kuvvetle yenme yöntemini bırakıp sözler ve kalemle yenme yoluna girdiler.** Filistin'i Siyonistlere vermek istemekle suçluyorlar ve bu söylentiyi Araplara Türklere karşı ayaklandırmak için yaydılar. İngilizler, iddia edilen kıyımlar konusunda Anadolu'ya araştırma heyetleri göndermek istiyorlar. Fransa ile İtalya, ancak Yunan kıyımları da araştırılırsa kabul edeceklerini bildirdiler (...) Türklere karşı bu tür saldırıların bir değer taşıdığına inanmıyoruz."

Doğulunun uydurma haberin hepsini farketmediğini söylemek güçtür. M. Kemal'in tedavi edilemez bir kalp hastalığına tutulduğu, eşinin de odasından çıkmasını engelleyen bir ciğer hastalığına yakalandığı⁴; ya da bombalı suikasta uğradığı, eşinin yaralandığı⁵; Avrupa'da turistik bir geziye çıkmayı planladığı⁶ şeklindeki haberleri hemen tekzip etmek ve hangisini yerlilerin hangisini yabancıların uydurduğunu saptamak pek kolay değildi. Evvelki cildimizde, M. Kemal'e mal edilen sahte bildiriler ve kurtarıcı hayali ordular konulu haberler Müslümanları da bu konuda günahsız sayamayacağımızın örnekleridir. Hem doğulunun hem batılının uydurmacılığından yakınan gözlemciler de az değildir. Avusturyalı gazeteci **Wolfgang Weisl**, 1926'da Hicaz'a gitmeden önce kendisine yerliler ve Avrupalılar tarafından, **Vehhabiler** aleyhinde pek çok şey söylendiğini

3) BE, başyazı 25.5.1922 'Keyfa yuharibu Turkiya'

4) RC, 16.11.1923

5) NYT, 8.1.1924, Atina'nın Elefteron Vima gazetesinden naklen.

6) El Ahrar, 12. 11. 1924, Havas Ajansından alınarak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

(Sakalı olmayanları kâfir diye çınlıçplak soyduklarını, mücevher takanı tutuladıklarını, sigara içenin elini kestiklerini, bütün mezar ve minareleri yıktıklarını) belirtip, kendi gözlemlerini şöyle aktarıyor:⁷

“Prensip olarak doğuda söylenen herşeyin yarısına inanırım. Asıl zorluk hangi yarının doğru olduğunu kestirmektedir (...) Cidde’de bütün minareler yerindeydi, Türk konsolosu Rudolf Valentino’yu andıracak şekilde tam traşlıydı, iki karantina doktoru sigara içiyorlardı, gemi-subayları da viski...”

Hiç şüphesiz gerçek, bu iki iddiadan da paylar taşıyordu. İşin ilginç, Müslümanlarını yönlendirmek için en çok maksatlı haber yaydıran İngilizlerin de, oyunlarını bozan söylentiler selbebiyle, hem yerli hem de Avrupalı gazetecilerden şikayetçi olmalarıdır. Yakın Doğu’daki huzursuzluktan tek sorumlu tutulmaktan rahatsızdılar. Kral Hüseyin’i devirmek için İngiltere’nin desteklediği Vehhabiler’in **“Arabistan’ın Bolşevikleri”** diye anılması, Arap annelerinin çocuklarını korkutmak için **“İhvanlar-Vehhabiler-geliyor”** tekerlemesini kullanması, Yemen’den Irak’a her tarafta Vehhabilerle savaş çıkacağının yayılması işlerine gelmiyordu. Yarı Resmi **Near East** yalan haberlerin çokluğundan yakınıyor ve suçluyor:

“Bu tür yalan haberlerin Arap basınında yer alması idrakimizi aşıyor. Avrupa ya da Amerikalı muhabirler ise bu heyecanlı konuları aynen aktarmaktan başka bir şey yapmıyorlar. Sorumluluk duyguları zaman zaman heyecan verici bilgi yollamaktan daha fazlasıyla ilgili değil. **Sansürün sakıncaları vardır ama, insan bazan Yakın ve Orta Doğu’nun ünlü haber üretme merkezlerine uygulanmasını arzulamaktan kendini alamıyor.**”⁸

İngiliz çevrelerinin bu yakınmalarına karşılık Avrupa emperyalizminin dışında ve karşısında sayıldığı için doğu toplumlarının ve Türkiye’nin o dönemde umutla baktığı Amerikan kamuoyunun özellikle İngiliz çevrelerince etkilenmesinin rolünü de dikkate almak gerekiyor. Dünya politikasının cahili olan Amerikalılar, bunlar kadar Levantenlerin de etkisiyle Türk politikasını hayli zora sokmuşlardır. 1925 yılında Orta Doğu’da yaptığı bir geziden sonra New York Başrahibi **Manning**’e bir mektup yollayan -Tabii kamuoyuna da açıklanmıştır- **senatör King** şunları belirtmiştir: “Türkiye ve Yakın Doğu’da Lozan antlaşma-

⁷) NFP, 6.2.1927

⁸) NE, 7.2.1929 s.153

sının onayını imkansız kılacak inkâr edilemez şeyler gördüm ve bu onayın mutlak reddi kararıyla döndüm, Türkiye hâlâ bir doğulu ülke. Bazı batılılaşma görünümlerine rağmen M. Kemal aslında tamamen doğunun etkisi altında. Milyonlarca Müslüman onu, hedefi Hristiyanlığın yıkılışı ile fatih ve savaşçı İslamı yeniden canlandırmak olan büyük bir Panislam hareketinin öncüsü sayıyor.” Bu etkiyle ABD’da **Lozan’ın Onayına Karşı Koyma Derneği** kurulmuştur. İddianın saçmalığına eleştiri dikkatli bir Fransız araştırmacıdan (**P. Gentizon**, le Temps, 1.7.1926) gelmiştir: “Kanımızca bu satırlar, Müslüman Yakın-Doğu’daki durum üzerinde tam bir bilgisizliği yansıtıyor. Yeni Türkiye’yi savaşçı bir Panislamizmle özdeşleştirmek ve M. Kemal’i doğunun etkisi altında sunmaktan daha yanlış bir şey olamaz.”

Bu tür eleştirilere Amerikan basınında da rastlanıyor, ama etkisiz kaldığı da inkar edilemez. NYT’in 20.2.1921 tarihli sayısında çıkan açık mektubunda, Ermeni olduğu anlaşılan H. Ekisian (Ikizyan?), Yunan Kralı Konstantin’in **“M. Kemal bir balondur. Yunan ordusu haktan gelir”** şeklindeki açıklamasına aşırı değer verilmesini eleştiriyor:

“Dünyadaki insanların çoğu kralla hemfikir olarak Kemal’in işbirliği yapılacak biri olmadığında birleşiyor ama **bu Türk, Yunanlı için bir balon olsa da müttefikler için yerinden kıpırdatılamayacak bir kaya halini aldı...** Eğer Avrupalı devletler Yakın-Doğu’da kısır çıkarları için çalışmasalar, kıpırdatılamaz bir kaya durumuna gelmezdi.”

Ermeni hiç şüphesiz, Türklere saldırımları için destek vadedilirken de aynı sloganların kullanıldığına, sonra ırkdaşlarının “kıpırdatılamaz kayalar” karşısında kaderlerine terkedildiğine atıfta bulunmak istiyordu. Yine NYT’a İstanbul’dan gönderilen bir haberde (21.2.1921 Havza bölgesinden yeni dönmüş birinin uyarısı var: “Gazetenize daha ciddi yazılar koyun. Kalite arayın, sayı çokluğuna dayanan propaganda yararsızdır. **Olayları, Boğaziçi’nin ötesinden görün.**”

Batı yayınlarının sadece böylesine saptırıcı ve propaganda amaçlı olduğunu söylemek yanlış olur. İngiliz tarafında ünlü tarihçi **Arnold Toynbee** ile Londra Doğu Dilleri Okulu’nun Müdürü Profesör **Sir Denison Ross**’u, Fransız le Temps gazetesi muhabiri **Paul Gentizon**’u, elli yıl Türkiye’de yaşamış Robert College Müdürü **C.F. Gates**’i, yine Robert College tarih hocalarından Profesör **A.H. Lybyer**’i **yargıları ne olursa olsun, gerçeği arayan batılilar** olarak

saygıyla anabiliriz. bunlara birkaç isim daha eklenebilir. Ancak İslam kamuoy-ları üzerinde, bunlardan sayıca düzinelerle fazla olan diğer nitelikli gazete ve ajans muhabir ve yazarlarının rol oynadıklarını kabul gerekir.

Türkiye ile hem hudut olan Suriye ve Lübnan Kemalist Anadolu ve İstanbul gazetelerini aldıklarından buralarda haberlerin içyüzü daha iyi görülebiliyordu. Mısır daha fazla, Hindistan ise tamamen sömürgeci ajanslarının etkisindeydi. Propagandalar da bu duruma göre biçimlendiriliyordu.

Propagandada Yeni Tercihler

Bütün çevrelerin bu emperyalist oyununu fark ettiklerini söylemek mümkün değildir. Hatta oyuna düşmemeleri olanaksızdı, zira kamuoylarını ilkelerinden uzaklaştırmaya ve "ehveni şer"e razı ettirmeye yetenekli üstün nitelikte kadro-ları vardı. Günümüz deyiimiyle şahinlerle güvercinleri aynı anda bir konu üze-rine yoğunlaştırabiliyorlardı.

Lozan görüşmeleri sırasında Vahdettin'in gezi ve demeçlerinin Anglo-Sakson basınındaki yoğunluğu, Bir Fransız yorumcusuna "Vahdettin İsviçre'de geri dö-neceği günü bekliyor, Lozan telgrafları İngiltere'nin Türk rejiminde bir değişik-liği umduğunu yazıyor" dedirtmiştir.⁹ Lozan'ın imzasının hemen ertesinde bile **Times**'in yorumu şöyleydi: "Halifenin tekrar sultan olup alkışlanacağı günlere kadar yaşamasını bekleyen çok kişi var."¹⁰ **Times**'in bu yorumunun hangi çev-relerin özlemini yansıttığını belirlemek için, dönemin en ünlü üç Müslüman dü-şünürünün Saltanatla hilafetin ayrılması ve Vahdettin'in durumu üzerindeki gö-rüşlerini aktarıyoruz:

Sabık Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin demeci (Özet):

Mısır topraklarına ayak bastığımdan beri pek çok gazeteci dünyevi gücün-den (Saltanattan) ayrılan hilafet konusunda konuşmamı istedi. Türkiye'deki in-kılaplar, şuşamış bir adamın uzaktan dolu sandığı ama yaklaşınca boş oldu-ğu-nu gördüğü bir sürahiye benziyor. Saltanatsız Hilafet olmaz. Böylesi İslami dev-let olamaz. Bu Müslümanı dininden çıkarmak gibidir Bunu yapmakla Türk hü-kümeti de İslamdan çıkmış oluyor. İttihatçılar ve onları izleyenler lâiklikle İsla-mı içinden yıkıyorlar. Hükümdarı halife olmayan Müslüman devletler yok de-

⁹⁾ RE, 19.7.1923, başyazı

¹⁰⁾ TI, 6.8.1923

göl, ama bu kez elindeki kendisi bırakıyor. Kemalistlerin davranışında bir Şura tercihi yoktu. İşin garibi Abdülmecit'in bu atıl ve batıl hilafeti kabul etmiş ve lâik hükümete uymuş olmasıdır. Bu iş zorla ve ikrah ile yapılmış olduğuna göre şeriatı uygun sayılabilir mi? Ben samimi bir Anadolu Türkü, Anayasadan sonra Osmanlı Meclisi'nde milletvekili olarak halkın kendi oyuyla seçtiği bir temsilci sıfatıyla, hilafete yapılan bu saldırıya karşı çıkıyorum. Başlarının üzerinde kılıç olmasa Anadolu buna karşı ayaklanacaktır. Kemalistler hilafetin yarattığı sorunlardan kurtulmak istiyor ama başkalarının ona sahip çıkmasına razı değil. İslam'da ilk kırılan testi bu değildir. Sözlerimi nakzedecek Mısırlı ve Hintliler çıkabilir. Bunu umursamıyorum, sabotajı **onaylayanlar olabilir. Ben onlara doğru yolu göstermeğe çalışıyorum.**¹¹

El Ezher Şeyhi eski vekili Muhammed Şakir (Özet):

İngilizlerden sığınma hakkı isteyen Vahdettin'i hilafetten uzaklaştıran TBMM, Allah yardım ederse daha çok hizmetler edecektir ve prestiji eskiden yüksektir. Sultan Mehmet Reşat savaşta Mısır'ı kurtarmak için beyannameler yayınlamış bir milyonluk ordu yollamış ve halife olarak İngilizlerle savaşmıştır. Öyle ki Lloyd George zaferi kazanan Mareşal Allenby'yi Haçlı Kumandanı ilan etti. Vahdettin ise Peygamberin halifesi sıfatıyla milliyetçi savaşçıları şeriatı aykırı davranmak, fitne ile suçladı ve haricî ilan etti. Sonra da gitti İngilizlere sığındı. Allahtan, Peygamberden, halkından utanması yok mu? Peygamberin halifesi olarak nasıl konuşabilir? Bu eski rejimi yıkmak Müslümanlara görev değil midir? İslamı ve Müslümanları felaketten kurtarmak için Sarayın ve Babıali'nin durdurulması şarttır. Müslümanları halifeden uzaklaştırıp düşman cephesine yönelmeye sevkeden onlar olmuştur. Müslümanlar kaybettikleri başkentlerini ele geçirmek için hainlere karşı arslanlar gibi savaşlar. Ankara'nın kahramanları İslamın koruyucuları Kemalistler bütün Müslüman milletlere özgür yaşamak için örnek olacaklardır. Müslüman dünyası artık himaye ve manda altında kalmaz. Hilafet İstanbul'da Osmanlı ailesinde kalacaktır. Artık Müslümanlar tek bir kişinin sözüyle hareket etmeyecektir.¹²

El Manar: Yeni Türk İnkılabı (Özet):

Devleti Osmaniye'nin sona erdirilmesi ve Türkiye Devleti'nin kurulması, Osmanlı hilafet makamından dünyevi gücün kaldırılması, halifenin meclise bağlan-

11) MO. 3.12.1992; OM. 15.1.1923. s. -65

12) MO. 5.12.1922

masına ve Avrupa demokrasisine yönelinmesine sebep olan olaylar hakkında (...) misafirimiz **Hindi Mevlana Ebul Kalam**'ın düşünceleri: Bu sonucu getiren olaylar, halifenin şeyhülislam aracılığıyla Kemalist kâhramanları (Abdal el Anadolu el Kemaliyin) idama mahkum ettirmesi, onlarla savaşacakları şehid ve gazi ilan etmesidir. Bunlara karşı Kemalistler Milli Misakı ilan ettiler (...) İslama zarar vermiş olan, Vahdettin'in fitnesiydi. Osmanlı Devleti İslamın zafer kılıcıydı. Kemalistler zaferi İngiliz düşmanlığıyla kazanarak devleti ve ümmeti takviye ettiler. Vahdettin ümmetin içine fitne sokmakta kullanıldı. Şimdi kutsal topraklarda Hicaz Meliki ile ittifak ederse, ümmet ve milletin düşmanı olduğu bilinmeli.¹³

Görüldüğü gibi, suç ortaklığı sebebiyle eski şeyhülislam Vahdettin'i savunmakta, bir Arap ve bir Hintli otorite ise onu açıkca lanetlemektedirler. Birleştikleri nokta ise, saltanatla hilafetin ayrılmasına karşı olmalarıdır. Propaganda araçları bu yeni duruma uyum sağlamak için hiç gecikmemişlerdir. Vahdettin kozu elden bırakılmadan -Türkiye'de bir ayaklanma olup Kemalist iktidarı devirirse meşru hükümdar niteliğiyle kullanmak için- saldırıların karara karşı bütün İslamları ayaklanmaya çağırmaya yöneldiği görülür.

"Hintteki hilafet hareketi dini temele dayandığına göre M. Kemal'in halifeye layık gördüğü insafsız davranış İngilizlerin halifenin düşmanı olduğu inancını değiştirmelidir" - "Papayı İtalyan meclisinin seçmesine benzer bir karar, Hintlileri hayli şaşırtacaktır" - "Halifeye uygulanan davranışa karşı Hindistan ayaklanmalıdır" - "Sultanın dini otoritesini yıkanın Türkler olduğunu artık Hintliler de inkâr edemez."¹⁴

İngiliz devlet adamları ve sözcüleri sık sık "Hilafet işi, Müslümanların bir iç sorunudur, biz karışmayız" yollu demeçler vermişlerse de konuyla yakından ilgilenmekten ve yönlendirmeye çalışmaktan asla vazgeçmemişlerdir.¹⁵ Arap hilafeti tezini başlatan **Blunt**'tan beri İngiliz resmi ve yarı-resmi çevrelerinin arzusu, kendi politikalarını destekleyecek ve Müslümanları böyle bir desteğe ortak edecek bir halife bulmaktır. "En büyük müslüman devleti" sıfatını taşıyan bir yönetimi bu davranışından dolayı haksız bulmak da mümkün değildir. Osmanlı, beşyüz yıl Ortodoks patrikliğinin koruyuculuğunu yapmadı mı? Times o gün-

¹³ MN, c. 23, s. 703, 713-714

¹⁴ Sırasıyla: DN, 4.11.1922; NYT'dan naklen TE 5.11.1922 s. 604; ST 28.11.1922

¹⁵ Evvelki ciltte, savaş sırasında hutbenin İngiliz kralı adına okutulmasının İngiliz hükümetinde ciddiyle tartışıldığından bahsetmiştik. 1920 Martında Avam Kanunları'ndaki tartışmalarda Asquith, hükümeti hilafeti Vatikanlaştırmaya çalışarakla vakit kaybettiği için suçlamıştır.

lerde bir yorumunda **“İslam için İngiltere’nin duyguları, Türklerinkinden az değildir”** diye yazmıştır.¹⁶ Bu değerlendirmenin geçerliliği tartışılmaz ise de, amaçların farklılığı tabii ki göz ardı edilemez.

Belki İngilizler en çok Müslüman’a hükmettikleri için hilafetle açıktan ilgileniyorlar ve saklanması güç oyunlar oynuyorlardı, ama diğer devletler de konuyla daha az ilgili değildi. Fransa’nın, olayların Tunus ve Cezayir’e yansımaları sansürle engelleme çabaları, Fas kralını (kendi ülkesinin halifesi) elinde koz olarak tutması, Suriye ve Lübnan’da kral Hüseyin’in hilafetini red eden akımı desteklemesi, ilgisinin derecesini kanıtlar. Bir avuç Müslüman uyrugunu kaybetmemek için İtalya’nın, Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin düşünce aşamasından ileri götürmedikleri hutbenin kral adına okunması girişimini yürürlüğe sokup, Bingazi’de **Viktor-Emanuel** adına söylettirmeleri ve bunu bütün dünyaya ajansla yaymaları, ilginin en uç noktaya varmış örneğidir.¹⁷

Sömürgeci Hizmetinde Müslüman Liderler

Şahin yönetiminin, hedeflediği İslam kitlelerinde etkili olmaması karşısında İngiltere -bundan tamamen vaz geçmeden- **“güvercinlerini”** de piyasaya sürdü. Bunlar Vahdetin’i son aşamada savunmayan, Kemalist Hareket’e saygı gösteriyor görünen iki Müslüman Hintliydi. Sünni halifesinin hakları üzerinde son derece hassastılar. Sadece ikisi de Sünni değildi. Hatta biri kendi cemaatinin bir tür halifesi sıfatına sahipti. İngiliz propaganda ve politika oluşturan mekanizmaların başansı bu nitelikli kişilerle İslam kamuoylarını yönlendirme gücünü göstermiş olmalarındadır.

Ağa Han (1817-1957), Şii, Nizari İsmaili tarikatının imamıdır. Ailesi Hazreti Ali’nin soyundan geldiği iddiasındadır. İlk Ağa Han ünvanını, büyük babası İran Şahundan almıştı. Ama ayaklanıp yenilince Hindistan’a kaçtı ve İngilizlere, ilk Afgan Savaşı (1839-42) ve Sind’in ele geçirilmesinde (1842-43) yardımcı oldu. **Karşılık olarak hem aylığa bağlandı hem de ‘His Highness = asaletineap’ ünvanı verildi.** 1881’de ölümünden sonra yerine geçen oğlu 2. Ağa Han dört yıl sonra ölünce, sekiz yaşındaki torunu Sir Muhammed Şah, İsmaililerin ima-

16) Tl, 27.1.1923

17) Haim, Sylvia G., **Arab Nationalism**, Un.of California, 1964 (2. ed) s.25 dipnotu 45; Haim, S.G., Blunt and al Kawakibi, OM 35 (1955) s. 132-143, Abdal muta’al Saidi’nin Al Mujaddidun fil İslam.. kitabından, Kahire 1952 s. 542-543

mı oldu. İranlı olan annesinin kontrolü altında köklü bir doğu ve batı eğitimi gördü. Yaşı ilerledikçe cemaatinin işlerinin yanı sıra Hint Müslümanlarının işlerinde de ön plana çıkmaya başladı. **İngiliz İmparatorluğuna bağlılığı ve cemaatinin İngiliz sömürgelerinde dalbudak salmış ticari faaliyetlerinin durumu sebebiyle Londra, daima şüphelendiği Müslümanların liderliğinde onu görmeyi tercih etti.** Şii olduğu için, Türk Hilafeti'ne sadakatten vazgeçmeyen Hintli Sünni Müslümanların karşısında siyasi komplikasyon yaratmadan yer alabilecekti. Onun başında bulunduğu heyetlerin başarısına izin verilerek Müslümanlar arasında da itibarının yükselmesi sağlandı.

Yerlilerin yönetimde temsili çabaları başladığında Müslüman "azınlığın" sayı gücüyle değil, sadakat ve siyasal önemine göre bir hakka sahip olmasını savunan **Kral Naibi Lord Minto**'ya 1906'da çıkan heyetin başında bulundu. Müslümanlara seçimlerde kontenjan tanınmasını sağladı. **Bütün Hindistan Müslüman Birliği**'nin Reisi oldu. Balkan Savaşı ve sonrasında İngiltere'nin Türkiye düşmanı politikasına karşı Hint Müslümanlarında başlayan tepkiyi bastıramayınca bu reislikten ayrıldı. **I. Dünya Savaşı başlayınca dünyanın dört bir tarafındaki İsmaili cemaatlerine telgraf gönderip kayıtsız şartsız İngiliz makamlarının hizmetine girmeleri emrini verdi.** Osmanlı Devleti savaşa girip Cihad da ilan edince, bütün İngiliz İmparatorluğu Müslümanlarını İngiltere'ye sadık kalmaya davet eden bir bildiri yayınladı. Bu hizmetlerine karşılık, gittiği yerlerde onbir pare top atışıyla karşılanmak hakkı tanındı.

Ağa Han'ın, I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye karşı İngiliz politikasında birlikte rol oynayan arkadaşı **Amir Ali** de (1849-1928) soyunu sekizinci Şii imamı Ali Rıza'ya bağlayan bir kişidir. 1873'den itibaren İngiltere'de avukatlık yapmış, İngiliz Hindistan yönetimince en üst adli görevlere atanmış ve yaşamının son yirmi beş yılını yine İngiltere'de geçirmiştir. **Encyclopedia Britannica onun daima Hindistan'da İngiliz egemenliğinden yana olduğunu yazar.** Şii kökenli olmasına karşılık Amir Ali, kendisinin ne Şii ne de Sünni olmadığını **"Mutezile"**den (9. yüzyılda İslam'da aklı ön plana çıkaran akım) saydığını ileri sürmüştür.¹⁸ Her halükarda, Sünni olmayan iki kişiyi, Sünnilerin en önemli bir sorununda hakem gibi kullanabildiği için İngiltere'yi takdir etmemek elden gelmez.

1919'da **Hilafet Hareketi** güçlenip Hindularla işbirliğine girişince bu iki kişinin, özellikle demeçler ve bildiriler vererek Hindistan iç politikasını yönlendirmeye çalıştıkları dikkatlerden kaçmamıştır. Bir yanda **Gandi**, diğer yanda **Muhammed Ali** ve **Şevket Ali** gibi liderler tam hakları için savaşırlarken, Ağa Han / Amir Ali ikilisinden daima uzlaşma, İngiltere'nin çıkarlarına uygun davranma çağrılar yükselmiştir. İstekleri haklı gösterip, verilenle yetinilmesi tavsiyesinde bulunmak en çok izledikleri yoldu. Bu çerçeveyi aşmamak şartıyla İngiliz hükümetine akıl vermelerine de rastlanmıştır. Tabii asıl hedefledikleri İslam toplumdur. Makale ve açık mektupları İngiliz gazete ve ajanslarının desteği sayesinde bütün dünyada ve Türkiye'de de öğrenilmiş, geniş yankı yaratmıştır. Araştırmalarımızda, ayrı ayrı, birlikte ya da başkalarıyla Lozan'a kadar Türkiye ile ilgili şu mesajları verdiklerini saptadık:

- **Times**, 25.3.1919, Türkiye parçalanmamalı - **Times**, 6.6.1919, Türkiye parçalanmamalı - **Times**, 2.8.1919, Türkler İstanbul'da kalmalı - **Times**, 24.2.1920, Suçlu da olsa Türk dinlenmelidir - **Near East**, 2.12.1920, Sevr değişmelidir - **Times**, 6.7.1921, Yunan ihtirashlarına çatma - **Times**, 2.8.1921, Sevr değişmeli - **Times**, 19.9.1921, Yunanistan Trakya ve Anadolu'yu bırakmalı - **Reveil**, 9.11.1921, İngiliz Kızılhaçı Anadolu için yardım topluyor - **Times**, 12.11.1921, Türk barışı yapılmadıkça doğu durulmaz - **Daily Express**, 7.11.1922, Hilafet kongresi yapılsın - **Matin**, 27.11.1922, hilafet konusunda kongre yapılsın - En son girişimleri de, evvelki ciltte ayrıntılı şekilde anlatılmış olan **İsmet Paşa'ya mektup** olayıdır. Asıl sahibi vermeden mektubun yayımlatılması, hizmet verdikleri mekanizma ile ne denli özdeşleşmiş olduklarının kanıtıdır.

Mektup olayının hemen arkasından Ağa Han ile Amir Ali'nin bir İtalyan Orientalisti tarafından değerlendirilişi yargılarımızı onaylamaktadır:

"Ağa Han bazan Bombay'da bazan da Londra'da oturur, İngiliz gibi giyinir, duygularıyla İngiliz yanlıdır, açıklamaları çoğunlukla İngiliz davasına hizmet eder. İslam dünyasındaki önemi, ülkelerinden dışlanmış, Avrupalılaştırmış doğuların zaman zaman hak edilmemiş üne kavuştukları Avrupa siyasi ortamında sanılardan, çok daha sınırlıdır. Eski bir İtalyan diplomatı onun bütün Müslümanların dini lideri olmayı tasarladığını ve birlikte Zengibar'da düzenledikleri şampanya partilerini anımsıyor (...) Amir Ali tamamen İngilizleşmiş bir Hintlidir. Kendilerine "Modern Mutezili"ler denilen gruptan, tamamen Sünniliğin dışındadırlar (...) Sünnet ehli olmayan bu iki Müslümanın mektubu, Ankara hükümetinin Türk hilafetini etkisiz hale getirmesine karşı sürdürülen kampanyada Sünnilerin işine çok yaradı."¹⁹

Evcil Kedi-Sağılacak İnek Formülü İşlemeyince

Taktik değiştirmenin temelinde, Yunan hezimetinin arkasından başlatılan Türk Avrupa'ya dönmemelidir kampanyasının²⁰ fiyaskosu kadar, Kemalist örneğin diğer Müslümanlarca izlenebileceği korkusunun alt edilememesi de yatar. Türklerin İstanbul ve Trakya'ya girmesine izin verilmesinin o akımı güçlendireceğine inanılıyordu. Hatta kampanyaya, bölgeye dış bir güç olduğu ve Ermeni mandasını red ettiği halde Amerika da katıldı. "Mustafa Kemal haydutlar ordusunun"²¹ (Yazar ekliyor: Ordu değil daha iyi çapul yapabilmek için kurulmuş çetelerdir) bir milyon Hristiyanı tehdit ettiği, hatta öldürmeğe hazırlandığı iddia ediliyordu.²² Bu savaşa çağırımı fırsat bilen İngiltere Başbakanı da tehditler savurmaya başladı. Korkmakta haksız değillerdi. 1916'da Irak'ta ordusunun başında esir olduktan sonra üç yıl Türkiye'de kalan ve zaferden sonra M. Kemal'i ziyaret için Ankara'ya giden **İngiliz Generali Townshend** tehlikeyi batı dünyasına şu sözlerle açıkladı:

"Şu anda Kemal arzu etse bütün İslam dünyasına bize karşı ayaklanma işaretini verebilir... İslam dünyasının Türklerin liderliğinde İngiliz egemenliğine karşı örgütlü bir ayaklanması halinde, İmparatorluğumuzun güvenliğinin korunabileceği hususunda hiç bir umudum yok."²³

Türklerde uyanan kendine güvenin ve "Avrupa'dan aşağı olma kompleksi"nin aşılmış olması karşısında, kimisi M. Kemal'in şahsen, kimisi ise kontrol edemeyeceği aşırı uçların etkisiyle Doğu Sorunu'nun yeniden alevlenebileceği kanısına kapıldı. Korku o dereceyi bulmuştu ki, bütün yayınları Türk düşman-

20) Bu konuyu hemen her Avrupa yayını işlemiştir: (Yıl 1922) NYT 31.8, 5.9; MP 6.9; DT 8.9; DE 8.9 MG 8.9; DN 8.9; EPO 9.9; TRL 9.9; T19.9; CDS 2. 11; Fransızlar çok önceden Yunan savaşına karşı olduklarını belirttikleri için daha barışçı davrandılar. Türkiye-Fransız anlaşmasından aylarca önce RE'de (16.4.1922) şöyle bir yazı çıkmıştı: "Yunan zaferini arzu etmiyoruz. Yanlış ve Doğu'da yerleşmesini istediğimiz dengeye aykırı olur. Türkiye Bolşevizmin ilerlemesine karşı Avrupa'nın ileri karakolu olmalıdır. İngiltere'de bazı savaş aleyhtarları vardı. Örneğin Outlook (16.9.1922) "Dostumuz olması için Türkiye'ye iyi bir bedel ödemeliyiz. Mısır'ın, Irak'ın, Filistin ve Hind'in sükuneti için gerekli" diyor. Ama asıl çoğunluk savaş yanlılarındaydı. Millervekili Masterman "Bolşevik ve Araplarla uğraşacağımıza Yunanlılara yardım edip barbar Türk'ü ortadan kaldıralım" diye yazıp ekliyor: "Asla Boğazi geçip Avrupa'ya yerleşmesine izin verilmemeli, hiçbir Hristiyan halk idarelerine ve kıyımlarına bırakılmamalıdır... Türk asla değişmez, veba olarak geldi, veba olarak gitti, eğer Avrupa'ya dönerse yine veba olacaktır." (NE 28.9.1922 s. 404. Westminster Gazette'den)

21) NYT, 12.11.1922, Elizabeth Harris yazısı

22) NYT, 14.11.1922 başyazı

23) NYT, 19.11.1922

lığı ile dolu olan bir yayın kendi çarpıklıklarını pek de alışılmamış bir şekilde ortaya döktü:

“Türkler Türkiye’de egemenliklerini istiyorlar. Uzakta duran bir kaplan olarak bize fazla geldi. **Eğer bu kaplanı evcil bir kedi ile sağılacak bir inek arasında bir şeye dönüştürmeyi düşünüyorsak başaramayız. İşin aslı şu ki, Türk’e bir hayvanmış gibi bakmaktan vazgeçmedikçe fazla bir ilerleme kaydedemeyiz.** Ondan hoşlanmak zorunda değiliz; ancak ihtiyatlılık ona -ve uygunsuz tutkusu (inconvenient passion) haline gelen özgürlüğüne- saygı duymamızı gerektiriyor.”²⁴

Bu özeleştir, Lozan görüşmelerinin Avrupa’nın Misakı Milli ilkelerini kabul etmemekte direndiği ve yeniden savaş çıkacağı söylentilerinin yaygınlaştığı bir döneme, 1923 Mart’ına aittir. Benzetmedeki çarpıcılık dikkatten kaçamaz. Evcil kedi ya da sağmal inek olmayı kabul edenler himaye/manda yönetimi altına alınmışlardı. Buna tek karşı çıkan Türkiye ise ikisini de red ediyor, sadece özgür olmak istiyordu. Emperyalist mantığının bu doğal eğilimi “uygunsuz bir tutku” diye nitelenmesi yenilgisini hazmedemediğinin kanıtıdır. Avrupa bütün insanlığa şartsız eşitlik ve özgürlük ilkelerini kazandırmış olduğunu inkar etmek bahasına direniyordu. Davranışın kökeninde Ankara’nın, Osmanlıları ikinci sınıf insan haline düşüren kapitülasyonları red etmesi vardır. Kapitülasyonların kalkması ekonomik sömürünün yok olması demekti. Bu takdirde, henüz bir iki yıl önce aceleyle özgürlüklerinden vazgeçip kapitülasyonların devamını ve Avrupa’nın himayesini kabul eden doğulu yöneticiler aldatıldıklarını ya da hata ettiklerini daha açık şekilde anlayacaklardı.

Din konusundaki eleştirilerde İngilizlerin büyük farkla diğerlerinin önünde gitmesine karşılık kapitülasyonlar konusundaki tepkide bütün batılılar adeta yarış içindeydiler. Başlangıçta eleştiriler Türk’ün kendini büyük devletlerle eşit saymaya kalkışmasına, şımarıkça haddini aşmasına, gururdan önünü görememesine, yabancı düşmanlığına yöneltildi. Bazı örnekler verebiliriz:

“(Hepsi) Türk milliyetçi balonu... Kendilerini herhangi bir Avrupa devletine eşit saymakla yetinmiyor, bütün devletlere de eşit sayıyorlar. İngiltere, Fransa, İtalya birleşirse Türkiye’ye ölçülü olmayı öğretir... M. Kemal’in kendisi ne denli aydın olursa olsun, Ankara politikasını dikte edenler doğululuktan kurtulamıyor.”²⁵

“Türkler sadece Yunan’ı yendi, Dünya Savaşı’nın yenilgi olduklarını unutmuyorlar -Zaferle şımardılar- Muhteşem Süleyman dönemindeki kibirliliğe büründüler.”²⁶

“Tam bir milliyetçi yabancı düşmanlığı içindeler.”²⁷

Misakı Milli’yi Unutturmak İçin Bolşevik Damgası

Böylesine saldırgan, şımarık, kibirli saydığı halde, Ankara’nın koşullarını kabul etmek zorunluğunda kalmakla himayelerindeki Müslümanların gözünde prestij kaybına uğrayan Avrupalılar için saltanatın hilafetten ayrılması iyi bir fırsat oluşturdu. Türk’ün Avrupa’ya layık olup olmaması esasen Müslümanları fazla ilgilendirmiyordu. Zaten Araplar arasında eskiden beri bu iddiayı ileri sürenler bulunduğundan dikkatlerin bu noktaya yoğunlaştırılması çok daha fazla işlerine gelecekti. Böylece en az 50-60 yıldır yararlanılan bir konu yeni koşullara uydurularak kamuoylarına sürüldü. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan **Panislam Öcüsü**’ne karşı Abdülhamit döneminde Türklerin İslamın lideri olamayacağı tezi yaratılmış, **İkinci Meşrutiyet**’te buna Türk yöneticilerin dinsizliği, masonluğu ve siyonistliği eklenmişti. Kemalist harekete İttihatçılıkla suçlanmasına rağmen mason ve siyonist damgası vurulmadı,²⁸ buna karşılık günün modası olan Bolşevik dinsizliği yakıştırıldı.²⁹ Örneğin, İngiliz ordusunun Irak’ta, petrole el koymak için değilde “Emir Faysal’ı Kemalist-Bolşevik ortak

26) RE, 22 ve 25.11, 29.12.1922, 25.1.1923

27) Fİ’den naklen RE 20.12.1923; ayrıca TE 15.11.1922; EG 22.11.1922; NYT 16.2.1923

28) ST 4.11.1922

29) Türkiye’de ilk kez 1918 sonunda Damar Ferid’in İttihatçılara sonra Kemalistlere yakışırmasıyla başlayan Bolşeviklik suçlaması Ankara meclisinin toplanmasından sonra özellikle Anglo-Sakson basınında çok kullanıldı. NYT’ya göre tam anlaşmışlardır (30.9.1920). NE’ya göre Ankara’da sovyet tipi hükümet yoktur ama Bolşevik etkisi artmaktadır (21.10.1920). Daily Telegraph 1921 Mayıs ve Haziran’ında Kemalistlerin isminden başka İslami tarafı olmadığına Müslüman alemini inandırmak için kampanya yürüttü. TA’ya göre (16.4.1921) Ankara hükümeti Bolşeviklere dayanarak Filistin’e ajanlar gönderiyordu. Bu iddialar zaman zaman doğu basınında da yankı bulmuştur. 1922 Kasım’ında iddiayı helirtmeniş yayın yok gibidir: TE 4, 10, 19; NYT 4, 5, 12; ST 4, 5, 19; TI 6, 24; MP 11, 19; RE 13, 16, 20, 24, 25; LH 24; Spectator 25; ayrıca NE 16.8.1923 ve 10.4.1924; RE 1.12.1922; 5 ve 25.1.1923; İtalya’nın yeni başbakanı Mussolini’nin Celaleddin Arife Avrupa hükümetlerinin Ankara’nın tamamen Bolşevik etkisinde bulunduğu inandıklarının söylemesi (RE 24.11.1922), ABD’nin eski İstanbul elçisi Morgenthau’nun Kemalistleri “Bolşevik, dinsiz, inansız” diye nitelenmesi ve “Türkiye’de bir iç savaş çıkarsa şükretmeliyiz” demesi anlayışın kapsamını gösterir. Fransız meclisinde de milletvekili de Chappedelaune 1.6.1922’de Alman-Kemalist-Bolşevik komplosundan bahseder.

saldırısı karşısında savunmasız bırakmamak için" bulunduğu ileri sürülebildi.³⁰

Bu nitelenin yaygınlık derecesi ve şekli üzerinde daha ayrıntıyla durmadan önce kampanyayı yürütenlerin ne düzeyde iddiaya inanarak sarıldıklarını belirtmek yararlıdır. Soru gayet açıktır: **Kemalistler Bolşevik mi, değil mi?...³¹** Fransız ve İtalyan resmi çevreleriyle yayın organları -pek az istisnaıyla- Ankara'nın milliyetçi bir çizgi izlediğini zaferin kazanılmasından önce kabul ettiler ve dostça ilişkiler kurdular. Hem resmi hem de özel kaynaklarından İngiliz politikasına sürekli eleştiriler bu yüzden yükselmiştir. İngiliz haber alma örgütlerinin raporlarında da Ankara'nın böyle bir eğilimi bulunmadığı hakkındaki notlara, başlangıçtaki ısrarlı araştırmalardan sonra, bolca rastlanır. Buna karşılık kamuoyunu hedef alan açıklamalarda, özellikle İslam dünyasına yönelik propaganda yayınlarında Bolşeviklik yakıştırmak tercihli bir konu olmuştur.

Avrupa basınında M. Kemal'in **"rejimimiz halk yönetimidir, saf ve temiz bir demokrasidir"** şeklindeki sözlerini aktaranlar görülmedi değil.³² Ancak bunun yanına liderin diktatörlüğe özendiği ve bunun için -cahil kitleleri çok etkileyebilecek bir deyimle- Hilafeti "Vatikanlaştırdığı" daha yoğun şekilde eklendi. Bununla İslamın temelini yıkan bir girişim olduğu ve Bolşevik esinle gerçekleştirildiği de sık sık tekrarlandı. **Times**'in **"Sadece Bolşeviklerin kabul edeceği bir karar; hilafeti Bolşevik zehiri ile Yeniçeri küstahlığı öldürdü, ya şimdi kılıcsız halifeyi bütün İslam red ederse"**³³ içerikli saldırısı bütün bir kampanyanın ruhunu yansıtır. Bunda sanki tarih boyunca İngiltere kılıçlı bir

30) NE 2.2.1922, s. 148

31) "Atatürk Komünist miydi?" sorusunu soran ve bu konuda en kapsamlı kitabı yazmış olan Rasih Nuri İleri'nin yargısı şöyledir: "Paşa'nın bir gerçekçi olduğunu belirttikten sonra, komünist olmuş muydu, sosyalist miydi sonlarına cevap verelim: kesin olarak hayır (...) zaten kendilerinin de söyledikleri gibi bu konularda tutarlı bir bilgileri yoktur...) komünist yönlü bazı yazılar yazması, demeçler vermesinden (...) sonra) bütün karşı fikirleri ve bu arada da sol fikir ve eylemleri yasaklamakla bir dönemlik yapmış nudur? (...) Atatürk samimiydi. Dönemlik yaptığı da söylenemez. Çünkü onun nazarında konu kuramsal, doktrine bağlı bir konu, bir sosyal düzen konusu değildi, çünkü onun için konu sadece Türkiye'nin , bağımsızlığını sağlamak konusuydu, bir de - garip görünebilirse de - kendisinde bir demokrasi özlemi bulunmaktaydı"(Atatürk ve Komünizm. Sarmal yay. İstanbul 1994, s. 24-25) şunları da ekliyor: "Gerçekçi durum muhakemesi Bolşeviklerle güçbirliğini zorunlu kılmaktaydı. Bir başka büyük gerçekçi ve de doktrinci Lenin de durumu benzer bir açıdan kendi devleti hesabına değerlendirmiş. Mustafa Suphi, Ethem Nejat gibi Türk komünist liderlerinin öldürülmesi olayı karşısında bile bu güçbirliğini sürdürmekte sakınca görmemiştir.

32) RE 28.11.1922

33) TI 6.11.1922

halifeden yanaymış gibi hava yaratılmağa özen gösterilmiştir. Bununla kararın bütün İslamca reddi suretiyle Kemalizm'in sonunun gelmesi umudu da ısrarla vurgulandı. Kampanyayı pekiştirmek için Türk muhaliflerin tezlerinin abartıyla yansıtılmasından özellikle medet umuldu. **Vahdettin'in mabeyincisi Rıfat Bey**'in "kararı bütün İslamın red, sadece Bolşeviklerin kabul edeceği" yolundaki açıklaması,³⁴ Mısır'a sığınan eski Şeyhülislam **Mustafa Sabri**'nin Ankara hükümetini Mürted'likle (İslamı bırakıp başka dine giren) suçlaması,³⁵ **Şerif Paşa**'nın Paris'ten "İslama ihanet edilmemesi" çağırısı³⁶ bunların örnekleridir. Vahdettin'in demeçlerine ve Mekke ziyaretine İngiliz basınında ve Reuter ajan-sınca verilen önem de anımsanmalıdır. Unutmamalıdır ki, eğer Hindistan'dan büyük tepki gelmeseydi eski Sultan/Halife'yi Hindistan'da da gezdirmeyi plan-lıyorlardı. Belki de Hilafetin uygun bir Hintliye, adaylar arasında ismi geçen **Haydarabad Nizamı**'na devri tasarlanıyordu. Bununla ne büyük bir propagan-da olanağı sağlanmış olacağı düşünülmelidir.

Vahdettin'in bildirisindeki³⁷ başkentin İstanbul'dan Ankara'ya naklinin Kemalistlerin Bolşeviklere daha yakın olmak arzusundan doğduğu iddiası da -sanki İstanbul'dan daha kolay ilişki kurulamazmış gibi- bu propagandaya des-tek verdi. Gittikçe yoğunlaşan bu propaganda karşısında **İsmet Paşa**, Lozan'da, TBMM anayasasındaki "**Vekil**" sözcüğünün anlamının çok açık olmasına kar-sılık pek çok batı gazetesinde "**Komiser**" diye çevrilmesine, böylelikle An-kara'ya bir Bolşeviklik damgası vurulma çabalarına karşı çıkmak ihtiyacını bile duymuştur.³⁸

34) NYT 5.11.1922, AP ağızına demeç

35) MOK 3.12.1922

36) ST 10.11.1922. Reuter haberi

37) İkinci cilde bkz.

38) TE 1.12.1922, Lozan'dan haber: Fransızların Bolşeviklik suçlamalarında çok daha ihtiyatlı davrandıkları görülüyor. Ankara Meclisi'nin açılışının hemen ertesinde Lübnan'ın Fransız basınında Türklerin Avrupa'ya karşı olmakta Bolşeviklerle birleştikleri, çıkarların karşıt olduğu (RE 2.6.1920) ve dini inancın Bolşevik olmalarını engelleyeceği (7.7.1920) kaydedilmiştir. 1921 Mayıs'ında Ankara'yı ziyaret eden B.Gaulis Burada "Bolşevikliğin tam antitezini, vatanseverliğe, aile bağına, özel mülkiyete davanan, gelenekler ve mevcut güçlerden destek olan bir yapılaşma bulunduğunu" kaydediyor (**Le Nationalisme Turc**, s. 137). Figaro 4.5.1921 başyazısıyla "Türkler Bolşevik olamaz" der. Trablusşam'lı **Dr. Mika** ya göre (RE 11.6. 1921) "Bolşevizm'i Türkler, asıl ihtiraslarını -Panislam- örtmek için kırmızı bir perde olarak kullanıyorlar; Türklerin Bolşevik olacaklarını iddia edebilmek için doğuda hiç yaşamamış olmak gereklidir."

19. yüzyıl boyunca en üstün toplumsal hedefin ulusculuk olduğunu savunan Avrupalıların Türk Ulusculuğu'nun başarısı karşısındaki telaşı gerçekten üzerinde durulması gereken bir husustur. İslam birliğine karşı çıkarken İngilizler Mısır, Irak; Fransızlar Suriye, Lübnan ulusculuklarını teşvik ediyorlardı. Ve bunlardan uysal olmalarını istiyordu. Oysa Kemalist akım bağimsizlikçiydi. Bu tür dinamik bir akım işlerine gelmiyordu. Özellikle Kemalist ulusculuğun temelini oluşturan **Misakı Milli**'nin herkesce bilinmesini önlemekte batı basınının gösterdiği özen dikkatlerden kaçmaz. Bütün enternasyonalizmleri (Panislam, Panturan, Sosyalist) red eden bu tezi bilmiyor değillerdi. 1920 Ocak ayında Osmanlı Meclisi Mebusanında ilan edildiğini de öğrenmişlerdi. Aynı yılın Mayıs'ında M. Kemal, **Chicago Tribune** muhabirine bunun programlarının esasını oluşturduğunu belirtmiş,³⁹ sonra her fırsatta (Afgan, Kafkas, Rus, Fransız anlaşmaları ve barış pazarlıkları vesilesiyle yapılan açıklamalarda) yinelenmiştir. 1921 Ekim/Mayıs aylarında İngiltere, İstanbul'daki **Japon elçisi Uchide**'nin aracılığıyla hem Babıali hem de Ankara ile Misakı Milli'yi tanıma karşılığında ödün isteme pazarlıklarına bile girişmişti. Buna rağmen batının Misakı Milli'yi ciddiye almamakta ısrar ettiği gözden kaçmıyor. İngiliz resmi yayını Büyük Zafer'in arkasından ilk kez **"Bugünlerde çok bahsi geçtiği için"** diyerek Misakı Milli'nin metnini yayınlamıştır. Yine de bunda belirlenen ilkeleri önemsememekte kararlı olduğu gözden kaçmıyor. Lozan'ın imzasından sonra bu konuda yazdığı satırlar "şaşkınlık numarası"nın çok güzel bir örneğini oluşturuyor.

"Misakı Milli Sevr'den yedi ay önce ilan edilmişti. Ama zamanında bunun hakkında pek az şey işitildi. Pek az kişi içeriğinden haberdardı. Oysa bugün Misakı Milli her konuda Sevr'i alt etti."⁴⁰

Ankara'nın bütün çabalarına rağmen bu belgenin gerektiği şekilde önemsenmemesinin temelinde üç sebep bulmak mümkündür: 1) Emperyalistlerin paylaşma anlaşmalarına aykındır, 2) Sömürge halkları aynı ilkeleri benimserlerse imparatorluklarının temelleri sarsılabilir. 3) Kemalistlerin uluscu olduklarını belirtmek Bolşevik-Dinsiz diye suçlamalarını engelleyecektir.

Ne kadar yazıktır ki, o dönemde doğulu-Müslüman gözlemciler içinde olaylara bu açıdan bakana yok denecek kadar azdır ve çoğunluk batıların propagandasının etkisi altında kalmıştır.

39) Halkın İhtiyatı Milliye, 10.5.1920

40) NE 21.9.1922 ve NE 23.8.1923 s. 195, Yüzbaşı W. Benn'in yazısı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

BÖLÜM II

HİMAYE KABUL EDENLERİN ÇERÇEVESİ

Kemal'in Yanılmazlığına Saygıyla Birlikte...

Türk zaferi, batı kadar İslam dünyası üzerinde de şok etkisi yarattı. kabul gerekir ki böyle bir başarıyı pek az kimse umut ediyordu. Mucize nitelikli olayın etkisiyle, Vahdettinciler, Hüseyinciler ve ısrarlı İngilizcilerle Fransızcıların dışındaki İslamcı düşünürlerin çoğu, zaferden önce zaman zaman kullandıkları, batılıların anti-Kemalist sloganlarını 1922 Eylülünde birdenbire terkettiler. Öyle ki, saltanatın hilafetten ayrılması kararı bile ihtiyatla karşılandı. En kararlı Türk karşıtı **El Manar**'ın zaferi incelediği yazısında⁴¹ eski saldırılarını unutup Osmanlı Devleti'ni "**Son savaştan İslam Devleti**" olarak nitelemesi, "Kutsal Zafer"den bahsetmesi ve 1911'den beri İtalya, Balkanlar, İngiltere, Fransa, Rusya, Yunanistan ve Ermenistan'la savaş halinde olduğunu kaydederken Şerif Hüseyin'in Arap ayaklanmasından hiç bahsetmemesi, içine düştükleri açmazı ve genel havayı yansıtıyor.

Hindistan'ın büyük kısmına hakim olan "Kemal'in yanılmazlığı" dogması⁴² hiç şüphesiz İngiliz umutlarına en büyük darbe oldu. Ankara ne karar alırsa bunu "Hilafet Hareketi'nin amacına uygun" sayıyorlardı. Üstelik, "İngiltere Türkiye'nin dostu olursa bizim dostluğumuzu kazanır" şeklindeki bir gözdağı bile verildi. Hint Liberal Partisi'nin bir üyesi buna "**Derilerimizden Türk askerine ayakkabı yapmaya hazırız**" sözlerini bile ekledi. Hint Müslümanlarının liderlerinden **Hakim Ajmal Han** ile **Dr. Ansari**, yayınladıkları bildiride⁴³ İngiliz karşıtlığını daha da kesin belirttiler. Reuter Ajansı'nın konu üzerinde bol ve çarpık haber vererek hem Kemalistlere sempatiyi azaltmak hem de Hindistan'da İngilizlere karşı bulunan tepkiyi başka yöne çevirmek amaçlı çabalarını yerdikten sonra ekliyorlardı:

"Yetkinin TBMM'ne devredilmesi aksine Hilafeti güçlendirmiştir. İptal bahis konusu değil, Vahdettin'in müttetiklerin oynacağı olduğunu bilenler bunu alkışlar. Vahdettin de, Mısır, Hicaz, Mezopotamya kralları da bizi kandırılmazlar. İngiliz propagandası Türklere sevgimizi yıkamaz."

Afganistan'ın Ankara elçisi de İzmir'de yaptığı açıklama ile sadece Afganlıların değil bütün Müslümanların da Türkiye ile beraber olduğunu ifade etti.⁴⁴

(1) MN c. 23 s. 713. Zafer el Türk bil Yunan

(2) TI 7 ve 28. 12.1922, NYT 6.1.1923; Hindistan Gıyâ Cemiatı Uleması kararı, TI 18.1.1923

(3) ST 16.1.1922

(4) MP 15.1.1923

Mısır'da kararın hem hilafetin hem de İslamın yaranna olduğunu ve İslam'da yönetimin halka aitliğini ileri sürenler az değildi.⁴⁵ Küteller üzerinde etkili ulemaya egemen eğilim ise **"İslamın savunucusu M. Kemal'in Avrupa'ya kafa tuttuğu bir sırada onu zora düşürecek davranışlara girilmemesi"**⁴⁶ yolundaydı. El Ahbar, Ajmal-Ansari bildirisine benzer bir yazıyla İngiliz oyunlarına dikkati çekti: "Hilafet işi yalnız Türkleri ve Müslümanları ilgilendirir. İngilizler Türkleri suçlayarak İslami akımı Türklerden uzaklaştırmak için fırsat kolluyor. Kararın ne şartlarda alındığını öğreninceye kadar İngiliz oyununa gelmeyeceğim. Tek bir Müslüman Vahdettin'i sevmeyiz ve M. Kemal'e kıyamaz. **İngilizler hesabına çalışan Sultanı, Şerif Hüseyin'i sevmiyoruz. Kemalileri Allah yolladı.**"⁴⁷

İşin içine Avrupa parmağının girmesini engellemek için Ankara'nın kararına destek veriyor görünmekle birlikte bu tutum şartsız değildi. **El Mokattam** ve **El Ahbar**'da papa gibi sadece ruhani yetkilere sahip bir halifenin kabul edilemeyeceği belirtildi.⁴⁸ **Ajmal Han** ile **Dr. Ansari, Ağa Han**'ın ilerde Mısır'da bütün Müslüman toplumların temsil edileceği bir toplantı yapılması önerisine katılıyorlardı.⁴⁹ Mısır Uleması da barış görüşmeleri süresince bekleyip M. Kemal Avrupa ile işini bitirdikten hemen sonra hesaplaşmanın uygun olduğu düşüncesindeydi. Bu arada TBMM'nin sade Türkiye'yi değil İslamı ve bütün İslam halklarını savunmayı unutmaması gerektiğini tekrarlayanlar, halifeye saltanat yetkisinin geri verilmesinde ısrar edenler ve **Karahisar Milletvekili Şükrü Efendi**'nin Hilafet Risalesi'ndeki muhalefetini yansıtanlar eksik değildi.⁵⁰

Araplarda Lozan İçin Karşıt Görüşler

Mısır'ın ve Suriye'nin bazı çevrelerinin bu yumuşak yaklaşımının kökeninde Lozan Barış görüşmeleri sırasında ülkeleri için bazı avantajlar sağlamak düşün-

45) Nizam, el Askar ve el Düstur gazetelerinden naklen EG'nin 8, 9 ve 13.11.1922 sayılarından

46) El Askar'dan naklen EG 8.11.1922

47) EG 8.11.1922; El Manar sahibi Reşid Rıza'nın kral Hüseyin'i Tagut (Sapık, zorba, şeytan anlamına, İnsanları Allah'a inan etmekten uzaklaştırıp kendisine veya başka şeylere kulluk yapmaya çağıran her şey taguttur) diye nitelediğini Elie Kedourie yazıyor 'Egypt and the Caliphate', Journal of the Royal Asiatic Society. Ekim 1963. s. 215-216

48) EG 7 ve 9.11.1922

49) EG 16.11.1923

50) AH 12.2. 1923; Bütün Mısır gazeteleri Şer'iye vekili Vehbi af. ile M. Kemal'in konu hakkındaki açıklamalarını, Ahmed Şerif Sanusi'nin Celal Nuriye TBMM ve M.Kemal'in haklı olduğu hakkındaki demecini yayınlamışlardır.

cesi yatmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin vilayeti sayılıp, Misakı Milli'nin tanıdığı özgürlük ilkesi çerçevesinde otomatikman bağımsızlıklarını elde edebileceklerini umanlar vardı. 1914'den beri İngiliz ve Fransızlarla yapılmış gizli ve açık anlaşmaları unutup hepsi, hatta Hicaz Kralı Hüseyin bile Lozan görüşmelerinde taraf olmak istiyorlardı. Resmen katılmadığı halde onun adına, Tarihi Eserler Alt Komisyonu'nda **Mukaddes Emanetler'in Hicaz'a iadesi** istendi.⁵¹ Gereğçe olarak bunların çoğunun Hintlilerin hediyesi olduğu gibi çelişkili bir iddia ortaya atıldı. Türk sultanlarının yaşlanamaz katkılarının bu fırsatla unutulması da ön yargının bir kanıtıdır. İşin garibi Hüseyin galipler arasında yer almak isterken Filistin, Mısır ve Suriyeli bağımsızlık yanlıları Türk tarafında olmak istiyorlardı.⁵² Daha da garibi barış konferansı için çağının, himayecileri olan İngiltere, Fransa ve İtalya'dan geldiğini, asıl onların onayını almaları gerektiğini unutuyorlardı. Japonya ve diğerleri gözlemci gibi çağırılmıştı. Türkiye'nin bir çağın hakkı yoktu. Kapitülasyonlarda cepheyi kalabalıklaştıracakları endişesi ile Ankara, İspanya, Hollanda, Danimarka, İsveç, Belçika gibi tarafsızların katılmasına şiddetle karşı çıktı. Müttefikler de Türkiye'nin önerdiği Sovyetler, Ukrayna ve Gürcistan'ı red ettiler.

Arapların çelişkili tutumuna en çarpıcı örnek Filistin konusundan verilebilir. Türk ordusu Kudüs'ü terkederken şehrin anahtarlarını ne İngilizlere ne de baş yardımcılarını Hüseyin'in temsilcilerine değil, şehrin en ünlü Arap ailesine **Hüseyin**'lere teslim etmiştir. Simgesel de olsa önem taşıyan bir davranıştı. Açıkça malı gerçek sahibine bırakmışlardı. Bağımsızlık vaadiyle Osmanlıya ayaklananlar, bu teslimden beş yıl sonra, 1922 Mayıs'ında hem İngiltere hem de kendi ırkdaşları tarafından kandırıldıkları düşüncesindeydiler. İngiliz haber alma kaynaklarına ulaşan bilgilere göre Filistinliler arasında **"Türklerin Filistin'e girişine**

51) TI 26.1.1923; Curzon, Lozan'dan Cidde'deki İngiliz temsilcisine - Tabii Kral Hüseyin'e ulaştırılması için - gönderdiği 27.12.1922 tarihli mesajda, Emanatı Mukaddese'nin iadesiyle ilgilendiğini ama Türklerin vermeye yanaşacak gibi görünmediklerini kaydediyor. Buna Cidde'den gelen cevapta Hüseyin'in konuyu yakından izlediği belirtiliyor. İki mesajda bu malzeme için Türklerin yağmaladığı (= looted) ve kapıp kaçırdığı (= snatched) deyimlerinin kullanılması ilginçtir. (M.K.Öke, **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, Boğaziçi Ün. yay., İstanbul 1984, c.II s.417)

52) RE 9.11.1922; AH ve MOK yazıları EG 10.11.1922'de; EG 17.11.1922; NE 30.11.1922 s. 689; Curzon, 51 nolu dipnotta bahsedilen mesajında, Lozan'ın ilk döneminde Türkiye'nin bütün terkettiği topraklar üzerindeki haklarından vazgeçtiği konusunda ön anlaşmaya bir madde koydurmaya çalıştığını belirtiyor. Curzon'un Misakı Milli'yi kabule ve tam anlaşmaya yanaşmayıp sadece ön anlaşma ile emrivaki yapmaya çalışmasının Türk heyetinde tepki yarattığı anlaşıyor.

kadar eylemi devam ettirmeleri” yolunda bir mektubu M. Kemal bir Arap örgütüne göndermişti. İngiliz yarı-resmi yayınının bu konudaki yorumu şöyle:

“Araplar siyasi Siyonizm’e karşı eylemlerinde, Türkler döneminde İngiliz döneminden daha iyi olduklarını ve kuzeydeki kardeşlerinin de aynı şeyi Fransızlar hakkında söylediklerini ileri sürüyorlar. Türklerin, Arapların oturduğu bölgeleri istemiş olsalar da olmasalar da, buralara yakın bir gelecekte hakim olacakları düşünülemez; ama şu da inkar edilemez ki bu ülkelerdeki propaganda- ları şaşılacak bir başarı sağlamaktadır.”⁵³

Kanımızca Ankara’nın propagandasından çok, Arap kamuoylarının tepkileri bu tür söylentileri yaratıyordu. Yunanlıların Anadolu’dan çıkarabileceğine pek az kimsenin inandığı bir zamanda Türk ordusunun Kudüs’ü kurtarmasını beklemek evvelki ciltte belirttiğimiz, M. Kemal’in Irak ve Suriye’yi ordularıyla kurtaracağı hakkındaki düznece mektupları anımsatıyor. Kral Hüseyin ve diğer Arap liderlerinden bir çözüm gelmeyeceğini ve İngiliz koruması altında Yahudi yerleşmesinin önlenemeyeceğini farkedenden Filistinliler M. Kemal ve Türk koruluğundan medet ummuş olmalılar. 1921 Ekim’inde Kudüs’ü ziyaret eden Yahudi **Myriam Harry’nin Le Temps’da** yayınladığı Filistin’in İngiliz yönetimine geçişinden dört yıl sonraki görünüşü, onlara hak verdirecek nitelikteydi:

“Altı köşeli yıldız haçın ve hilalin yerini aldı. Otomobillerin radyatör kapağında, hemşirelerin şapkalarında, İngiliz üniforması giymiş askerlerin yenlerinde, yedi kollu şamdanın yerini Davud’un arması aldı.”

Bir İngiliz yayınında bile, 600 bin Müslüman ve Hristiyan’dan da az, sadece 85 bin Yahudi bulunduğu halde, İngiltere’nin ülkeyi “ithal edilen bir azınlık lehine yönetme çılgınlığı” eleştirilmiştir.⁵⁴ Bu tepkinin doğal sonucu olarak, Lozan görüşmeleri başlayacağı sırada, **Filistin Arap Delegasyonu** son umut olarak işin içine Kemalistleri karıştırmayı amaçlayan bir bildiri yayınladı:

“Ülkemizin zarar gördüğü en büyük felaket olan Sevr antlaşması iptal edildi ve Filistin’i de içeren Arap sorunu tartışmaya getirilecektir. **Mısakı Milli’si-**

53) NE 1.6.1922, s. 723; İngiliz kaynaklarının Filistin konusunda hep kendilerinden başka suçlu araması tutku haline gelmiştir. Oysa Arap kamuoyları bu konuda İngiltere’yi suçlamakta kararlıydılar. 1922 yılında Mevlidi Nebvi 2. Kasım’a rastlıyordu. O gün Balfur Deklarasyonu’nun ilanının beşinci yıldönümü idi. Suriye ve Mısır’da gösteriler her zamankinden daha heyecanlı olmuş ve Türk zâleri kutlanırken İngiliz eylemi yerilmiştir: RE 9 ve 14.11.1922 el Moktabas’dan; EG 17.11.1922 Ahram’dan naklen.

54) MP 12.2.1923; Resmi rakamlar: 650.641 Müslüman ve Hristiyan, Arap, 84.790

Yahudi (Kamil Mahmud Halla, Filistin vel İncidab el Britani, Trablus 1982, s. 291)

nin ilk maddesi, yurttaşlarının gelecek için gerçek isteklerini ifade edebilmeleri amacıyla Arap ülkelerindeki plebisit yapılmasını öngören Kemalistler, bu maddenin uygulanması için ısrar edeceklerdir. Ayrıca yeni İngiliz Hükümeti de siyasi programında, İngiltere'nin Arap ulusuna, aralarında Filistin'de bulunan Arap ülkelerinin bağımsızlığı için yaptığı vaatleri dahil etmiş bulunuyor (...) Beşinci Filistin Kongresi'nde alınan kararları gerçekleştirmek için yasal yollardan ve barış ve toplum düzenini bozmadan çalışacağız (...) Filistinli Araplara bu çizgiden sapmamalarını ve birlik ve dayanışmanın başarının temeli olacağını hatırlatınız.”⁵⁵

Delagasyondan biri de şu açıklamayı yaptı:

- Yukardaki programımızın ana hatıdır. Cumartesi günü İstanbul'a hareket edeceğiz. Kemalistlerle görüşmeler yapacak, sonra Lozan'a geçeceğiz. İstedigimiz, Misakı Milli'nin plebisitle ilgili birinci maddesinin uygulanması ve Kemalistleri bu hususta müttefikleri kabule zorlamaya yöneltmektir.”

Heyetin Başkanı **Kazım Paşa el Hüseyini** de el Ahram'a benzer bir demec verdi:⁵⁶

“Misakı Milli'nin kabul ettiği plebisiti sağlamak için İstanbul'a ve gerekirse Gazi Mustafa Kemal Paşa ile konuşmak üzere Ankara'ya gideceğiz. Kemalist zaferi sonunda Sev'in geçmez olduğunu müttefikler de kabul etmiş bulunuyor (...) Kemalistlerin Misakı Milli'ye bağlılık konusundaki ısrarlı açıklamaları bize destek vereceklerinin güvencesidir.”

Hicaz Kralı'nın savaş galibi olarak masada yer almak isteğiyle, Filistinlilerin Misakı Milli'yi temel alan yaklaşımı arasındaki fark, Arap toplulukları arasındaki çelişkinin en belirgin örneğidir. Anlaşıyor ki Filistinliler, Türkleri kovalamış olmaktan mutlu görünmeyi arzu etmiyorlardı.

Aynı günlerde **Siyonist propaganda** ya da onlardan Türk aleyhtan kampanyada yararlanmayı tasarlayan çevreler, Kemalistlerin Yahudiler için Filis-

55) EG 9.11.1922; Filistinlileri Misakı Milli'den bahsetmeve yönelenin, Türkiye'de Lozan'da izlenecek politikanın Misakı Milli olacağının açıklanmasıdır (İsmet Paşa'nın 3.11.1922'de Lozan'a hareketinden önce yaptığı açıklama: **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları**, TBMM yay., Ankara 1992, c.1 s.61). Lozan'a ara verildiğinde Türkiye'ye dönüşünde paşa meclisteki açıklamasında, Türkiye dışında kalacak ülkeler hakkında şunları söylemiştir: “Nokta-ı nazarımızı bir daha ifade ettik (...) mesela Mısır, Suriye, Irak vesaire bu memleketlerin ahali-i kendi mukadderatına hakim olmak için (...) istiklali için fedakarlık etmiş olankar için aff-ı umumîyi yapsa iyi olur dedik.” s.70)

56) EG 18.11.1922

tin'de bir "Ulusal Yuva" projesine destek vaadi verdiğini dünyaya yaydı. Hatta Baş Haham'a, Filistin'in Türk mandasına verilmesi için Lozan'a başvurması yolunda telkinde bulunulduğu da ileri sürüldü. Bunun Müslümanlar arasında bir yakınlaşmayı engellemek için yapılmış bir oyun olduğu belliydi. Filistin heyetinden bir sözcü, gerçek dışı saydığı şu açıklama ile belirtti:

"Kemalistleri hem Müslüman hem de Hristiyanlar tarafından kutsal sayılan bir toprakta Yahudi Ulusal Yuvası kurulmasını desteklemekten Allah korusun. **Misakı Milli'leri böyle bir iddianın yalan olduğunu kanıtlamak için yetkilidir.** Ayrıca Siyonistlerin bu söylentiye kendisine mal ettikleri Ankara'nın Paris'teki temsilcisi **Ferit Bey (Tek) bunun tamamen yalan olduğunu Filistin İcra Komitesi başkanımız Kazım Paşa'ya bir mektupla bildirdi. Komite de bunu Filistin ve Mısır'da her tarafa yaydı.**"⁵⁷

Misakı Milli'nin Algılanışında Çelişkiler

Bu tartışmalar ve görüş farklılıkları bizi, Kurtuluş Savaşı'nın temel felsefesini oluşturan Misakı Milli'nin Türkiye dışında nasıl algılanmış olduğunu incelemeye zorluyor.

İranlılar, afganlar, Balkan, Kafkas ve Orta Asya Müslümanları ile sorun yaratmayan Misakı Milli'yi algılayış ve değerlendirmede Araplarla Hint Müslümanlarının aynı yerlerde durdukları ve kendi aralarında da uyuşma olmadığı kolaylıkla farkediliyor. Araplar egemenliğinden çıkmak için savaştıkları bir yönetimle yeniden ilişki kurmada konuya daha çok siyasi açıdan bakıyorlar. Böyle bir ilişki içinde olmamış olan Hintlilerin ise sadece dinsel açıdan yaklaşımları var. 1922 Mart'ında Londra'da düzenlenen Türk-Yunan barış konferansına Hindistan Kralı Naibi tarafından ulaştırılan Hint Müslümanlarının görüşlerini incelerken **Prof. A. Toynbee**, bu çelişkiyi en iyi farketmiş kişi olarak görünüyor:

"Türk Misakı Milli'si birkaç ekstremist ya da maceraseverin isteğini değil, Türk ulusunun sağlam bir kütlelerinin isteklerini yansıtıyor (...) Bugünkü Türk

57) EG 9.11.1922; Bu yıllarda Haşimi ailesiyle Yahudiler arasında yoğun ilişkiler sürerken sürekli olarak Filistin için Türkiye'den bahsedilmesi asıl girişimlerin örtülme istendiğini düşündürüyor. Henry Laurens kitabında (*L'Orient Arabe*, Armand COLIN- Paris 1993, s.220) şunları yazıyor: "1921 Ekin'inden itibaren Abdullah Suriye tahtına geçebilme için Siyonistlerle ilişkideydi... 1922'de Londra'da Weizmann ile temas etti, Filistin'de bir Yahudi Milli Yurdu'nu kabul etmek karşılığında ÜRDÜN-Filistin Krallığı'nın onayını istiyordu. Ama Filistin'in hem Arapları hem de Yahudileri karşı çıktı." Yazar İngiliz parası ve subaylarıyla oluşturulan Ürdün'ün "Arap Legion" adlı ordusunun Filistin'e çölden gelecek saldırıları önlemek amacı taşıdığını da ekliyor.

programının kökeninde tamamen ulusculuk var (...) Buna dayanarak Trakya ve Küçük Asya'yı istiyorlar. Diğer yandan Arap çoğunluğu olan vilayetlerin ayrılmasını kabul ediyorlar. Türk ve Hint Müslümanlarının görüşleri arasındaki temel fark buradadır ve özellikle kutsal şehirleri algılayış tarzında daha açıklıkla görülüyor. Edirne'yi Hintliler kutsal şehir diye istiyor, Türkler ise İstanbul'un savunması onsuz olmayacağı için (...) Türklerin Hicaz ve diğer kutsal yerler üzerinde talepleri yok (...) Hintliler, kutsal şehirlerin üzerinde Türkiye'nin değil, sultanın egemenliğinden bahsediyorlar, bu nokta da Türkiye'nin iç politikası üzerinde ciddi etki yaratacaktır. **Sultanın istibdat yönetimi arzusuyla, TBMM'nin anayasal hükümet kurmaktaki kararlılığı kolay kolay bağdaştırmaz.** Tabii ki burada sultanın diğer Müslümanların da halifesi olarak malik olduğu dini otorite, onun için büyük destektir. Bunu açıkça söylemeleri zor olsa da aynı şey Türk ulusunun liderleri için kolayca geçerli olmaz (...) Zaten Misakı Milli'de, kutsal şehirlerden de, sultanın "Arap yarımadası" üzerinde hükümlerinden da bahis yok."⁵⁸

Öyle sanıyoruz ki, Türk ulusal savaşının bir sonuç vermeyeceğine inanç - özellikle yönetici çevrelerde- öyleydi ki, Ankara'nın ilkeleri ve tezleri üzerinde ciddiyetle durmak yararlı görülmemiştir. Nitekim bir iki küçük yayın dışında Arap basını, Misakı Milli'nin tam metnini yorumlamaya ve yayınlamaya ilgi göstermedi. Örneğin Kemalistlere eleştiriler yağdıran **El Manar**, Misakı Milli'nin tam metnini ancak zaferden sonra, Kasım 1922'de yayınlamıştır.⁵⁹ Hatta Roma'da Mısır Heyetinin **Celalettin Arif** ile görüşmesinden sonra Mısır'ın da bir Misakı Milli yayınlamasının gündeme getirildiği görülüyor.⁶⁰ Oysa daha 1918'de

⁵⁸ MG 11.3.1922; Bunları yazarken belkide Toynbee, İngiliz hükümetinin, İstanbul'daki Japon elçisi Uchida aracılığıyla hem Babiali hem de Ankara ile pazarlık yapmış olduğunu biliyordu. İkisine de Hint Müslümanlarına yardım etmeye karşılığında Misakı Milli'nin kabulü ve ateşkes ilanı pazarlığı önerildi. İstanbul hükümeti dışişleri bakanı İzzet Paşa aracılığıyla anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi, ayrıca Hint Müslümanlarının hareketini İngilizlerle birlikte bastıracaklarını ekledi. Babiali'nin desteği halinde Halife aracılığıyla itaate çağrı olacaktı. Ankara'nın cevabı ise şartlıdır: Misakı Milli'yi İngiltere kabul ederse "Müslüman ülkelerdeki siyasi hareketlere katılmama hususunu İngiltere ile müzakere edebiliriz" (Masami Arai'Lozan Konferansı Karşısında Japonya'nın tutumu. **70. yılında Lozan Barış Antlaşması Semineri**, İnönü Vakfı Ankara 1994 s. 127-134.) Anlaşıldığına göre İngiltere peşin olarak ateşkese ve Müslümanların itaatini sağlamak istiyordu. Saray/Babiali buna hazır, hatta hizmetlerini daha da ileri götürmeyi tasarlıyordu. Ankara ise önce Misakı Milli'yi kabul ettirmek yarılsıydı. Onun kabulünden sonra müzakere düşünüyordu. Bu tutum Sovyetlerin İngilizlerle Krassin antlaşmasını andırıyor.

⁵⁹ MIN c. 23 no.9. Tercüme: el.misak el.milli

⁶⁰ EG 17.11.1922

Mısır'da **Vafd**'cılar böyle bir metin açıklamışlardı. Aradaki fark, Misakı Milli'nin uzlaşmacılığı kesin red etmesi ve gerçekleştirilmiş olmasıydı. Mısır'inkinden ise hayli ödün verilmişti. 1922 sonuna varıldığında Arap liderler toplumlarını sömürgecilerin himayesine şokan anlaşmalarla bağlamış iken karşılıklarına yine Arapların deyimiyle "İstiklali Tam"na sahip bir Türkiye çıkıvermişti.

1920 Haziran'ında Osmanlı Devleti Sevr'i imzalamaya hazırlandığı sırada **Kral Hüseyin**'in sözcüsü şöyle diyordu: "Boyun eğme devrini kapattık, bağımsızlık çağına girdik; geçen dönemde bütün varlığımızla savaştık ve başarıya ulaştık, şimdi ikinci dönemdeyiz..."⁶¹ Gerçi Hicaz Kralı bir yandan Asya Araplarının (Arap Yanımadısına ek olarak Filistin, Suriye ve Irak) kendi yönetiminde bağımsızlığını savunuyordu ama diğer bir yandan oğulları da kendisi de krallıklarında İngiliz ordusu ve mali yardımı sayesinde ayakta durabiliyorlardı. Nitekim **Vehhabi** tehdidi artınca da yine oradan medet ummuşlardı. **Osmanlı Devleti'ne karşı başarıya ulaştırdıkları bağımsızlık savaşını, himayeciye (Mandacı'ya) karşı yürütememenin ezikliğini duyuyorlardı. Dolayısıyla tam bağımsızlık esasına dayalı bir programı, Misakı Milli'yi bilmiyor görünmek işlerine geliyordu.**

Kral Hüseyin ve oğullarını diğer Araplardan farklı bir tutum içine girmeye zorlayan koşulları da dikkate almak gerekiyor. **Hüseyin ile Ürdün Emiri olan oğlu Abdullah** Türklerle doğrudan ilişkileri kalmadığı için Ankara'yı önemsememiş, bütün diğer savaş galipleri gibi İstanbul ve Babralı'yi ön planda tutmuşlardır. Dolayısıyla **Sevr**'de de **Lozan**'da da müttefikler arasında yer alıp Osmanlı'yla hesaplaşmada söz sahibi olmayı tercih etmişlerdir. Onları buna zorlayan bir sebep de Sevr'den önce **Damat Ferid**'in barış konferansına, Osmanlı olarak bütünlüğünü ve Sultan/Halife'nin varlığını koruyan bir konfederasyon önerisi getirmiş olmasıydı. **Saray hâlâ Arapların bağımsızlığını kabul edemiyor himayeciliğini devam ettirmek istiyordu.** Bu tezi az farklarla Hint Müslümanları da, Lozan sırasında savundular. Hüseyin ile oğulları içinde hilafeti en çok arzulayan Abdullah'ın buna tepkilerinin bir yansımasını Amman'da yaptırarak camiiye konan kitabede buluyoruz: "**Âli Osman tarafından gasbedilmiş olan gerçek hilafeti kendisine döndüren rakipsiz olarak enirülmüminin, Adnan soyundan Avn oğullarından Hüseyin...**"⁶² Haşimilerin bir ol-

61) Kibla, no.373, 17.6.1920, s.1. "Baynal madi vel hadis"

62) El Hakika (Beyrut) gazetesinin 20.2.1923 sayısından nakleden OM 15.3.1923, s. 588
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

du bittiye gelmemek için önlem düşünceleri doğaldı. Bu da galiplerin çizgisi-
ne girmekle mümkün görünüyordu. Diğer oğul Faysal ise, Suriye'deyken ya-
nındaki Arap kökenli eski Osmanlı subayları tarafından Kemalistlerle ilişki kur-
maya zorlanmış, dolayısıyla Ankara gerçeğini açık seçik öğrenmişti, hem de
oradan Fransız süngülerinin ucunda uzaklaşılacak bahasına, Irak'taki krallık-
larında ise İngiliz silah desteğiyle ayakta durabiliyordu, dolayısıyla tahtta kalmak
istiyorsa, himayecilere kendini teslim etmekten, onların politikasını izlemekten
başka seçeneği bulunmadığının farkındaydı. Büyük Zafer'e kadar İngiliz politi-
kası da Misakı Milli'yi red ve Vahdettin'i desteklemek üzerine kuruluydu. Hü-
seyin grubunun Misakı Milli'den ilk bahsedişine, Lozan Konferansı'nın ilk dö-
neminin sona erişti üzerine İsmet Paşa'nın bir açıklaması vesilesiyle rastlıyoruz.
11.2.1923 tarihli **Le Temps**, Ankara dışişleri bakanının Kral Hüseyin'in temsil-
cisinden şu mesajı hükümdarına ulaştırmasını istediğini kaydediyor:

“Ankara hükümeti kesin olarak Araplara karşı gayri dostane hiç bir emeli ol-
madığını, aksine Arap ülkelerinin tam bağımsızlığını tanıdığını, sadece Hicaz'ın
değil, Suriye'nin, Filistin'in ve Mezopotamya'nın bağımsızlığını tanıdığını açık-
lar.”

Bu sözlerin Misakı Milli'nin ruhuna tam uygun olduğu bellidir. Ancak habe-
rin yazılışına eklenen bir not ile sanki Ankara'nın bütün Arapların lideri olarak
Hüseyin'i tanıdığı kanısı yaratılmak istenmiştir. İsmet Paşa'ya ait turnak içindeki
cümleden hemen önce “hükümdarına” kelimesinin yanına “ki Arap halklarının
yüce lideridir” cümlesi eklenmiştir. Ertesi gün (12 Şubat) **Times** gazetesinde çı-
kan demecinde Hüseyin'in Londra temsilcisi olan ve Lozan'ı izlemekle görevli
bulunan **Naci el Asli**'nin şu sözleri yer alıyor:

“İsmet Paşa ile isteği üzerine görüştim. Türkiye'nin Araplara karşı hiç bir
gayri dostane emeli bulunmadığını ve ulusal tam bağımsızlıklarını tanıdığını
söyledi. Bunun, TBMM adınayapılmış resmi bir açıklama olarak Kral Hüseyin'e
ulaştırılmasını istedi.”

Türk temsilcisinin ülkeleri ayrı ayrı belirterek bağımsızlık temennisine karşı-
lık, bir çevrenin Hüseyin'e bütün Arapların temsilcisi sıfatını İsmet Paşa'nın ver-
diği izlenimini yaratacak üslup kullanması dikkati çekicidir. Bunu **Naci el As-
li**'nin yapmış olması mümkündür, zira Times'a demecinde Hicaz, Suriye, Filis-
tin Mezopotamya'dan ayrı ayrı bahsetmeyip bütün Arapları belirtmektedir. Da-
ha da önemlisi **Times**'a demecindeki, Misakı Milli'nin varlığını adeta inkar eden
bir cümledir:

“(İsmet Paşa’nın) sözleri önemlidir, zira ilk defa Ankara ve şimdi Türkiye’nin hükümeti resmen Arap ülkelerinin bağımsızlığını tanıyor.”

Bir bütün olarak Misakı Milli’yi bilmeseler de, Arap dünyasının Anadolu Hareketi’nin hem bağımsızlık hem de din ve dünya işlerini ayırmak konusundaki eğilimlerinden haberdar olduğu açıktır. Sadece **Mokattam** gazetesini ele alsak, bir dizi başyazı ve makalede (4, 8, 10, 19 Şubat ve 13 Mart 1921 başyazıları) bağımsızlık temasının özellikle vurgulandığı görülür. Aynı gazetenin 4.10.1921 tarihli sayısında “Al Harb fil Anadol” başlıklı yazıda ise, bir bakıma özeleştirici anlamı taşıyan şu cümlelere de rastlıyoruz: **“Ulusal özgürlükten daha güzel ne olabilir? Türklerin gururu bütün doğuya yansıyor. Evvelce İsviçrelilerin ve Amerikalıların yaptıklarını yapıyorlar. Türkler özgürlükleri için ölmekten kaçınmıyorlar.”**

Zaferden sonra bu konudaki yayınların bir tür özeleştirici niteliği taşıdıkları anlaşıyor:

“Mısır heyetini kabul eden M. Kemal, Mısır halkının da İngiliz boyunduruğundan kurtulması umudunu belirtti.” (**El Ahram**, 16.1.1923)

“Lozan’da yaptığı konuşmada İsmet Paşa, Türk halkı kendi kendini idare ediyor, Arap halkları da aynı şeyi denemeli dedi.” (**Belag**, 8.2.1923, başyazı)

“Lozan’dan en kazançlı çıkan Türkiye’dir, bir buçuk yüzyıldır kaybettiği bağımsızlığını kazandı.” (**Lisanül Hal**, 3.8.1923, başyazı)

“Lozan diğer barış anlaşmalarına göre en mükemmeli, Türklerin umutları gerçekleşti, kaderlerine hakim oldular.” (**Lisanül Hal**, 29.8.1923, başyazı)

Zafere Katkı Sorunu

Bu özeleştirimler arasında bir tanesi -fazla örneği bulunmamasına rağmen- İslam dünyası yönetici ve düşünürlerinin bunalımından çıkmak için başvurdukları yöntemi belirtmesi açısından önem taşıyor. Beyrut’un **El Belag**’ı 4.9.1923 tarihli “An nahdat el kavmiya vel hilafa el İslamiya = Milliyetçiliğin uyanışı ve İslam hilafeti” başlıklı başyazısında, **Irak’ı ve benzeri ülkeleri, bağımsızlıklarını kazanmak için uğraşmak yerine hilafetle uğraştıkları için yeriyor, yanlış yol tutturdıklarına işaret ediyor.** Bu uyarı, 1922’nin son çeyreğinden itibaren giderek artan İslamcı kampanyanın içtüzüne ışık tutuyor. Kanımızca, Arap önde gelenleri, İslam toplumları için bağımsızlığa aşamalı -himaye rejimlerinden geçerek- varma yolundan başka formül bulunmadığı şeklindeki görüş-
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

lerinin illasıyla karşılaşınca, kamuoylarında kaybettikleri güveni tekrar kazanmak için dikkatleri başka yöne çekme ihtiyacını duymuşlardır. Böylece, Misakı Milli'nin kendileri için sorun yaratacak gerçek niteliği üzerinde durmak yerine, Türk bağımsızlığının bütün İslamın katkısıyla ve İslam dünyasının tümünü kurtarmak amacıyla sağlandığını vurgulamaya girişmişlerdir. Buradan sorunu hilalet davasına aktarmak, böylece Türk başansı yerine Türk'ün kusurunu ortaya dökmek çok daha kolaylaşacaktı. Tabii aynı anda kendi hatalarının örtbas edilmesi de.

Öncelikle Anadolu'daki savaşa katkı üzerinde duralım. **Mokattam** gazetesi **"Türk ordusunda Araplar, Kürtler, İranlılar, Çerkesler, Kafkaslılar, Tatarlar, Türk kardeşleriyle birlikte çarpışıyorlar"** diyerek⁶³ adeta bir Panislam ordusunun varlığını ileri sürüyor. Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Girit ve son olarak Arap ülkelerinden göç edenlerin son sığınağı olarak Anadolu'da bir bütünleşme olduğu doğrudur. Ancak bu zoraki ve 150 yıldır süren göçün dışında 1919-1922 arasında **özel olarak İslamı kurtarmak için dışardan Anadolu'ya gelenlerin sayısının yüzlerle bile değil, onlarla hesaplanabileceği inkâr edilemez.** Esasen Milli Mücadele, Misakı Milli sınırları içindeki insanların, farklılıkları düşünülmeden oluşturduğu tek bir ulusun bağımsızlık savaşıydı. Daha sonra Atatürk ulusculuğu olarak nitelenen ilke de bu coğrafi yapı içindeki birliği hedefliyordu. Bunda, Yunan saldırısı sırasında Ankara'ya destek veren Karaman Rumları'nın bile bulunduğu anımsanmalıdır. Dolayısıyla -kamuoyu baskısı inkâr edilemezse de- zaferi Anadolu insanının dışındaki çevrelere yaymak gerçekleri yansıtmıyor. Hatta böyle bir iddia, "neden aynı savaşı kendi ülkelerinde bağımsızlıkları için vermiyorlar?" sorusunu akla getiriyor.

İnsan unsurundan sonra maddi destek alanına bir göz atalım. Yayınladığımız bir makalede, Milli Mücadele'ye maddi yardımın üç kaynaktan geldiğini belirttik.⁶⁴ En başta **Bolşevikler** geliyor. Altın, silah, cephane, tıbbi malzeme ola-

63) MO 4.10.1921, Al Harb fi Anadol

64) Koloğlu, Orhan. 'İstiklal Savaşında dış yardım', Tarih ve Toplum no. 136 (Nisan 1995), s. 61-62; Bu yazı için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Hikmet Bayur, 'Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Anlaşmalarımız', Belleten no. 117 (Ocak 1966) s. 115-156; Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, TTK yay., 1991; Bilge Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, TTK yay., 1994; Hamit Aliyev, 'Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler arasındaki Dostluğun Kurulması ve Sağlanmasındaki Rolü', Azerbaycan Şarkiyat Enstitüsünde Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Kutlama Konferansı, 1981; Ek olarak, Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merk., Ankara 1990, s. 521-564

rak 1920'nin ikinci yarısında yardıma başlamışlar ve Ankara'ya gelen dış yardımın yüzde 83'ünü sağlamışlardır. Yüzde onluk katkısıyla **Hint Müslümanları** ikinciliği alıyor: Toplam 675 bin lira göndermişlerdir. Bu paranın ilk parçası 1921 Aralık'ında yani Sakarya başarısından sonra gelmiştir. Üçüncü kaynak **Fransızlardır**. 1921 Ekim'inde imzalanan anlaşma üzerine Çukurova'dan çekilirken silah, cephane ve giyecek olarak depolarında bulunan malzemeyi bırakmışlardır ki, yüzde yediye eşit olduğu hesaplanabilir. Görülüyor ki Bolşevik yardımı olmasa Türk ordusunun savaş yapması mümkün değildi.

Bunların dışında bir de 1921 Nisan'ında İkinci İnönü Savaşı'nın arkasından Mısır'da başlatılan **Hilali Ahmer'e yardım kampanyası** vardır. **Tosun ve Aziz Hassan** paşalar gibi en ünlü kişilerin eşlerinin yönettiği kampanya "**Büyük Savaşta İngiliz Kızılhaç'ına yapılan yardım gibi**" Anadolu'ya ilaç, doktor, hastabakıcıdan oluşan sağlık ekibi göndermeyi amaçlıyordu. 48 doktor, 600 teknisyen, çadırlar ve nakliye arabaları gibi büyük hedefler koyan kampanyanın pek başarılı gittiğini söylemek mümkün değil.⁶⁵ Altı ay sonra 1921 Ekim'inde Vafd lideri **Saad Zaglul'a** yapılan bir başvuruda,⁶⁶ İskenderiyeli 19 tüccarın, Hindistan'da Gandhi'nin yürüttüğü kampanyadan daha başarılı olabilmek için çağında bulunmasını istemeleri bunun bir delili gibi görünüyor. 14 Ekim 1921 de **Mokattam**'da yayınlanan listeye göre altı ayda 11960 gine (mısır lirası) toplanmış. Gazetenin 10 Mayıs 1921 sayısında Bolşeviklerin 30 bin altın göndermiş olduklarının kaydedildiğine göre, Mısırlıların hayli geride kalmış olduklarını farkettileri anlaşılıyor. Nitekim hilafetin lağvından sonra Mısır'da yayınlanan bir özeleştirisi yazısında şu açıklamaya rastlıyoruz: "Ancak Türkler zafer kazanmaya başladıktan sonra Mısırlılar onlara yardım toplamaya başladı. **Mısır'da sayıları bir milyonun çeyreğinden daha az olan Yunanlılar kendi ordularına 14 milyon Mısırlı'nın hilafetleri için gönderdiğinden fazla para yolladı.**" Yazar buna insan yardımını iddiasını da yalanlayan ilginç bir eklemeye bulunuyor: "**Müslümanlar Türklere kan borcu verdiler mi? Türklerin kanına hiç bir Müslüman gönüllünün kanı karışmadığı halde Fransız ordusunda (Müslüman) gönüllüler vardı.**"⁶⁷

Bu bilgilerin ışığında, bir Mısır heyetinin M. Kemal'e savaş kurbanları için bir milyon lira vermek üzere Ankara'ya gideceği hakkındaki haberi propagan-

65) MO 12, 13, 14, 15, Nisan ve 6. 21 Mayıs 1921

66) MO 11.10.1921 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

67) MO 14.1924, A. Sabri Yazısı

da saymak gerekiyor.⁶⁸ Araştırılması gereken bir haber de **Vahdettin**'in Büyük Zafer üzerine ordu için Hilali Ahmer'e beş bin lira yollamış oluğuyla ilgilidir.⁶⁹ Gerçek mi, gerçek ise kabul edildi mi acaba?

Arap/İslam Liderliği Sebebiyle Eleştiriler

Hilafet konusu üzerinde aşırı bir şekilde yoğunlaşılması, kanınızca Türk zaferine katkı konusundaki iddiaların gerçeği yansıtmadığının bilinmesindendir. Yapılmış vaatlerle gerçekleştirilebilenler arasındaki büyük fark karşısında, Türk örneğini kafalarına kakanlara karşılık, sorumluların, kendilerini savunabilmek için dikkatleri Kemalistlerin kusurları üzerine yoğunlaştırmaktan başka çıkar yolları yoktu. Saltanatın hilafetten ayrılması bu açıdan en çok kullanılan konu oldu. Oysa dünyevi iktidarla ruhani iktidarın ayrılması olayı hiç de yeni bir şey değildi. Abbasilerde de, sonrasında da çok rastlanmıştı. 1876'da anayasal düzen getirilmiş, İkinci Meşrutiyet'te bu ayrım fiilen uygulamaya konmuştu. TBMM'de, milletin hakimiyeti esasından hareket ederek aynı çizgiyi devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştı. Üstelik TBMM, yetkilerini ne sıfatla olursa olsun, toplum tarafından seçilmiş olanlar dışında kimseye devretmemekteki kararlılığını ve iki gücü ayıracağını başından beri saklamadı. Bu husus Arapların da meçhulü değildi. 1 Aralık 1921'de bakanlar kurulunun yetkileri mecliste tartışılırken M. Kemal'in yaptığı açıklamalar Mısır basınında da aynen yer aldı.⁷⁰

"Ben Panislamizmi şöyle anlıyorum... Dünya yüzünde mevcut bilcümle din-dâşlarımızın mesut ve müreffeh olmasını isteriz... Müstakillen yaşamasını isteriz. Fakat (İslamiyet dünyasının) büyük bir imparatorluk, maddi bir imparatorluk halinde bir noktadan sevk ve idaresini düşünmek istiyorsak bu bir hayaldir!.. Bir cismi şîyasinin hududunu geçemeyeceği bir gayei kuvva vardır... **Makamı hilafetin kutsiyetini hürmetkarane takdis etmiş olmakla beraber bu makamda oturacak zatı hiçbir vakitte efendi yapmak mevzubahis değildir;** şeriati garrayı Muhammediye ile kabili telif değildir. "Seydülkavmi hadimihüm" buyurmuşlardır. **Millete efendilik yoktur. Hadimlik vardır.** Bu millete hizmet eden onun efendisi olur... (Hanedanı Osmaniye) Milletin ihtiramı, kendisine efendi bulmak ve aramak için değildir. Millet ona ancak vaz'ı kanu-

⁶⁸) Re 14.1.1922

⁶⁹) TE 16.9. 1922

⁷⁰) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.** T. İnkılap Tarihi Enstitüsü, c.1 s. 194; metin aynen El Ahbar'ın 22. 12. 1921 sayısında yer almıştır.

nisini (yasal durumunu) ve vaz'ı meşruunu (meşru durumunu) verir ve hakimiyetini bizzat muhafaza eder.”

M. Kemal daha da ileri gidecek, 1922 başlarında, daha sonra demokrasiye geçişimizin kökenini oluşturan sloganı ortaya atacaktı: **“Köylü efendimizdir.”** Bunun saray çevresini ve halkı adamdan saymamaya alışmış düşünürleri hayli rahatsız ettiğini biliyoruz. **Aydede**'de **Refik Halit** bu konuda alaylı yayın bile yapmıştır. Aynı şekilde Arap toplumlarındaki egemen çevreler ve onlara destek veren düşünürler de milletin hakimiyeti kavramına karşı çıkmış, Bolşevikliğe benzetmiş, dolayısıyla Kemalizm eğilimini yermişlerdir. Unutmamak gerekir ki, Mısır, Tunus, Fas gibi yerlerdekilere ek olarak “Arap İhtilali” iktidara himayeciyi kabul eden hükümdarlar getirmişti. Ve bunlar -en yoğunu Mısır'da görülen- zorlamalara rağmen hakimiyetlerini millet temsilcilerine devretmek yanlısı görünmüyorlardı.

Himayeci güçler de, işleri bu kadrolarla tepeden yürütmenin kolaylığını bildiklerinden hanedan sistemini desteklediler ve Kemalist çözüme karşı çıktılar. Esasen sömürgelerinde halkların yönetimde söz sahibi olması olasılığı Avrupalıları hep rahatsız etmişti. 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, İngiltere Dışişleri bakanı, aynı şeyin Mısır ve Hindistan'da da istenebileceği endişesini belirtmiş ve diplomatlarını Türkiye'deki rejimi yıpratmaya çalışmakla görevlendirmişti.

Böylece, aslında karşıt olan biri batılı diğeri doğulu iki grup, bağımsızlık ve ulusal egemenlik kavramını tamamen dışlayarak, saltanatla hilafetin ayrılmasından hareketle, Kemalizm'in dine aykırı icraatı temasını işlemekte çıkar birliği yaptılar. bu noktadan hareket edince yaklaşık onbeş yıldır İttihatçılara yöneltilmiş ve hayli kökleştirilmiş dinsizlik ve benzeri sloganların yeni ekibe de yakıştırılması pek zor olmadı.

Hilafetle saltanatın ayrılmasıyla başlayan çağdaşlaşma girişimleri karşısındaki tutumları etkileyen unsurlardan biri ve belki de en önemlisi, İslam toplumlarının Osmanlı yönetimiyle ilişkilerinin niteliği olmuştur. Burada, **bağımsızlığını Osmanlı'nın/Türk'ün desteğinden umanla, bağımsızlığını Osmanlı'dan/Türk'den kurtulmakta bulan ayrımı önümüze çıkıyor.** Birinci grupta Kafkas, Orta Asya, Hint, Magrep (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) Müslümanlarını görürüz, genel yaklaşımlarıyla Afganlılar ve İranlılar da bunların arasında sayılabilirler. Türklerle bağlantı kurmanın kendileri için tehlike değil aksine destek sağlayacağını düşündüklerinden Kemalist harekete de sempatiyle Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

bakmakta, dolayısıyla ondan örnek almakta sakıca görmemişlerdir.⁷¹ İkinci grupta Türk egemenliğinden silahlı ayaklanmayla kurtulmaya çalışmış olanlar Hicaz, Necd, Suriye, Lübnan vardır. Onlara bağlı olarak Irak ile Filistin de aynı grupta sayılabilir.

İkinci grupta Türk'ten tam kopmama, en azından tekrar Osmanlı vilayeti sayılıp o vasıta ile bağımsızlığa ulaşma amacını güdenler yok değildi ama sayıları ve etkileri yetersizdi. İktidarda bulunan ve himaye yönetimleriyle işbirliği içinde bulunanlar büyük farkla ağır basıyorlardı. Dönemin egemen eğilimi olan uluscu akımlar her iki grupta da temsil ediliyordu ve Türk uluscu akımına karşı bir kişilik arayışı içinde bir Osmanlı bütünlüğünün yeniden canlandırılması na hepsi karşı çıkıyordu. Bunun en ilginç örneğine Mısır'da rastlanır. İngiliz desteğiyle gelişen **"Mısır Mısırlılarıdır"** tezi savaşın son yılında iyice kökleşmişti ama bağımsızlığa bir adım olarak Osmanlı bağıni yeniden canlandırmayı ileri sürenler de vardı.⁷² Ancak hiç kimse -En Türksevenler bile- bunun eski niteliğe dönmesini aklından bile geçirmiyordu. Üstelik 1919'da Türk yönetimi ve hilafetin çöküşüyle beliren boşluk, Yakın ve Orta-Doğu da bir **lider devlet ihtiyacını doğurunca** Mısırlı yönetici ve düşünürlerin önünde yepyeni bir ufuk açılmış oldu. Böyle bir yönelmenin rakip toplumlarla (Türk, Hicaz, Necd) çatışma yaratması doğaldı. Bu sebepten, 1920'den itibaren Mısır'dan bu üç hedefle de eleştiriler, suçlamalar yağması kaçınılmazdı. Türk çağdaşlaşması karşısındaki tepkide ise ilkelerden önce, bu role layık sayılma hırsı etkili olmuştur.

İlk aşamada Mısır ulusculuğunu aşmayı düşünmeyen yönetici/düşünür kesim, daha 1920'den itibaren hilafete göz koymuştu. El Ezher'in de varlığıyla İslamın liderliği hayal ediliyordu. Ancak İngiliz himayesinde olmanın dezavantajı ile hilafetin elde edilemeyeceği anlaşıncı, diğer yandan Hüseyin'in tasfiyesi ve İbni Suud'un hudutlarının dışında amaçlara ilgi göstermemesi üzerine, hedefin yavaş yavaş Arap liderliğine çevrildiği farkedilir. **Himayeci devlet karşı-**

71) BE 30.6 ve 25.7.1922 sayılarında Doğu Birliği temasını işler

72) Ahran gazetesine İstanbul'dan gönderilen 16.10.1922 tarihli bir mektupta (EG 10.11.1922) savaşın Mısır'daki gibi Türk milliyetçiliği ile İngiliz emperyalizmi arasında olduğu, Mısırlılara Türk örneğini izlemenin düştüğü ve sorunun Osmanlı devletinin canlandırılmasının nasıl gerçekleştirileceği olduğu kaydediliyor: Mokattamda yer alan bir Türkden bir Kahireli'ye gelmiş mektubta da Türklerin Mısır'daki haklarını yalnız Mısırlılara devredecekleri ve Mısırlıların birlik olup ulusal isteklerini hazırlamaları gerektiği belirtiliyor (EG 10.11.1922). Lozan'dan sonra doğu halklarının bütünlüğünün geliştirilmesini (MO 20.7.1923) isteyenler, hatta Şekip Arslan'ın Avusturya-Macaristan türü konfederasyon önerisini tekrar gündeme getirenler vardı (MO 13.10.1923, Suriyeli Nasim Sabih vızıd)

sında etkisiz kaldığı sürece liderliğin toplumu oyalayacak ve kişilik karşılaştırmasında eziklikten kurtaracak hedefler göstermesi gerekiyordu. Bunun için Türk çağdaşlaşmasının seçilmesi en uygunuydu.

Mısır için yönetici kadrolardaki Türk kökenlilere karşı giderek artan milliyetçi tepkiyi de hesaba katmak gerekiyor. 1918'den itibaren Mısır politikasının etkili kişisi olan **Saad Zaglul Paşa** bu konuda özel bir yere sahiptir. **Abduh** grubundan olan, genç yaşında **Urabi** milliyetçi hareketine katılan Zaglul, bütün o kadrolarda rastlanan Osmanlı ve Türk antipatisine sahipti. Mısır kralı ve yakınlarının İngilizlerle uzlaşma eğilimlerine karşı "**Tam istiklal**" teziyle karşılarına dikilmekle halkın sempatisini topladı. Sınırlı oranda da olsa kadın hakları ve değişik dinlerin Mısırlılık içinde uzlaşmasından yana olduğu için reformcu bir özelliği de vardı.⁷³ **Kemalist yöntemlere nazaran eksik yanı, kitlelerin desteğine sahip olmasına rağmen silahlı mücadeleye başvurmaması, pazarlıkla çözümünü tercih etmesidir.** Bunun sakıncalı tarafı, pazarlıkta ödün vermenin kaçınılmaz oluşudur. Nitekim, başlangıçtaki, sadece imparatorluğun bağlantı yollarının güvenliği için Mısır'da İngiliz askerinin bulunmasına razı olan formülünden zamanla geri adımlar atmak durumunda kaldı. 1924'deki on aylık başbakanlığı sırasında da ilkelerini gerçekleştiremedi ve görevi bıraktı. Kütlelerin ön hazırlıksız ani gösterilerinde, hatta **Vafd**'in toplantılarında halkın M. Kemal'in resimlerini dolaştırması ve Kemalistler lehinde sloganlar atması (RE, 9.11.1922) -herhalde bu eksikliği çağırıştığı için- Vafd liderlerinin hoşuna gitmemiştir. 1924 yazında Vafd'in aktif yöneticilerinden **Abdülhalim Bey Behali**'nin İstanbul ve Ankara'yı ziyaret edip Türk yöneticileriyle temas kurması tepkiyle karşılandı, cezalandırılması yoluna gidildi, o da partiden istifa etti. Şerefine verilen bir ziyafette Zaglul'un başbakan sıfatını taşıırken Türklerden "vahşi ve barbar" diye bahsetmesi de bir açık tartışmaya yol açtı. Arnavut kökenli **Haşim Bey** yerinden fırlayarak bağırды:

"Türkler hakkında böyle konuşmaktan sizi men ederim. Ne derece saygı ve takdire layık olduklarını bilemezsiniz. Unutmayınız ki en büyük felakete uğradığı zaman **bu halk Avrupa'nın muzaffer güçlerine kafa tutmayı başardı ve evlatları kanlarını akıtarak esaret zincirini kırdılar. Bağımsızlıklarını**

73) Zaglul Paşa'nın kişiliği için: Hourani, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939**, Oxford Un. Press, 1970, s. 209-221; Zaglul'un Kemalistlere sempati beslememesinde Mısır ulusculuğunu İslamcılıktan önde tutması kadar, sürgünde olduğu sırada halkın arasında 'Zaglul olmasa da Kemal kurtaracak' düşüncesinin varlığı hak. I. Gershoni ve J. P. Jankowski, **Egypt Islam and the Arabs**, Oxford Un. Press, s. 40-5. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

kazandılar. İfade tarzınızı onaylamam zira aksine Türkler size örnek olmalıdır."

Herhalde en zayıf noktasından eleştirilmiş olmanın kızgınlığıyla ve hakaret suçuyla Haşimi mahkemeye verdiyse de, iktidardan düşünce dava da sonuçsuz kaldı. Olay Türk basınında polemige yol açtı. **Hüseyin Cahit** bir başyazısında kızdıncı bir benzetmeye yöneldi:⁷⁴

"Mısırlılar başlarına geçirmek için M. Kemal, Fevzi, Kazım, Ali Fuad, İsmet Paşalar ve diğerleri ayarında kumandanları bulabilirler mi? İçlerinde bu kişiler değerinde kimseler buldukları gün bağımsızlığa hak kazanmış olacaklardır. Ancak o güne kadar İngilizlere karşı yöneltecekleri kişisel saldırılar durumlarını daha da karmaşık hale getirmekten başka bir şeye yaramaz."

Bağımsızlığı Himayeci Güdümünde Bekleyenler

Aynı hassasiyete "Asya Arapları"nı birleştirme ve bağımsızlaştırma çabaları sonuçsuz kalan **Kral Hüseyin**'de de rastlıyoruz. Kendi başarısızlığını örtmek için hedef saptırmakta Kemalist çağdaşlaşma yararlı bir unsur olarak kullanılmıştır. Şu da var ki onun durumu Mısır'inkinden farklıydı. İngiltere'nin desteği olmadan umutlarının gerçekleşmesi olanaksızdı. Hicaz kralının Lozan görüşmelerini izlemekle görevlendirdiği **Naci el Aslı**'nin 1923 Şubat'ında İsmet Paşa'nın "Hüseyin'i bütün Arapların tek yüce lideri olarak kabul ettiği" yakıştırmasından evvelce bahsetmiştik. O konuşmasının devamında herşeyin İngiliz onayına bağlı olduğu hakkındaki sözleri, Hicaz krallığının himayeciye ne denli bağımlı olduğunu yadsınamaz bir kanıttır:⁷⁵

74) Tanin, 3.12. 1924: 1925 Ocak ayında Tanin'in Fransızca nüshasında da bu konuda yazılar var; Mısır hükümetlerinin uysallığını İngilizler şöyle ifade ediyorlar: "Mısır hükümetlerinin davranışlarıyla Türklerinki tam ters. Türkiye İngiltere ile işbirliği yapanları İstiklal mahkemesine yollamıştı. Mısır'da ise Zaglulcuların bile aklına mahkemeye sevk gelmezdi. Sadece eski kararnameleleri iptal edecek bir parlamento komitesi kurmakla yetinirdiler" (RE 17.8.1926, NE'nin başyazısından naklen)

75) TI 12.2.1923: Naci el Aslı ile İsmet Paşa'nın anlayışı arasındaki farkı belirlemek için Türk temsilcisinin, Lozan antlaşmasının imzasından sonra TBMM'de yaptığı açıklamadan bazı kısımları aktarmayı yararlı görüyoruz: "Biz dahilde idare-i hükümeti milletin bile kaydı şart murakabesi altında bir idare, daha vazih bir tabir ile milletin kendi işini bilfiil idare etmesi şeklinde bir idare anladık ve o sistemi tatbik ettik. Harici siyasette şiarımız evvela temas edeceğimiz herhangi bir devlete karşı kendi mevcudiyetimizi müdrik ve tam müstakil ve menafîimize tamamen sahip bir vaziyet almak suretinde telakki ettik (.. Barış metninin girişinde) mümasebetlerin devletlerin istiklal ve hakimiyetine hüriyet esasına riayet kayıtlıdır. Bu bir tesadüf ve boş laf değildir. Mukaddes bir ideale behemahal vassıl olmak için yürüyen bir milletin istihşal eylediği bir vaziyet ve neticesidir." (İsmet İnönü'nün TBMM'deki..., a.g.e., s. 115-116)

"(İsmet Paşa'nın Ankara'nın Arap bağımsızlığını onayladığı hakkındaki demecinin) uzun zamandan beri Araplarla Büyük Britanya arasında kurulmuş ilişkilere bir etkisi olamaz. Ben Londra'ya bu ilişkileri sağlam temellere oturtmak için geldim. Suriye, Filistin, Mezopotamya, Hicaz, Yemen'in Arap halkları Türkiye'nin eski eyaletlerini oluştururdu. Biz onların hepsinin bölünmez olduğunu kabul ediyoruz (...) Onların hepsini birleştirmek istiyoruz (...) Lord Curzon'un Lozan'da, hükümetinin Kral Hüseyin'e vaatleri konusundaki davranışı (...) hayli güven vericidir. Biz büyük Arap projesinin gerçekleşmesi için İngiltere'den ne ordu yollamasını ne de para istemiyoruz. Ama **mademki savaşa müttefikleri olarak katıldık ve bugüne kadar ortak amaçlı bir politika izledik, umarız ki Arap Devletlerinin Birliği İngiltere'nin yardımıyla gerçekleşir.** Lozan'da bulunduğum sırada bütün Arap heyetleri, ülkelerinin, Kral Hüseyin'i bütün Arap halklarını kapsayan bir konfederasyonun yüce reisi olarak benimseyişini belirtiyorlardı."

Bir İngiliz Naci'ye, böyle bir birliği manda rejimleriyle nasıl bağdaştırabileceklerini sorduğunda yanıt şöyle: "Irak hükümetinin İngiltere ile anlaşma hakkı vardır."⁷⁶ Böylece vasıtalı olarak himaye anlaşmalarına karşı olmadığını açıklıyor. Böylesine bir bağımlılığın, Londra'nın o dönemde çıkarlarına baş tehlike saydığı Kemalistlere sempati ile bakması tabii ki mümkün değildi. Dolayısıyla Hicaz'dan kovalandığı 1924 yılı sonuna kadar Hüseyin'in Türk Çağdaşlaşması'nı yermesi ilkelerinden çok, bağımlılığının gereği idi.

Bir hayli Kemalist sempatzanın yaşadığı **Suriye ve Lübnan'a Fransızlar tamamen yerleşince, egemenliklerini tehlikeye düşürebilecek iki eğilimle mücadele etmek gereğini duydular: Kemalist bağımsızlık ve Arap dayanışması.** Çağdaşlaşmanın ne başka örnek ne de kendi girişimleriyle değil ancak himaye rejimi altında gerçekleşebileceğine, Fransız güdücülüğünün vazgeçilemez olduğuna toplumların inandırılması gerekiyordu. Dolayısıyla bu iki eğilimin de yerilmesi gerekiyordu. Suriye'nin de Lübnan'ın da, Türk Kemalist muhaliflerin toplanma yeri haline gelmesine göz yumulması herhalde sadece insan haklarıyla izah edilemez. Yunan ordularının bezimete uğradığı haberleri geldiğinde iki ülke halkının sokaklara dökülüp yaptıkları gösteriler, Fransız makamlarını hayli rahatsız etti. Bunun yeniden ayaklanmaklara dönüşmesi kor-

76) MP 21.2.1923; 2 Kasım Mevlidî Nebvî olaylarında Beynû'lâ on bin tüfek, tabanca atışı yapıldığı ileri sürülüyor (RE 6.11.1922)

kuşu' belirdi. O günlerde Müslüman kadrolu Arap gazetelerinin de halkı Kemalist örneğinden uzaklaştırmak amaçlı yazılar dikkatlerden kaçmaz. Bunların en ünlülerinden Şam'ın **el Muktabas**'ı "Türk zaferi" başlığı altında şunları belirtti:⁷⁷

"Türk zaferi sonrasında Suriye'de genel bir mutluluğun doğduğunu söylerken abartmıyoruz. Öyle ki, yüzeysel bakan ve işin derinine inmeden yargılayanlar ülkede Türklerin geri dönmesinin arzulandığını sanabilirler. Oysa **gerçek şudur ki halk, himaye yönetimiyle kazandığı bağımsızlığını korumaktan vazgeçmiş değildir.** Eminiz ki Suriye milleti, bugünkü manda rejimi altında kendiliğini yönetme fikrinden vazgeçmiş değildir. Türk başarısı üzerine gösterilen sevgiye bakarak bazı hayalle yaşayan kimselerin sandığı gibi halk Türk rejiminin dönmesinden yana değildir. Millete böyle bir arzuyu yakıştırmak onun saygınlığını düşürmek olmuştur. Suriye halkının büyük kısmının Türk hükümetine yönelik gerçek duygularının şu, atalar sözünü andıran cümlede özetlenebileceğini sanıyoruz: Benden uzak olsun da Allah onu mutlu etsin."

Suriya Cedide gazetesi de gösterilerde ortaya dökülen duyguların yüzyıllarca o birlikte yaşamış toplumlar ve ortak pek çok yanı bulunan toplumlar için doğal olduğunu belirttikten sonra ekliyor: "Bütün bunlar bizi, Türklere sempati göstermeğe ve yaptıklarında başarı ve ilerleme temenni etmeye yöneliyor. **Suriyeliler Türklerin kazandıkları başarı ile istedikleri kadar sevinebilirler ama sevinçleri onlara milliyetlerini unutturmamalıdır.**"⁷⁸

Görüyoruz ki, İslami nitelikli ve dışı açık olan bir toplumsal sevincin yerel-milliyetçi bir nitelik kazanması arzulanmaktadır. Hem de himayeci bir yabancı devletin kontrolü altında. Sevinç gösterilerini yapanlar belki sadece Müslümanlardı ama Fransız egemenliğinin beklenen bağımsızlık ve özgürlükleri getirmediğinden endişelenmekte Hristiyan aydınlar da daha az telaşlı değillerdi. Bir araştırmacı,⁷⁹ 8.3.1922 tarihli kararnameyle Lübnan'daki Fransız Yüksek Komiseri'nin yürütme erkinden başka yasama erkini ve mali konuları kontrol hakkını elinde tutması karşısında **G. Samné**'nin "Fransız makamları az verdi

⁷⁷) Aktaran RE 12.10.1922

⁷⁸) Ibid

⁷⁹) Lohéac, Lyne, **Daoud Ammoun et la Création de l'Etat Libanais**, Klincksieck.

Paris 1978, s: 138, 144, 145

çok aldı" dediğini kaydediyor ve ekliyor: **"Manda uygulamasından hayal kırıklığına uğrayan Hristiyanlar da -ki Fransa'nın gelişini heyecanla istemişlerdi- giderek Müslüman muhalefетinin saflarına katıldılar."** Aynı tarihlerde, Fransız yanlısı **Şükrü Ganem**'e yazdığı mektupta, Büyük Lübnan'ı Savunma Birliği Genel Sekreteri **A. Attieh**, himayeci yönetimi endişelendiren şu cümleye yer vermiştir: **"Suriye ve Lübnan halkının yüzde 95'i (...) maalesef, durumlarının Türkler döneminden fazla farketmediğini kabul ediyor."**

Hristiyanlarda da beliren bu tepkiye karşı himaye yönetimi ve destekçileri önlemler almaktan geri durmadılar. Dünya Savaşı sırasında **Cemal Paşa Divanharbi** tarafından Fransa'yla işbirliği yaptıkları için idam edilen Suriye ve Lübnanlı aydınlar için ulusal törenler düzenlenmesine başlanması, hatta bunlar için **Paris'te Etoile meydanındaki meçhul asker anıtına çelenkler konması** bir yakınlaşmasının arzulanmadığının kanıtıdır. Bir toplumun kendi kahramanını kendisinin belirlemesi ve istediği şekilde onurlandırması üzerinde fikir yürütmek yanlış olur. Ancak Paris'te yapılan törende **"İşgalci düşman"** olarak Türklerden bahsedilmesi ve **"Fransa'ya sadakatlari sebebiyle kurban edildikleri"**nin belirtilmesi, **"Özgürlük ve bağımsızlığa Fransa'nın sayesinde erişildiği, ona güvenin asla eksilmeyeceğinin"** ilave edilmesi,⁸⁰ doğrudan değil aşamalı bağımsızlık yönteminin gönül rızasıyla benimsendiğinin kanıtıdır. Burada da, himayecilerin belirlediği bir ulusculuk çerçevesinin varlığı dikkatlerden kaçmıyor. Fransızlarca Büyük Lübnan'ın kurulup Suriye'den tamamen ayrılmasıyla, gerçekte herşeyi ortak olan toplumlar birbirine yabancılaştırılmaya çalışıldı. Böylece dar sınırlı, içe kapanık bir ulusculuk anlayışı egemen kılındı. Türk ulusculuğuna eleştiri yöneltenlerin -Kemalist anlayışından çok daha dar bir çerçeveye girerek- hakkında ağıtlar yaktıkları Ermenilere Lübnan vatandaşlığını red etme kampanyası bunun ilginç bir örneğidir. 1925 yılında, Türkiye'den sığınmış Ermenilerin vatandaşlığa alınmaları bahis konusu olduğunda Beyrut'un en önemli Hristiyan gazetesi olan **Reveil**, "Lübnan Vatandaşlığı" ünvanlı başyazısında şöyle diyordu:⁸¹

80) OR 11.5.1926: Türklerin geri gelmesi konusunda 'Retours..' başlıklı yazısında

B. Aboussouan 'Uzun süren barbar Türk yönetimi Suriyelileri yozlaştırdı. Türk herşeyi yıktı, ahlaksızlığı miras bıraktı' diyor (RE 17.2.1925)

81) RE 6.3.1925

“Lübnan basını içinde, eğilimi ne olursa olsun, haklı bir tepkiyle böyle bir düşünceye karşı çıkmayan kalmadı. (...) Ermenilerden her hakka sahip bir vatandaş yapmak, devletlerin kurulmasının en ilkel prensiplerini bilmemek olur. Bir ulus, bağdaşmaz unsurların bileşiği değildir; ırk, gelenek ve hedef ortaklığıyla meydana gelir. Ancak, gelenek ve tarih aracılığıyla kazanılan toplumun yüce çıkarları endişesini nereden elde edeceklerdir? Bizimkinden tamamen farklı bir ırktan olduklarına göre, zaruri olan genel uyuma nasıl katkıda bulunacaklardır? Irk, ideal, örf ve anlayış farklılıkları onlarla aramızda aşılabilir bir engel oluşturuyor. Ermeni, yiğit, çalışkan, girişimci ve en üst düzeyde fedakarlık duygusuna sahiptir. Ama aşırı derecede bireycidir; bu sebeple her türlü sindirilmeye karşıdır. Lübnan ulusunun içine alınması, iç politikamızın güvenliği açısından sürekli tehlike oluşturacaktır. **Türkiye’nin tarihi gözlerimizin önünde açık bir kitaptır; orada Osmanlı Devleti’ne karşı yöneltilmiş ve maalesef zararı Ermenilerin kendi üzerlerine yıkılmış, birbirini izleyen sonu gelmez eylemler ve ayaklanmalar görülür.** (...) Ermeni, ulusuna bağlıdır ve Lübnan vatandaşlığı karşısında da bundan vazgeçmez (...) Böylesine katı bir bağlılığa karşı hangi güç etkili olabilir?... **Lübnanlılar, ister Yunanlı, Sırp, Kürt ya da Bulgar olsun, uluslarının varlığı ve huzurunu tehlikeye sokabilecek her yabancı unsura karşıdır.** Geleceği ve varlığı için bir ulusun uyumlu unsurlardan oluşması şarttır. Türk ve Avusturya tarihlerinden ders almış bulunuyoruz, acı bir denemenin ağır bedelini kendimize ödettirmek istemiyoruz.”

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki, derhal ve tam bağımsızlığı⁸² isteyen kesimlere karşılık, aşamalı -Himayeci tarafından eğitilerek- bağımsızlığa ulaşma yanlısı kesim Arap dünyasında daha ağır basmış ve kurtarıcılarıyla işbirliği yaparak manda rejimlerinin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Suriye ve Irak’daki silahlı, Filistin ve Mısır’daki gösteri ağırlıklı dirençler bu işbirlikçilerin katkısıyla ve en iyi çözüm iddiasıyla nötralize edilmiştir. Önerilerine birdenbire Kemalist örneği çıkınca şüphesiz kusurlarını örtecek bir yol aramak zorundaydılar. Bu ortamda Kemalist çağdaşlaşmayı en kolay sevimsizleştirecek slogan olarak “O zaten

82) Konumuzun dışında kaldığı için bu ülkelerdeki bağımsızlık mücadelelerinin ayrıntılarına girmüyoruz. Daha Suriye’nin tamamı Osmanlı yönetiminden çıkmadan önce, 1918 baharında, “Kendi hükümetimizi kurmalıyız, bize istiklali tam lazımdır” yollu yazıklar sürgündeki Suriyeliler tarafından kaleme alınıyordu (El Kevkeb, 9.4.1918, Mustakbel Suriya yazısı) Bu konuda Kamil Mahmut Halkı’nın adı geçen eserinde Filistin’le ilgili örnekler vardır. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Türk Çağdaşlaşması 1919-1938 İslama Etki - İslamdan Tepki

Müslüman değil ki"ye sarılmaları doğaldı. Buna himayeciler tarafından teşvik edilmeleri de. 1926'da İngiltere'de hâlâ **"Irak, Ürdün, Suriye ve Filistin himaye topraklarının Türklere iadesini ısrarla isteyenlerin bulunduğu"** inancı alt edilemiyordu (NE, 28.10.1926, s.475). **L'Orient** da endişeleri büsbütün artıracak şekilde ekliyor: "Türkiye hilafetten vazgeçti ama Müslümanların gözünde tek bağımsız ve gavurları yennüş devlet imajını kaybetmedi. Tahran ve Bağdat pazarlarında Gazi'nin resimleri, Asya'nın Batıya ayaklanması simgesi olarak asılı duruyor." (5.5.1927, Başyazı)

BÖLÜM III

BAĞIMSIZLIĞIN KAPSAMI

Bağımsızlık - Kapitülasyon Çatışması

Türkiye'nin zaferi... Sözde bağımsız İslam devletlerini tam bağımsızlık için daha şiddetle mücadeleye, yarı ya da tamamen bağımlı olanları ise bu bağlarını gevşetmeye ya da atmaya cesaretlendirecektir (... Böylece) **siyasi sorunların ön plana çıkacak olmasına rağmen, her zaman önemi daha fazla olan ekonomik sorunların ulusal ve uluslararası yaşamda önemi daha da artacaktır.** Etnik, siyasi ya da dini görüşlerimiz ne derece farklı olursa olsun, dünya ulusları, aralarında bir temel ekonomik dayanışma bulunduğunu unutmayacaklardır.”⁸³

Lozan görüşmeleri sürerken açıklanan bu görüşte, sömürgeciliğin, toprağa hakimiyetten, finans (özellikle sanayi yatırımları için) ve ticaret hareketlerinin kontrole alınacağı yeni uluslararası yapılanmaya geçişinin temel anlayışını görmek mümkün. Siyasi sorunlar ne derece ön plana çıkarsa çıksın asıl belirleyicinin ekonomik öge olduğu unutulmuyor. İslam dünyası, nüfus ve toprak olarak sadece yirmide birini oluşturan Türkiye'nin örneğini izlese de, ekonomik dizginler elde tutuldukça bunun etkisiz kalacağı inancı hakim. Zaten Himaye (manda) rejimleri formülünden de beklenen bu. Yerliler siyasi (Ve özellikle güdümlü dini) tartışmalarla oyalanırken ekonomik sömürü devam edecektir. Bu sebeple İngiltere'nin Filistin Yüksek Komiseri **Herbert Samuel “manda rejimi, sömürgeciliğin yeni şekli olacaktır. Nazariyatı ayrı olsa da, fiiliyatta aynıdır”** diyor.⁸⁴

Kemalistlerle diğer İslam toplumu öncüleri arasındaki fark bu noktada çok belirginleşir. Kemalistlerin ısrarla tekrarladıkları -llerde göreceğimiz gibi Lozan'da Curzon'u çileden çıkaran- üç kavram vardır: **Hakimiyeti Milliye -İstiklal (Bağımsızlık)- serbesti-i tam ya da hakimiyet (Egemenlik)**. Bunların birincisi iktidarı hanedan ya da bir grubun değil, bütün ulusun elinde tutmasını ifade eder. İkincisi siyasi, üçüncüsü ise iktisadi (İnönü Lozan'da “çıkarlarımıza tamamen sahip olmak” diye tanımlıyor) bağımsızlığı işaret ediyor. Kemalist literatürde bu savaş toplu olarak **Anti-Emperyalist** diye nitelenmiştir. İleri sanayileşmiş ülkelerle sanaysiz ülkelerde anti-emperyalizmin farklı nitelikleri olduğunu belirtecek kadar konuyu bilen, M. Kemal'in resmi sözcüsü **Hakimiyeti**

⁸³ NE 19.4.1923, s. 397. Glasgow Herald'dan naklen

⁸⁴ Kamil Mahmud Halka, a.g.e., s. 155, Ten Years of World Cooperation, London 1930, s. 337'den naklen.

Milliye daha 3. sayısından itibaren (20.1.1920) bu terimi sık sık kullandığı gibi, Meclisteki tartışmalarda da çok tekrarlanmıştır.

Araplarda Hakimiyeti Milliye'den bahis hiç yok gibi. Bir hanedana bağlanmak fikri daha yaygın. En ileri görüş meşrutî krallıktır. Bağımsızlık ve egemenlik ise tek **(İstiklali tam)** deyimiyle anlatılıyor. İktisadi bağımsızlığın siyasetin-ki kadar önem taşıdığı vurgulanmamaktadır. Bu yüzdendir ki, himaye rejimi altında ve kapitülasyonların, ekonomik kontrolün tam işlediği bir sistemi istiklal diye tanımlayabilmişlerdir. Buna karşı çıkanlar olmuşsa da seslerini yeterince işittirememiş ya da yönetim mekanizmalarının dışında kalmışlardır. Örneğin Arap dünyasında himayeciye karşı Hindistan'daki kadar yaygın ve etkili bir ekonomik boykot uygulamasına pek rastlanmıyor. Bunun doğal sonucu olarak Araplarda anti-empyrialist kavramı da hemen hemen hiç kullanılmıyor.

Türkiye'de ise yerli sermaye ve sermayedarın hakları için mücadele anlayışı Kemalistlerden önce de vardı. İslam toplumları içinde, kapitülasyonlardan kurtulmak için sürekli ve en sistemli savaş veren Osmanlı yönetimi olmuştur. Zamanında eşit koşullar şartıyla ve ticareti geliştirmek amacıyla kabul edilen bu ayrıcalıkların ülkenin ilerlemesini engelleyici hale dönüşmesi karşısında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Babıali'deki her yöneticinin en büyük çabası bunun kısıtlayıcılığını aşmağa çalışmak olmuştur. Tanzimatçı Paşalar da, Abdülhamit de hayli girişimde bulunmuş ama mali-ekonomik-askeri güçsüzlük sebebiyle hiçbirini başaramamıştır. **İttihatçılar, Dünya Savaşı vesilesiyle Avrupalıların baskı yapamayacakları hesabıyla, 1 Ağustos 1914'de, tek taraflı olarak, kapitülasyonları Osmanlı topraklarında lağvetti.**⁸⁵ Savaş ortakları Alman ve Avusturya bile bundan pek memnun olmadı.⁸⁶ Zira, görünüşte doğuluyla başka türlü iş yapılamayacağı gerekçesi, gerçekte ise kolay ve sınırsız kazanç keyfiyle bu rahatlığı kaybetmek istemiyorlardı. Kapitülasyonların

85) Kapitülasyonların lağvı kararını veren İttihatçı hükümetin sadrazamı Said Halim Paşa, İslam ahlakına sarılma inancıyla tanındığı halde, ekonomik ögenin önceliğini vurgulamaktan geri kalmamıştır: 'İktisadî ekonomik gücü artıkça İslam dünyasındaki düştü... Onlardan bu açıdan çok şey öğrenmeliyiz. İslam dünyasının inadî durumunun düşmesi politik yıkılması sonucunu yaratmıştır. Fakirliği ve araçlarının noksanlığı sebebiyle iktidarsızlığa duçar olunca bu halklarının iltihâş eylemlerine karşı bağımsızlığını koruyamadı. Bu yüzden her türlü aşağılanmalara felaketlere uğradı. (S. Halim, La Réforme des Sociétés Musulmanes, Orient-Occident, no.1, Ocak 1922)

86) Esasen Almanlar bunu kabul etmedi. kendilerine bir mektup verilip, diğer ülkelere de kabul ettirilirse onların da kalkmasını kabul etmiş olacağını belirtildi. Pratikte de savaş içinde imtiyazları devam etti.

başlangıcındaki eşitlik ve karşılıklılık ilkesinin yok olması, İslam toplumlarının bunlar aracılığıyla bağımsızlıklarının sınırlanması sonucunu vermişti. Hem vergi ve gümrük indirimleri ya da bağışıklıkları, hem de hukuki alandaki dokunulmazlıkları, doğu ülkelerini onlar için bir cennet haline getirmişti. Bu sayede, kendi ülke ve sömürgelerinde yabancı rekabetine sınır koyabilen bu yönetimler, doğu piyasalarında liberalizm savunucusu kesilebiliyorlardı.

Mondros ateşkesinin ardından Türkiye'yi askeri işgale almaya başlayınca ilk işleri kapitülasyonların tekrar yürürlüğe konması oldu. Sömürgelerinde (Kuzey Afrika, Mısır, Hint, Güney Doğu Asya Adaları) Avrupalıyı yerliye üstün sayan uygulamalar devam ederken, Osmanlı mirasından ele geçirdikleri bölgelerde de (Filistin, Lübnan, Suriye, Irak ve ayrıca İran'da) kapitülasyon uygulaması eskisi gibi devam ettirildi. Oysa buraların, özellikle savaşta Osmanlı'ya karşı müttefiklere destek vermiş olan yerlileri bu tür ayrıcalıkların, bağımsızlıklarını almalarıyla sona ereceğini umuyorlardı. Aksine **Sevr anlaşmasında, kapitülasyonların evvelce bu haklara sahip olmayan müttefik devletlere de (Japonya gibi) tanınması 261. madde ile kabul edildi.** 149. madde de "gayrimüslim ırklara sultanlarca tanınmış bütün imtiyazların aynen devam edeceğini kaydediyordu. Hatta **kendisinde kapitülasyonlar devam eden Çin'e Arap ülkelerinde kapitülasyon hakkı da tanındı.**

1920 Nisan'ında Ankara hükümetinin kurulmasından itibaren Kemalist bölgesinde kapitülasyonların uygulaması durduruldu ve her fırsatta toplumun özgürlük ve bağımsızlığını kısıtlayıcı uygulamalara izin verilmeyeceği belirtildi. Sakarya zaferinden sonra Ankara ile uzlaşma yolları arayan galipler, Londra görüşmeleri sırasında Sevr ile getirilen ekonomi imtiyazlarının bir yerli ticaret ve sanayi için engelleyici niteliğini kabul edip, hafifletici öneriler getirdiler. Yine de vergi ve gümrük resmi saptanmasını kendi kontrollerinde tutuyor, adli sistemi de bir komisyonun yapacağı çalışmanın yıllar sürecektir uygulamadan sonraki raporunun insafına bırakıyorlardı. Bütün bunların anlamı, **Türk toplumunun "uygarlaşmamış" ve o dönemde dünyanın en üst düzeyini temsil eden Avrupa'nın düzeyine erişmemiş kısacası "çağdaşlaşmamış" sayıldığıdır.** Osmanlı toplumu ve yönetimi dikkate alındığında bu eleştiriye haksız demek de mümkün değildi.

Kemalistlerin askeri bir çözüm getiremeyeceklerine ve işlerin biraz ödünle dayalı pazarlıkla formüle bağlanacağına inanıldığı 1922 yılı Ağustos ayında An-

kara'yı köşeye sıkıştırmak için hep kapitülasyonlar sonunun üzerine gidildiği dikkatlerden kaçmıyor. 14 Ağustos 1922 tarihini taşıyan, İstanbul'daki İngiliz ticari çevrelerinin görüşünü yansıttığı anlaşılan bir yazıda, bunun yolu da gösteriliyor.⁸⁷ Londra'da İngiliz parlamenterlerince Müslümanlarla dostça ilişkileri geliştirmek için **"Near and Middle East Association - Yakın ve Orta Doğu Birliği"** kurulduğu belirtilip Ankara Meclisi'nin iyi niyetini **"Hristiyanlarla dostça ilişkiler için cemiyet"** kurarak ispatlaması öneriliyor ve devam ediliyor:

"Osmanlı halkının, sınırları içinde tam hükümranlık haklarından bahsederken anımsamalıdır ki bunun anlamı, İngiliz, Fransız ya da Yunanlılar Türk makamlarınca tutuklanabilirler ve Türk polis mahkemelerinde yargılanabilirler. Ve eğer kapitülasyonlar kalkarsa hiçbir yabancı burada kalmaz. bir İngiliz tüccar dedi ki "Milliciler İstanbul'a gelirse kapitülasyonlar iptal edilir (...) ve o zaman burada yaşam çekilmez olur. Türklerin İstanbul'da kalmaları bütün ulusun yararına ama kontrol altında tutulmalıdırlar ve bu fikre çok sayıda Türk de katılıyor. Dolayısıyla bu konuda bir düzeltme ya da değişme yapılacaksa ilk etkilenecek olan Türkiye'deki yabancıların dikkate alınması ve gereken önem verilmesi zorunludur.

Aynı konuda hemen arkasından gelen bir yorumda, Kemalist politikasındaki öncelik çok daha kesin çizgilerle ortaya konmuştur:⁸⁸

"Hem Kemalist basın hem de Kemalist politikacılar kamu önündeki açıklamalarında kapitülasyonlara temastan kaçınıyorlar. Oysa bu konu, diğer hususlara nazaran Türkiye'deki yabancılar için en önemli olanıdır. **İttihat ve Terakki Komitesi gibi Ankara'nın Genç Türkleri de bütün varlıklarını "bağımsızlığın" kazanılmasına bağlamışlardır ki, bir çok fırsatta bu sütunlarda açıkladığımız gibi, herşeyden evvel hem ilke hem de uygulama olarak kapitülasyonların lağıvı anlamına gelir.** Konuya hiç temas etmemesine bakılarak Ankara Hükümeti'nin 1914'de İttihatçı Hükümet'in yaptığı gibi müttefikleri bu anlaşmaları tek tarafı iptale razı olmaya zorlayacağından korkulur. Gerçekte bu, müttefiklerin çıkarları açısından en önemli husustur ve sorun ne kadar önce kesin bir açıklığa kavuşturulursa o kadar iyi olur."

Yabancıların itirafından da anlaşılıyor ki, bağımsızlık sorununun gerçek

87) NE 31.8.1922 s. 273

88) NE 7.9.1922, s. 305. İstanbul'dan 27.8. 1922 tarihiyle yazılmış, yani Büyük Taarruz henüz bilinmemektedir.

odak noktasının kapitülasyonlar olduğunda Avrupalılarla, Avrupalı gibi düşünebilen Kemalistler birleşmektedir. Birinciler, Yakın ve Orta Doğu'daki siyasi varlıklarının bir öğünme vesilesi değil, çıkar aracı olduğunun ve bunun en önemli kurumunun kapitülasyonlar olduğunun bilincindedirler. Kemalistler ise kapitülasyonlardan tamamen arındırılmadıkça sözde bağımsızlığın hiç bir yararı olmayacağını görmektedirler. Yani siyasi-askeri zaferin amaç değil araç olduğunu, başarının ekonomik alandaki sonuçlarla biçimleneceğini anlamışlardır. Nitekim Lozan görüşmeleri başlarken gazetecilerle yaptığı bir konuşmada **M. Kemal "Askeri zaferin yeterli olmadığını, bunu siyasi ve asıl ekonomik bir zaferle tamamlamak gerektiğini"** ısrarla vurgulamıştır.

Himayeci devletlerin siyasi programına karşılıklıta gruplara ayrılmış olmasına (Yunanistan'ı destekleyen İngiltere'nin karşısında İtalya ile Fransa yer alıyordu) karşılık, ekonomi alanında tek bir cephe oluşturmaları kendileri için en önemli konunun hangisi olduğunun göstergesidir. İngiltere'nin tam desteğine sahip olan **Saray ve Babıali'nin hilafetin ya da İstanbul'un Türklerde kalması için üstün çaba harcarken kapitülasyonlar konusunda tek bir girişimde bulunmaması dikkatlerden kaçmaz.** İlerde daha ayrıntılı şekilde irdedeleyeceğimiz Damat Ferit, Mustafa Sabri türü Kemalistlerin Türk muhaliflerinin açıklamalarında ekonomik bağımsızlık ve kapitülasyonlar üzerinde hiç durmamaları, neden İngilizlerce çok sevildiklerini izaha yardımcı olur. Aynı şekilde, himaye altındaki Mısır, Lübnan, Suriye, Irak gibi yerlerde yönetici ve düşünür kadrolarının da, din konusundaki duyarlılıklarının yirmide, otuzda birini kapitülasyonlar üzerine yöneltmemiş olmaları da uzlaşmacılıklarının niteliğini ortaya koyar.⁸⁹

Yumuşatılmış Kapitülasyon Önerisi

1922 Eylül'ünde İzmir'e, 1922 Ekim'inde İstanbul'a yerleşir yerleşmez Ankara hükümetinin ilk icraatlarından biri gümrüklere el koymak, buralardaki yabancı memurların işlerine son vermek ve gümrük resmini üç misline (Yabancı kaynaklara göre yüzde 500'den 1500'e)⁹⁰ çıkarmak olmuştur. Bu hem ülkeye giren ve çıkan insanların, hem de malların kontrol altına alınması demektir. **Mu-**

89) Şarki Ürdün Emirliği'nin ilk hükümetlerinin programlarında İngiltere ve Fransa ile iktisadi bağların geliştirilmesi kaydı vardır. **El asar el Kamile lil melik Abdullah el Hüseyin**, Eldar el müttchide lilneşr, Beyrut 1973, s. 175

90) FI 8.11.1922

danya Ateşkes görüşmelerinin başlamasından hemen önceki gergin günlerde bir Avrupalı gözlemci, Kemalistlerin ne istediklerini şu şekilde özetlemiştir:⁹¹

“Türklerin politikaşı bir cümlede özetlenebilir. Yirmi yıldır bir Avrupalı ulus olmaya çalışıyoruz, bir Avrupalı ulus gibi muamele görmek istiyoruz diyorlar. Bir başka deyişle, imtiyazlar olmayacak, kontrol, müdahale, egemenlikte kısıtlama, yabancılar için özel statü olmayacak. Programları işte bu. Ama şüphemiz olmasın ki bütün Türklerin kafasında bu vardır ve zaman içinde bütün Müslümanların kafasında olacaktır (...) Ne yapılırsa yapılsın (Türkiye) ile bu pazarlıklar hayli karmaşık ve hemen çözüme hazır olmayan bir sorunun ilk adımından başka bir şey değildir. Bu da, İngiltere tarafından temsil edilen bütün Batı ile İslam arasındaki bütün ilişkilerin tümünü oluşturur.”

9 Eylül'den, Mudanya Ateşkesi'nin imzalandığı 11 Ekim'e kadar geçen bir aylık sürede Avrupa'dan yeni bir savaş çıkacağı yolunda yükselen gürültülerin asıl amacı, Kemalistleri aşırı isteklerde bulunmamaları için korkutmak, böylece bütün İslam dünyasının aynı yönde eyleme geçmesini önlemektir. Propagandanın temelsizliği, tarihinin en büyük bozgununun şaşkınlığı içindeki Yunanlıların Trakya'dan İstanbul'a yürüyecekleri balonlarının uçurulmasından anlaşılır. Asıl amaç dikkati başka tarafa çekmektir. Fransa, Suriye ve Lübnan'da, İngiltere ise Mısır, Filistin, Irak ve Hindistan'da himaye rejimlerini devam ettirebilmek için savaş sırasındakilere eşit askeri harcamalar yaparken Anadolu'ya yeni bir seferi kimse ciddiye almayacaktı. Ama Türk'ün korkutulması ve korkmuş gösterilmesinden iki yönlü yarar umuluyordu. Ekonomikman batmış olan Türkiye savaş atmosferinde tutulmakla, normal ekonomi düzenine geçmesi geciktirilecek ve bundan yabancı sermaye için ödün sağlanmaya çalışılacaktı. İkincisi ise, Türk zaferiyle yeni bir heyecan dönemine giren İslam dünyasına göz dağı verilmiş olacak, kimsenin dünyanın en büyük güçlerine şartlar koşma haddinde bulunamayacağı gösterilecekti.

Araştırmalarımızda, devletler düzeyinde ilk tepkinin **ABD** dışişleri bakanından geldiğini gördük. Bakan **Hughes**, Türkiye ve Boğazlar sorununun siyasi tarafıyla ilgilenmediklerini, bunun müttefiklerin ve Yunanlıların sorunu olduğunu belirttikten sonra ekliyor: “Karadeniz'e serbest geçiş ve ticarete fırsat eşitliğinin bulunması bize yeter (...) Yakın Doğu'da uzun zamandır sahip olduğumuz ba-

⁹¹) Fl. 22.9. 1922, Henry Bidou 'L' Angleterre et l'Islam'.

zı haklarla daha çok ilgilidir. Bunlar önce kapitülasyonlar sonra Amerikan vatandaşlarının davalarının konsolosluk mahkemesinde görülmesi hakkıdır.”⁹² Bu görüşü, Lozan Konferansı’ndaki ABD temsilcileri **Grew** ve **Child** da yineleyeceklerdir.⁹³

Belçika Lozan’a katılmaya ilgi göstermemiş, ama Milletler Cemiyeti garantisi altında ılımlı bir kapitülasyon sisteminin kurulmasını istemiştir.⁹⁴ **Danimarka** da konferansa katılmayacağını bildirdi. Onun da koşulu, savaşta tarafsız kalanların kapitülasyon haklarının dikkate alınmasıydı.⁹⁵ Tek karşı çıkan **Sovyetler** olmuştur. Ticari delagasyonun şefi **Vorovski** bunların devamının Türk egemenliğine saldırı niteliği taşıyacağını açıkladı.⁹⁶

Türk topraklarında büyük yatırımları olan Fransa ve İngiltere tabii ki çok daha ayrıntılı şekilde konuya eğildi. **İstanbul’daki Fransız Ticaret Odası Başkanı**’nın hükûmetine sunduğu bir rapor endişeleri ve çözümleri şöyle yansıtıyor:⁹⁷

92) NYT 27.9.1922; John M. Vander Lippe, ‘Öteki Lozan Antlaşması Amerikan Kamuoyunda ve Resmi Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması’, 70. Yılında Lozan., a.g.e., s. 70-71; Lozan’da en önemli konu iktisatır, siyasi ve hukuki sayılan konular da sonuçta iktisadi çıkarların aracı olmuşlardır. Mesela ABD’nin gerçek ilgisi Musul petrolleridir. Washington Post (3.1.1923) ‘Savaşın başından beri Amerikan diplomasinin temelinde petrol vardı ve ABD’nin bütün davranışları doğrudan ya da vasıtalı olarak petrol işine bağlıydı’ diye yazmıştır. Musul’dan dışlandı için ABD diğer konularla ilgilenmemiştir. Reveil de bir başyazısında (3.1.1923) şöyle diyor: ‘Petrol Lozan konferansını en etkileyen konu. Doğu sorunu İstanbul’dan Musul’a naklolundu. Fransa Musul’u karşılıksız İngiltere’ye bırakan sonra ‘Petrol bulunduğunu bilseydim’ diye yakınan Clemenceau’yu affetmiyor. Oysa petrol için savaş daha dünya savaşından önce Fransa, İngiltere, Almanya arasında başlamıştı. Şimdiye Turkish Petroleum’da hak isteyen ABD, İngiltere’nin Irak nandasını veto ediyor.’

93) J.M. Vander Lippe, a.g.m., TI 27.11.1922 başyazı; NYT 25.4.1922

94) TE 4 ve 5.11.1922

95) TE 16.11.1922

96) TE 24.11.1922

97) RE 28.11.1922; Fransa, İngiltere ve ABD’nin kapitülasyonlar üzerinde en ısrarlı ülkeler olması raslantı değildir. Sermaye yatırımı açısından (Lozan’la belirlenen Türkiye sınırları içinde) Fransa 2,5 milyar Frankla birinci, Almanya 1,25 milyarla ikinci, İngiltere 760 milyona üçüncüydü. (J. Aulnau, **La Turquie et la Guerre**) Amerika’nın ilgisi ihracattaydı. 1919’da İstanbul’a yapılan 93 milyon TL miktarındaki ihracatın yüzde 26’sı İngilizlere, 20’si İtalyanlara, 9’u Amerika’ya aitti. 1920’de toplam miktar 176 milyona çıkmış İngiliz payı 29 olmuş, ABD 15’le ikincidir, İtalya ise üçüncülüğe düşmüştür. 1921 başında İngiltere ile ABD’nin yüzde 21’er ile başbaşa geldiğini görüyoruz. Bu bilgileri veren kaynak ekliyor: “Berlin ile Manila arasında, çoğu iş adamı olan, yerleşik ya da yarı yerleşik en çok Amerikalının bulunduğu yer İstanbul’dur. Amerikan iş çevreleri Rusya’nın ekonomik kalkınması için merkez olarak kullanmak amacıyla İstanbul’a gelmiştir. (NYT 25.12.1921, Elmer Revis, ‘Yankees in Constantinople’) Bu değerlendirme, Sovyetler gibi Türkiye’nin de kontrolsüz yabancı sermayeye kapılarını kapaması karşısında Amerikanın neden büyük tepki gösterdiğini ve Lozan’ı onaylamadığını açıklamaya yardımcı olacaktır.

“Türkler Yunan zaferi sonrasında kendilerini dünyanın en büyük askeri devleti sanmaya başlamışlar, ölçüsüz bir gurura (...) ve kendi şartlarını empoze edebilecekleri inancına kapılmışlar. Bizi endişelendiren şudur: Öncelikle şahıslarımız ve mallarımız için kapitülasyonların kaldırılması. Yasalarının durumunu bildiğimizden cesaretle söyleyebiliriz ki, bu vazgeçilemez garantilerin yokluğunda onurlu Avrupalılar için Türkiye’de yaşamak mümkün değildir. Bu sebeple (...) etkimizi, çıkarlarımızı savunan ve ticaretimizi yürüten insanlar ülkeyi terk etmek zorunda kalacaklardır. Bu da Fransa için telafisi imkansız bir kayıp teşkil edecektir. Dolayısıyla -en şiddetli Türk dostlarının da kabul ettikleri gibi- imtiyazları muhafaza etmeliyiz. **Abartılmış durumdaki Türk gururunu okşamak için kapitülasyonların iptal edildiği ilan edilebilir, ama bir başka şekil altında bunlar devam ettirilebilir** (...) Hukuk sisteminin düzeltilmesi için onbeş yıl süre konabilir ve sonuçta düzeldiği kabul edilirse haklar kalkar (...) Eğer kapitülasyonlar kaldırılırsa Fransızlar da diğer yabancılar da Osmanlılardan alınan vergileri vermek durumunda kalacaktır (...) Muhtemelen Türkiye ekonomik özgürlüğünü de alır. Dolayısıyla şimdiye kadar Avrupa devletlerinin onayıyla saptanan gümrük tarifelerini istediği gibi belirleyebilir. Yöneticilerinin, fakirleşmiş ve nüfussuz kalmış ülkede büyük bir sanayi kurmak gibi çocukca hayalleri bulunduğu göre, koruyucu amaçla gümrük tarifelerini büyük ölçüde artıracaklardır. Anadolu’da halen uygulanan ve hemen bütün Fransız mallarının ithalini engelleyen tarifeleri yayımladık (...) Ayrıca Fransa ile İngiltere’nin baş müşterisi olduğu ham maddelerin fiyatlarını da artıracaklardır (...) İçki yasağını da İzmir ve Bursa’ya girer girmez uyguladılar. Bundan Fransa’nın zararı yılda 15 milyon olacaktır (...) Saf suya mahkum edilmek kişisel özgürlüğe aykırıdır (...) Şirketlerimiz kontrol altına girecek, yazışmaları Türkçe yapmak zorunda kalacak, bütün memurların Türk olması istenecek bu yüzden vatandaşlarımız işsiz kalacaktır. Gemilerimiz, okullarımız, hastahanelerimiz, genel hizmet kurumlarımız, Fransız, İtalyan, İngiliz postaları yok olacaktır (...) **Bu acıklı durumda eski imtiyazlarımızın olabildiği kadar bir kısım enkazını kurtarmaya çalışmalıyız.**”

Fransızların telaşına İngilizlerin de hemen katıldıkları görülüyor:⁹⁸

98) NE 2.11.1922 s. 572, ‘The Capitulations in Turkey’. Bu yazıdaki ‘Sözde değilse gerçek bağımsızlık istiyorlarsa yavaş ama emin yapılarına yolunu seçmelidir’ ifadesi, himaye yönetimlerinin temel yaklaşımını yansıtır. Türkiye’ninkini sözde bağımsızlık, manda yönetimlerindeki gerçek bağımsızlık sayıyor. Himaye rejimlerini kabul edenlerin anlayışıyla tam bir uyum içindedir.

“Yakın Doğu Barış Konferansı’nda halli tasarlanan sorunlardan hiç-biri, Türk kapitülasyonları gibi, daha şimdiden büyük bir dikkatle incelemeye alınmış değil. Türkler tamamen kaldırılmasını isteyecek. İstanbul’un yabancıları ise aynen kalmasını istiyor (...) Kendi ülkelerinin koşullarıyla diğer bağımsız devletlerde var olan tam özgürlüklerin karşılaştırması mümkün olmayacağına göre, Türkler herhalde şikayetlerini frenlerler. İstanbul Fransız Ticaret Odası, İngiliz Ticaret Odası’na katılarak müttefiklere yaptığı başvuru ile Ankara hükûmetine iddialarını ispatlaması gerektiğini anımsatmıştır. Gösterebileceklerinden fazlasını istemeleri saçmalık olur (...) Eğer Türkiye sözde değilde gerçek bağımsızlık istiyorsa, yavaş ama emin yapılanma yolunu seçmelidir. 1920’den bu yana İstanbul’un borcunu red etmekle ve İzmir’de uyguladıkları vergi politikasıyla hataya düştüler (...) Bu ne akliselime ne de devlet adamlığına uymuyor (...) Türkiye toprak bütünlüğünü elde etti (...) Ama sadece bu modern bir devletin kuruluşu için yeterli değildir ve yeni Türkiye yabancı istikrazları sağlayamazsa fazla uzağa gidemez. Kemalistler kapitülasyonlar alanında müttefiklerden ne kadar çok koparmaya çalışır ya da yabancı ticaretini ve tüccarlarını cezalandırmaya yönelirse, Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu maddi yardımları elde etmekte o derece zorlanacaklardır.”

Kapitülasyonsuz Bir İslam Toplumu

Lozan’ın başlamasından önce Paris’te bulunan **Curzon** ile **Poincaré** pek çok konuda farklı görüşlere sahip olmalarına karşın kapitülasyonlar konusunda çabucak anlaştılar.⁹⁹ Ilımlı gibi görünecek bir düzen içinde sistemin devamından yanaydılar. Adalet sisteminin de Türkiye’ye Avrupa’dan ithal edilecek hakimlerle yürütülmesinin uygun olacağı kanısındaydılar (Mısır ve Hindistan’daki gibi). Fransa ayrıca ticaretin dışında okullarının (1922’de 21.249 öğrencisi bulunan 113 okul) ve doğuda Katoliklerin savunucusu rolünün devam edebilmesi için kapitülasyonları gereksiniyordu.¹⁰⁰

Bütün sorunların çözümü Lozan görüşmelerinden beklenirken, İstanbul’daki Yüksek Komiserler Ankara temsilcisi **Refet Paşa**’ya nota vererek, yabancıların ticaretine zarar verdiği gerekçesiyle kapitülasyonların yok sayılmasına karşı çıktılar.¹⁰¹ Ankara’nın gümrüklerden sonra bütün bankaların, mali kurum ve şir-

⁹⁹⁾ TE 20.11.1922 başyazı

¹⁰⁰⁾ TE 27.12.1922 P. Gentizon İstanbul’dan yazı; FI 6.11.1922 G. Vaulques yazısı

¹⁰¹⁾ TE 29.11.1922

ketlerin de Türk yasalarına uymalarını istediği haberleri endişelerini artırmıştı.¹⁰² Onlar da, sadece ekonomi alanında değil, en basit zabıta olayında bile kendi kurallarının işlenmesini istiyorlardı.¹⁰³ Ankara eskilerin "tecahülü arifane - bilgiçe bilmez görünme" adını verdikleri bir üslupla, 15 Kasım 1922 tarihli notasında kapitülasyonlardan bahsedilmesine şaşığını, böyle bir şeyin var olmadığını, ülkede eşitliğe dayalı uluslararası kuralların ve TBMM yasalarının geçerli olduğunu belirtti. Görüldüğü gibi, **barış konuşmalarının tamamen dışında ve ondan bağımsız olarak, Avrupalılar oldu bittiye getirerek kapitülasyonların varlığını, Ankara ise aynı yöntemle yokluğunu onaylattırmaya çalışıyorlardı.**

İsmet Paşa, 20 Kasım 1922'deki Lozan Barış Konferansı'nın açış konuşmasında, özellikle Türkiye'nin bağımsızlığına ne kadar büyük değer verdiğini belirtti.¹⁰⁴ Bu konuşmayı yorumlayan ünlü Fransız gazetesi Le Temps kazandığını Avrupalıların bazı mali oyunlarına kaptırmamak dikkatinin Türklerde ne kadar kökleşmiş olduğuna özellikle dikkati çekmektedir. Nitekim İsmet Paşa Le Matin'e verdiği bir demeçte¹⁰⁵ **"Karşınızda özgür bir halk var sömürge değil, eşit insanlar var kullar değil"** demek ihtiyacını duymuştur. Komisyon görüşmelerinde ya da dışarda gazetecilerin soruları karşısında Türk temsilcilerinin **"sadece siyasi bağımsızlıkla yetinmeyiz ekonomik bağımsızlık da gereklidir"** şeklindeki ısrarları ve bu konudaki ödün vermez tavırları da artık herkesçe biliniyordu.¹⁰⁶

İkibuçuk ay süren birinci Lozan Konferansı süresince Avrupa tarafının tezleri ve propagandası başlıca iki nokta üzerinde yoğunlaştı. Birincisi, kapitülasyonlarda ısrar edilirse Avrupalı iş adamının ayrılmasının yanı sıra ülkeye yabancı sermayenin de gelmeyeceği ile ilgilidir. "Oysa Türkiye öyle fakirki bunlar olmazsa kalkınamaz" gerekçesini buna ekliyorlardı. İkincisi, azınlıkların (Özellikle Rum ve Ermeni, çıkarılmasının sanayi ve ticaretin ölmesine sebep olacağı, bunlara özel azınlık hakları verilmesinin yararları ile ilgilidir. Bu konuda abart-

102) TE 25.11.1922

103) TE 8.12.1922

104) TE 24.12.1922; Lozan konusunda haşvurduğumuz kitaplar, evvelce bahsedilenler dışında: M. Cemil (Bilsel), **Lozan**, 2 cilt, İstanbul 1933; Karacan, Ali Naci, **Lozan**, İstanbul, 1942; Selek, Bahattin (Hz.), **İsmet İnönü Hatıraları**, c.II

105) TE 14.11.1922

106) TE 11.12.1922

ma o dereceye varmıştır ki Türkiye'de ayakkabı tamircisi bile bulunamayacağı-
nı iddia edenler de çıktı. İş "Azınlıklara bir Noel hediyesi vermek istemez mi-
siniz?" sorusuna vardırıanlar bile görülmüştür. **Rıza Nur**'un buna yanıtı ünlüdür:
"Bizde Noel hediyesi geleneği yoktur."¹⁰⁷

Bu iki temanın da savunucusu **Lord Curzon** olmuş ve Türkiye ısrar ederse
görüşmeleri kesme tehdidini de ileri sürmüştür. Türkiye'nin azınlık haklarına
karşı çıkması bunu da kapitülasyonlar gibi bir sömürü aracı saymasındandı. Ni-
tekim Lozan'ı izleyen bir Fransız gözlemci bunu itiraf etmekten geri kalmadı:¹⁰⁸

"Fransız düşüncesi, Hristiyanlara Türkiye'de kötü davranılmasına karşıdır.
Ama aynı zamanda onların Türkiye'yi parçalamak ya da hükmü altına isteyen
bir yabancı politikanın ajanları haline getirilmelerine de karşıdır. Hristiyanları
bu tür koruma daha da felaketlerine sebep olmuştur. Ermenilerin Ruslar, Yu-
nanlıların İngilizler tarafından himaye edilmesinde olduğu gibi."

Zamanla azınlık hakları konusunda Avrupa yumuşadı,¹⁰⁹ buna karşılık kapi-
tülasyonlarda ısrarları daha da arttı. İngiliz dışişleri bakanı görüşmelerin kesil-
mesinin sebebi olarak İsmet Paşa'nın bu konuda ödün vermemesini gösterdi:

"Önerilerimizin iyiliğini anlamıyor İsmet... Bompard davranışınız cinayettir
diye niteledi... İsmet Türkiye'yi ekonomik esarete sokmağa razı olamayacağını
söyledi... **Yabancılar hukuki formül için, kalıplaşmış monotonluğu ile**

¹⁰⁷) TE 24.12.1922

¹⁰⁸) TF. 15.12.1922

¹⁰⁹) Kapitülasyonları kaybetmemek için Avrupa azınlık haklarını feda etmekten çekinmedi.
Bu yumuşama üzerine Türkiye'de ılımlı koşullara yanaştı ve konu kapandı. Daha sonra
Rum, Ermeni, Yahudi azınlıkların bu haklarından kendi rızalarıyla vazgeçmeleriyle sorun
kalmamıştır. Konu üzerinde en ısrarlı ülke ABD olmuştur. "Amerika kapitülasyonların
Rumların ve Ermenilerin güvenliği için de gerekli olduğuna inanıyordu ve ABD
Kamuyuğunun tatmini için antlaşmaya Hristiyanları koruma hükümleri konmasını istiyordu...
Hristiyanların korunması konusu Amerikan yatırımlarının ve ekonomik çıkarlarının
korunması konusuyla birlikte yer alıyor ve aynı zamanda bunu meşru kılıyordu."
(John M. Vander Lippe, a.g.m.) Ancak Lozan imzalanınca ABD de ısrarın gereksizliğini
farketti ve kapitülasyonların kaldırılmasını onaylayan 6.8.1923 Dostluk ve Ticaret
Antlaşmasını imzaladı. Ancak Amerika'daki Rum-Ermeni lobilerinin milyonlarca
propaganda broşüründe 100-400 bin Hristiyan kız ve çocuğun haremde de içrengi ve
korkunç Türkler tarafından esir tutulduğu kampanyası sonucunda, antlaşma senato
tarafından red edildi. Birkaç yıl sonraysa hemen hemen aynı şartları haiz bir anlaşma
yapıldı. Bütün bunlar O dönem Amerikasının politikadaki bilinçsizliğini kanıtıyor.
NE 27.1.1927'de şöyle yazar: "ABD kapitülasyonlarda ısrar ederek Lozan'ı red etti.
Herkesin 1923'te vazgeçtiğini kendisinin alabileceğini mi zannediyor?"

alıştığımız Türk bağımsızlığı ve Türk egemenliği sloganlarını tekrarlamakta başka bir şey yapmıyor.”¹¹⁰

Curzon'un sert üslubu İngiliz ve Amerikan basınlarını daha da sert olmaya, Hristiyanların can güvenliğini ileri sürerek kapitülasyonları savunmaya yöneltti: “İngiliz çevreleri hala kapitülasyonların çok yararlı olduğuna doğru kamuoylarını inandırmaya çalışıyor, eğer barış bu yüzden kesildiyse **İsmet Paşa'nın mantıksızlığındandır.**”¹¹¹

İsmet Paşa ise doğrudan İngiliz dışişleri bakanını savaşçılıkla suçladı: “Lord Curzon barışı istemiyor, barış olmasın diye bahaneleri ileri sürüp konferansı akamete uğrattı.”¹¹²

Dönemin ünlü İngiliz doğu uzmanlarından **V. Chirol**, Mısırlılara verileden daha ileri koşullar kabul edildiği halde Türklerce reddinin “Genç Türk'lerin Es-ki Türk'lerden farklı olmadığını kanuladığını” belirtir ve ekler: “Bu Türk zihniyetini iyi anlamalı ve Yeni Türkiye diye bir şeyin varlığını hayal etmemeliyiz (...) **Bakin Mısır'da (Avrupalı-Yerli) karma mahkemeleri ne güzel işliyor. Oysa Mısır'da Batı uygarlığı ile temas arzusu Türkiye'dekinden fazladır.**”¹¹³

Lozan görüşmelerinin ekonomik sebeplerle kesilmesinden sonra İzmir'de İktisat Kongresi'nin toplanması, bütün dünyaya kesin bir mesaj vermek açısından rastlantının ötesine giden bir eylem olmuştur. O sıradaki Türkiye ve İslam

110) M.K.Öke, İngiliz Belgeler'inde... s. 504, Curzon'dan Lindsay'e Lozan'dan 5.2.1923 tarihli mesaj

111) ST 10.2.1923. ‘Capitulations in Turkey’. Bu kampanyada inanılmaz suçlamalara rastlanır: “Anlaşma olamaması Türk heyetinin Misaki Milli'den bir tek kayıpla geri giderlerse öleceklerini bilmelerindendir. Gerçek yöneten güç medris değil, yaşamı aylığına, talanına ve rüşvete dayanan sayıları 50 bine varan Türk subaylarıdır. Halkı zorla soyarak yaşıyorlar. Bir yıl daha ayakta duracak halleri yok. Subaylar Suriye ve Mısır'a akın yapıp çapul ile yaşamak peşindeler” (Tİ 8.1.1923)

112) İsmet İnönü'nün Hatıraları... a.g.e., c.II s. 92-93; Gününde basına ihtiyatlı açıklanmada bulunan İsmet, 21.2.1923'te TBMM'deki gizli oturumda çok daha kesin ve suçlayıcı konuşmuştur: “Dediler ki kapitülasyonlar yüzünden konferans inkıta etmiştir. Ecnebilerin Türkiye'de oturması ve yaşaması için Türklerden teminat istedik, vermediler. İnkıta hasıl oldu. Güya, dünyadaki bütün ecnebler Türkler aleyhine düşman olacaktır. Böyle düşündüler. Türkiye'yi baştan aşağı tecrübe ettikten sonra, baki kalanı soyamak istediklerinden inkıta olmuştur. Bankerler harb etmek istiyorlar. Biz böyle, bilmukabele bunu ilan ettik (...) Her taraftan mesaili maliye ve iktisadiyemiz üzerinde şiddetli neşriyatta bulundular (...) Asıl ısrar edilen kapitülasyonlardır. Onlar bir devre-i intikal şeklinde behamahal lazundur, diyorlar” (İsmet İnönü'nün TBMM'deki... s. 73, 78)

113) Tİ 6.2.1923, açık mektup

dünyası olaylarını çok yakından izleyen resmi ve akademik nitelikli bir yayının bu kongreyi sunarken **“Ekonomik Ulusal Ant - Misakı Milli”** deyimini kullandığını ve sonucu dört maddede özetlediğini görüyoruz:¹¹⁴ 1) Türkiye kimseye düşman değil, herkese dosttur. 2) Türkçe kullanmayan, ulusal yasalara uymayan kurumlar istemiyoruz. Bu koşullarla yabancı sermayeye karşı değiliz. 3) Her türlü tekele karşıyız. 4) Türkiye Türklere aittir. Böylece, Türkiye'nin Sovyetler gibi içine kapanmak niyetinde olmadığı, yabancı sermayeyi red etmediği ama her bağımsız ülkenin uyguladığı koşullardan vazgeçilmeyeceği anlatılmış oldu. Sanınız Lozan görüşmelerinin ikinci döneminde iktisadi konuların rahatlıkla aşılmasında bu mesajın bir rolü olmuştur.

Aynı sırada Amerikalı **Chester**'e Türkiye'de kapsamlı yatırım izni verildiğinin açıklanması da Ankara'nın ipleri koparmış görünmek istemediğinin kanıtıdır. İngiliz çevreleri de (NE, 17.5.1923, s.504) böyle algılamıştır. Daha sonra Ankara bu anlaşmadan vazgeçmiştir. **Esasen Lozan bir pazarlık forumuydu.** Daha doğrusu 1919'da başlayan ve galiplerin monologuyla süren toplantıların diyalog haline dönüşmesiydi. Önce taraflar savaş istemediklerini belirterek anlaşma masasına oturdular. İlk hamlede ödüne yanaşmayacaklarını kanıtlamak için Avrupalılar işi savaş tehdidine kadar götürdü. Türkiye bu resti gördü. Ancak iki taraf da yeni bir savaşa girişebilecek güçte olmadıklarının farkındaydılar. **C. K. Streit** adlı bir Amerikalı gözlemci, ilk döneminde barışa erişilememesinin suçunu **“İngiliz Emperyalizmi, ABD kapitalizmi, Türk ulusculuğu ve Rus komünist enternasyonalizmi”**ne bağlar (Asia, Nisan 1923). Bir İngiliz de Türk'ün davranışını “İslam, bize insanın inancı ve onuru bulunduğunu gösterdiği için yararlı olmuştur” diye nitelemiştir (Asiatec Rewiew. Nisan 1923).

İkinci döneme taraflar anlaşmaktan başka çare bulunmadığı anlayışıyla başladı. Bu da ödüne razı olmalarını gerektiyordu. Batı, borçlar ve azınlıklar gibi konularda, Türkiye hudut meselelerinde (Özellikle Musul) yumuşadı. Kemalistlerin ödüne hiç yanaşmadığı tek konu kapitülasyonlar oldu. Siyasette olduğu gibi ekonomi alanında da bütün kararları kendileri almak, gerektiğinde şartları istedikleri gibi değiştirmek hakkını ellerinde tutmak istiyorlardı. Açıkcası, yabancı sermaye ve teknoloji gelecekse bunun Türkiye'nin koşullarına uygun olarak gelmesinden yanaydılar.

¹¹⁴ OM 15.3.1923 s. 593; Alman yayını *Der Neue Orient* (Mart 1923) Lozan'daki politikaya bakarak Kemalistleri, İttihatçılardan daha fazla Türkleri bağımsız kılmak istiyorlar diye değerlendirmektedir (OM 15.5.1923)

Borçlarda iyi ödeme şartları ve eski Osmanlı vilayetlerine hisselerinin paylaştırılması kabul ettirildi. Azınlıklar için sınırlı kültürel ve dini farklar kabul edildiyse de, bunların kendilerinin haklarından vaz geçmeleri sağlandığından sorun kalmadı. Sınır anlaşmazlıklarının Milletler Meclisi hakemliğine bırakılması gerginliği indirdi. Daha sonraki pazarlıklarda **Musul** kaybedildi, **Hatay** kazanıldı. Kapitülasyonlar ise 28. madde ile kesin olarak kaldırıldı. Bunu **“Lozan’da M. Kemal’in diplomasisinin en temel ve başkalarına örnek olan başarısıdır”**¹¹⁵ diye değerlendirenler, hatta Robert College’de hocalık yapmış olmakla Türkleri iyi tanıyan ünlü Amerikalı tarihçi **A.H. Lybyer** gibi **“Türkiye çağdaş dünya ile aynı düzeyde yürüyor**, onu tanıyacak büyük devletlerin en sözcüsü ABD olmamalıdır” diye niteleyenler çıktı. Lozan için Avam Kamarası’ndaki konuşmasında “İngiliz diplomasi tarihinin aşağılayıcı, üzücü ve karanlık bir sayfası” tanımlamasını yapmakla birlikte büyük yenik **Lloyd George** da “kabulden başka çare yok, reddi hata olur” demekle kapitülasyonların Türkiye’de tarihe karıştığını kabul etmiş oluyordu. Lozan’ın objektif bir değerlendirmesini, 1924’de 6 cilt olarak barışın tarihini (**A History of the Peace Conference of Paris**) yazan **H.W.V. Temperley** yapmıştır:

“Lozan barışı sadece Sevr’den değil, Versay, St. Germain, Trianon ve Neuilly barışlarından da uzun yaşayacak... Bunlar karşılıklı anlaşmanın değil, galiplerin zorlamasının sonucuydu. Lozan’ın meziyeti ise, ilgili taraflar arasında, her birinin fedakarlıklarda bulunduğu ve hayal kırıklıklarına uğradığı bir anlaşmayı temsil etmesidir. Ama hiç birinin karşılanamaz mükellefiyetlere ya da kabul edilemez aşağılanmalara razı olmadığı da (bir gerçektir).”

115) Costopoulo, Stavro, **Empire de l'Orient**, Paris 1925, s. 185; L. George’un görüşünü aktarırken NE (14.4.1924 s. 402) aklında sadece kendi kusurunu örtmenin bulunduğunu belirtip ekliyor: ‘Bu konuşma Türklerin İngilizlerden şüphelenmesine hak vermiyor.’ Aynı yayın Türklerin İngilizleri ırklarının en büyük düşmanı saydıklarını da kaydediyor (25.12.1924 s. 662); L. George görüşlerini 1923’ün sonunda yayınlanan ‘Is it Peace?’ (Bu da Barış mı?) kitabında açıklamıştır. ‘Herşeyi yakıp herkesi kesen Türk’ün Lozan’da centilmen yerine konmasını ve yapılan ‘yamama barışı’ eleştirdi. Lozan’a sert eleştiriler yönelten bir kesim de Anglo Sakson misyonerlerdir. ‘Lozan Barışı yaşayacak mı?’ başlıklı bir yazıda (MW, Nisan 1924) en ünlü misyoner yayınlarında (Living Church, The Church Times World Dominion, Christian World) tamamen Hristiyanları yok etmek için yapıldığının belirtildiği kaydediliyor. Tarsus’tan -Herhalde Amerikan Kolejinden - yazan Paul E. Nilson’un gözlemi ilginç: “Washington ile M. Kemal aynı başarıyı gösterdiler. Ama ikincisinin geleceği şüpheli. Washington en sıkıntılı anında diz çöküp Allah’a dua etti. Kemal dua ediyor mu? Sadece çıkarıcı olmayan, Allah’tan korkak liderler Türkiye’yi demokrasilerin tam kardeşliğinde yüceltebilir. Bunlardan yeterince var mı? Zaman gösterecek.” Bu yaklaşımda laikleşen Türkiye’nin İslamdan kopup Hristiyanlığa kabul etmesi umudu yatar. Ancak 1930’larda hiç başarılı olmadıklarını aynı yayın organları saklamamışlardır.

Kapitülasyonları tam kaybetmeyi batı, bunun geçici bir yenilgi olduğu gerekçesiyle hazmetmeye çalıştı. **Times**'in gelecekte bu yenilginin bedelinin ödettirileceği yolundaki **"Lozan Geçici Pırıltısı"** başlıklı yazısı, böyle düşünenlerin görüşlerini tam olarak yansıtmaktadır.¹¹⁶

"Türk tam ve egemen bağımsızlığında ısrar ediyor. Yalnız başına, öylesine kendi başına yürümeyi öneriyor ki, bütün modern uluslar arasındaki kaçınılmaz bağımlılığı tanımak istemiyor. Kapitülasyonlar gitti. Yabancıların Türkiye'de, niteliği bir hayli şüpheli Türk yasalarından başka koruyucusu kalmadı (...) Türkiye için yabancıların yaptığı her şeyi, Yunanlılar ve Ermeniler tarafından yapılan herşeyi şimdi Türkler kendileri yapmak istiyorlar (...) Ürkütücü bir alarm durumu var (...) Türk milliyetçilerinin bir çok özlemi tiksiniyecek şeyler değildi. Şimdi herşeyi kendileri yapacaklar. **Yabancı yardımını red ediyorlar. Ama buna ihtiyaç duyacakları zaman gelecektir.** Bu bekleyiş sırasında sabırlı ve istendiğinde akıllıca ve umutsuz olmayan şekilde yardımda bulunmaya hazır olmak gereklidir."

Himayecinin Verdiği Özgürlük

Kapitülasyonların tekrar geleceği günün umudunu taşıyan bu bekleyiş sırasında Avrupa'nın, araç olarak kullanıp gerektiğinde kurban vermektan çekinmediği azınlıklar konusunda **Journal de Genève**'in yorumu himayeye aldıkları toplumların dikkat etmeleri gereken hususları içermektedir.¹¹⁷

116) Tı 18.7.1923, 'The Flicker of Lausanne'; Rum ve Ermeni aracılığından kaybetmekten duyulan üzüntünün bir kere daha anımsatılması ilginçtir. Times bu görüşü sık sık tekrarlamıştır: "Türkler şimdi yalnız; bakkallığı, berberliği, zanaatleri, ticarete aracılığı kün yapacak Türk köylüsü yapabilir mi?" (17.8.1923 başyazı). Doğu sorununa objektif bakışıyla ünlü tarihçi Arnold Toynbee bile o günlerde bu azınlıkların yokluğu sebebiyle Türkiye'nin ekonomikman batacağını hep yazmıştır (New Leader 8.12.1922; The Contemporary Review (Mart 1923) Hatta sonuçta, Türkiye'nin eskisi gibi oyuncudan çok Rusya'nın ya da İngiltere'nin piyonu olacağını ekler. Batıllara göre Türkler bu eksiklik yüzünden liberalizmi gerçekleştiremeyeceklerdir, zira bunu bir 'köpek liberalizmi' diye algılanmaktadırlar (RE 8.11.1923). Bu ön yargılı değerlendirmelere karşı çıkıp 'Türkiye'yi ekonomik olarak yok etme politikalarını eleştiren ve 'ekonomideki Herkülvari çabalarına yarduna çağırılar" da görünüyor. (The Centruy Magazine, Aralık 1925 s. 236-245, 'Avrupa'nın Nekahat Dönemindeki Hastası Adamı' başlıklı yazı)

117) 29.8.1924; Azınlıkları kurban edişin köklü bir politika olduğunu Ermenileri çok iyi tanıyan Robert College'in Müdürü Gates şöyle anlatıyor: "Beni uyandıran, 1919'da Küçük Asya'da zarar görenlere yardım derneği adına Anadolu'ya gidişim oldu. Müttefikler her tarafta çevirmen ve memur olarak Ermenileri kullandılar ve bunlarda Türklere karşı küstahça davranıp kızgınlık yarattılar. Müttefiklerce silahla korunmadıkça, kendilerinden çok daha

“Batılılar doğu işlerinde gösterdikleri korkunç bencilliğin hesabını ödüyorlar. Onlar en çok çıkar için rekabet yaparken (...) sonunda Türk ulusculuğu muzaffer oldu. Lozan antlaşması batı için iyi bir derstir. Zavallı Ermenilerin kade-rine üzülmemek elde değil. Ve Lozan'da layık görüldükleri davranış utanç ve-vericidir. Devletlerin hepsi de sessizlik komplosunda işbirliği yaptılar. En azından moral bir koruma ve para yardımı sağlamalıydılar. Onlara bir şey yapmamakla kalmadılar, bütün gülücükleri Ankara'nın muzaffer cumhuriyetine yöneldi.”

Kemalistlerin en önemli saydıkları kapitülasyon konusunun Lozan görüşme-leri sırasında İslam kamuoylarında fazla yankı bulmaması ilginçtir. Saltanatla hi-lafetin ayrılması, cumhuriyet'in ilanı, hilafetin lağvı gibi konular üzerindeki tar-tışma ve yayınlarla karşılaşılırsa bunun yirmide, otuzda biri oranında dahi ele alınmadığı hayretle görülür. Bunun açıklamasını, Arapların “istiklal” ve “istikla-li tam” kavramlarından çıkarabiliriz. İlk deyim, bir himayecinin kontrolündeki siyasi ve ekonomik alanlarda kısıtlı özerkliği ifade etmektedir. Suriyeli **el Muk-tabas** başyazarının dediği gibi **“Himayecinin getirdiği özgürlük”** yeterli gö-rülmektedir. Misakı Milli'nin yani Türklerin istiklal dediğine ise Araplar “İstikla-li tam” diyorlar. Bu anlayış çerçevesinde, Kemalistler ekonomik bağımsızlığa öncelik verirken Arapların bunu anlamaması ve salt dini açıdan bakarak eleştiri-ler üretmeleri doğal olmaktadır.

Olaylara tam istiklal değil de istiklal açısından bakışın ilginç bir örneğine, Ankara'daki içki yasağının yeni kurtarılan yerler ve özellikle İstanbul'a da uy-gulanmasına gösterilen tepkide rastlıyoruz. Ankara'da yasak varken M. Ke-mal'in içkisine devam ettiği o dönemde de yazılmıştır. Buna rağmen karar bir dinsel nitelikte Araplarca benimsenmiştir. İstanbul'a da uygulanınca Mısır'da, ahlaki niteliğiyle alkışlandı ve “Darısı başımıza” türü yayınlar yapıldı. Kararın Türkiye'yi ilerletmek ve halkın çıkarları için çalışmak amacıyla alındığı, Osman-lı imparatorluğundaki din anlayışının bunu kolaylaştırdığı belirtildi.¹¹⁸ Oysa ya-

kalabalık olan Türkler arasında Ermeniler krallıklarını kuramazlardı. Ben böyle bir korumanın geleceğine inanmıyordum. Elli yıl boyunca, Avrupa devletlerinin Yakın Doğu'daki karşılıklı kıskançlıkları ve toprak büyütme için ihtiraslarından oluşan politikalarını izledim. Hristiyan azınlıklar lehine müdahaleleri bunları ızdıraba sokan kötülükleri daha da azdırmıştır. Uluslar arası müdahalelerde olaylarda müdahalenin yararlı olması için gerçek ve etkili olması şarttır. Bu olayda müttefiklerin müdahalesi mutlaka, geçmişte olduğu gibi, gerçek bir eylemden uzak olacaktı (...) Ermeni ve Rumları 1919 da uyardığımda bana Türk dostu demişlerdi.” (Current History Nisan 1931)

118) MO 3.10.1922. başyazı 'Tahrir el musekkerat'

sağın Fransız Ticaret Odası başkanının en çok üzerinde durduğu ithal içkileri engellemek, bunlara ödenen düşük gümrüğün kaldırılmasına çıkacak engelleri aşmak amacı güttüğü bellidir. Yani ulusal ekonomi kurmanın ve kapitülasyonlarla savaşın bir parçasıdır. Nitekim kısa bir süre sonra içki yasağı kaldırılmış ve bütçenin en büyük gelirini sağlayan inhisarların, yabancı üretimlere benzeyen (Konyak yerine Kanyak gibi) yerli içki üretimine geçtiği bilinmektedir.¹¹⁹

Lozan'ın ertesinde **Ağa Han** "bütün Müslümanlara" başlığıyla yayınladığı bildiride, Türklerin haklarını elde etmesini İngiltere ve Fransa'nın iyi niyetinin ürünü olarak açıklamıştır. Bununla iyi niyetin birgün diğerlerine de yönelebileceği anlatılmak istenmektedir.¹²⁰

"Bu mesajı tarihte ilk kez bir Müslüman milletin batının büyük devletleriyle tam eşit şartlarla bir antlaşma imzaladığı Lozan'dan gönderiyorum. Antlaşma Gazi M. Kemal'in güçlü liderliğine ve İsmet Paşa'nın sabırlı diplomasisine en büyük saygıyı yansıtırken, aynı zamanda B. Britanya, Fransa ve diğer batılı devletlerin Türkiye ve bütün İslamla iyi dostlar olmak hususundaki içten isteklerini de ortaya koyuyor. Artık Türkiye'de yabancı kalmayacak, tam istiklale kavuşacak, kapitülasyonlar olmayacak, İstanbul'un tarihi hilafeti de yerini koruyor. (...) Türkler bu sonucu kendi fedakarlıkları kadar, etkileri daima Türkiye ile hakaniyetli bir barış imzasına ve İslam dünyası ile yakın ilişkilerin düzenlenmesine yönelik olan B. Britanya ve Fransa halklarının iyi niyetinin sonucunda elde etmişlerdir. Hindistan'daki dostlarıma, Türkiye ile Britanya arasında şimdi başlayan yeni ilişkileri bozacak hiçbir şey yapmamalarını öneririm. Hilafet hareketi yerine Türkiye'nin yaralarını sarmasına yardım edecek faaliyetlere geçelim. Ben Türk yetimleri için bin sterlin veriyorum..."

Kitlelere Türklerin örneğini izleme önerisinde bulunmaması, aksine sadece dini eylemlerini frenlemelerini istemesi, tam himayecinin arzuladığı bir politika kadır. Sonra İngiliz çıkarlarına uygun düştüğünde hilafet konusunu ünlü mektup olayıyla kendisi kamuoyuna mal edecektir. Bu oyunu oynarken Ağa Han, toplumunun ekonomik bağımsızlığını arka plana iten davranışının mutlaka farkındaydı. Daha 1922 Mart'ında **Arnold Toynbee**, Hilafet Hareketi liderlerinin İngiliz hükümetine yolladıkları mesajı değerlendirirken, dini temalardan (hila-

119) Evvelce Düyunu Umumiye'ye hiç bir şey kazandırmayan bu içkilere koyduğu gümrükten Türk hükümeti 5-6 milyon Türk lirası kazandı.' RE 14.2.1924

120) T1 28.7.1923

fet, hilafet başkenti, kutsal şehirler) bolca bahsedilmesine karşılık kapitülasyonlardan hiç bahsedilmemesine özellikle dikkati çeker: "Bunların büyük önemi vardır. Kapitülasyonlar sultanın dini prestijini etkilemez ve onun için pek az siyasi sakınca yaratır, ama Türk halkının (Kemalistler anlamına) gözünde hem uygunsuz hem de aşağılayıcıdır."¹²¹ Hindistan'daki Müslüman kesimin ekonomik ögeyi ikinci planda tutmasına karşılık **Gandi**'nin sömürge yönetimini ekonomik boykotla vurmağa çalışması arasındaki farka işaret etmeyi yararlı buluyoruz.

Kapitülasyonlara Tepkinin Genelleşmesi

İslam Dünyası'na gelince, eski sömürgelerde kökleşmiş imtiyazlar aynen devam ederken yeni himayeye alınanlarda da bunlar için düzenlemeler yapıldı. Örneğin Fransızlarca Suriye ve Lübnan için yabancıların uyacakları hukuk kuralları saptanıp ilan edildi.¹²² İttihatçılar döneminde kapitülasyonların kaldırılmış olmasına tanık olan halk, özgürlüğünü getirdiğini iddia eden yabancı yönetimin bunları yeniden canlandırmasına tepki göstermekten kendini alamadı.¹²³ İttihatçılarla bağı bilinen ihtilalci Araplardan **Şekip Arslan** 1922'de Almanya'da düzenlediği **Doğu Halkları Kongresi**'nde bir çok istek arasında bağımsızlığın yanı sıra kapitülasyonların kaldırılmasını da istedi,¹²⁴ ancak ülkesinde fazla yankı yaratabildiğini söylemek güçtür. Asıl ilginç, gözü kapalı Fransız yanlısı bilinen kesimin de katılmasıyla bütün Suriye ve Lübnan'ın, Güney Amerika pasaportlarıyla ülkeye dönen eski Arapların kapitülasyon haklarından yararlanmak istemelerine tepki göstermiş olmasıdır. Sayıları on bin olduğu söylenen bu eski Arapların isteklerine karşı gerekçe gösterilirken her fırsatta yerilen Osmanlı yasaları öne sürüldü:

"Biliyoruz ki, Osmanlı yasaları keyfî uygulamalara izin vermiyordu. Türk rejimi altında dışardan yabancı pasaportla gelenler, ancak belgeleri İstanbul dışişleri bakanlığınca onaylanmışsa kapitülasyon rejiminden yararlanabiliyordu. Aksi halde ya vergileri ödemek ya da ülkeye yerleşmekten vazgeçmek durumundaydılar."¹²⁵

121) MG 11.3.1922

122) 16.11.1921 tarihli karamame, RE 8.8.1923

123) RE 8 ve 23.12.1922

124) OR 9.6.1927, Henri Massis'in **Défence de l'Occident** kitabından naklen (Paris 1927)

125) RE 12 ve 27.10.1922

1923 Temmuz'unda bir gün bazı İtalyanların Beyrut'ta sarhoş olup sokakta havaya ateş etmeleri ve uyaranlara "Pis Suriyeliler" diye hakaret etmeleri, götürdükleri karakoldan konsolosluk kavası tarafından hemen çıkarılmaları, bar-dağı taşıran damla oldu. Fransız yanlısı **Reveil** bile "Lozan'dan sonra kapitülasyonlar" başlıklı başyazısında Türkiye'de sona eren bu rejimin ülkede Venezu-elalı, Brezilyalı, Uruguaylılar için devam etmesine isyan etti:¹²⁶

"Eğer 24 Temmuz 1923'e kadar (Lozan'a) Osmanlı sayılıyor idiysek, kapitülasyonlar biz de de bitmiş demektir. Yok Fransa geldiğinden beri Osmanlı değil idiysek yine ilgimiz olmamalı. Oysa hâlâ devam ediyor. **Acaba suçumuz Türkler gibi düşünmememiz mi?** (...) Bu rejimin hâlâ devamı, biz Lübnanlılar için sadece bir aşağılanma olduğu kadar, savaş öncesi Türkleriyle aynı ahlaki düzeye konan ve **bugünkü Türklerden daha aşağı bir yerde duran Fransızlar için** de aşağılayıcı niteliktedir. (...) Bize ne gibi bir eleştiri yöneltilebilir? Türklerin eriştiklerini (mücadele vererek) kazandıkları ve bizim yabancıların onayını zorlamak için hiç bir şey yapmadığımız değil mi? (...) Ama bu çağda artık en güçlünün mantığı tezi işlememelidir."

Ayrıca düzenlemelerin kapitülasyonların hiç kalkmaması korkusunu da yattığı anlaşılıyor:¹²⁷

"(Himaye yönetimi) siyasi eğitimimizde mükemmeliyete eriştiğimiz günde, en azından Türklere eşit sayıldığımızda, ülkemizi terkedecektir. Ama imtiyazlar devam edecek. O zaman kapitülasyonlara sahip devletler ne gibi bir hakka sahip olacaklardır (...) Türkler Avrupa'nın takdir ve hayranlığına bizden fazla layık sayılıyor, oysa bir zamanlar uygarlık ve eğitim düzeyimiz açısından Türk'den üstün olduğumuzu ileri sürerlerdi."

Bu tür tepkileri himayeciler hemen tatmin etmeğe yanaşmadılar, Türkiye'nin kendi olanaklarıyla kalkınmasının imkansız olduğunu kısa zamanda farkedeceği ve yabancı sermaye ile tekniği ister istemez geri çağıracağı kanısındaydılar. O zaman da imtiyazlar yeniden gündeme getirilecekti. Bu sebeple Sovyet deneyiminin başarısızlığına bir göz atması Ankara'dan isteniyordu.¹²⁸ Buna, Türklerin esasen işletme konusundaki yetersizlikleri ve "aptalca fanatik bir uluscu-

¹²⁶ RE 13 ve 30.7.1923

¹²⁷ RE 2.8.1923

¹²⁸ OM 15.5.1923, Der Neue Orient Mart 1923'den naklen

luğun kurbanı olarak dışarı kapandıkları” tezi de eklendi.¹²⁹ Ülkedeki karmaşanın uzman eksikliğinden doğduğu ileri sürülüyordu. Misyoner okullarının kontrole alınması Fransızların yanısıra Amerikalıları da protesto korosuna kattı.¹³⁰ Çıkarıcı ve duygusal eleştiriler ön plana çıktı. Türkiye’nin laikliğini ilan etmiş olduğu bilindiği halde dini taassup tezine kılıf arandı:¹³¹

“Türkler eski anlamda dini fanatik değil, siyasi fanatik oldu. M. Kemal ve çevresi belki dogmatik İslami açıdan ateist sayılabilirler, ama bütün doğuda siyaset ve din özdeşleştiğinden, bir dini fanatik kendini siyasetle ifade edebileceği gibi, bir siyasi fanatik de dinle ifade edebilir. Açıkça fazla tercih hakkı yok.”

Himayeci güdümündeki basın Türkiye’deki iktisadi bunalımı bir yandan azınlıkların çıkarılmasına bağlarken,¹³² diğer yandan da 12 yıldır süren savaşları unutup “Türk Halkının Büyük Sefaleti”ni¹³³ adeta ders alınmasını istercesine vurguluyordu. Bu iktisadi çöküşün Türkiye’nin sömürgecilerce işgaline yol açabileceğini dahi ileri sürdüler:

-
- 129) Gontaut-Biron, **d'Angora à Lausanne**, Paris 1924, s. 108; “Eğer Avrupalı diplomatlar L. George gibi yeni bir Haçlı Seferi Bompard gibi kapitülasyon meraklısı olmasaydı ve İsmet ile M. Kemal’in kişiliklerini, Avrupalılardan daha modern fikirli ve kapitülasyonlar için savaşıma hazır olduklarını bilselerdi bugünkü karasız durum olmazdı (...) Hâlâ Türkiye’nin tam bağımsız olmak istediğini anlayamıyoruz. Türkiye’yi Navarin’le değil Sakarya Savaşı ile değerlendirmeliyiz. Laikliği ilan eden ülkede azınlıklar meselesini ortaya atmaktan vaz geçeli” RE 12.3.1924. *Liberté*’den naklen.
- 130) Türkiye’deki Fransız okullarının kontrol altına alınmasına Lübnan’ın Katolik basınının büyük tepkisi vardır: RE 20.12.1923; LH 28.5.1923 (Kapitülasyonlardan bahsederken); Sınıflardan hac ve İsa heykellerinin kaldırılmasına tepki RE 4.4 ve 7.5.1924, bu ikinci yazıda kapitülasyonların kalması için Lozan’ın onaylanmaması önerilmektedir; RE 23.2.1925 Henri Mylès yazısı; RE 3.5.1925 Michel Kaouly’nin Lübnan ve Suriyelilere aşın isteklerle Fransız çıkarlarını zarara sokmamaya çağırısı yazısı.
- 131) NYT 7.6.1925, Türkiye’de 22 yıl eğitim alanında görev yapmış olduğunu belirten Dr. W.M. Post’un yazısı.
- 132) RE 25.1.1923 Michel Kaouly yazısı; EG 4.3. 1926 “Türkiye halı silkeliyor” başlıklı başyazıda “Ermeni ve Rumdan sonra Yahudi de gidiyor bundan sonra Türk ticaretinin kurtulması için Allah’a duadan başka çare kalmaz” deniyor.
- 133) RE 17.10.1924, İstanbul’dan yeni gelmiş biriyle konuşma. Yazının başlığı: ‘La Granda Misère du Peuple Turc’. Konuşmacı şunları belirtiyor: ‘Gazete haberleri, M.Kemal’in nutukları, insanda Türkiye’nin yüksek bir uygarlık noktasına eriştiği kanısını yaratır. Oysa Türkiye’de biraz kalan sefalet içinde olduğunu sanayi ve ticaretin öldüğünü görür. Ordu ve memur beslenmekten başka şey düşünmeyen hükümetten herkes dışarı kaçıyor. Türk dıştan Avrupalılaştı, aslında eskisinden farkı yok.’; RE 20.10.1924’de de turiste Abdülhamit zamanından daha çok zorluk çıkarılmasından yakınılıyor.

“Near East'teki bir başyazı, çalışkan ve ilerlemek isteyen bir halk için Küçük Asya'nın geniş topraklarının ideal bir yerleşme yeri olduğunu kaydediyor. Bu ülkenin geleceği Türk hükümetinin elindedir. Eğer halkını tatmin için akıllıca davranmazsa az zaman sonra bir başka ulus buna girer. **Ülkenin güçlerini değersiz sorunlara yönelten Kemal'in radikal reformları ve yabancıları ülkeyi terke zorlayan düşmanlık, Türkiye'nin kendi kendini yönetemeyeceğini gösteriyor.** Bu durumda İtalyanların, olgun meyveyi toplayacakları günleri sayıyor olmaları şaşırtıcı değildir.”¹³⁴

Bütün bu eleştiriler, Türk'ün haddini aşması ve aşırı gururu temalarıyla birlikte, himaye altındaki ülkelerin Fransızca ve İngilizce yayınları gibi Arapçalar da da yer aldı. Hedefin Türk'e ve çağdaşlaşma eylemlerine nefret yaratmak olduğu açıktı. Yan etkilerinde başarılı olmakla birlikte bu çabalar 1914'den beri kapitülasyonların kaldırılması deneyimini yaşamış kitleleri kandıramadı. 1926 ve 1927'de Doğu Alemlini bunlardan kurtulma hırsının sardığını sömürgeciler de gördü.¹³⁵

“Son aylarda doğunun bir çok ülkesinde kapitülasyonların kaldırılması için yeniden akım belirledi. kısmen Çin'deki olaylar, kısmen Bolşevik kışkırtması var ama, muhtemeldir ki **en büyük etki Lozan'da kapitülasyon rejimini silip atan Türkiye örneğinden doğuyor** (...) Ciddiyetle dikkate alınması gereken bir aşamaya varıldı (...) Tepki en çok İran, Mısır ve Hicaz'da var. Eski alışılmış, koşullar uygun değil yanıtı artık yeterli değil (...) Türkiye, İran ya da Mısır'dan daha ileri olmadığına göre, birine kabul edilenin diğerlerine red edilmesi uygun görünmez (...) Kapitülasyonların kaldırılması acil sorun değilse de, **biz batılılar için, doğunun geleceğini kendimizin söylemesi, onu doğululardan işitmemizden daha yararlı olur.**”

Yarı-resmi bir yayındaki bu açıklama, bir yandan Türkiye'nin Lozan'da başlattığının zincirleme etkisinin durdurulamayacağını gösterirken, diğer yandan geleceği görme yeteneğine sahip mekanizmaların önlem alma zekasını da kanıtıyor. “Türkiye gibi zorla nasıl olsa alacaklar, bari biz kendimize uygun bir şekil verelim” mantığı siyasi/askeri sömürgecilikten salt ekonomiye dayalı sömürgecilğe geçişin ilk işaretlerinden sayılabilir. İtalya'nın ünlü diplomatların-

134) RE 28.4.1926; NFP 16.2.1924 G. Herlt yazısında da ‘aptal fanatik ulusculuk sebebiyle hiçbir şey yapılmadığı, kaydediliyor.

135) NE 5.5.1927, The Abolition of Capitulations’.

dan **Kont Sforza** da varılan noktanın L. George'un yanlış zorlayıcı politikasının sonucu olduğunu belirtmiş ve eklemiştir: **"Lozan'da Türkiye'ye bütün hakları kabul edildikten sonra bunların Çin'e reddi akılcı olmaz; üstelik Çin savaşta müttefikimizdi."**¹³⁶

Hicaz'da durum, Hüseyin'in uzaklaştırılması ve **İbni Suud**'un krallığa gelmesiyle belirdi. Birincisi, savaş içinde Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri ile yaptığı yazışmalarda bazı düzenlemeleri istemişti. Oysa İbni Suud kapitülasyonların tümüyle reddini istiyordu. İngilizlerle özel anlaşmalar yapmaktan geri kalmamakla birlikte, çok eleştirdiği Hüseyin'in himaye altındaki durumunda görünmek niyetinde değildi. Kapitülasyon olayları içinde en az ilgi toplamış olanı budur. Zira krallığın petrol araması konusunda İngiliz ve Amerikan şirketlerine verdiği imtiyazlar genel kapsamlı olmadan bu araştırmalar çerçevesinde devam etmiştir.

Mısır'da Kapitülasyonla Uzun Savaş

Mısır'da sorun hayli sancılı bir süreç geçirdi. Hükümetin, Lozan'dan önce himayeci devletle ilişkileri düzenleyen bir anlaşma imzalamış olması, sorunu yeniden gündeme getirmeyi zorlaştırdı. Ancak geride kalınmış olduğunun fark edilmesi doğal olarak rahatsızlık yarattı. Hem hilafete, hem de Arap liderliğine talip olurken, Avrupalılardan aşağı sayılmak tabii ki inandıcılığı azaltıyordu. Ulusçu eğilimi ile tanınan **Leva** gazetesinin "Türk hükümetinin yabancılara davranışı" konusundaki bir yorumu, Mısır'daki bunalımı iyi yansıtmaktadır:¹³⁷

"Türk halkının çıkarlarını korumak için Türk hükümeti gerçek bir vatansever duygusuyla hareket ediyor. **Türklerin ekonomilerini geliştirmelerine ve açgözlü yabancı sömürücülerin etkisinden kurtulmalarına yarıyor** (...) Böyle bir durumu dikkate alıp kendi halimizi değerlendirelim. Görmüyor musunuz ki, Mısır, Mısırlı olmayanlarca sömürülmektedir (...) Herkes kendi ülkesi için çalışır. Yunanlı Yunanistan, Fransız Fransa, İngiliz İngiltere için. Oysa Mısırlılar çalışmalarından az çıkar sağlıyorlar. Kendimize nasıl bağımsız diyebiliriz? Türkiye'ye bakınız ve politikasından ders alınız. Yakın zamana kadar Türkiye bizimle aynı durumdaydı, ama şimdi görüyoruz ki, yeniden doğuşundan beri çok daha güzel günler yaşıyor (...) Bu davranışı yabancılara düşmanlığın-

¹³⁶) NYT 11.8.1927

¹³⁷) EG 15.3.1926

dan değil, gerçek vatanseverliği ve gerçek bağımsızlığındandır (...) Kapitülasyonların kaldırılmasından sonraki Türkiye'de tablo karanlık ama denebilir mi ki bu kapitülasyonların iptalinin sonucudur?.. Kapitülasyonların kalkması dolayısıyla ülkeyi terkedenlere durumun bozukluğunu bağlamak yanlış olur."

İstiklal ile Tam İstiklal arasındaki farkın bilincine varılması İngiliz yönetimi ni hayli rahatsız etti. Mısır'daki İngilizler Birliği tarafından düzenlenen bir toplantıda, **Daily Telegraph**'ın Kahire muhabiri **W. E. Drakeford**'a "Kapitülasyonlar kalkınca Türkiye'nin refah ve ticaretinin nasıl yıkıldığı, Mısır'ın da aynı tehlikeyle karşılaşabileceği" konusunda konuşma yaptırıldı.¹³⁸ Bunun Mısırlı aydınları etkilediği söylenemez. Türkiye'de ortadan kalkmış bir uygulamanın kendilerinden de kaldırılması için Milletler Cemiyeti'ne ve Parlamentolararası Konferans'a başvurdukları görüldü. İran nota vererek imtiyazları kaldıracağını bildirince Mısır'da kızgınlık daha da arttı. **El Ahram** "Kapitülasyon sistemi bir düşmandır, ortadan kaldırılınadıkça Mısırlılar asla başarılı olamayacaklardır" diyor ve ekliyordu: "**Neden Mısır buna tahammül etsin? Türkiye, İran ve diğer ülkelerce alınmış bir kararı alamayacak kadar zayıf mı?... Kapitülasyonların kaldırılması için savaşmak, bağımsızlık, adalet, özgürlük ve eşitlik için savaşmaktır.**"¹³⁹

Mısırlıları böyle bir gerginliğe yönelten, Dünya Savaşı'nı sona erdiren Alman (Versay) ve Avusturya (St. Germain) antlaşmalarının bu iki ülkenin Mısır'da kapitülasyon haklarını iptal etmesine karşılık birincisiyle 1925'deki anlaşmayla yeniden bu hakların tanınması ve ikincisiyle görüşmelerin de 1929'da aynı sonuca varmasıydı. Yani savaş müttefiki olarak İngiltere ve ortaklarına yaptığı yardımlar Mısır'ının statüsünü değiştirmiyor, yeniklerden de aşağı olmaktan kurtulamıyordu. Mısır hükümetinin ısrarları üzerine himayeci devlet olarak İngiltere'nin 1929'da önerdiği çözüm, o günkü haliyle kapitülasyonları değiştirmenin şart olduğunu kaydetmekle birlikte konsolosluk mahkemelerinin yetkilerinin yabancıların yasal haklarını koruyacak şekilde karma mahkemelere devri ve böylece Mısır yasalarının yabancılar da uygulanmasını öngörürken, yeni sakinlerini de beraberinde getirdi. Konunun bir uzmanı bununla karma mahkemelerin alanının eskisinden çok fazla genişlemesi -yani hukuk sistemi içinde ya-

138) EG 24.4.1926

139) EG 27.10.1928

bancı varlığının daha da artması- sonucunun belirebileceğini saklamıyordu.¹⁴⁰ Mısır'da kapitülasyonların kaldırılmasının 8-10 yıl daha gecikmesi bu tür kelime oyunlarının sonucunda olmuştur.

Tam bu sırada Türkiye'nin bütün uluslara tanınan karma mahkemede hakim bulundurma hakkını istemesi batılilar karşısında durmadan ezilen Mısırlılarda şiddetli bir tepkiye yol açtı. Ülkede yaşayan Türklere kapitülasyon hakkı tanınip tanınmaması konusu daha önce basında tartışmaya yol açmış, hatta Kahire doğumlu olan ama hem Türkiye'de gazetecilik yapan hem de bazı Mısır gazetelerinin muhabiri olan **Ömer Rıza'nın (Doğrul)** Türkiye'de mahkemeye sevkine sebep olmuştu.¹⁴¹ Mısır'daki Türk diplomatı **Muhittin Paşa'nın** isteği anlatırken en uygun kelimeleri seçememiş olmasının gerginliği artırdığı kanısı doğuyor.¹⁴² Ama Mısırlı düşünürlerin de aşırı hassasiyet içinde konuyu saptırdıkları, bir gunur meselesi haline getirmelerinden anlaşılıyor. **Es Siyasa'nın** yorumu bunun en belirgin örneği:¹⁴³

"Almanya ve Avusturya'ya yeniden verdik ama onlar eskiden de kapitülasyon kullanırlardı, oysa Türkiye kapitülasyonları üzerimize yıkıp bırakandır. Dolayısıyla, **Mısır'dan daha üstün olduğunu iddia edemeyecek bir ulusun vatandaşlarına yani Türklere imtiyaz tanımaya ne maddi ne de manevi gerekçe bulunamaz.** Ve onlara Mısırlılardan daha üstün haklar tanınamaz. Ayrıca Türklere, kapitülasyonların temelde Müslümanlarla gayri-Müslümanları ayırmak amacı güttüğünü ve birbirinin farkından ileri geldiğini anımsatmalıyız. Biliyoruz ki bugün Türk, İslam dünyasının duyguları ve sempatisiyle pek ilgili değil, sanmıyoruz ki, Müslüman Türk halkı evriminde ve yenileşmesinde özel geleneklere sahip olmuş olsun. Yine sanmıyoruz ki Kemalist Türkiye'nin vatandaşları, Mısır kuralları ve geleneklerine uymakla, Türkiye'de buldukları güvenlik, refah ve konumadan mahrum kalsınlar. Bize öyle geliyor ki Türkiye'yi Mısır'dan bu isteğe yönelten siyasi gunurudur. Ama tekrarlayalım ki, Cumhuriyet Türkiye'si imkansız istiyor ve istekleri hiçbir Mısır hükümeti tarafından, hiçbir sebeple ve hiçbir sebeple ve hiçbir fırsatta kabul edilemez."

140) Near East and India. 26.5.1932, s. 425-6, Türkiye'de Savaş Hasarı Tesbiti komitesi üyesi H.E. Garle'nin Royal Central Asian Society'de 19.5 tarihli konferansından

141) RE 26.1.1926

142) OM 1930 Ocak s. 8-9; 143, 144, 145 nolu dipnotları da aynı kaynaktan

143) 4.12.1929

“Bir Türk vatandaşının davasında Türk konsolosluk temsilcisinin bulunması ve böylece Mısır'ın egemenlik hakkının rencide edilmesinin düşünülmemeyeceği” de resmi makamlara atfen açıklandı.¹⁴⁴ Türkiye'nin prestijinden bahsedilmesi kızgınlığını daha da artırdı:

“Mısır bunu egemenliğine müdahale sayıyor. Eğer Türkiye'nin gururu varsa Mısır'ın da var. Mısır'daki yargı sistemi Türk yargı sisteminden aşağı değildir, adaletleri de tartışılmaz. Oysa günümüzde Kemalist rejimde Türk hakimlerinin rüşvetçiliğinden bahsediliyor.”¹⁴⁵

Zamanında tam bağımsızlığını istememiş olan, batılıya her imtiyazı tanımayı doğal sayan bir doğulunun aynı düzeyi isteyen bir diğer doğulu karşısındaki aşırı tepkisi, ancak kusurunu örtme psikozu ile açıklanabilir. Özellikle ki, Türkiye'nin istediği kapitülasyon hakkı elde etmek değil, dünyanın herhangi bir insandan aşağı sayılmamaktan ibaretti. Türkiye Mısır mahkemelerinin yargısını red etmiyor, sadece karma mahkeme durumunda (Yani içinde bir de Avrupalı hakim bulundugu ve kapitülasyonların işlediği durumda) kendi yetkilisinin de hazır bulunmasını istiyordu. nitekim dışişleri bakanı **Tevfik Rüştü (Aras)** Mısırlıların yanlış anlamaya yöneldiğini **el Ahram** muhabeirine kesin şekilde açıklamıştır.¹⁴⁶

“Gazeteniz Türkiye'nin Mısır'daki karma mahkemelere bir Türk hakim atanmasının istediğini, Türk vatandaşlarının da Avrupalılar gibi kapitülasyonlardan yararlanmasının arzulandığını yazdı. Yanlış haber. Türkiye'nin bunlardan kurtulmak için neler çektiğini siz bilirsiniz. **Mısır'da kapitülasyonların kalkması için ilk oyu ben vermeye hazırım. Ama vatandaşlarımızın başkalarından daha az hakka sahip olmasına da karşıyız.** Eğer bize bir Türk vatandaşının karma mahkemeye gönderilmeyeceği garantisi verilirse yerli adaletin huzuruna çıkarılmalarına razıyız. Ama eğer karma mahkemeye gönderilecekse o zaman rakibininki gibi Türk hakiminin de bulunmasını isterim. Bununla yeni bir şey istemiş değiliz, sizin mevcut sisteminize uyuyoruz. Mesela Lotus gemisi davasında Lahey mahkemesi bizden Türk hakimi de istedi. Başka bir yol gösteren olursa kabul ederim.”

Bu yanıtta Mısır'ı kapitülasyonlara karşı kıskırtmanın akıllı bir taktiğini hissetmemek mümkün değil. Sonun hemen çözülememiş 1930'lu yıllarda da tartış-

144) AH 10.12.1929

145) Es Siyasa 11.12.1929

146) RE 24.12.1929

ma devam etmiştir. Hatta Mısır'da şeriat mahkemelerinin Türk Medeni Kanunu'na göre karar vermesinin ülkenin çıkarına olacağı, böylece kapitülasyon ve konsolosluk mahkemeleri ayrıcalıklarının aşılabileceğini ileri sürenler de çıktı.¹⁴⁷ Çekişme Avrupalıların 1937'de kapitülasyonların kaldırılmasını kabulüyle sona erdi.¹⁴⁸

İran'da Hızlı Çözüm

İran'da ilk kez 1921'de Ziyaeddin'in kısa başbakanlığı sırasında kapitülasyonların lağvı tasarlandı ama olaylar uzun süre tekrar ele alınmasını engelledi. **Rıza Şah Pehlevi** saltanatını pekiştirdikten sonra, sadece Sovyetlerin vazgeçtiği, Türklerde esasen mevcut olmayan kapitülasyonların kaldırılması için harekete geçti. 26 Nisan 1927 günü **Teşkilatı Cedidi Adliye** töreni vesilesiyle yaptığı konuşmada adalet bakanını bu işle görevlendirdiğini açıkladı.¹⁴⁹ Hazırlıklar yapılacak, adalet sistemi çağdaşlaştırılacak ve imtiyaz anlaşması olan devletlerle yeni anlaşmalara girilecekti. Süre olarak 10 Mayıs 1928 belirtildi. **Sitare-i İran** gazetesi olayı şöyle sundu:

“İlk olarak 1828 Tükmençay antlaşmasıyla Ruslara verildi (...) Asıl gülünç ve utandırıcı olan son sekiz yılda kapitülasyon hakkının kendileri kapitülasyona tabi ülkelere verilmiş olmasıdır. 1920'de şimdi kendi ülkesinde bunu kaldırmaya çalışan Çin'e tanındı ve 1921'de Türkiye ve Afganistan'a (...) Şu sırada sadece İran, Mısır ve Arabistan'da devam ediyor...”

İran bunun için gerekli çağdaşlaşma düzenlemelerini hazırlamaları için ABD'den maliye, Belçika'dan gümrük uzmanları getirtti ve ülkede çağdaş nitelikli hukuk okulu açtı. Batılılar, **“Türkiye'nin Lozan'da kazandığı zaferin ve Çin'deki son durumun bu girişimin kökeninde olduğu muhakkaktır”** yorumunu yaptılar. bir Arap yorumcu da “Lozan antlaşmasıyla Türkiye'de kapitülasyon rejiminin sona erişinden sonra bunların İran'da daha uzun süre kalması mümkün değildi (...) İran, Türkiye ve Çin gibi batılı devletlerle eşit sayılmak istiyor” görüşünü ileri sürdü. 10 Mayıs 1928'de İran Meclisi lağvı resmen ilan etti, ancak İngiltere ile yapılan 11.5.1928 antlaşmasıyla sistem yumuşatılarak özel nitelikle devam ettirildi. Yine de İran, batıdan her gelenin üstün sayıldığı bir ülke olmaktan kurtulmuş oldu. İlginç olan **Fransa'nın**

147) OM 1934 Eylül s.462, Mahmud Azmi'nin tezi, Al Jihad 8.8.1934'den naklen.

148) OM 1937 Nisan vs.

149) OM 1927 Mayıs s.230 vs.; RE 3.8. 1928 Arnaud imzalı yazı

İran'da kapitülasyon hakkında vazgeçerken Mısır'dakini bırakmayacağını ısrarla belirtmesidir. Mısırlıların gerginliğinde bu hususu öncelikle dikkate almak gerekiyor, sanırız.

25 Yıllık Öncelik

Avrupa'nın daha Lozan'dan önce başlattığı "kapitülasyon, azınlık ve yabancılardan vazgeçerseniz batarsınız" kampanyası Türkiye'nin savaş ve göçlerden doğan kritik dönemi atlatabilmesi umudunun yansımasıdır. Bu birkaç yılı atlatırsa **"Avrupa devletleriyle tam eşit tek Müslüman devlet"** niteliği pekişecek "Kapitülasyonların kalkışıyla bau ile doğunun eşit koşullarda tam anlaşma denemesi"¹⁵⁰nin örneği olacaktı. böylece **"İslam tarihinde bir dönüm noktası oluşturan yeni Türkiye, ilerde diğer Müslüman toplumların kendisini izleyeceği bir yolu açmış oluyordu."**¹⁵¹ Himayeciler 1930'lara kadar antipropagandayı sürdürmelerine rağmen, daha 1920'lerin ortasında Türkiye'nin batmamayı sağlayacak bir kararlılık, kadrolaşma ve sistemle davranışını da itiraftan geri kalmadılar. **"Türkiye'deki Yabancılar"** konusunu işleyen **Times** 1926'da bunların düşüncelerini şöyle aktarıyor:¹⁵²

"Piyasanın tanınmış tüccarları 'kendi geleceğimiz için kötümser olduğumuz oranda, Türkiye'nin geleceği için iyimseriz' dedi. Doğrusu is-tenirse Türkiye'nin durumu hiç de fena değil, en iyi devresini yaşıyor. Sorun yabancıların ülkenin başarılı gelişmesine katkıda bulunmalarına izin verilip verilmeyeceğidir. Yabancı yardımı ile Türkiye savaş sonrası Avrupası ve Asyasında yararlı bir unsur haline gelebilir. Aksi halde olası refahı da, prestiji de zarar görür."

İngiliz iş çevreleri her alanda tekeller kurulması ve yönetimlerinin Türklere verilmesinden şikayetçidirler.¹⁵³

Türkiye ile diğer yakın ve orta doğu ülkelerinin kapitülasyonları kaldırmaktaki farkı, Türkiye'de yabancıların ekonomi, maliye ve ticaret üzerindeki kont-

150) OR 13.2.1925, Temps'dan naklen P. Gentizon'un yazısı

151) RE 12.3.1924. Liberté'nin "La Turquie Nouvelle" yazısından naklen

152) TI 12.10.1926. 'Foreigners in Turkey'; Genelde İngiliz çevreleri 1932 öncesinde nadiren olumlu bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Örneğin: TI 29.7.1930'da İran'ı Türk örneğini izlememesi için uyarır, ve ekonomiyi işaret eder; NE and India'da İngiliz sermayesi gelmeden başarı sağlanamayacağı hep tekrarlanmıştır: 28.11.1928: 18.4 ve 23.5.1929; 13.2, 14 ve 21.8., 4.9, 17.11, 28.12 1930 ve 28.4.1932

153) TI 5.4.1926, 12.10.1926 ve 3.5.1927

rolünün tamamen kırılmasına karşılık diğerlerinde, bazı ayrıcalıklardan vaz-geçilirken bu kontrollerin yabancılarda kalmış olmasındadır. Kemalistler, hem yerli sermaye ve iş adamı oluşmasında hem de sanayileşme alanında İtihatçıların başlattığı politikayı devam ettirdi, hatta daha da ileri götürdüler. Türkiye Cumhuriyeti, yabancı ticaret odalarını, ticari yazışmaları, kabotaj hakkını, maden arama ve işletmelerini kontrolüne alarak, ekonomi ticaret ve maliye alanları üzerinde devlet olarak egemenliğini tamamladı. Başlangıçta bu alanları yerli özel sektöre bırakan devlet, 1929-30 dünya krizi sırasında, kendisi katkısı olmadan en büyük özlem olan sanayileşmenin gerçekleşemeyeceğini farketmiş ve devletçi politikaya yönelmiştir. Sovyetler Birliği'nin önemli katkısıyla¹⁵⁴ ve demiryolları inşaatında devletin girişimiyle, Türkiye sanayileşmenin en önemli adımını 1930'lu yıllarda attı. Daha sonraki aşamada çok önemli olan alt yapı (dokuma, şeker, demir-çelik sanayileri) ve yabancıya ihtiyaç göstermeyen teknik kadrolar, bu dönemde yetiştirilmiştir. Kapitülasyonlar kalkmadıkça bunların gerçekleştirilmesi mümkün değildi.

Kapitalist dünya, hem mantığına aykırı olduğu, hem de örnek olmasını arzulamadığı için 1920'li yıllarda beklediği çökme gerçekleşmeyince, olaya gerçekçi bir şekilde bakmaya yöneldi. 1929 dünya ekonomik krizi günlerinde Başbakan İsmet'in bir yabancı yayında (Zeitschrift für Geopolitik, Mart 1929) hâlâ **"Siyasi durumumuz iyi ama ekonomik durumumuz çok iyi değil; yabancı sermayenin çözüm olduğuna inanmıyoruz, geleceğimizin ipotek altına konmasını istemiyoruz; yardımı, siyasi ve ekonomik bağımsızlığımıza zarar vermedikçe kabule hazırız"** demesi olaya daha bilimsel bakılması sonucunu verdi. Cumhuriyetin onuncu yılı ve sonrasındaki değerlendirmelerde büyük bir objektifliğe rastlanır. "Sanayileşiyorlar", "15 yıl önce yok olma noktasındaki bir ülke için küçümsenemeyecek başarı", "On yılın sonuçlarıyla hayal kırıklığına uğramadılar, bugün Türkiye Cumhuriyeti uluslar topluluğunun değerli bir üyesidir, vasat bir Türk erkek ve kadınının yaşamı da eskisinkinden daha güvenli, daha özgür ve daha doludur" şeklindeki yargılar bir zamanlar hep kötü gören İngilizlerin simgesi **Times**'a aittir (29.10.1932, 28 ve 29.10.1933). Türkiye'nin ne Faşist ne de Komünist olmayan bir yöntemle sanayi toplumunun temellerini attığı ve bunu planlı devlet kapitalizmi ile özel

154) Henri-Paul Eyndoux "Türk İslamıyla Arap İslamının çelişkileri" başlıklı yazısında (Dépêche Coloniale 27.5.1932) Suudi Arabistan dışişleri bakanı Faysal'ın batı Avrupa'da bir iktisadi işbirliği gezisine çıkmasına karşılık Türkiye başbakanı İsmet Paşanın sanayileşme için Sovyetlere gitmesindeki farkı vurgulamaktadır.

mülkiyeti bağdaştırarak gerçekleştirdiğini Amerikalılar vurguluyor (Harry Howard, Current History, Ekim 1936) Robert L. Baker de aynı yayındaki bir dizi yazısında (Ocak, Şubat, Mart 1934) aynı temayı işledikten sonra ekliyor: **“Türk-ler ne yaptılarsa kendi kaynaklarıyla yaptılar, yabancı parasıyla olacak kadar hızlı değil ama yine mutlu edecek bir kalkınma.”**

Türkiye'nin yatırım için yabancı sermayeye ihtiyacı olduğu iddiasında Avrupalılar haklıydı. Ancak hem mali, hem sınai hem de ticari alanda uzman kadrolarını yetiştirmedikçe ekonominin dışa açılması gerçekten tam teslimiyet olurdu. Lozan'daki ısrarın da anlamı kalmazdı. İttihatçılarla başlayan milli sermaye ve sermayedar yetiştirme yöntemi bu kampanyayla mümkündü. Kemalistler bunu bütün gelişmekte olan toplumlar için gerekli bir ilke saymışlardır. İnkılap dersinde **Recep Peker** “Türk devriminin, her ulusun yaşayışını kendi vasıtalarıyla temin etmesini istemesi, harp sonrası Avrupa'sında büyük değişiklikler yaptı”¹⁵⁵ diyerek bu anlayışı özetlemiştir. Bu açıdan 1928'de Amerikan **Ford** şirketinin “tekeli” olarak Türkiye'de otomobil sanayii kurma önerisi ilgi görmezken, bunun Arap kamuoylarına, kabul edilmiş gibi sunulup örnek sayılmasının istenmesi (Türkiye büyük girişimler yoluna girmiş bulunuyor, umut ederiz ki biz de ekonomik yaşamımızın geleceğini güvene alacak cesareti gösteririz)¹⁵⁶ Türk çağdaşlaşmasında devletçiliğin rolü ile himaye altındaki İslam toplumlarında egemen iktisat anlayışının farkını yansıtır. 1934'de Mısırlı gazetecilerin Türkiye'yi ziyaretlerinde “Ankaralı meslektaşları onlara Mısır pamuğunun Mısır'da işlenmesi, Mısır ekonomik azadlığının en tabii formülüdür demişlerdi. Mısır pamuk sanayiine enerji kaynağı olarak da mübarek Nil gösterilmişti. Tıpkı bunun gibi, Irak'dan Sina sınırlarına kadar olan yerlerde doğacak bir sanayinin en tabii enerji kaynağı da petroldür.”¹⁵⁷

Bağımsızlıklarına, kaynaklarına ve sanayilerine kendileri egemen olmak yolunda Yakın ve Orta Doğu toplumlarının gerçek savaşlarını 1950'lerden itibaren vermeye başladıkları anımsanmalıdır. Lozan'ı izleyen 15 yıl içinde Türkiye siyasi ve iktisadi istikrarı ve askeri gücü açısından Avrupa'da aranan bir ortak olmuş. İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan değişik dünyaya, petrol zenginliği olmadığı halde, diğer İslam toplumlarından çok farklı ve şüphesiz avantajlı bir yapıyla girmiştir.

¹⁵⁵) Ulus, 18.12.1935

¹⁵⁶) OR, 20 ve 27.10.1928. ‘L' Exemple de la Turquie’

¹⁵⁷) Ulus, 21.1.1935, Burhan Belge'nin yazısı

BÖLÜM IV

CUMHURİYETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kemalizm: Demokratik Diktatörlük

Türkiye’de bir cumhuriyet rejiminin yürürlükte olduğu, cumhuriyetin ilanından önce çok kez batılı gözlemciler tarafından belirtilmiştir.¹⁵⁸ TBMM’nin Avrupa’da uygulanan sistemlerden hiçbirine uymaması, güçler ayrımının bulunmaması -hem icra hem de yasamayı kendinde toplaması- ve özellikle halk temsilcilerince dayanması bunun cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanacağı tahminlerini güçlendirmiştir. Yapının Fransız Devrimi meclisini andırdığını belirtip, **“Bonapart’ınıza dikkat edin”** yani buradan bir diktatör çıkabilir diyenler de yok değildi.¹⁵⁹ Doğunun bu tip rejimlere alışık olmadığı ve aşırı sağ ya da sol tarafından tahrip edilebileceği de öne sürüldü.¹⁶⁰ M. Kemal’in 1923 Eylül’ünde bir Avusturya gazetesine Cumhuriyet’ten bahsetmesi her tarafa yoğun yorumlara zemin hazırladı. İş uydurma ayaklanmalara kadar vardırıncılar görüldü.¹⁶¹ Cumhuriyetin ilanından önce Türkiye’nin kaçınılmaz olarak yeni bir şekil almak zorunda bulunduğunu anlatan en ilginç yorum, büyük olasılıkla resmi sıfatlı ve Türkiye’de görevli olduğu için ismini açıklayamayan bir Amerikalıdan geldi:¹⁶²

“Türklerin başarısı, hiçbir şeyi olmayan ülkede herşeyi yaratmış olmalarıdır, hem de dış yardım almadan. Bunun anlamı **hem liderler, hem de onları iz-**

158) 16.4.1920’de NYT’da ‘Türk Anadolu Cumhuriyeti’ ve ‘Mustafa Kemal’in Cumhuriyeti’ deyimlerine rastlıyoruz. NE 6.1.1921’de Kemalistan deyimini kullanmış. NYT’de 20.2.1921’de M.Kemal’in ülkesi diyor. 1921 Kasım’ında Almanlarda ‘Ankara Cumhuriyeti’ çok kullanılıyor. Saltanatla Hilafetin ayrılması üzerine M.Kemal’in cumhurbaşkanlığına istediği -bütün tarihler 1922 Kasımıdır - (DN 20.11; EG 22.11) ihtilalci davranışıyla batı demokrasileri çizgisine girdiği ileri sürülmüştür (MG 3.11; EG 4.11, Vorwaerts 4 ve 6; FI 4 ve 22).

159) I:Opinion. 27.7.1923; RE 28.11.1922’de MK’in en sert diktatör ve terör yanlısı olduğu yazılı; NYT 21.10.1923, M. Kemal ‘Ülta demokratik usullerle diktatör; NYT 28.10.1923, İki yıl sonra Luis Napolyon olur.

160) NE 19.4.1923 s. 397 Glasgow Herald’dan naklen

161) 18.9.1923 tarihli NFP’ye demeci: “Kanun yapma ve icra erkleri TBMM’de toplanmıştır. İki deyim bir tek kelimede ifade etmek istediğimizde hütün lügatların buna tek bir isim verdiğini görürüz: Cumhuriyet. Türkiye’deki iş evrim sona ermemiştir. Bugünkünden daha belirli bir demokratik cumhuriyet kurulacaktır. Prensipler batınunkinden farklı olmayacaktır.”; NYT 25.9 ve 29.9; NE 11.10; RE 12 ve 20.10’da İstanbul ile Ankara çekişmesi ve ordunun cumhuriyete karşı eylemi haberleri var.

162) Atlantic Monthly, Ekim 1923, s. 546-554, imza: by an observer; Ankara’da bilinçli bir halk hareketi bulunduğu düşüncesine karşı TI Lozan sonrasına kadar Ankara’daki milletvekillerini çağlı vahşi, kaba ‘anlamına gelen ‘backwoodsman’ diye nitelemiştir. Lozan başarısını bile ilkel adamın inatçılığına bağlamıştır: “Çoğu mantıksız, kaba, gaddar olsalar da akli selim sahibi insanların umutsuzlukla vazgeçecekleri noktada fanatik, şoven olma meziyetleriyle tek bir amaca yönelerek başarıya ulaşırlar. Lozan, yenildikleri zaman yeterince hissetmeyen insanların muzafferane başarısıdır.” (TI 6.8.1923)

leyip ordularını oluşturan basit köylüler tarafından gösterilen kararlılık ve bilgeliktir. Yani en üst düzeye erişmiş kişisel özveri ve bağlılıktır (...) Şimdi başına bir diktatör gelmeden yapamayacaktır, zira Türkiye'nin kanında daima otokrasiyi tercih var olmuştur (...) Çelişkinin çelişkisine bakınız ki Türk uluscuları ayaklanma bayrağını çektiklerinde ve batıya karşı doğunun liderliğini üstlendiklerinde, benimsedikleri batı hükümet türlerinin en çağdaşı oldu. **Batının cumhuriyet fikrinden çok daha ileriye gittiler. Sovyet türüne sıcak bakmadılar, zira onda sınıf diktatörlüğü var. Onlara demokrasinin en saf şekli uygundu.** Batı nadir olarak böylesine kesin ve ödün vermez bir demokrasi uygulamıştır (...) Bütün güçler halkın doğrudan temsilcilerinin elindedir. Ankara hükümetinin en aşırı ucuna götürdüğü demokrasi türünün yaşatılması zor, yıkılması kolaydır. Zorluğu türünün saflığı ve halkın sesine üst düzeyde bağımlı olmasındadır. Çok daha akıllı insanlarıyla ve çok daha liberal geleneklerine rağmen batı demokrasiyi kolay işletememiştir. Belki de Türkler bir diktatörlük altında çok daha iyi sonuç alır. Bugünkü durumundaki demokrasi iç ve dış tehlikelere çok açık bulunuyor. Hükümette bir yıkılma hemen yabancı müdahalesini getirebilir. **Daha şimdiden bir hayli yabancı, açık açık, birkaç yıl içinde bu hükümet türü yıkılınca, İstanbul'un ve batının istediği herşeyin geri alınacağı zamanın geleceğini söylüyor (...)** En despot devletin en demokrat olması (...) şeklindeki Türk deneyi doğuya örnek olacak, dalbudak salacaktır. **Doğuyu batıya karşı ayaklandıran en batılı olmaya çalışıyor (...)** Japonya'nın 1854'den beri sürdürdüğü deneyimi bir kenara bırakırsak, Türkiye'nin ulusal değişimde herhangi bir halkın karşılaştığı en zor sorunları asmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Başka halkların deneyimlerinde ve kendi halkının geçmiş tarihinde böylesine müthiş bir deneyimin başansından alınacak cesaretlendirici bir örnek de yok. **Eğer Türk deneyimi başarılı olursa batı için parlak bir gelecek görünmez (...)** Batının refahı ve uygarlığı iki unsurun üzerine kurulmuştur: Yeni Dünya'nın gelişmesi ve eskisinin sömürülmesi. **Doğunun bütünü ayaklanır ve başarırsa, batı kontrolü doğuda genel olarak yenilirse, dünya ticareti kendini nasıl düzenleyecektir?"**

Bu değerlendirmede, halkıyla aydınları bütünleşmiş bir toplumun en demokrat bir yapı içinde erişebileceği başarı ve eğer bütün doğu aynı örneği izlerse batının dünya ekonomik egemenliğini kaybedebileceği korkusu, çok objektif bir şekilde açıklanmış bulunuyor. Kemalistlerin İslam dünyasına önerdiği

ortak cylemin nihai hedefi de buydu, ama katılan olmamıştı. Olağanüstü koşullarda başarılı olan o yönetim türünün uzun süre devamının olanaksızlığını da aynı objektiflikle yazar kaydediyor. Ona göre seçenek vardır: İlk ciddi hükümet krizinde tekrar sömürgecilerin ağına düşmek ya da otoriter bir rejimle çağdaşlaşmaya yönelmek. Kemalistler ele geçirdiklerini kaybetmek niyetinde olmadıkları için ikinci formülü benimsediler. Bu aşamada M. Kemal'e sultanlık, halifelik önerileri geldiyse de o cumhuriyetin başkanlığını tercih etti. Doğal olarak diktatörlük nitelemeleri de yoğunlaştı.¹⁶³ **1924 Anayasası, Türkiye'de demokratikleşmeye doğru olumlu bir adım olarak yorumlandı.**¹⁶⁴ 1920'lerde Avrupa'yı dolduran diktatörler arasında daima anılan M. Kemal'in 1927'den itibaren aynı bir değerlendirmeye tabi tutulmaya başlandığı farkediliyor. **Musolini, Stalin, Primo de Rivera, Pangolos** gibi şeflerden farklı olduğu açık açık belirtildi.¹⁶⁵

"M. Kemal'i, onun gibi uluslarının kaderi üzerinde belirgin bir etki yapan diğer devlet başkanları ve özellikle küçük bir askeri cuntanın desteği ile ya da kendi kışkırttıkları ve aynı zamanda geniş bir halk hareketine dayanan, fakat kısa zamanda kendilerinin de artık hakim olamadıkları eylemlerle iktidara geçen diktatörlerle karıştırmak çok yanlış olur."

163) Cumhuriyetin ilanı üzerine ilk tepkilerde cumhuriyet, demokrasi diktatörlük kavramlarının bir arada kullanılması dikkatleri çekiyor: (1923 yılı Ekim) NYT 30, zaten şekil meselesiydi. 31 M.Kemal sultan yerine Washington olmaya özeniyor; (1923 Kasım) TT 2 bütün gücü elinde topladı. Spectator 3 M. Kemal tiran oldu, İstanbul istemiyor; NE 8 hatalı karar prestiji düştü. Gaulois 11 şiddet tedbirlerine yöneliyor.

164) OM 15.2.1925 s. 65-80, Amedeo Giannini makalesinde, yeni anayasa ile tam hakimiyeti milliyenin gerçekleştirildiğini, demokratik cumhuriyet ve çok partili sisteme hazırlandığını ileri sürüyor; Edward Mead Earle yeni anayasayla hakimiyeti milliyeye ve cumhuriyetin tam yerleştiğini saltanatın bir daha geri gelemeyeceğini kaydediyor (Political Science Quarterly 1925 Mart s.73); S. Costopoulo 'Kemalist reformlar özellikle cumhuriyetçi ve laik her tarafta onay aldı' (Empire de l'Orient, Paris 1925 s. 139; 'Türkiye'de Avrupa ve Amerikaninkine benzer cumhuriyet kuruldu, en çok şaşırان Avrupa' (RE 12.3.1924, Liberté'den naklen)

165) F.de Garando, **La Turquie Nouvelle**. Paris 1927 s.19; Roland de Marés 1927 ekiminde 'Dictateurs et dictatures' makalesinde 'Tamamen doğulu metodlarla batı ruhlu bir cumhuriyet kurdu' diyor; K.S.Chantitch-Chanden 'Türk Mucizesi' (**Le Miracle Turc**, Paris 1929, s.104) adlı kitabında şöyle değerlendiriyor: 'M.Kemal'in ruhu esas olarak demokratik. Diktatör olması için koşullar uygundu ama demokratik ruhu ve vatani için sevgisi ondan bütün vatansever ve demokratlar için takdire değer bir örnek yaptı.' Roland Michel 1932'de Le Miroir du Monde dergisindeki 'M. Kemal Liberal bir Diktatör' başlıklı yazısında diyor ki: Diyelim ki diktatördür; fakat değişmez klişesi gözlerimizin önünde duran diktatör tipi numunelerinden tamamen ayrı bir zihniyet ve ruhta bir diktatördür.. Hakikaten yalnız kendisinde olduğunu iddia etmeyen bir diktatördür.."

M. Kemal ve Yeni Türkiye konusunda en iyi tahlillere yine **Le Temps** da rastlıyoruz.¹⁶⁶

"Gazi, enerji, cüret ve kabul gerekir ki siyasi beceriyle ayakta kalan bir diktatördür (...) Hatta denebilir ki savaş sonrasında kendi iradesine bağlı bir ulusal hareket ile tam ve kesin diktatörlüğü kuran tek kişi oldu... Lenin, Mussolini, Priño de Rivera'nın karşılaşukları sorunlarla karşılaşmadı... Üzerinde hiçbir vesayet, hiçbir kontrol olmadı. **Kelimenin tam anlamıyla diktatördür ve beş yıldan az zamanda gerçekleştirdikleri için başka türlü davranamazdı.** Dinle en çok yoğurulmuş dolayısıyla en gelenekçi ülkede hayal edilebilecek en derin ihtilali gerçekleştirmiş adamdır. Onun yaptığı şekliyle ihtilalin Türk halkı için iyi mi yoksa kötü mü olduğu tartışılabilir. Ama varlığı inkar edilemez; hiçbir şeyin yok farzettiremeyeceği bir gerçek olarak mütalaa etmek gereklidir. Herşeyiyle yıkılmış önlenemez gibi görünürken, Osmanlı gücünün harebeleri üzerinde M. Kemal, kendi kişiliğine sahip, güneşte yerini fethetmiş bir Türk ulusu meydana çıkardı. Bu bir gerçektir. Bu eser yapay ve köksüz mü? Evet demek düşüncesizlik olur, zira bu cesur girişimlerin Türk ruhu üzerinde yapacağı derin etkileri kimse bilemez. İlke olarak bugüne kadar bütün varlığı dini inancının hükmünde kalan bir halkın, **normal evrimin bütün aşamalarını yakarak, adeta sihirli bir değnekle değiştirmeye kalkışmayı, insan gücünün üzerinde çılgın bir girişim saymak gerekir.** Deneyim bize, Türk halkının zorlanan yeni düzene, çatışmasız, şiddetli dönüşlere gitmeden ne derece uyabileceğini gösterecektir. **M. Kemal en az liberal doğulu metotlarla Avrupa çağdaşlığına ulaşmada tek hakim** (...) Ankara hükümetinin siyasi eylemi bazan garip şekilde mantığa meydan okuyan şaşırtıcılığa sahip. M. Kemal'in sistemi Rus Komünizmi ile İtalyan Faşizminin ilkelerini andırıyor ve her çeşit batılı demokraside geçersiz (...) ama) savaş sonrası uluslararası koşulları Ankara'ya yerleştirmeyi becerdi. Son CHP kongresinde hedeflerini açıkladı: Diktatörce metodlarla çağdaşlaştırarak Türkiye Cumhuriyetini savunmak ve korumak. Bu politika Gazi'nin kişisel prestiji sürdüğü sürece yaşama şansına sahiptir. Ondan sonrası meçhuldür, bütün diktatörlerin sonu gibi."

166) 3.11.1927, başyazı; "Ölünce yaptıkları ayakta kalır mı?" sorusu hep sorulmuştur:

TI 27.11.1926: NYT'dan J.Walter Collins M. Kemal ile konuşup bu soruyu kendisine yöneltiyor; TI 9.7.1931 sistemi devam ettirecek Kemal-Fevzi-İsmet triyomvirasının yerleştiğini belirtiyor; TI 29.10.1932 de İsmet ve Fevzi devam ettirirler, fakat asıl devam ettirecek olan gençlik yetiştii diyor. OR 19.11.27 "Mucizesi yaşamasına bağlı".

1930'lu yıllarda **Hitler**'in yükselişi ile diktatör kavramı yepyeni bir boyut kazanınca **“demokratik diktatör”**, **“demokrat ruhlu lider”** deyimleri kullanılmaya başlandı ve nihayet ölümünden 3.5 ay önce **“Günümüzdeki diğerlerine bakınca Atatürk'e diktatör demek yanlış olur”** yargısı belirldi.¹⁶⁷

Himayeci devletler ekonomi açısından olduğu gibi siyasi açıdan da Türk örneğinin diğer bölge toplumlarına yansımaları arzulamıyorlardı. Buna karşılık bölgeyi iyi tanıyan Amerikalı düşünürlerin Türk deneyiminin diğerlerine de örnek olabileceğine inandıkları görülüyor. **A. H. Lybyer** “Türkiye Yakın Doğu'nun Lideri Oluyor” başlıklı yazısında (Current History Ekim 1928 s.166-7) **“Hiçbirinde işleyen ve çağdaşlaşmaya açık anayasa yok, hem bağımsızlık hem de çağdaşlaşmakta Türkiye hepsine örnek olabilir”** diyor. **C. F. Gates** Türk tarihinde ilk kez hakimiyeti milliyenin gerçekleştiğini, halkın devletin üstüne çıktığını (Cur. His. Haziran 1930, s.519) M. Kemal'in başarısının halkın katkısıyla mümkün olabildiğini, rejime halk hükümeti demek gerektiğini, şu anda keyfi tarafları olsa da, tam cumhuriyet olma yönünde ilerlediğini belirtiyor. (Cur. His. Nisan 1931, s.92)

İslamla Bağdaşır/Bağdaşmaz Tartışması

Böylece Türkiye halk egemenliğine geçişin son basamaklarını aşarken komşularında da bunun etkisi hissedilmeye başlandı.

İslam dünyasında cumhuriyete ilk tepki, halifenin cumhurbaşkanına bağımlı bir statüye girmiş sayılmasına olmuştur.¹⁶⁸ En katı çıkışı, **Hicaz Kralı Hüseyin**'in sözcüleri yaptı. **El Kibla**, cumhuriyet söylentileri çıkar çıkmaz Türkiye'deki muhalflerin açıklamalarını tercihan yayınladı. Başta **Lütfi Fikri**'nin görüşlerine yer verdi (14.5.1923). Halkın çoğunluğunun geleceklerini korumak için bu girişimi engelleyeceği umudu belirtildi (8.10.1923). Ülkede önemli iç ka-

167) Great Britain and the East 15.4.1937 s.555. 13.5.1937 s.69'i daha geniş bilgi O. Koloğlu **Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi**, Ankara 1979'da geniş bilgi vardır; Tek parti sistemi içinde demokrasiye yöneliş vurgulayanlar arasında şunları ekleyebiliriz: Pavlova, **Au Pays de Ghazi**, 1930; D.V. Mikusch, **Mustapha Kemal**, London 1931; Dudley Heathcote, *Fortnightly Review* 1.1.1927 s.75; Herriot, *OR* 14.3.1934; *TI* 24.4.1931; S.T. Williamson, *NYT* 10.5.1931.

168) RE 5 ve 16.11.1922; NE 22.11. ve 6.12; As Siyasa 1.11.1923'de 'Daha TBMM başkanırken halifeyi kendinden aşağı sayan M.Kemal şimdi ne yapmaz ki?'; MG 18.12.1923 ve NE 20.12.1923' de, Ağa Han Amir Ali mektubunun, Ankara'nın cumhuriyetin özerkliğini halifenin onurundan üstün tutması karşısında onu korumak için gönderildiğini iddia ediyorlar.

rışıklıklar olduğu bunların hakimiyeti milliye ve cumhuriyeti reddedenler tarafından çıkarıldığı ileri sürüldü (29.10.1923). Hüseyin ve yandaşları Kur'an ol-
duktan sonra anayasa ve başka metin ve kurumlara gerek olmadığı halifeye bi-
at'ın her şey için yeterli olduğu inancındaydılar. En açık saldırıları saltanatın hi-
lafetten ayrılması konusunu işleyen 26.11.1923 tarihli sayıdaki bir yazıda yer al-
dı. Cumhuriyeti dinsizliğin bir göstergesi sayan anlayışla şu soru öne sürüldü.
**"Ya cumhuriyeti ilan ettüklerinde Türk hakimiyeti altında olsaydık ne
duruma düşerdik? Ne yapabilirdik?"**

İlindistan'da bu tür suçlayıcı yayınlar görülmedi. Hancedan imtiyazının iptal
edilip sağlıklı bir cumhuriyet temeli atılması yadırganmadı. Türklerin son İslam
devleti olarak görevini tamamlamış olması dolayısıyla artık hilafetin sadece bir
devlete ait sayılamayacağı savunuluyordu. **"Bize göre hilafet ile cumhuriyet
ayrı şeyler değildir"**¹⁶⁹ diyen vardı. Onlara göre sorun rejimin şekli değil, bü-
tün İslamın ortak dayanışmaya yönelmesiydi.

Krallık rejiminin egemen olduğu Mısır'da cumhuriyet lehinde kampanya
yapmak, hiç şüphesiz yeni kanışıklıklar istemeyen İngilizleri de rahatsız edecek-
ti. Buna yanaşan olmadı. Esasen hakimiyeti milliye konusuna dini açıdan bak-
tıkları için saltanatın hilafetten ayrılmasındaki gerekçeler tekrarlandı. Türkiye'de
cumhuriyetin ilanından önce 1922'de Mısır'da İngiliz himaye rejimi ilan edilmiş
halkla tepki yaratmıştı. **"Madem haksızlık devam edecekti, lanetli Hıristi-
yanların hükmü altında olmaktansa eski İslami düzende -Osmanlı idare-
si- kalmayı tercih ederdik"** diyorlardı.¹⁷⁰ **El Manar**, Türklerin İslam dinini
tam hazmedememiş olduğunu, hilafeti benimseyemediklerini yönetimlerinin
hep şahsi yönetim ve keyfi nitelikli olduğunu, anayasayı ilk getiren **Midhat Pa-
şa**'dan beri İslama milliyetçiliği ve sonunda Turani milliyetçiliği getirdiklerini,
İslam ahlakını ifsad ettiklerini yazdı.¹⁷¹ **Mokattam**'a göre "Türkiye'de otokratik
yönetimden demokratik cumhuriyete geçiş, halkın hiçbir fikri alınmadan Ga-
zi'nin şahsi gücüyle gerçekleşmiştir; Türkiye'de halkın rejimden bıkkınlığı he-
nüz yoksa da, pek çok Türk düşünürü bu değişimin İslam dünyasında vere-
ceği sonuçtan şüphe içinde bulunuyor."¹⁷² 1925 yılında Kürt ayaklanması belir-
diğinde bunlarda halkın cumhuriyete karşıtlığı aranmıştır.¹⁷³

169) OM 15.5.1924 s. 290, Kalküta'nın el Jamia dergisinde Ahmed Ebülkelanî'n yazısından

170) Current History, Ağustos 1922

171) MN c.24 (1923) s.360, 371

172) MO 10.2.24 'El Jumhuriyet Et Turkiya'

173) MO 18.11.1925 'El hayat desturiya fi Turkiya'

Cumhuriyete, hakimiyeti milliyeye karşı çıkmak en çok himayeci gücün işine geliyordu. Daha sonra anayasada hakların genişletilmesi için yapılan tartışmalar sırasında İngiliz çevreleri bundan yararlanmışlardır. Bir araştırmacı şunları yazmıştır:

“Mısır’ın iç kanışıklığı Mısır milletinin 1923 yılında verilen gayet serbest anayasaya henüz hazır olmadığının en büyük kanıtıdır. Muktedir bir hakim **‘Biz Mısır’a bir entari verdik, fakat çok uzun ve çok bol olduğu görünüyor, tamam gelmesi için pek çok kesmek lazımdır’** dedi.”¹⁷⁴

“1920’lerde ve daha sonraları komünistlik fikri gibi cumhuriyetçilik fikri de bir tehlikeyi, yasaların ihlalini ifade ediyordu. 1924’de İskenderiye’de komünist partisinin çekirdeğini yok etmekle birlikte, Saad Zaglul’un hükümetinin kendisi de cumhuriyetçi eğilimler taşıdığı için suçlanmıştı. 1925 Ocak’ında basın Vafdılar tarafından 1924 Ağustos’unda tezgahlanan bir cumhuriyetçi komplodan söz ediyordu. Bu suçlamayı izleyen günlerde aralarından bazıları partiden ayrılarak kralcı El İttihad partisine girdiler. **1925 yılının 5 Ocak günü Saad Zaglul cumhuriyetçiliğe karşı sempati duyduğunu reddetti,** bu fikre hiçbir zaman inanmadığını açıkladı. Çünkü cumhuriyet sisteminin Mısır’a uymadığını ve hatta onun için bir tehlike teşkil ettiğini düşünüyordu. İçişleri Bakanı (Liberal-Anayasacılar partisinin üyesi) başka bir yorum getiriyordu. Ona göre Saad Zaglul ve partisi cumhuriyetçi eğilimlere sahiptiler. Başkan bu yüzden Zaglul’u suçlamadı ancak Zaglul’un iktidarı korumak için ortaya koyduğu demagojik tutumundan ve ‘Ben ya da Devrim’ şeklindeki tehditlerinden dolayı kınanması gerektiğini söyledi. **Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı, anlaşılacağı gibi Mısır sarayında, Vafdıların ve Liberal Anayasacı partinin ilumlularından bazıları arasında endişeler yarattı.** Ancak cumhuriyetçilik fikri, devrimci rejim tarafından cumhuriyetin 1952’de ilanına kadar üstü örtülü ve belirsiz kaldı.”¹⁷⁵

Mısırlı Kadı Abdülmızrak’a büyük tepki gelmesinde, ‘El İslam ve Usulül Hüküm’ adlı kitabında Kur’anın herşeyi içerdığı tezine karşılık, **İslamın kendine özgü bir siyasi doktrini bulunmadığını ileri sürmesi** kadar, 1923

174) Ayın Tarihi, Mayıs 1931 s.7420, The Contemporary Review’de Arthur Merton’un Mısır’da Kanunu Esası yazısından naklen

175) Maged Mansy, ‘Biçim ve Reform Mısır ve Kemalist Türkiye’, İ. Gökalp ve F. Georgeon (ed.) **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Arba yay. İstanbul 1990, s.112-113

anayasasını sorgulaması da rol oynadı. Bu anayasa meclis ve seçim gibi meşruti yönetimin bazı unsurlarını içermekle birlikte kralı herşeyin üstünde tam yetkili kılıyordu. Kur'an'ın emirin üstünlüğünü savunmasına uygunluğu sebebiyle ulemadan tepki alınmamıştı. Tabii halk egemenliğini tam anlamıyla sınırliyordu. El Ezher Abdülrazık'ı mahkum ederken (bütün sıfatları kaldırılmış hayatı boyunca bir daha görev verilmemiştir) şeriat kadar emirin üstünlüğü ilkesini de kurtarmış oluyordu. Bu açıkça cumhuriyete kapıyı kapamak ve İslamla bağdaşamayacağını vurgulamaktı.

Bir Mısırlının cumhuriyete övgüsüne bir Amerikan dergisinde rastladık. Mısır İçişleri Bakanlığı eski siyasi büro müdürü sıfatını taşıyan **İbrahim A. Khairallah** "Yeni Türkiye'nin Yapıcısı M. Kemal" başlıklı yazısında şöyle diyor:¹⁷⁶

"Kemal diktatör diye anılamaz. İcraatı böyle bir sıfatı yalanlar. Herkes tarafından sonsuz derecede sevilen, isteseydi kendini sultan ilan edebilecekten basit bir vatandaş rolünü tercih eden ve varlığındaki her enerji atomunu cumhuriyetin temellerini sağlam olarak yerleştirmek için kullanan bir milli kahraman asla diktatör olamaz. Güç TBMM'de temerküz ettiğine göre, istese de diktatör olamaz. Cumhuriyetçi Türkiye onun büyüklüğünün anıdır (...) zira milletin kaderine şaşmaz inancı sayesinde ülkesini haritada değiştirdi ve onu milletler camiasının saygıdeğer ve yararlı bir üyesi haline getirdi."

İngiliz himayesindeki bölgelerde hep krallıklar bulunduğu için cumhuriyete tepki yerli hükümdarların da isteğiydi. Fransız kontrolündeki Lübnan ve Suriye'de ise himayeci devletce cumhuriyet rejimi tercih edildiğinden tepki yerine uyarılara rastlanır. Müslüman **el Belag** saltanattan demokratik cumhuriyete geçişin zorluklar yaratacağı ama bunların aşılabileceği kanısında.¹⁷⁷ Hristiyan **Lisanül Hal** ise M. Kemal'in güçlükleri bilerek cumhuriyeti ilan ettiğini, ülkenin geleneklerinden ayrılmasının sıkıntılar yaratmasının doğal olduğunu ama karar veren M. Kemal'den başkası olsa böyle kolay kabul edilmemeyeceğini ekliyor.¹⁷⁸ 1928'de, "seçimde yeteneksiz bir parti kazanır ve reformlar aksar korkusuyla Gazi krallığını ilan etmeye karar verdi, işi muhalefetsiz yürütecek"¹⁷⁹ şeklinde bir haber yayıldığında Lisanül Hal'in yorumu olumsuz değildi:

176) "M. Kemal Maker of the New Turkey" Current History, Nisan 1928, s. 65-71

177) BE 11.11.1923 başyazı

178) LH 5.11.1923

179) LH 1.9.1928

“Türkiye’de krallığın kurulacağı haberi okuyucuyu şaşırtabilir, çünkü Türkiye eski gelenekleri bıraktıysa geriye dönmek için değildir. Ancak M. Kemal’in krallığı apayrı bir şey, Gazi yeni kuşağın ruhudur, o kaybolursa Türkiye’de her şey kaybolur, ancak devamlı görevde kalması sağlanırsa kaybolmaz, onun için neden seçim yapalım, kral ilan edilsin daha iyi diyenler çıktı. **Zaten Türkiye’de krallığın ilanı geçmişe dönüş anlamı taşımaz. Türk anayasası Türk halkına, baştaki ister cumhurbaşkanı olsun ister kral, tüm haklarını vermiştir.** Böyle yaparsa, M. Kemal’i izleyen ülkeler de aynı yolu tutacaklardır.”¹⁸⁰

Türkiye’de demokrasi başlıklı yazısında da aynı gazetenin TBMM’nin çalışmalarına büyük övgüsü var.¹⁸¹ Avrupa parlamentolarını andırdığını, CHP’nin devrimleri korumağa kararlı olduğunu, ama mecliste muhalefete de yer olduğunu ekliyor. Bu yazı Türkiye’deki rejimi yansıtmaktan çok, Lübnanlıların özlemini aktarır gibidir.

Arap dünyasında M. Kemal’in cumhuriyeti şahsi hırsı sebebiyle ilan ettiği hakkında iddiada bulunanlar da çıkmıştır. Bunların en ilginç eski İttihatçı muhalefetterden **Mısırlı Abdülaziz Şaviş’in** bir açıklamasıdır.¹⁸²

“Dünya Savaşı’nda Berlin’de iken bir arkadaşım, Vahdettin’in yaveri olan M. Kemal’den şunları işittiğini söyledi: İttihatçılar benden Irak cephesinin başına geçmemi istediler. Yeterli para ve silah verilirse kabul ederim dedim. Ama hissettiler ki Irak’ın hakimi olmayı tasarlıyorum, beni uzaklaştırdılar.”

Olayın yakıştırma olduğu anlaşılıyor. M. Kemal Irak değil Hicaz cephesini red etmiştir. Ayrıca sadece ona değil, **Cemal Paşa’ya** da Suriye’de kendi krallığını kurmak ihtirası yakıştırılmıştır ve aynı şekilde aslı yoktur. Saltanatla hilafetin ayrılmasından sonra 17 Aralık 1922 günü Ankara’ya vardığını, bazıları bakan olan eski arkadaşlarıyla görüşüğünü ve M. Kemal tarafından da kabul edildiğini belirten **Şaviş’in “Kemalist bombası İslamın ve Türkiye’nin en hassas noktasına isabet etti”** başlığıyla yazdığı uzun anılarını, önemi sebebiyle özetle aktarmaya çalışacağız.¹⁸³

180) LH 5.9.1928: 6.9.1928 sayısında işin kesinleştiği hatta başkentten İstanbul’a taşınmasının da kararlaştırıldığı eklenmiş.

181) LH 23.11.1928; 14.2.1929’da da Türkiye’deki rejime övgü var.

182) BE 20.3.1924

183) “El kutbula el kamaliya tusibu kebet el İslam ve Türkiye” Belag’in 18, 19, 20, 22, 24, 25 Mart 1924 sayılarında tefrika.

“M. Kemal sade İslamın değil, dünyanın bile gözünü kamaştırmıştı. Avrupa'dan hayranlık ifade edenler vardı. Örneğin **İngiliz arslanına karşı desteğini sağlamak için ABD'deki İrlandalılar ona mektup yolladılar.** Zira Türkiye'ye yeniden doğuşu ile dünyayı kendisine hayran bıraktı. Lozan sırasında ölseydi dünya kahramanı olurdu, Ebubekir'i Sıddık'a eşit yer tutardı (...) Türkiye'de yaptıklarına kimsenin karışmak hakkı yoktur, ama Türkleri diğer Müslüman milletlere bağlayan bağlar Gazi'yi bunları ihmal etmemeye zorluyor. Abdülmecit görevine devam edebilirdi. Politikaya karışmıyordu. Hatta bir gün bana, Türkiye'nin iç işlerine karışmayacağını, sadece İslama hizmeti hedeflediğini söyledi. Bütün İslam halklarının katılacağı bir hilafet konseyi yanlısıydı. Burada Müslümanların sorunları çözümlenecek, aralarında yayılan bid'atlar, efsaneler ve sayısız sapmalar önlenip ilerlememiz sağlanacaktı. Cumhuriyete karşı fikri yoktu. Ama sadece Allah'ın bilebileceği bir sebepten Gazi bu kararı aldı ve İslamı en hassas yerinden vurdu. Ankara'da öğrendiğime göre Gazi halife olmak istiyordu ama iç karışıklık çıkacağından ürküyordu. Kemalistlerin kararlarına Türk halkının karşı çıkacağından eminim. Türk ordusu İslama bağlıdır, kalpaklarına “Ya gazi, ya şehid” yazmışlardır (...) Bu yüzden rejim sertleşiyor (...) **M. Kemal'i övenler Türkleri bozan Rus Tatarlarıdır. İslam dinini bilmezler, doğuştan Müslüman ama ruhen Rusturlar.**”

(Orta Asya Türklerini Müslüman saymayan Arap görüşünü bir çok örnekle tekrarladıktan sonra, İtihatçıların şeriata karşı çıktıklarını; Meşrutiyet dönemi halifelerinin Müslüman halife değil, rıhani halife sayılacağını; gerek bu gerekse milliyetçilik, latin harfleri -ki daha o sırada Türkiye'de kabul edilmemişti-, kadın özgürlüğü gibi konularda Türkleri yozlaştıranların onlar okluğunu; uzun uzun anlattıktan sonra) ekliyor:

“Kalpleri İslamla dolu olan Said Halim ve Enver Paşalar olmasaydı kandıracaktı da. Onlar bu sabotajcıları engellediler. Atasözüdür “iyiler gider maymunlar kalır”. Osmanlıda alimler gitti alan bu Tatarlara kaldı. M. Kemal vasıtasıyla İslam'a darbe vurdular. Ama Türkiye ve İslamı yıkamazlar zira batan İslam dünyası tepki gösterecektir (...) Türkiye hilafeti kaybetmekle en zor anlarında kendisini koruyan bir zırhı kabetti. Sade 15 milyon nüfusu olan **Türkiye Cumhuriyeti İslam korumasından mahrum kalınca ihtirasların hedefi olma- yacak mı? Türkiye parçalanacaktır.**”

M. Kemal'i ziyaretinde hilafet konusuna girmek istemediğini ama onun ısrar-

nyla uzunca tartışıklarını 2 Ocak 1923'de de Celal Nuri tarafından parti grubu toplantısına çağırıldığını ve hilafet konusunda kendisine sorular yöneltildiğini bir hayli tartışıklarını belirtiyor. Kemalistler tarafından kendisine yöneltilen sorular konu üzerinde Türk Arap farklılığını ortaya çıkardığı için bunları özelle aktarıyoruz: 1) Hilafet nedir? 2) Müslümana gerekli midir? 3) Yararı nedir ve hilafeti sadece ruhani işlerde tutmak için siyasetten nasıl ayırmalı? 4) Keyfi idareyi önlemek için bir kişi yerine meclis gibi bir kurumla temsil edilemez mi? 6) Dünya Savaşı'nda cihad ilanının etkisi ne oldu, müslümanlar imparatorluğu yıkmakta Kur'an'a karşı İngiltere ve Fransa'ya yardım etmediler mi? 7) Türkler zaferi kendi ordularının silahlarıyla aldı, Müslümanların hiçbiri buna kaldığını söyleyebilir mi?

İttihatçıların eylemlerine sonuna kadar katılan, Mısır'da bu yüzden mahkemeye sevk edilen, ihtilalci olarak yıllarca sürgünde yaşayan Saviş'in, **Said Halim** ve **Enver Paşaları** değerlendirirken bunların tam bağımsızlık için savaşım verdiklerini, kapitülasyonları kaldırdıklarını, Turan idealinin başsavunucusu - hem de Tatar olmayan- **Ziya Gökalp**'in en önemli desteklerinden birinin Enver olduğunu unutmaması çelişkisini oluşturuyor. **"Bağımsızlığın ne önemi var, halifeyi kurtarmak bize yeter"** mantığı ona hakimiyeti milliyet ve doğal sonucu cumhuriyet kavramlarını unutturuyor. Böylece ittihatçıların bütün İslamı tam bağımsız kılmak eyleminde önemli bir rol oynayan bir kişi, bağımsızlığa kademeli ulaşma yöntemini benimsemiş oluyor. Özgürlüksüz İslam'a razı.

Bolşeviklik, Babilik Damgası

Cumhuriyet ilanına bir an ilgi duymuş bir ülke de İran'dır.¹⁸⁴ Osmanlı devleti ile daima bir çekişme içinde olan ve diğer komşu Müslüman ülkelerle de fazla yakınlaşma kurmayan aydınları, İran'ın 1906-1908 Meşrutiyet eylemleri sırasında İttihatçılarla yakınlaşmışlardı. Dünya Savaşı'nda ülkenin bir kısmının Türk-Alman kuvvetlerince işgali bir soğukluk yarattı. Büyük Zafer'den önce, Haziran 1922'de Ankara ile siyasi ilişkileri kurmaları, İran'da yönetimi etkileyen reformcu kesimin Kemalist eğilimleri dostça gördüğünü ortaya koydu. Ancak halk kitleleri ve gelenekçi kesimin aynı duygulara sahip olduğunu söylemek güçtür. büyük Zafer'i bütün İslam dünyası coşku ile kutlarken İranlının durgun-

184) Başlıca yararlanılan kaynaklar: NE 10.4.1924 s. 366-377 ve 1.5.1924; OM 15.3, 15.4 ve 15.5.1924; Yann Richard 'Kemaliz ve İran', İ. Gökalp ve F. Georgeon (ed.) *Kemalizm ve İslam Dünyası* s. 79-97

luğunu kendileri de farketmişlerdir: "Ölüden ses çıkmaz" başlıklı yazısında **Meşhed**'in **Fikri Azad** gazetesi durumu şöyle yansıtıyor:¹⁸⁵

"Ölmüşüz. İslamın ruhu ve milliyetçi ruhu bizden kopmuş. Böyle değilse, yaşam belirtileri nerede? İslamın muzaffer ordularının iyi haberleri geldiğinde mutluluğumuzu neden göstermedik? Neden görkemle kutlamadık? İslam duygusu adına Müslüman kardeşlerimize kutlama telgrafı gönderen meclis nerede? İslam dünyasındaki evrensel sevince katılmak üzere hemşerilerini davet eden parti nerede? (...) Hint, Mısır, Mezopotamya, Fas, Cezayir ve diğer yerlerde kutlamalar oldu ve Kible ve Kur'an'ın düşmanlarının kalpleri korkuyla titredi. Biz ne yapuk? (...) İngilizler Necef'ten bizim ruhani başkentimizden dini liderlerimizi çıkardı, Filistin'de baskı, haksızlık yapıyor, bizden ses yok. Hepsi gözlerimizin önünde cereyan etti, yalnız protesto telgrafı yolluyoruz, Müslüman kardeşlerimize yardım etmiyoruz. İslam kılığında İslamın köküne balta vuranlar asıl düşmandır. Bağımsızlığımızı engelleyenler, İslamın ilerlemesi ve Müslümanların birliğini engelleyenleri Allah kahretsin."

Türkiye'de bir zaferin sağladığı dinamizm ve prestij cumhuriyetin ilanını sorunsuz hale getirmişti. İran'da ise böyle bir durum yoktu ama sonradan **Rıza Şah Pehlevi** adını olacak olan Serdar Sipah, bütün gücü elinde tutuyor ve Kaçar hanedanını uzaklaştırmak istiyordu, hedefi Türk örneğine uygun şekilde cumhuriyet ilan etmektir. Bunun için 1924 yılı başında kamuoyunu kazanmak niyetiyle yoğun bir basın kampanyası düzenlendi. Kaçar ailesine şiddetli saldırılar yöneltildi, hanedanın çekilmesi Cumhuriyet'in ilanı istendi. Taşradan da çok sayıda telgrafla bu kampanya desteklendi. İslahatçıların sözcülerinden **Sitare-i İran** gazetesi sonuç alınana kadar kırımızı çıkmak kararı aldı. **"Tahran'ın Kızıl Ufuk gazetesi İslam'a en uygun hükümet cumhuriyettir diyor ... ve ekliyor: Kendine ulema diyen bazı satılmış kişiler Cumhuriyet Bolşeviklidir diyor,** komünizmi getireceğini sel gibi kan akacağını ileri sürüyorlar. Cumhuriyetin Bolşeviklikle hiçbir ilgisi yoktur, cumhuriyet rejimi kan dökmek için değil, İran'a huzur ve ilerleme getirmek içindir."¹⁸⁶ O sırada

185) MW, Ekim 1924 c.13 no.4. Fikri Azad'ın 9.10.1922 tarihli sayısından

186) TE 213.1924 başyazı 'La Perse Républicaine'.

187) Rıza'nın oğlu Muhammed Şah Pehlevi anılarında, babasının Türkiye'den etkilenerek cumhuriyeti düşündüğünü, hilafetin lağvının karar değişikliğini etkilediğini belirtiyor. (Muhammed Reza Shah Pahlavi, **Mission for my Country**, Mc Graw Hill, New York 1961. s.38-39). Gerçekte hilafetin lağı değil, türbe, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve diyanet işleri dışındaki özel dinci kadroların tasfiyesinin mollaları korkuttuğu açıktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde hilafet lağvedilmiş olduğundan¹⁸⁷ komünistlik suçlamasının Ankara'ya yönelik eleştirilerden esinlendiği çok belliydi. Buna yerli bir tema olarak cumhuriyetin Babilik sayıldığı söylentileri de eklendi.¹⁸⁸

Cumhuriyetçilik kampanyası kendi lehine yürütüldüğü halde Rıza eğilim göstermekten kaçındı. Dini silah olarak kullananlara karşı aynı silahten yararlanmaya yöneldi, 10 Muharrem törenlerinde en önde yer aldı, daha sonraları da Necef ve Kerbela'da hac yaparak dini bütünlüğünü göstermeye özen gösterdi. Bu arada İran siyasetinde daima belirleyici güce ve role sahip mollalar ve çarşı tüccarlarının kesin eğilimini öğrenmeye çalıştı. Bunlar Bolşevik damgasında kararlıydılar. Ayrıca Kum şchrine gidip mollaların en etkilileriyle görüşen Başbakan onların da, Türkiye'deki laikleşme uygulamasının endişesi içinde olduklarını, tamamen tasfiye edilmenin korkusuna kapıldıklarını gördü. Sonuçta kararın açıklanmasına kesin nazarıyla bakıldığı 1924 yılı Nevruz'undan hemen önce hükümet **"İran'da cumhuriyet ilanının İslam'a aykırı olacağı ve bundan böyle konunun tartışılmasını yasakladığını açıkladı."**¹⁸⁹ Serdar Sipahi verdiği bir demeçte de hükümet şeklinin önemli olmadığını, asıl amacın ülkeyi sefalet ve fakirlikten kurtarmak, kendi kendine yeterli hale getirmek, yabancı müdahale ve saldırılarına karşı güç kazanmak ve uygar ülkeler arasında yüksek bir yer almak olduğunu ifade etti. Bu sözlerle beraber cumhuriyet kampanyası bırakıldı bunun yerine Avrupa'da zevk gezisinde bulunan şah aleyhindeki kampanya hızlandırıldı. Sonunda **Kaçar hanedanı ülkeden çıkarılıp, Rıza'nın Şah Pehlevi adıyla hükümdarlığı ilan edildi.** Bu yüzden batıda İran'ın M. Kemal'i diye anıldı.¹⁹⁰ İran tarihçilerinin Türkiye'deki olaylardan etkilendiğinde birleştikleri Rıza, daha sonra cumhuriyet ilanında kararlı olduğunu ama mollalar, toprak sahipleri ve üst düzey sosyal sınıf temsilcilerinin uyarısı üzerine bundan vazgeçtiğini söylemekten kaçınmamıştır.¹⁹¹

M. Kemal'in krallığa niyetlendiği söylentileri Rıza'nın şahlığa cumhuriyete tercih etmesinden sonra yaygınlaştı.¹⁹² Onu izleyeceği sanıldı. Unutulan şey, M. Kemal'in kararlarını verirken çevresinde Osmanlı uygulamalarına alışmış bir kitle ve kadrolar bulunmasıydı. Osmanlı'da şeyhülislamlık ve din görevlileri daima

188) Amin Banani, *The Modernization of Iran*. Stanford Un. Press, 1961, s. 42

189) T1 2 ve 3-4.1924

190) New York Tribune, 4.11.1925, 'Teheran Imitates Angora'

191) Pernot Maurice, *En Asie Musulmane*, Paris 1927, s.67

192) IS, Ekim 1926 no.12

devlet memuru olmuş ve Babialî'nin kontrolü altında hareket etmişlerdir. İran'da ise ulemanın başından beri, anayasaya da konmuş, yasaları veto hakkı vardır. Yani bunlar millet meclisinin de üstünde yetkiye sahiptirler.¹⁹³ **Rıza, 1924 Muharrem törenine en ön safta katılırken, İran tarihinde ilk kez askeri bandoyu da bir Beethoven marşı çaldırarak iştirak ettirmekle, gelenekleri ve din adamlarını umursayabileceğini cesaretle göstermiştir.**¹⁹⁴ Ancak ulema ve mollaları tam tasfiyeye kalkıştığı takdirde kütlelerden tam destek gelebileceğine inanmadığı anlaşılıyor. Açıkcası hakimiyeti millîye kavramına ve "köylü efendimizdir" sloganına İran toplumu henüz alışmış değildi.¹⁹⁵ 1920'lerde Komünistlik ve Babilik diye suçlanan cumhuriyet ancak 1979'da, ulemanın güdümünde önüne bir İslam sıfatı getirildikten sonra İran'da kabul edildi.

Toplumsal Yüzde 5'iyle 95'inin İlişkisi Sorunu

"Gazi ile Mussolini bir gömlek ve bir şapka dışında birbirinin aynı, ikisinde de infazlar var" diyor bir Amerikalı yorumcu ve farklarını, İtalya'nın fetih peşinde

193) İran'ın Hindistan B. Elçisi Ali Ashgar Hekmat 1956 yılında bir Hint Üniversitesindeki konferansındaki açıklamasıyla, 1979'da Humeyni rejiminin neden pek kolay şekilde yerleştiğini önceden izah etmiştir: 'İran anayasasının birinci maddesi İran'ın resmi dini 12 imam Mezhebi'dir der. İkinci madde en üst düzey beş Şii ulemanın fetvalarıyla kanunların İslama uygunluğunu onaylayacaklarını kaydeder (...) İmamı Asr'ın yokluğunda halk imanının savunucusu sayılacak ulema birine katılmak ve izlemek durumundadır (...) Halen sade İran'da değil, Irak, Suriye, Lübnan, Pakistan, Hindistan ve Afganistan'da milyonlarca izleyicisi olan seksen yaşındaki Ayetullah Borucardi fetva veriyor. Temsilcileri olan ulema İran'ın ve dışardaki şehirlerin hepsinde ayrı bir sınıf oluşturur. Bunlara Ruhaniyun denir. Her biri kendi bölgesinde müminlerin liderliğini üstlenir (...) Oniki imamın yaşamına uygun şekilde halkı yönlendirirler. Halk arasındaki etkileri ve prestijleri sebebiyle dini liderler toplum üzerinde büyük siyasi güce sahiptirler (...) seçimler üzerinde büyük rolleri vardır. Dolayısıyla hükümetten büyük saygı görürler. Ama bu aydın ulema sınıfına karşılık tutucu fikirleri savunan molla grubu da vardır.

(Some aspects of Modern Iran', Islamic Culture, Ekim 1956, s. 377 vs.

194) A. Banani, a.g.e., s. 42

195) Ali Ashgar Hekmat, 193. dipnotunda bahsedilen konuşmasında s. (369-370) İran köylüsünün 11. yüzyılda Baba Tahir'in iki beytinde yaptığı tarife hala uyduğunu kaydediyor: 'Bir deve gibi dikenden (ezadan, cefadan yokluktan) mutlu olurum/ Egerim tahtadandır ve ben bir eşek yükü taşırum/ Bu sınırlı gelir ve ağır harcamalar yüzünden/ Toprak ağasının karşısına çıkmaktan utanıyorum.' Bu şiiri okuduktan sonra kendi yorumunu şöyle ekliyor: 'İran köylüsü dürist, dini inancı sağlam ve basit bir insandır. Samimi, halinden memnun ve ağır işe dayanıklıdır.'

koşmasına karşılık **“Gazi'nin on yıl daha elini kılıcına atmayacağını ke-
sin olmasında”** buluyor.¹⁹⁶

Cumhuriyet 'Türkiyesi'nin barışçı politikasını ekonomik kalkınmaya ağırlık vermesinde bulanlar olduğu gibi,¹⁹⁷ rejimi halka benimsettirmek için zamana ihtiyaç olduğuna inananlar da var.¹⁹⁸ M. Kemal'in asker ve diktatör özellikleriy-
le, Türklerin savaşçı ve fatih niteliklerinin depreseceği ve tekrar bölgeye hakim olmaya kalkışacağını düşünenler de az değildir. Bu düşünceyi besleyenler, bir yandan himayeci sultanından ancak Türk katkısıyla kurtulabileceklerini ileri sü-
renler, diğer yandan da Türk korkusunu pekiştirmek için “Emperyalist Türk”
imajını vurgulamakta yarar gören batı çevreleriydi.¹⁹⁹ Kemalistlerin çok sık tek-
rarladıkları “Hakimiyeti Milliye ilkesinin M. Kemal'in diktatörlüğünün altında
ezildiğini dikkatlerden kaçırmak için cumhuriyetin perde olarak kullanıldığı dü-
şüncesi” bu ortamda pekişti.

Emil Ludwig'in diktatörlük konusunu kendisiyle tartıştıktan sonra yayınladı-
ğı **“Kemal: Bir Diktatörün Canlı Portresi”** başlıklı yazısı²⁰⁰ o günlerin hava-
sını ve sansürsüz bir konuşma içinde Atatürk'ün görüşlerini yansıttığı için önem
taşıyor. Bu röportajdan sonra, böylesine sınırsız sorularla tekrar karşılaşmamak
için olacak, bir süre yabancı yazar kabul etmediği biliniyor. E. Ludwig'in **“Halk
sizden korkuyor”** sözlerine cevabı şöyle:

“Korku üzerine hiç bir şey kurulamaz. Silah üzerine kurulmuş iktidarlar eri-
yip gider. Ama **bir ihtilal sonrasında silaha ihtiyaç olur, hatta bazan dik-
tatörlüğe de.** Büyük girişimler komitelerle yürütülemez.”

196) Time, 21.2.1927, s.13; 27.9.1926

197) RE 1.12.1925, Fransız milletvekili Ernest Outrey'in yazısı; RE 21, 25 ve 26.8.1925

198) RE 16.1.1925

199) A. Toynbee 1929'da Edirne'den başlayıp Basra'da sona eren gezisi sonrasında Iraklı bir
polislin sözlerine dayanarak şu yargıyı aktarıyor: “Ona göre dünyanın en büyük şehri
İstanbul.. Türkler batıyı yendi, İslam halklarına yaşama güvenci verdi, İslam halklarına batı
uygarlığına cepheden bakmak ve başını yüksek tutmak gücünü kazandırdı. Onları
(Arapları) kılıçtan geçirseler bile -en basit şey için bunu yapabilirler- sınırını yine de onları
sevecektir.” (Atlantic Monthly, Ocak 1930 s.114-121); RE 17.2.1925 başyazısında Türk
hayranlarına çıkışı: “Kazım Karabekir'in saati saatine ne yaptığını bir kenara bırakıp
gerçekleri görün.”

200) NYT 9.3.1930; Atatürk kendisini Ankara'da 30.11.1929 günü kabul etmiştir. 25.11.1929'da
İstanbul gazetelerine 1.12.1929 Hakimiyeti Milliye'ye Türkiye ve Gazi hakkında olumlu
demeçler vermiş, bu ikincisi 15.12.1929 tarihli NYT'da da yer almıştır. Saatlerce süren
sohbetinin notlarını ise bütün açıklığıyla daha sonra yazdı.

“Neden basın özgür değil?”

“Devletin temel yasalarına saldırmadıkça özgürdür. Biz bir cumhuriyet ve laik devletiz.”

“... Kendisinden ‘asker’ diye bahsedilmesinden hoşlanmıyor ve onu daima ‘kumandan’ diye düzeltiyor. Avrupa’da yeni bir devletin başında bir general görmekten rahatsız olunduğunu söyleyince önce biraz şaşırdı, sonra yanıtladı: ‘Çok doğru, eğer bir general sadece bir asker olarak ve kontrol edeni bulunmadan iktidara gelirse daima tehlikelidir. Bunu siz kendiniz de Almanya’da gördünüz.’...” Türkiye’de de Talat’ın Enver’e ihtiyacı olmuştu, her diktatörlüğün sonucu budur” deyince kızar gibi oldu... “İhtirastan bahsettiniz. Doğaldır ki ihtirassız hiç bir şey başarılamaz, ama şahsi olmayan örneğin bütün ulus için olan bir şeye yöneltilmelidir. **Lider büyük kararlarını ulustan almalıdır, ulusu denemeli ve onu izlemelidir...** (TBMM’den bahsedip) Türkiye’de bütün güç halktan gelir. Ben sandığınızdan çok daha az aktifim. Bakanına sorun (Çeviriyi yapan dışişleri bakanı **Tevfik Rüştü**’dür) işlerine karışıyor muyum? Cumhurbaşkanlığına hatta askeri liderliği bırakıp kendimi tetkikata hasretmeye hazırım.”

Ünlü yazar makalesini şu yorumla bitiriyor: “Bütün önde gelen yabancılar kabul ediyor ki, **basit kökenine ve sultan rejimine eleştirel davranışına uygun düşen demokratik fikirleri yaşama sokmak için çok çaba sarfetti.**”

Bu tartışma içinde, o günlerde gündemde yoğun şekilde bulunan “Diktatörlüğün sultanlığa geçiş için bir ara adımı olduğu temasına da vasıtalı yanıt var. E. Ludwig şöyle bir konuşmayı aktarıyor:

“Montesquieu’de halkın musiki düzeyine dikkat edilmeden devrim yapılamayacağını okudum. Doğru bir şey. ●unun için müzikle ilgilendim. Asıl Türk müziği köydedir.

- ●nların daha yüksek düzeye getirilmesine çalışmayacak mısınız?

- Batı müziği bugünkü düzeyine ne kadar zamanda ulaştı.

- Dört yüz yıllık bir sürede.

- **Biz o kadar uzun bekleyemeyiz. Onun içindir ki batının müziğini getiriyoruz.**”

Kapanması gereken büyük farkın ancak hız artırılarak yok edilebileceği, bunun da diktatörce bir tutumla sağlanabileceğine inancını E. Ludwig şöyle ifade ediyor: “**Toplumunu gaz lambasından geçirmeden elektriğe ulaştırmak**

istediği için hızlı davranıyor (...) Herşeyin bir bedeli var ama eğer ikisinin ağırlıklarını karşılaştırsak uyanma uykuya tercih edilir ve hiç şüphesiz uyuyan bir halkı uyandırmak müthiş bir girişimdir.”

Siyaset biliminde **“Aydın Mutlakiyetçi”** diye nitelenen bu davranışın gününde anlaşılması şüphesiz pek kolay değilci. Bunun ülke içine olumsuz şekilde yansımaları önlemek amacıyla olsa gerek, hem Avrupa hem de Suriye ve Mısır’daki diktatörlük eğilimleri ve krallıklara karşı Türk basınında yoğun bir kampanyanın sürdürüldüğü görülüyor.²⁰¹ Bazı Osmanlı şehzadelerinin hatta **Ahmet Nami** gibi damatların Arnavutluk, Irak, Suriye tahtlarına aday gösterilmesi de -hiçbiri gerçekleşmese de- Ankara’nın duyarlılığını artıran bir öge olmuşsa da asıl gerekçe daima “hakimiyeti millîye”ye karşıt eğilimleri yermekti. Arnavutluk’ta **Zogu** cumhuriyetten krallığa geçince en ağır eleştirilere uğradı. Mısır’da rejime karşı yapılan eylemlerin “Kral ve yanındaki yüzde beş ile yüzde 95’i temsil eden milliyetperverler arasındaki bir mücadele” olarak sunulması da²⁰² gerçekten çok Kemalistlerin bakış açısını yansıtmaktadır. Açıkcası kemalist anlayışta meşruti krallığın bile hakimiyeti millîye ile bağdaştırılabileceği anlayışı yoktur. Bunda ittihatçı dönemi deneyiminin başansız kalması kadar, yetenekleri sınırlı olan Vahdetin’in bile hükümdarlığından “keyfi yönetime dönüş için” yararlanmaya kalkışması herhalde etken olmuştur. Nitekim Mısır örneği üzerinde Türk basınının sıkca durması, **yüzde beşlik bir azınlığın krallık aracılığıyla bütün kitleyi himayeciye teslim etmesinin çok belirgin bir tablosunu oluşturmasındandır**. 1920’li yıllarda İngiliz çevrelerinin sık sık Türkiye-Mısır karşılaştırması yapması ve Türkiye’ye Mısır gibi himaye altına girmesini önermesi herhalde Ankara’da kızgınlık yaratıyordu.²⁰³

“Türkiye ile Mısır arasındaki kadar büyük bir çelişki başka yerde yoktur. Halkının çok mutlu olduğu görünen Mısır’ın olaganüstü refahı insanı şaşırtır. **Amerika’nın dışında, o kadar çok zengin görünümlü evlerin inşa edildiği Kahire’den başka şehir yoktur** (...) Zira her paşa, zenginliklerinin bolluğunu göstermek için yapısının ihtişamında diğerleriyle yarışmak istiyor. Birkaç

201) Hakimiyeti Millîye (12, 14, 15, 16, 30 Ocak 1929, 17.4, 10.7, 23.11.1929) ve Cumhuriyet’te (6, 8, 13.1.1929; 11.8, 26.9.1929 ve 26.5, 25.6, 14, 25.8.1930) Suriye, Yugoslavya, İspanya, Mısır, Almanya, Lehistan, Romanya’daki krallık ve diktatörlük girişimlerine sert saldırılar var.

202) Cumhuriyet 22.7.1930, Muharrem Feyzi yazısı.

203) M. Spender’in Westminster Gazette’deki yazısı, RE, 3.2.1926

istisna dışında yollar geniş ve iyi bakımlı olup en lüks otomobiller çok sayıda dolaşıyor. Yarı peçeli çehreler tarafından taşındığı için çekiciliği artan mücevhherlerin zenginliği de gözleri kamaştırıyor. **Zengin Kahireli eski âdetlerini koruyor, fesini gururla taşıyor ve karısını erkek toplumuna sokmaktan kaçınıyor; yine de eskimiş bir şapka giyen bir Türk'den çok daha çağdaştır.** Parisli gibi hayat sürüyor, Londra'nın büyük senyörlerinininki kadar lüks bir mutfığa sahip ve yabancıya, özellikle İngiliz'e karşı misafirperverlikte mükemmel. Eğer Türkler bunun üzerinde düşünürlerse, Osmanlı Devleti'nin bu eski vilayeti servetini artırır ve çağdaş Mısır'ın 14 milyonluk nüfusunun gerçekleştirdiği çalışma ile onurlanırken, Küçük Asya'nın çöllerine sürülmüş 9 milyonluk halkının şimdiki durumu karşısında bir eziklik hissedeceklerdir (...) Mısırlı bağımsızlığını istiyorsa da, için için, kendisi ile diğer yabancı devletler arasında duran bir büyük devlet olmadan durumunun pek tehlikeli olacağını çok iyi anlıyor.”

Doğuda nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüyü ve zenginler dışındaki yüzde 95'i dışlayan bu anlayış, Fransa'nın Kuzey Afrika politikasında da vardır. Tunus beyi'ni **“Possesseur de la Tunisie = Tunus'un Maliki”** diye adlandırarak seçilmiş bir kesimle birlikte tatmin ederken, diğer yandan Tunus topraklarına çok sayıda Fransız köylüsü yerleştirerek tam bir sahiplenme projeleri yapıyordu. Buna karşı çıkan özerklik ve anayasal rejim isteyen (Yani cumhuriyet olmasa da meşruti krallığa razı olan) **Genç Tunuslular'ın Partisi Destur'u** suçlama komünistlikti. İleri sürülen gerekçe de İngilizinkine pek uyuyor: **“Böylece ne Müslüman milliyetçiliğinden ne Sovyet komünizminden ne de İtalyan emperyalizminden endişe duyulur.”**²⁰⁴ Açıkcası çağdaşlaştırma sürecinin tamamlanması beklenirken himayecinin çıkarları pekiştirilmiş olacaktı. Sorun özetle, çağdaşlaşma sürecinin himayeci sultanı altında mı, yoksa kendi güdümünde mi yapılacağı tercihinde düğümlenmektedir. A. Toynbec “Yunanistan ve Türkiye'de Doğu Sorunu” adlı kitabında Kemalistlerin tercihinin şöyle özetlemiştir: **“Daha iyi bir dünyayı beklemeden Türk'ün Anadolu'da kendi başına buyruk olabileceğini şahsi gösteriyle kanıtladı.”**

M. Kemal'in cumhuriyet rejimindeki ısrarı, halkı yönetime ortak ederek “Yüzde beşler” tarafından bu tür pazarlıkları önlemek, hiç olmazsa en aza in-

204) Le Matin 6.1.1925; Fransız başbakanı 1925 Şubat'ında mecliste, Anavatan ile Kuzey Afrika'nın geniş bir bütünleşme politikasından bahsetmiştir.

direbilmek içindi. Bu konuda iki ilginç örnek verebiliriz. Mısır'da 1918 Kasım'ında **Vafd'**cılar İngiliz Yüksek Komiseri **Wingate**'e tam bağımsızlık muhtırasını verdiklerinde aralarında şöyle bir konuşma geçer:²⁰⁵

A. Fehmi: **Çok yiyecek verilirse hazımsızlığa uğrayacak çocuk örneğinin bize uyacağını sanmıyorum.**

Wingate: **Kendinizi yönetebileceğinizi zannediyor musunuz?**

A. Fehmi: **Bunu gelecek söyleyecektir.** Ama eğer Mısır'dan daha geri Arap devletleri bağımsızlıklarını aldılarsa biz daha layığız.

Bu yanıtta yüzde beşi temsil edenlerin kendilerinden şüphesi açıkça görülüyor. Aynı durumda bir TBMM temsilcisinin çok kesin bir yanıt vereceğinden şüphe edilemez. Nitekim bu muhtırada İngilizlere ekonomik ve askeri alanlarda ödün vermenin de kabul edileceği belirtilmiştir. İkinci örneği Irak kralı olduğu dönemde **Faysal**'ın İngiliz temsilcilerine söylediği sözlerden alabiliriz:²⁰⁶

"Arap ulusunun yönetimi hususundaki kişisel fikirlerin dışında **ben İngiliz politikasının bir aracıyım. İngiliz hükümeti ile ben aynı vapurdayız. Birlikte batacak ya da yüzeceğiz.** Beni siz seçmiş olduğunuza göre kendinizden biri olarak benimsemeli ve majestelerinin hükümeti bana size davrandığı gibi davranmalıdır..."

Günümüzde, geleneksel olarak hanedan yönetimine sahip olmuş Fas gibi ülkeler ya da petrol zenginliğinden sonra batının daha iyi diyalog kurabileceği gerekçesiyle desteklediği krallıklar (**Suudi Arabistan, Körfez şeyhlikleri, Ürdün**) dışında, bütün İslam dünyası cumhuriyet rejimini benimsemiş bulunuyor. Hedef halkın yönetimde temsili, katkısı ve icraatı kontrolünün sağlanmasıdır. Hakimiyeti Milliye kavramının bu gerçekleşmesi, bazıları dışında krallıklarda bile parlamenter sisteme yönelmesi şeklini almıştır. Hatta **Libya** gibi, yeni icat ettiği **Cemahiriye** kavramı ile kitlelerin -işleyişi başarılı olmasa da- doğrudan karar ve icra gücü oluşturmasını tasarlamış toplumlar bile görülüyor.

205) H. Laurens, a.g.e., s.199

206) Ibid., s.237

BÖLÜM V

LAIKLİĞİ TANIMLAYABİLME

Batıda İlk Tepki: Hilafeti Sahipleniş

EHP'nin içişleri bakanı **Şükrü Kaya** laiklik ilkesini şöyle açıklamıştır: **“Bununla biz dinin memleket işleri üzerinde nüfuz sahibi olmasını önlemek istiyoruz. Dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalmalı maddi hayatın ve dünyanın işlerine karışmamalıdır.”**²⁰⁷

Dini bireyin şahsi işi saymak, toplumu yönlendiren kararlarda kaynak saymamak eğilimi Kemalistlerin ani bir davranışının sonucu değildir. Kökleri Tanzimat'a dayanan uzun bir hazırlık süreci geçirmiştir. Eğitimde medresenin, hukukta şeri mahkemeler ve dini yasaların, karar vermede Babı Meşihatın dışına taşma ve benzeri eğilimlerin kökleşmesi adım adım gerçekleşmiş ve karara temel oluşturmuştur. Bu süreç sırasında Osmanlı anayasasında devlet dininin İslam olduğu kaydı hep mevcuttu. Ankara'nın 1921 anayasasında devlet dini hakkında hiçbir kayıt mevcut değildi. Bu hüküm anayasaya 1923 değişikliğiyle girdi. Hilafeti lağveden 3.3.1924 tarihli yasanın yanı sıra **Şer'iye vekaletinin kaldırılması ve Tevhidi Tedrisat kararlarının alınması** bu alanda kesin adımı oluşturdu. 1924 Anayasa değişikliğinde devlet dininin İslam olduğu kaydı ayırtan muhafaza edildiyse de 10 Nisan 1928 değişikliğinde ikinci maddedeki bu kayıt kaldırıldığı gibi 26. maddedeki “şeri hükümlerin TBMM’ce düzenleneceği”ni öngören hüküm de iptal edildi. Böylelikle tamamlanan uygulama 1937’de laikliğin anayasaya ilke olarak dahil edilmemesiyle nihai şekline ulaştı.

Fransız kültürünün etkisiyle o dilden alınan laik sözcüğünün içeriği ve çevirisi bazı yanlış anlamaların doğmasına sebep olmuştur. Latince kökeni itibarıyla **“ruhani olmayan, dinsel olmayan şey, fikir, kurum”** anlamına geliyor. Fransız İhtilali sonrasında **rahiplerden sıyrılma, halklaşma** anlamı da taşıyordu. Arap ve Türkler tarafından (özellikle Ziya Gökalp) **“lâdini”** olarak çevrilmesi bir ölçüde karmaşa yaratmıştır. Bu sözcüğün **“dinsel olmayan”** yerine **“dinsiz”** gibi anlaşılması cahil kitleleri etkilemekte kullanılmıştır. Bazıları (Müşir Ahmet Paşa gibi ve İranlılarda) gerçek anlamıyla **“la ruhani”** (ruhban sınıfından olmayan) deyimini tercih etmişlerdir. Ancak bunun ulema ve din adamları üzerinde olumsuz etkileri olabileceği düşünülmüş olmalı ki fazla yaygınlığa kavuşmamıştır. Bir de Arapların kullandığı **“alemani”** deyimini vardır. Laik'in

²⁰⁷ Eroğlu, Harnza, **Türk İnkılap Tarihi**, MEB İstanbul 1982, s.427-8

karşılığdır ama bunun da dinsel olmayan ile dinsiz arasında karışık kullanıldığı görülüyor.²⁰⁸

Hilafetin kaldırılmasına sömürgeci batının, sevinmesi gerektiği ilk akla gelen olasılıktır. Daha on yıl önce bütün İslamın birleşerek sömürgeci yönetimle devirmesi çağrısında bulunmuş bir kurum karşısında böyle bir tepki doğal olacaktı. Kurumun ortadan kalkmasıyla bu tür tehlikelerin yinelenmemesi güvencesini kavuşuluyordu. Oysa, **aksine, hilafeti savunan ve kurumu kaldıran Kemalistleri suçlayan, hatta “kendi mezarını kazdığını” ileri süren yoğun bir kampanya ile karşılaşyoruz.**²⁰⁹ Batı kararı Ankara'nın ekonomik nedenlerle, ama daha uzun sürede gerçekleşecek çöküşünü hızlandıracak bir etken olarak değerlendirmiştir. bundan da anlıyoruz ki, **emperyalistler hilafetin kendine değil, başta Panislam olmak üzere onu dinamik şekilde kullanan akımlara karşıdır.** İttihatçıların Cihad'ı bu yüzden Türk Hilafeti'ne saldırı ve onu artırmıştı. Uyumlu davranan, kendi çıkarlarına hizmet verecek halife asıl maçlarıdır. bu hilafetin kaldırılmasından daha çok işlerine gelmektedir.

İngiltere'den Haydarabad Nizamı'nı halife yapmak için tam zamanıdır gibi öneriler²¹⁰ yükselmekle birlikte, sorunun İngiltere'nin çok başını ağrıtaçağının bilincinde olanlar daha çoktu.²¹¹ Fransa'dan ilk öneri Abdülmecit'i Tunus'taki Cerbe adasına yerleştirmeyi ileri süren **Claude Farrère**'den gelmişti. Bu öneriyi “Antipapalara karşı kullanılan papa” örneğine benzeterek uygun görenler çıktı.²¹² İtalyanlar Libya'yı düşündü. Mısır “imana sadık kalan en özgür ülke” olmakla Abdülmecit'in, o olmazsa mutlaka hilafetin Mısır'a getirilmesini arzuluyordu.²¹³ Fransız politikacıları ise yepyeni bir öneriyle ortaya çıktılar: senatonun dışişleri komisyonunda hilafetin lağvıyla doğan durum tartışılırken, Lozan Ant-

208) Mevlut Sarı'nın Arapça-Türkçe Lügat'inde (Bahar yay. 1980) “El alemaniy” karşılığı olarak “Laik, dini olmayan” deniyor. Aynı kişinin Türkçe-Arapça Lügat'inde ise (Gonca yay.) “Laik, devletin dine karşı tarafsız olması = el nizam el alamani, el dünyevi” deniyor.

209) (1924 Mart ayı) NYT 4, DT 4, Petit Journal 5, Petit Parisien 5, Hairenik (Boston-Ermeni) 6, NE 6 ve 20, Spectator 8, l'Opinion 7, OM 15, Fortnightly Review 1 Nisan 1924

210) Sunday Times 9.3.1924

211) TI 6.3.1924, Yarbey Hawkes'in açık mektubu

212) Liberté'de Farrère'in önerisine (5.3.1924) Action Française'de J. Bainville'in cevabı

213) EC 5.3.1924

laşması komisyonun raportörü olan **Gasser**'in önerisi şöyle oldu:²¹⁴ Fransa bütün islamı kucaklayan bir hilafetin canlandırılmasına yönelik hiçbir girişimi desteklememelidir, zira bunun sonucu Panislam olur. **En uygunu her müslüman ülkenin kendi halifesi olmasıdır. Panislamın yıkılışı Müslüman uyrukları bulunan devletlerin çıkarınadır.**

Kemalist Hareket'in bütün İslam dünyasını peşine katabileceği korkusu ve aynı dönemde sömürgecilere uyumlu davranmaya hazır halife adaylarının varlığı (İlaydarabad Nizami, Hüseyin, Fuat, Vahdettin...) emperyalistlerin hilafeti mazlum, Ankara'yı zalim gösterme kampanyası için çok uygun bir ortam yarattı. Avrupa'dan kovulması için yüzyıllardır kampanya sürdürülen Osmanlı hanedanına karşı aşırı bir sevgi belirtilmeye başlandı. "Beşyüz yıldır Türkleri zaferden zaferce koşturanlar hudut dışı ediliyor."²¹⁵ Hudut dışı edilen şehzadelere Lübnan'da gösterilen büyük yakınlığın diğer bütün ülkelerinkinden fazla olduğunu Fransızlar saklamadılar. Yalnız Müslümanlar değil Hristiyan cemaatlerden de karşılamacılar bulundu. Ankara hakkındaki demecileri de kısıntısız basında yer aldı.²¹⁶

Kararın İslama saygısızlık olduğu²¹⁷ ve Bolşevik eğilim taşıdığı²¹⁸ da ısrarla belirtildi. Fırsatı kaçırmak istemeyen bir Yunanlı, Anglo-Sakson medyasını kullanarak, kararın Marx etkili olduğunu belirtmekle kalmamış, **"devamı Kur'anın lağvı ve akıl ilahına At Meydanı'nda terör ilan eden bir kararname yayınlamak olacaktır"** demekten kendini alamamıştır.²¹⁹ Kararın, o dönemde her kötülüğün kaynağı olarak batılı çevrelerce yerilen Bolşeviklik'e bağlanması, hem Müslüman çevrelerdeki tepkiyi artırmak hem de çöküşte akibetlerinin benzer olacağı kanısını yaratmak için yararlıydı. İslam dünyasındaki

214) TI 21.3.1924, tam o günlerde Hüseyin'in İngiliz hükümetinden yılda 400 bin Sterlin aldığı Lordlar Kamarası'nda Lord Crawford tarafından açıklanması, Hüseyin'in halifelikliğini engelleyici bir adım diye kabul etmek gerekir. Fransızların da onun halifelğine karşı olduğu eklenmiştir. bir zamanlar Mısır'da Abdüh'un müftülüğe İngiliz Yüksek Komiseri Cromer'in etkisiyle atandığının o günlerde açıklanması da bir şeylerin hatırlatılmak istendiğini gösteriyor (RE 2.9.1925, TI'da Atkin'in açık mektubundan).

215) TI 12.3.1924; RE 20.3.1924 başyazısında "Türkler İslam üzerindeki etkisinden vazgeçmiş olsa da gücü dolayısıyla Müslümanlar arasındaki önemini kaybetmeyecektir" diyor.

216) RE 21 ve 22.3.1924

217) EG 5 ve 8.3.1924

218) Liberté 5.3.1924; NYT 9 ve 15.3.1924

219) Boulger, Demetrius C., Fortnightly Review 1.4.1924'de yazısı s.487-494

tepkinin yanı sıra Türkiye’de ayaklanmalar olacağı, rejimin devrileceği M. Kemal ve İsmat Paşaların cezalarını hayatlarıyla ödeyecekleri ve bunun bir intihar kararı olduğu²²⁰ sıkca yinelandı. Tam aksi noktadan bakarak olayı değerlendiren ve kararı yerinde bulan Bolşeviklerin bile, işin bir ayaklanma ve Kemalistlerin devrilmesi ile sonuçlanacağı şeklindeki yargıya katıldığını görüyoruz. Onlar Ankara’yı yeterince ihtilalci davranmamak ve “siyasi saflık ve sınıf çekingenliği ile” Osmanlı hanedanını ülke dışına gitmekte şerbest bırakmakla suçluyordu. Çar ailesi gibi yok edilmemeleri sebebiyle “Abdülmecit ve din adamlarının mutlaka cumhuriyete karşı kampanya yürütmeye zemin hazırlayacağı” inancındaydılar.²²¹ Kemalist düşüncede cumhuriyete komplo psikozunun aşırı bir düzeye erişmesinde bu dış etken önemli bir rol oynamıştır.

Himayeci güçlerin bu çarpık bakışı ve abartışı doğuluların bile dikkatini çekti. **El Ahbar** gibi İslamcı bir yayın “**Ankara’nın çirkin hatasından yararlanmak için emperyalist politika harekete geçmiştir**” uyarısında bulundu.²²² Hatta yarı-resmi sözcü niteliği taşıyan **Reveil** bile sordu: “İtilafet olayının önemini artıran Avrupa basınının kopardığı yaygaradır. Türkiye tek özgür ve silahlı Müslüman ülke olduğuna göre bu kararın Müslüman ülkelerdeki tepkilerinden böylesine bahsetmek niye?”²²³

Kampanyada İngiliz kesiminin diğerlerinin çok önünde gitmesi uyumlu halife arayışında en önde bulunmalarındandır. İslam konusunda çok görüş açıklamış İngiliz uzmanlardan Sir Valentin Chirol bu arayışın yönünü pek kesin şekilde belirtmiştir:

“İslam, yüksek yetenekli Araplardan Orta Asya vahşiliğinden sıyrılmamış Türklerin eline düştüğünden beri felç oldu. Bu mahzurı Türkler elleriyle ortadan kaldırdılar. Şimdi İslamın liderliğini alan, büyük bir hayati canlandırma fırsatını elde edecek.”²²⁴

Yüksek yetenekli ilan ettiği Arabı -ve diğer Müslümanları- kendisini yönetmeğe ve özgürlüğe layık görmeyen himayecinin İslamın yeniden canlanmasını arzulamasında, bir yandan Bolşeviklerin yaydığı ateizmi, diğer yandan Anka-

220) Claude Farrère, *Liberté* 5.3.1924

221) *Pravda* 4.3.1924, *TT*’den naklen 15.3.1924

222) *EG* 8.3.1924

223) *RE* 8.3.1924 başyazı

224) *TT* 17.3.1924, açık mektup

ra'run bağımsızlık akımını nötralize etmek doğaldır ki baş etkendi. Kemalizm'e Bolşevik damgası vurulunca bir hamlede iki tehlikenin de yok edilmesi kolaylaşıyordu. İngilizler Hicaz Kralı Hüseyin'in halifeliğini arzulamadıkları gibi, bunun hem Hintliler hem de Arapların çoğunluğu tarafından istenmediğini biliyorlardı. **İngilizlere göre "Kemalistlerce yanlış ihanet suçuyla ve sadece İngiliz yanlısı olduğu için" uzaklaştırılan Vahdettin'i**²²⁵ bile aday gösterebilirlerdi, ama yine İslam dünyasının çoğunluğu onu da istemiyordu. Abdülmecit'ten yararlanmayı düşünenler de çıktı:

"Uzaklaştırılan Halifeyi, insana sadık kalan en özgür İslam ülkesi olarak Mısır'a davet etmelidir. O gelme de **hilafet Mısır'a getirilmelidir. böylece, 16. yüzyıldaki olay -hilafetin Mısır'dan İstanbul'a götürülüşü- düzeltilmiş olur.**"²²⁶

Özel nitelikle de olsa Abdülmecit'e çağını açıklandı ve cevap vermesi sağlanmaya çalışıldı. Özellikle bir halifenin Hristiyan ülkelerine (İtalya, İsviçre) yerleşemeyeceği belirtiliyordu. Manar'cı **Reşid Rıza** da bu kampanyaya katıldı.²²⁷ Mısır'a yerleşmenin İngiliz kontroluna girmek şeklinde algılanacağını bildiğinden Abdülmecit'in bu çağırını kabul etmesi zordu. Esasen çağırının de reddetmek zemin hazırlamak böylece **Mısır Kralı Fuad'a** hilafet yolunu açmak amacını güttüğünü farkediliyor. Fransız ve İtalyanların da Abdülmecit'i kendi topraklarına yerleştirerek kontrolda tutmak istediklerinden evvelce bahsetmiştik. Açıkçası **himayeciler hiç de resmi ağızların dediği gibi "hilafeti müslümanların iç sorunu" sayıp konuyla ilgilenmiyor değildiler.**

Olaya gündelik politika dalgalanmaları çerçevesinde değil de tarihin "uzun süre" anlayışı içinde bütün İslam dünyasına özgü bir değişme hareketi olarak bakanlar yok değildi. Fransa'nın en etkili yayın organı **Le Temps**'ın başyazarı ve Türkiye'ye uzun süreyle yolladığı muhabiri **Paul Genziton**'un yazıları örnek gösterilebilir.²²⁸

"Türk devletinin siyasi, dini ve sosyal kurumlarında gerçek bir ihtilal (...) Laiklik kararı etkilerini gösterecek, kadın erkek eşitliği gelecektir. Hatta ciddi olarak Latin harflerinin kabulünden bahsedenler var (...) İngiltere'nin kararın Hin-

225) Civil and Military Gazette, 5.3.1924

226) EG 5.3.1924

227) EG 8.3.1924, AH 13.3.1924'den

228) TE'nin 1924 Mart'ının 5'inde başyazı ve İstanbul haberi ile, 7, 13 ve 15 tarihli sayılarından.

distan'da üzüntü yarattığı hakkındaki kampanyası Türkiye aleyhinde propagan-
da amacı güdüyorsa bu yanlış. Türkler dinden çıktı demekse çok hatalı. Bun-
ları söyleyenler Türkiye'nin devlet mekanizmasını bilmiyorlar (...) karar Türk
ulusal evriminin doğal sonucudur. Ankara meclisinde her zaman tam bir sonu-
na kadar gitme eğilimi mevcut olmuştur. Ankaralılar, müslümanları birleştirme
çabalarının hep boşa gittiği ve cezasını Türklerin ödediğine inanıyorlar (...) Kis-
men eskiden kopmuş, ama modernizme tam ayak atmamış olan Türkiye'de iki
felsefe çarpışıyordu. Ya eskiye dönecek ya da yirminci yüzyıla uyacaklardı. Ya-
rım yarım yaşamaya devam edemezlerdi bir karara varmaları şarttı. Muhafaza-
karların Rauf; radikallerin İsmet Paşaları çekişirken Kemal, Büyük Petro kesin-
liğiyle işi çözdü: Laiklik (...)"

İtalyan ünlü İslam Tarihi profesörü **Nallino**'da **İslam evrenselliği yerine
bir ulusal devlet hareketinin belirdiğini** oluşumun bu çerçevede değeren-
dirilmesi gerektiğini kaydeder. Ünlü **Corriere Della Sera** gazetesi de bu yargı-
ya katılıp ekliyor: "**Hilafeti istememeleri, yabancı oyuncağı haline gelmiş
olmasındandır.**"²²⁹

Bu çevrelerin üzerinde durdukları bir diğer husus da Ankara'nın programı-
nı gerçekleştirmekteki kararlılığıdır:²³⁰

"M. Kemal, övülmesi gereken bir cesaretle ve milyonlarca Müslüman'ın sem-
patisini kaybetmeğe aldırmandan politikasını yürütüyor. Kimseye aldırmandan ka-
derine yürüyor. İsteyen cihad açsın."

İslamda İlk Tepki: Cahiliye Ölümü Tartışması

1924 Mart'ında İslam dünyasının en sert tepkisi **Hicaz Kralı Hüseyin**'den
geldi. Bu tepki, sadece hilafetin lağvına ve laikleşmeye değil, 1916'dan beri ele
aldığı bütün konuları da içeren bir genişliktedir. Resmi sözcüsü **Kıbla** gazetesi
vasıtasıyla Hüseyin sadece Türkiye'deki oluşumları eleştirmekle kalmadı, Ke-
malistleri örnek almaya kalkışan Arapları da sürekli uyardı. Bu çerçevede daha
1923 Kasım'ında Mısırlı reformculara sert bir saldırıda bulunmuştu.

Mokattam'ın, Türkiye ve Mısır'da Şer'i Mahkemeler konulu bir yazısında
yeni Türk anayasasından bahisle, bunların Türkiye'de kaldırılmakta olduğunu,

²²⁹) 5.3.1924

²³⁰) RE 7.3.1924

Türk örneğinin izlenmesinin Mısır'a yarar sağlayacağını belirtmesi kızgınlığın başlıca sebebiydi. Ama özellikle gazetenin **"Neden biz de hilafet devletinin yaptığını yapmayalım... Sosyal sorunlarda dine bağlı kaldıkça hiçbir başarı umudumuz olamaz... Türkler Osmanlı Devleti'nin düşüşünün en büyük sebebinin bu bağlılık olduğunu söylüyorlar"** şeklindeki ifadeleri kızgınlığı daha artırır. Kibla'nın yorumu şöyle oldu:²³¹

"Böyle şeyleri ancak taklidin yarattığı kötülüğü farkedemeyenler söylebilirler. Okul çocukları bile, Şer'îye mahkemelerini lağvedenin bir hilafet devleti sayılamayacağını bilirler. Zira böyle bir devletin herşeyden önce şer'î yasalara cüz'en ve külliyen bağlı olması gerekir. El Ezher üniversitesiyle ünlü Mısır'ın buna katılması tezi insanı hem güldürüyor hem de ağlatıyor. İşin başarı şansı da yoktur. Üstelik bu fikri desteklemek için Türk liderinin inkılap sonrasındaki demeçlerine dayanıyorlar. Bu sözlerin arkasında ne tür bir art fikir yatıyor bunu tekrarlamak istemeyiz. Bize sadece ayeti tekrarlamak kalıyor: 'Mümin olmak isteyen mümin olur, münkir olmak isteyen de münkir.' Osmanlı Devleti'nin yıkılışını dinsel gerekçelere bağlamak ise tam bir skandaldır."

Hüseyin takımından, hilafetin lağvı üzerine yükselen eleştiriler, kendisinin hilafetini ilan etmiş olması sebebiyle eskisinden daha da ıddialı oldu. Gazi'nin bütün yaptıklarına rağmen İslam dünyasında yok edilemeyen prestijini aşip kendisini bütün İslama kabul ettirebilmesi için bu davranış kaçınılmazdı. **"İslamın birliğini yıktılar, bir kararla yabancıların amaçlarına destek verdiler"** ya da **"Mülhid = Allahı inkar edenler"** suçlamalarına onun sözcüsü Kibla'da rastlanır.²³² "Halifeye biat edilir ve uyulur, soru sorulmaz" anlayışıyla bireysel yöneticiliğin temsilcisi olan, bir yandan da Kureyşlinin tartışmasız kutsallığının savunuculuğunu yaparak milliyetçi-ırkçı çizgiyi izleyen Hüseyin'in bu resmi yayını, adeta bir **"Kemalist aleyhtarı yazılar antolojisi"** niteliği taşımaktadır. Hindistan'dan yükselen çeşitli eğilimleri yansıtan görüşler içinde sadece karşı olanları, özetle Kibla'da bulmak mümkündür:

"Karaçi'den aldığımız özel mektupta, İsmet Paşa'nın hilafetten dolayı değil, Türkler güçlü olduğu için Müslümanların destek verdiği sözlerinin büyük üzüntü yarattığı kaydediliyor (...) Hint Madina gazetesi, Türkler için mevlidi marazi

231) Kibla no.735, 8.11.1923 "Mısır'ın ve İslama bağlı diğer bütün Ulemaya açık mektup" başlıklı yazı.

232) KI 3 ve: 8,3, 2.6.1924

okunmalı ve Allahtan rahmet dilenmelidir, diye yazdı (...) Şeyh Abdülmecid Kadiri Zamindar gazetesinde ulemayı acele önlem almaya ve Abdülmecid'den daha güçlü bir halife seçmeye çağırdı. Şeyh Mevlana Abdülbârî de Mekke'den aldığı ve Kral Hüseyin'in bu makama tek uygun kişi olduğunu kaydeden mektubu yayımladı.”²³³

Bu yazılar ve Hüseyin'in hilafetine karşı çıkanlar yüzünden Hint Müslümanlarının ikiye ayrıldığını saklayamayan Kibla, Kemalist kararı yermek için şu görüşleri ekliyor:

“Asıl eleştirmeleri gereken Türklerin Turancı akımı ve laik hareketleri olmalıydı. İslam hilafetin lağvını kabul edebilir mi? İslam, Türk erkek ve kadınlarıyla Bulgar, Yunan, Avusturyalı, İtalyan ve Ermenilerin dansetmesini kabul edebilir mi? İslam matmazel Zeynep hanımın Burhanettin Ali bey ile dans etmesine izin verir mi? İslam Nurettin beyin matmazel Lili Maskot ile 22 saat durmadan dansettiği için övünmelerini hoş görür mü? İslam sekizyüz yıldır İslama hizmet veren Âli Osman'ın uzaklaştırılmasını hoş görür mü?”²³⁴

Mısır'ın **Moktabas** gazetesinden aktarılan bir yazı da Arap milliyetçiliğini aşırı kullandığı için uygun görülüş olmalı.²³⁵

“Herkes Arap düşmanlığı yapıyor. Türkler şeytani Turancı Nahda (Uyanış) ile Türkçeden Arapça kelimeleri çıkıyorlar. Kadın öğretmenlerle konuşmasında M. Kemal şöyle dedi: “Öğrencilerinizi güzel kadınlar, serbestlikçi (aşağılayıcı anlamda) ve bizimle barlarda bulunacak, bizimle içki içecek, bizimle tiyatro ve dansinge gelecek insanlar olarak yetiştirin. (...) Yunanlılara karşı din adına Arap, İranlı, Hintli, Afganlılardan topladıkları paraları unutuyor ve savaşta destek veren Arapları ihanetle suçlayıp uzaklaşıyorlar. Varlıklarını Araptan nefret üzerine kuruyorlar. Geçmiş zaferlerinden bahsederken Turan, Timur, Cengiz ve ataları Bozkurt'tan bahsediyorlar. Araplardan nefreti din haline getirdiler.”

Hicaz Kralı'nın kampanyasında üslubun giderek sertleşmesi ve “Unutalım Türkleri, biz kendi hilafetimizi kendimiz kuralım” yoluna girmemesinin sebebini 1924 Mart'ında halifelliğini ilan etmesinden itibaren hiçbir çevreden destek görmemiş olmasında aramak gerekir. Suriye ve Lübnan'da ismini hutbede okutmak istemiş, yerli makamlarca engellenmiştir.²³⁶ Filistinliler, İngiliz himayesi ve Yahudi politikasını red ederse anacaklarını bildirdiler. Hindistan Müslümanları-

233) KI 17.4.1924

234) KI 17.4.1924

235) KI 2.7.1924

236) KI 17.4.1924

nın büyük kısmının İngiliz ajanı diyerek red etmiş olduğundan evvelce bahsetmiştik. Mısır kesin karşıydı. Mekke ve Medine'yi işgale hazırlanan İbni Suud da 2 Haziran 1924'de bir bildiriyle halifelliğini red etmişti. İki oğlu Abdullah ve Faysal'dan başka destekleyeni yoktu.²³⁷ Kendisine yöneltilen en büyük suçlama "İngiliz ajanı olma"ydı. Bolşevik gazetesi **Pravda**'nın (20.3.1924) "**Aziz Thomas'ın inayetiyle halife - Caliph by the grace of St. Thomas**" alayı İngiliz kamuoyuna da yansımış ve ciddiye alınmıştı. **El Ahbar** da "**Hüseyin halife olursa artık "Müslümanların halifesi, kral beşinci George diye hutbe okumamız gerekecektir"** diye yazdı. Hindistan'daki bir İngiliz sözcüsü "Hüseyin'in hilafeti yarar değil aksine diğer ülkelerde Türkler lehine akım yaratacaktır" diye peşinen uyarıda bulunmuştu.²³⁸ **A. Toynbee** de kararın açıklanmasının hemen ertesinde, İslam dünyasının büyük çoğunluğunun Hüseyin'i istemediğini anımsattı.²³⁹

Böyle bir ortamda Hüseyin'in sürekli olarak Türk temasını işleyerek ve Kemalistleri de aşırıp bütün Türkleri suçlayarak, aşağılayarak davranmasının sebebini tahmin zor değildir. İngiltere'den başka mali ve askeri desteği yoktu, Arap Milliyetçiliği adına ayaklanmıştı, Arap olmayan Arapça konuşmayan Müslüman olamayacağı düşüncesindeydi. Türkleri haklı çıkaracak bir görüş bütün tezlerinin çökmesi demekti. Kendisine bütün Arapların krallığını ve hilafeti kazandırabilecek tek güç, o dönemde dünyanın bir numaralı gücü İngiltere'ydі. Londra'nın sömürgeleri için o dönemde Bolşeviklerden de daha tehlikeli saydığı Türkleri yermek, suçlamak, İngilizlere bağlılığının bir kanıtı oluyordu. Hilafetin ilanından sonra kendisinin ve oğlu Abdullah'ın **Manchester Guardian**'a verdikleri demeçler bu tahlilin doğruluğunu kanıtlayacak niteliktedir.²⁴⁰

Hüseyin: "Türk sultanları hilafeti zorbalıkla ele geçirdiler. Hilafet için gerekli koşullara sahip değillerdi (...) Hilafeti siyasi ve kişisel entrika ve çıkar sağlamak için kullandılar, dini korumadılar. Onların entrikaları yüzünden yabancı güçler Müslümanlara aynı şekilde zarar verdiler. Şimdi de dini duygulara sahip hiçbir halk gibi davranmıyorlar. Kararları hilafeti değil laik bir devlette olduğu gibi dine karşı savaştır. Fransızlar da bir ihtilal yaptılar ve cumhuriyet kurdular

237) OR (12.9.1924) "Hüseyin ile kamaval kralları Abdullah ve Faysal'ı İngilizler tutmasa düşecekler" diyordu.

238) Civil and Military Gazette 10.3.1924

239) TI 6.3.1924

240) 18.3.1924

ama dinle savaşmadılar (...) **Şu anda kimse Türklere Müslüman diyemez.** Ben halife olmak istemedim, bana empoze edildi. İslamı koruyacak halife lazım diye geldiler. Bunu yapacak tek kişisiniz dediler. Hanıfsınız, Kureyş'e mensupsunuz, Araplar içinde gerçek Arapsınız dediler (...) Mısır, Afgan, Fas kralları sahte halife olurlar, zira gerekli koşullara sahip değiller, sadece ben gerçek halifeyim (...) Ama şu anda durum hayli kritik, Arabistan'da tehlikeler var. İbni Suud'un ve İmam Yahya'nın tehditleri var. Ayrıca savaştan doğan durum dikkate alınmalı. **Müttefiklere en zor durumlarında katıldım.** Bana yazılı vaatlerde bulundular, ama bunları yerine getirmediler, üstelik **bana danışmadan Türkiye ile barış yaptılar.** Türkler Emanatı Mukaddese'yi götürdüler, geri istedik vermediler. Müttefikler de bunun için hiç bir şey yapmadı. **Halkım bana gelip diyor ki: 'Müttefikler vaatlerini tutmadılar ve siz onlara güvenip İslamın birliğini bozdunuz.'** Beni sorumlu tutuyorlar ve durumum kritik. Ve şimdi bu zorluklara halifeliğin ağırlığı ekleniyor. Kaderi kötü bir insanım."

Abdullah: "Türkler intihar etti. hilafetle en büyük bir siyasi güce sahiptiler. Onu başlarından attılar. Cumhuriyetçiler bir hilafet kurdunun günün birinde cumhuriyet için tehlike oluşturacağını düşündüler. Böylece Araplara en büyük hizmette bulundular. M. Kemal'e bir teşekkür mektubu göndermek içinden geliyor. Hilafet bir Arap kurumudur. Peygamberimiz Araptı, Kur'an Arapçadır, Kutsal Şehirler Arabistandadır. Ve halife Arap ve Kureyşli olmalıdır."

Hüseyin'in, bir yandan hilafetinin güvenceye alınmasını İngiliz ve müttefiklerinden isterken, onların desteği olursa zamanla İslam dünyasındaki muhalifetin de söneceğine inandığı anlaşıyor. Gerçekten, eğer sadece Hicaz'la yetinmeyi kabul etseydi İngilizler Suudileri frenleyerek bunu sağlayabilirdi.

Hüseyin'in politikalarındaki çelişkilerin pek çok kimse farkındaydı. Bunu tevil için **Mokattam**²⁴¹ "Nahda el Arab (= Arap uyanışı) sırasında İslamı bölmek için ve İslamın düşmanları yararlanmasın diye" gerekçesini ileri sürmüştür. Görülüyor ki Arap milliyetçiliği teması ön planda gelmektedir.

Hüseyin'le tam ters düşen İslamcı yaklaşımda, Türk'ü suçlamak ve aşagılamaktan çok hilafet dolayısıyla verilen desteğe nankörlük temasının işlendiği görülmektedir. Hicaz kralının tam aksine, Türk'ün Müslüman olmadığı ve dinsizliği değil, aksine din için savaştığı ve Araplarla İhlitlilerden bu yüzden

241) 15.3.1924

destek aldığı ileri sürülmektedir. Burada kızgın yazılar yok değil. Zafer üzerine Kemalistlere bir süre yumuşak bakan **Manar** onları İttihatçılarla özdeşleştirme-ye yönelir ve Mısır'dan yükselen "küfr, ilhad, islam düşmanlığı, zulüm, dalalet" suçlamaları ve geri dönme çağınlarına bol bol yer ver verir,²⁴² ama aynı zamanda geri dönme çağınlarını kendisi de eksik etmez. Hüseyin'deki bütünüyle dış-lamanın aksine bu kesimde kızgınlığın egemen olduğu görülmektedir:

- Hasan Hüseyin, açık mektup: Türkiye Lozan'ı kendisi kazandı sanıyor, oy-sa İngiltere ve Fransa, İslam dünyasının korkusundan razı oldular. (Mokattam 7.3.1924)

- Türkler hilafetten yararlanıp tüm Arap ülkelerinden para ve insan yardımı aldılar. Avrupa'nın İslam aleminin kızgınlığından korkusu vardı. Bazı Müslüman toplumlar Avrupalılarla birleştilerse bağımsızlıklarını almak içindi. Ancak savaş-ta Türklere Hint Müslümanlarının yardımını görmedik mi, Araplar da yardım et-tiler. (Mokattam 8.3.1924)

- Mohammed Şakir El Ezher eski şeyh vekili: Türklere acıyorduk, ama bir kez istediklerini elde edince ilgilendiğimiz tek kurumu, şeriaı attılar, kâfir ol-dular. (Mokattam 8.3.1924)

- El Nizam: Zafer Gazi'nin kılıcının eseri değildir İslamındır. (13.3.1924)

- El Ahram: Türk'e itaat ediyor idiysek hilafeti savunması içindi. (Belag, 15.3.1924)

- Belag (Mısır): Milyonlarca muvahhid Türk'e ek güç ve korumaydı bunun-la düşmanlarını tehdit ediyordu. (Belag, 15.3.1924)

- El Ezher'den Ali Buvadi: M. Kemal için hep dua ediyorduk. Dualarımız ka-bul olundu, zafere ulaştı. Neden Gazi bu dua edenleri unutuyor. Hilafete her-kesin itaatı caizdir, en başta M. Kemal'in. Gazi zaferiyle sarhoşladı, kendisinden üstün kuvvet istemiyor, Allah'a ve Peygamber'e karşı çıkıyor. (Mokattam 9.3.1924)

Başarıların tamamen İslam dünyasının eseri olduğu görüşünün tamamlayıcı-sı, Türklerin güçsüz ve küçük bir toplum olduğu tezidir. İslamın desteğini kay-bedeceği, Bulgaristan, Yunanistan gibi küçük devletler arasında küçük bir cum-huriyet olarak kalacağı, Avrupa için artık hiç bir tehlike teşkil etmeyeceği (**Ce-zayirli Emir Said**'in görüşü) ısrarla belirtiliyor. Bu yaklaşım, Türkiye'den ken-

²⁴²) c.25 s.273, 285 vs.

dilerinin gerçekleştiremediği beklentileri bulunduğunu kanıtlıyor. 1922'de zafer kazanılınca Türkün büyüklüğü ve gücünü vurgulayanların bu ani dönüşü, artık umutlarının kalmadığının belirtisidir.

Türk'e yönelik yorumlardan daha çok, ne yapılacağı konusundaki görüşler yayın organlarında yer alıyor. Tabii ilk soru TBMM'nin tek taraflı kararıyla hilafetin ortadan kalkıp kalkmayacağıyla ilgili. **Eski el Ezher Şeyhi Mohammed Hassaneyn** halifenin kendisi istifa etmedikçe biatın devam edeceğini belirtti ve Sahihi Müslim'den bir hadis aktardı: **"Bir halifeye sadık olmadan ölen cahilliyye ölümüyle -dinsiz- ölmüş olur."**²⁴³ Cezayirli Emir Said de bir şer'i fetva yapılmadığını ileri sürerek kararı gayri meşru ilan etti.²⁴⁴ Halifesiz yaşanamayacağı görüşüne Hindistan'dan **Şevket Ali**, Trablusşam müftüsü **Şeyh Bedreddin Rafi** ve başkaları da katıldılar. El Ezher ulemasından **Ahmed Mekki** "Bir halyalet de olsa halife kalmalıdır" fikrindeydi.²⁴⁵

Eleştiriler sürüp giderken, pratikte hutbede kimin isminin söyleneceği sorunu daha büyük önem kazanmaya başladı. Kral Hüseyin'in Suriye, Lübnan, Filistin de kendi adına okutturma çabaları tepkiyle karşılandı. **El Ezher**'de ilk cumada hutbede halife hakkında ne denileceği merakla bekleniyordu. Sürpriz şekilde vaiz Ankara'nın kararından övgü ile bahsedince cemaatten yoğun itiraz yükseldi, kürsüden indirdiler ve **Abdelbaki Surur Nuaim**'i ne yapılması gerektiğini anlatması için kürsüye çıkardılar.²⁴⁶ Abdülmecit'in atanmasının onayı alınmış ve biat edilmiş olmasına göre bunun devam ettiği, bütün biat etmişlerin onayı alınmadan görevden uzaklaştırılmasının geçerli olamayacağını, Ankara'nın protesto edilerek kararın geri alınmasının istenmesini önerdi. Görüldüğü gibi Türk'ü bütünüyle İslam dışı sayan Arap üstünlüğüne dayanan Hüseyin'in görüşünün tam aksine bir anlayış egemendir. Aynı görüşe, ilerde ayrıntılı ele alacağımız Mısır Ulema Dayanışma Cemiyeti'nin Vahdettin'e cevabında da rastlanır.²⁴⁷

Bu aşamada hutbede halifenin mi, yoksa yerel hükümdarın mı isminin söyleneceği sorunu ortaya çıktı. Mısır zaten 1914'de, **Hüseyin Kemal**'i İngilizler sultan yapıcı, Türk bağlantısını kesmiş ve hutbeden Osmanlı halifesinin ismini

243) BE 13.3.1924

244) Ibid.

245) MO 21.3.1924

246) El Ahbar 9.3.1924

247) AH 13.3.1924

çıkarmış, sadece Mısır sultanının ismi bırakılmıştı. Çar zamanında Rusya'da Çarın isminin söylendiği hakkında bir iddia vardır. 1915 Ağustos'unda da İtalyanlar, Osmanlı Devleti ile savaşa başlayınca Osmanlı halifesinin ismini çıkartmış, Mısır Sultanının ismini koymuşlardı. Bu kez **Bingazi**'de hutbede **İtalya kralı Vittorio Emanuel**'in isminin okunduğu haberi gelince tepkiler büyüdü.²⁴⁸ Abdülmecit'in gayri Müslim bir Avrupa ülkesinde bulunmasının etkisiyle daha kalıcı bir formül bulunması eğilimi arttı. Bütün İslam toplumlarının temsil edileceği bir kongre ile işe çözüm getirilmesi düşünülmeye başlandı. Hilafet bir dakika bile boş kalmamalıdır diyenlerin karşısında Cezayirli Emir Said ve Trablusşam müftüsü gibi acele etmeyelim, acele edilirse İslam dünyasına daha zarar verir diyenler çıkmaya başladı. Hatta Trablusgarplı **Süleyman Baruni** "**Gülünç bir halifedense bir süre halife olmaması daha iyidir**" dedi.²⁴⁹ Böylece, hilafetin bir danışma meclisi ile birlikte yönetilmesi hatta seçilmesi konusundaki hayli telâhlanmış bir görüş giderek güç kazandı. Böyle bir kongrenin ve seçeceği halifenin yetkileri konusunda bir fikir birliği olduğunu söylemek güçtür. Mısır eski müftüsü **Şeyh Muhammed Bakhit** en kapsamlı projeyi ileri sürdü:²⁵⁰

"TBMM'nin kararı batıldır. Bununla din ortadan kalkar. bu karara uyan kafir olur. İslamlara düşen bu çetenin kararını düzeltmek için tek bir insan gibi birleşmektir. Bütün kral, prens, emir ve ulemaya çağır: Her devletin kendi meclisi ve ordusu olacak ama bütün devletlerin üstünde hilafet meclisi genel ortak konuları kararlaştıracaktır. **Ordular halifenin yönetiminde tek bir ordu oluşturup vahdeti sağlayacaktır. Böylece tek bir halifenin sancağı altında birleşilir ve şeriata aykırı bir şey kalmaz** (...) Batılılar milletler cemiyeti'ni kurdu, biz de İslam Birliğini yapalım. Müslüman hükümdarlar ancak halifeden onay alarak görev yapmalıdır."

İttihatçıların cihadını, Kemalistlerin ayrı ayrı ama aynı zamanda ayaklanma önerilerini benimsemeyen İslam dünyasını, birdenbire Avrupalıkinden de daha kapsamlı bir birlik kuracak güçte farzetmek şüphesiz hayli hayalci bir yaklaşımdı. Bu sebeptendir ki daha gerçekçi grupların daha pratik öneriler getirdikleri görülüyor. Bunların en önemlisi **Ezher Şeyhi**'nin başkanlığında Mısır ulemasının yaptığı toplantı sonunda yayınlanan bildiridir:²⁵¹

248) Giornale d'Italia 26 Mart'ta yazdı. İtalya Telgraf Ajansı 29.3.1924'de dünyaya yaydı. (OM 1924 Nisan s.241-242)

249) MO 20.3.1924

250) BE 17.3.1924

251) Bu konuda MO 25 ve 28.3.1924, BE ve Es Siyasa 27.3.1924.

İmam Hazreti Muhammed'in yardımcısı ve vekilidir dini ilkeleri koruyacağı gibi dünyevi işlerle de meşgul olmalıdır - İmam seçimle, atamayla ya da tagallüple göreve gelebilir - Bütün işleri elinde toplamalı şeriatla, kadılarla meşgul olmalıdır - Görevi ancak çalışmayacak duruma gelmesiyle sona erer - Vahdettin'in uzaklaştırılmasını Müslümanlar, belirtilen sebepler geçerli olduğu için kabul ettiler. Onun yerine Türkler Abdülmecit'i getirdi ve gücünü ayırıp ruhani halife yaptılar - Türkler iki bid'at'ta bulundu: Dini ve dünyevi gücü ayırmak ve hilafeti kaldırmak - Abdülmecit halife sayılamaz, zira şeriat, hem seçilmemiş hem de gücü olmayan bir halifeyi kabul etmez - seçilmemiş olmasına göz yumulsa bile ikinci husus dışlanamaz - Her halükârda güvencede olamaz, bütün gücü elinden alınmış olduğuna göre Türkiye'de kalamaz ve kendini savunamaz - Dolayısıyla Abdülmecit uygun değildir ve kendi ülkesinde oturmayan bir kişiye Müslümanların biatı şerefli olmaz - Hilafetin sağlam İslami temellere dayanması gereklidir - İslam dünyası karmaşa içinde. Ne yapacaklarını bilemiyorlar. Halifeyi ancak ortalık sükunete erdikten ve her eğilim belli olduktan sonra seçebilirler - Dolayısıyla Kahire'de bir kongre düzenlenmelidir - Hilafet konusunda gayret gösteren herkese teşekkür ederiz - Aynı şekilde, tamamen bir İslam sorunu olan Hilafet işine karışmayan gayri-Müslim ülkelere de teşekkür ederiz. İslam dünyası gayri-Müslimlerle barış içinde yaşamak istiyor - Bunları herkesin malumu olması için yaymayı uygun bulduk.

Bu bildiri hilafet olayında dönüm noktası oluşturur. "Halife olmazsa ölen dinsiz gider" anlayışının önem taşımadığı uygun ortamın beklenmesinin yararlı olduğu kaydediliyor. Böylece sorunun bütün İslamın temsil edileceği kongrelerle çözümlenmesi süreci başlatılmış oldu. Hilafetini onaylatırmak için Hüseyin'in 1924 Mekke, Mısır'ın 1926 Kahire, Suudların 1926 Mekke kongreleri bu eğilimin sonucu olmuştur. Ancak diğer yandan bildiri ödünler de içeriyor. Önce Abdülmecit'e biat geçerli sayılmışken bu kez red edilmesinde hilafetin Mısır kralına verilmesi eğilimi rol oynamıştır. "Hilafet işine karışmayan gayri-Müslim ülkelere teşekkür" de İngiliz onayını sağlama çağırışımı yapıyor. **Ruhani halifenin reddi ve siyasi yetkinin şart olduğu vurgulanırken bağımsızlık konusuna hiç temas edilmemesi başka türlü yorumlanamaz.** Vahdettin ve

252) El Ahbar'da Emin el Rafi Hüseyin'den "İngilizlerin yaratağı diye bahseder (6.3.1924) Reuter Ajansı'nın Irak, Hicaz, Ürdün Hüseyin'i onayladı haberine de "İngiliz işgalindeki ülkelerin onayı ne anlam taşır? Yabancı oyuncakçı kabul edilir mi?" cevabı vardır (8.3.1924). İngilizler sebebiyle Hüseyin'e saldırı, tabii Mısır politikacılarını da hedef alıyordu.

Hüseyin'e olduğu gibi Mısır kralına yükselen itirazlarda -üstelik Mısır'ın içinden de- İngiliz himayesinde olması baş unsurdu.²⁵² Bu tutum, "Gayri-Müslimlerle barış içinde olma isteği"yle de birleştirilince **Kemalistlere yöneltilen, neden diğer müslümanları da kurtarmak için savaşa devam etmediği eleştirilerini etkisiz bırakmaktadır.**

Kararı hemen izleyen dönemde ileri sürülen görüşlerden biri de laikliği isteyenlerin bir avuç kimse olduğu, Türk toplumunun çoğunluğunun bunları kolaylıkla devirebileceği yolundaki iddiadır. Hatta "Orduya dayanıyorlar ama bu ordu iman salabeti ile ünlüdür, eylem oradan gelecektir" diyenler bile çıkmıştır.²⁵³ İlerde göreceğimiz gibi, **Şeyh Sait** (1925) ayaklanması sırasında bu tema çok yoğun olarak gündeme getirildi. Daha 9 Mart 1924 günü Aligarh'da konuşan **Muhammed Ali** kararı gayri hukuki diye nitelerken şunu da eklemiştir: **"Türkiye'de çok kanlı bir ayaklanma olabilir."**²⁵⁴

Evvelki kitabımızda karara bazı açılardan olumlu bakan ya da bunu Türkleri değil, pasif Müslümanları eleştirmek için kullanan Banuni ve A. Sabri gibi düşünürlerden örnekler vermiştik.²⁵⁵ Burada bir iki örnek eklemekle yetineceğiz: **"El Hilafet vel Kemaliyun"** başlıklı yazısında **İskenderiyeli Mohammed Said**, Kemalistlere şiddetle saklıran Abdülaziz Saviş ve Mohammed Şakir'i hedef alarak şöyle yazmaktadır:²⁵⁶

"Herkes Kemalistlere saldırıyor, kâfir diyor. Şimdi herkes halifeyi savunuyor. Türkler geçmiş yüzyıllarda savunurken neredeydiniz, Müslümanlar. Hasta Adam'ın malları paylaşılırken, Rusya İstanbul'un kapılarındayken neredeydiler? Merhum M. Ali Paşa İslam halifesine karşı Ruslarla anlaşmadı mı, İstanbul kapılarına kadar gelmedi mi? Yunanlılar ve İngilizler Türkleri yok etmek üzereyken neredeydiniz, Müslümanlar? Şimdi haris diye yerdiğiniz bu kahraman M. Kemal Paşa'ya gönüllü olarak Arap, İran, Hint orduları yardım etti mi? Yolladığınız paranın yardım sayılabileceğini sanıyor musunuz? **Hilafet, kendi ihmâlimizle kaybettiğimiz bir hazinedir. Hilafet lafla savunulmaz.** Siz hilafeti savunmadınız ve Türkler gibi sizden sayıca az bir milletin savunmasını bekleyemezsiniz. Ve sizler Saviş ve Şakir beyler, cevap verin: Hilafetin milletin baş-

²⁵³) MO 11, 12, 20 Mart 1924

²⁵⁴) OM 15.3.1924 s.181

²⁵⁵) O. Koloğlu, *Gazi'nin Çağında...*, s.347-352

²⁵⁶) MO 11.3.1924

kentine bir konsolos göndermeyi düşündünüz mü? Beyrut'a bir Fransız sömürgesine konsolos yolladınız, ama İstanbul, hilafetin başkenti, bir hükümet temsilcisine lâıyk görülüyor. Bugün Türklerin yaptığı eleştirilemez. Beşyüz yıl savundular, şimdi sıra başkalarında."

Hüseyin Süleyman Zenkluhi de Ezher'lilerin sessizce geçiştirmek istedikleri yabancı etkisi konusunu ön plana alarak özeleştiriyeye yöneldi:²⁵⁷

"İslamda, başı halife olan bir dini örgütlenme yoktur. Kur'an'da hilafet konusunda kayıt yok, atıflar vardır. Şu sırada sadece Türkiye ve Afganistan bağımsızdır, halife oralardan başka yerde oturamaz. Mısır'a gelmesi ve buradan İslam alemine yardımcı olması şüphelidir. **Avrupalıların onu kullanmasına izin vermektense lağvedilmesi evlâdır.**"

Özeleştirisinin dışına çıkan olumlu yaklaşım pek az. En ilginç **Belag**'ın (25.3.1924) Türkler bundan iki yarar bekliyorlar diye yaptığı yorumdur: **Birincisi özgün bir dış politika izleyebilecekler; ikincisi, milletin ilerlemesine engel olan geçerliliği kalmamış ilkeleri değiştirme rahatlığını kazancaklar.**

Uzun Vadede Batı: Dinsiz Değil İlgisiz

Laikleşmeyi politik bir yerme aracı olarak kullanmakta -en azından 1920'li yıllarda- İngiltere'nin en önde gitmesi iki sebebe dayanıyordu. Kemalistler karışındaki siyasi yenilgiyle kaybettikleri prestiji telafi etmek ve Musul petrollerini kaptırmamak. Bu amaçla, Türkiye'de yapılan herşeyi (falcılık ve muskacılığın kaldırılması, tekkelerin kapatılması, vb...) yermek, bunların diğer İslam ülkelerinde aksine çok yayıldığını övmek,²⁵⁸ Ankara'nın kararlarını Bolşevik etkisine bağlamak²⁵⁹ **Times**'in tercihlili konularındandı. Buna M. Kemal'i şahsen dinsiz ilan etme çabası da eklendi.²⁶⁰ Bağımsızlık Savaşı devam ederken eleştirileri içki severliğine yöneltmek adetti. 1923'den sonra bu temanın pek az işlendiği görülür ve yerini dinsizlik alır.

İngiliz **Reuter** Ajansı'nın 1.11.1927 tarihiyle Paris'ten geçtiği bir haberde **"Bir hükümet toplantısında politikasına karşı olan bir ayetten bahsedil-**

²⁵⁷) MO 27.3.1924

²⁵⁸) TI 1.8.1925

²⁵⁹) TI 9.9.1925

²⁶⁰) Bu çerçevede, Türkiye'de çok kullanılan Münici=Kurtarıcı deyiminin peygamber yerine yakıştırılması dikkatleri çekiyor (TI 12.10.1925, OM 15.11.1925 s.580)

lince Kur'anı fırlatıp attığı, toplumun geçmiş nesiler için konmuş kurallarla köstekleneceğini söylediği ileri sürülmüştür.²⁶¹ Araştırmalarımızda batı ve doğu yayın organlarının bu habere fazla güven duymadıklarını pek az kullanılmış olmasından anladık. Kaynağın, Ankara'da toplantıların Çankaya'da yapıldığını bilmeyen Paris'teki 150'likler olması muhtemeldir. Müslüman gazetelerin aktarmaya rağbet göstermediği bu habere yaygınlık kazandıran **İngiliz İstihbarat Subayı Armstrong'un The Grey Wolf - Bozkurt** isimli kitabı oldu. Mütareke döneminde İstanbul'da bulunmuş olan bu kişi laikliği dinsizlik olarak sunmaktan ve kişisel saldırılara yönelmekten kaçınmamıştır.²⁶² Türk tarafından da Armstrong'a İstanbul'dayken ilişkide bulunduğu eşcinsellerin isimleri açıklanarak cevap verilmiştir. Bunun yanında ikinci derecede kalan uydurmalar da var. 1927'de İstanbul'dan **Daily Express'e** gönderilen bir telgraf bunlardan biri: "M. Kemal'in yayınladığı bir kararnameye göre rüşüne erişene istediği dini kabul etme hakkı tanındı." Laikliğin kapsamında bulunan bir hakkı yeni bir kararnameye bağlamanın tabii ki propagandadan başka amacı olamazdı. İşin ilginç buna yalanlama bilimsel bir İtalyan dergisinden gelmiştir:

"Türk kaynaklarını taradık böyle bir şey yok."²⁶³

Laikliği çarpıtarak değerlendiren bir kesim de Avrupa'nın dinci ve özellikle misyoner kesimidir. Bir Fransız katoliği Fransız laiklerinden **Herriot'nun** Türkiye'deki uygulamayı övmesine sert tepki göstermiştir: "Türkiye'de laiklik bir kelime oyunudur. **Ankara'dakiler, Turancılar, yeni Müslümanlar, dinsizler, masonlardır.** Laikleri 1790 ihtilalcilerinin laikliğidir. Bu yüzden Türk halkı laik değil, laik cumhuriyetin vatandaşıdır diyorlar."²⁶⁴ Misyonerler arasında bunu Bolşeviklikle bir tutup "İslam parçalanıyor ama Hristiyan azınlık da yok oluyor"²⁶⁵ en büyük tehlike laiklik ve materyalizmdir" diye değerlendirenler²⁶⁶ varsa da asıl çoğunluğu İslam'ın yıkılışıyla Hristiyanlaştırma şansının artışı umanlar oluşturuyor.²⁶⁷ Ancak 1930'ların ikinci yarısı geldiğinde bu bekleyişin

²⁶¹) OR 3.11.1927

²⁶²) Armstrong NE'de (10.4.1924) yazısında M. Kemal'in dini yıkıldığını ileri sürer.

²⁶³) DE'nin 16.7.1927 sayısından OM Ağustos 1927 s.366

²⁶⁴) OR 15.1.1925 Gustave Gautherot yazısı

²⁶⁵) RE 8.11.1923 Monsenyör Baudrillat demeci

²⁶⁶) W. Wilson Cash, "Yakın Doğu'da Yenigün", Ekim 1928 s.358-363

²⁶⁷) NYT 19.6.1928; The Review of Churches Ekim 1928 s.514-521 Basil Mathews yazısı;

MW Ocak 1929 s.14-19 L.E. Browne yazısı; MW 1935/2 s.172-181 H.K. Krikorian yazısı.

boşa çıktığını yine kendileri itiraf etmişlerdir: **“İslamda çağdaşlaşma Müslümanları Hristiyanlığa götürmedi... (Aksine) Türkiye'nin laikleşmesi bu ülkedeki Hristiyan misyonları için ölüm darbesi oldu.”**²⁶⁸

Batının çok ilgilendiği bir konu da halkın İslama ilgisinin azalıp azalmadığını anlamaktı. Bunun için camiler özellikle Ramazan'da doluyor mu dolmuyor mu konusu sık sık işlenmiştir. Genelde camilerin dolu olduğu haberleri ağırlık taşıyor.²⁶⁹ Hatta bazan birbiriyle çelişen yargılara aynı yayının sütunlarında rastlamak da olası. Örneğin, **Times** 2.4.1927 sayısında İstanbul muhabirinin gözlemlerini aktarıyor: “Kadir gecesi İstanbul camileri doldu taşı, Ayasofya'da 12 bin kişi dua etti ve namaz kıldı. Süleymaniye ve Beyazıt camileri de doluydu.” Ama beş gün sonraki sayısında gazete 1917'de de İstanbul'u görmüş bir özel muhabirinin -Büyük olasılıkla savaş esiri bir asker- yazısını yayınladı:²⁷⁰ “Camiler Ramazan'da bile bomboş. Süleymaniye'nin kubbesi altında sadece iki-üç yaşlı zavallı adam Kur'an okuyor, oysa eskiden namazda dolardı. Hükümet cesaret kırmaya çalışıyor ve Türkler de hükümeti izliyor.” konu üzerinde en gerçekçi değerlendirmeyi ünlü Oriyantalist **Denison Ross** yapmış:²⁷¹

“(Hilafetin kalkması, laiklik, tekkelerin kapatılması, modern yasalar. vb..) bütün bunların Türk Müslümanlarını kalplerinden nasıl etkilediğini söylemek güçtür. Her halükarda dış görünüşüyle başarılı oldu. Ayasofya'nın ve bir iki diğerinin dışında camilerin hepsi müminlere açıktır ve müezzinler binlerce minarenden ezan okuyorlar. Camilerde namaza katılım iyidir. Öyle zannediyorum ki milliyetçi parti İslamın devletteki yerini gönülsüzce terketti. **Ama Türkiye'de olanın Arapça konuşan ülkelerde olması mümkün değildir.**”

D. Ross'un değerlendirilmesi, iki konu üzerinde batı dünyasında 1920'den beri süren tartışmanın sonuçlarını yansıtıyor. Birincisi **“Türkler dinsiz mi oldu?”** sorusudur. Büyük çoğunlukla dinsizlik iddiası red ediliyor, bunun yerine Türkiye'de dinin ön plana çıkarılmadığı, ilgisiz davranıldığı ve ihmal edildiği

268) D. Gottfried Simon “Reform Bewegungen in Islam” (1936) kitabı ve bunun eleştirisi (MW 1937/4)

269) Boş diyenler: EG 22.4.1926, OR 11.7.1930 H-P Eydoux yazısı; Dolu diyenler: NE and India 14.4.1927, MW 1928/4 s.392-398, 1929/1 s.17, Ocak 1933 s.24 Mac Callum yazısı

270) TI 7.4.1927

271) Great Britain and the East. 17.3.1938, “The Westernization of Turkey”, s.293.

deyimleri var.²⁷² Bunun yanı sıra devrimlerin laikleşme olmadan gerçekleşemeyeceği de ekleniyor. Misyonelerlerin dergisinde yer alan bir yazı geleceği de görmeye çalışan bir yorum getiriyor:²⁷³

"M. Kemal'i iki türlü değerlendiren var: 1) Dinsizdir, ilk fırsatta İslamı tanı yok edecek ve 2) Ostrorog gibi, amaç dini yok etmek değil temizlemek ve güçlendirmek diyenler. Gerçek herhalde ikisinin, düşmanlıkla dostluğun arasında... İstanbul'un işgalinin onuncu yıldönümünün resmi programında şehitlere fatiha vardı. Din konusundaki nutukları tetkik edilirse dinin sadece tutucu ya da vatandaşın herşeyiyle ulusuna katkısını engelleyen taraflarına karşı olduğu görülür. Eğer din bu amacı sağlayacaksa ne âlâ. Yoksa dışlanır. Devlet dini kavramı kaldırıldı ama Rusya'daki gibi camileri kapama türü baskılar yapılmadı... Dine karşı düşmanlık değil, soğukluk var. **Eğer bugünden yirmi yıl sonra Türkiye'de dini hayat kesin olarak islami kalırsa ve toplum övüneceği belirlenmiş şekilde islami olan canlı bir dini örgüte sahip olursa, dünya Muhammed'in mesajının ölmediğinin ve hayli değişmiş şartlar altında yaşamasını sağlayacak devamlılığın esaslarına sahip olduğunun kanıtına sahip olacaktır. Bu islam için çok ciddi bir deney olacak. Zulüm çağından daha ciddi bir deneme, zira (eğer başarısız olursa) muhalefet nihayet bir sebep oluşturacak ve uyuşmuş dinin közlerini ateşleyecektir.**"

Ross'un ikinci değerlendirmesi Türk örneğinin diğer Müslümanlarca benimsenip benimsenmeyeceği ile ilgili. Arapların bunu izlemeyeceğini ileri sürerken herhalde onun da kafasında yükselmekte olan diğer bir akım vardı, Vehhabiler.²⁷⁴ Dolayısıyla uzlaşmacı yönetici kadroların karşısına iki uç modelin geldiği kabul ediliyor: **Özgür-düşünceli Kemalizm** ve **saf-dinci (ya da kökten-dinci) Vehhabilik**. Karşıt yöntemler uygulasalar da ikisinin de dini yozlaştır-

272) Macartney, *Fornightly Review* 2.11.1925 s.781-793 "Sadece halka hizmet için hilafeti kaldırdı"; *TI* 5.3.1925 dine saygısızlık değil ilgisizlik; *TE* 21.10.1927 "Ne ateist ne materyalist, ama din konusunda tam düşünce özgürlüğü", *TI* 8.1.1926 "Dine baskı yok modası geçmiş diye bakıyorlar"; *NYT* 18.3.1928 "Dine bakışları İngilizlere'ninkinden farklı değil"; *NYT* 12.4.1928 "Eskiden de mutaassıp degillerdi"; *NYT* 22.4.1928 ABD'deki ilk Bulgar elçisi Panaretov: "Din konusunda ABD düzeyine vardılar"; *NYT* 15.7.1928 T. Fernandez "İmana dokunmuyor, dine eklenmiş konuları temizledi"; *RE* 12.6.1928 "Dinsizlik değil, din devlet ayırımı"; *Mac Callum MW Ocak* 1933/1 s.24; ABD elçisi Sherrill "A Year's Embassy kitabında (s.163, 168)

273) Henry E. Allen "The Outlook for Islam in Turkey", *MW* 1934/2 s.115-125

274) *RE* 12.8.1926 Maurice Pernot "A Djeddah: Le Tombeau d'Eve et le Roi Saoud"

muş unsurlardan kurtarmayı hedefledikleri kabul ediliyor. Ancak İslam'da "yayıpıyı temizlemek ve değişen koşullara uymak anlamında reform mümkün değildir, bu bid'at olur; Allah Müslümanlara dokunulmaz bir doktrin vermiştir. Gazî'nin yaptığı ıslahat değil bid'attır" diyenler vardı.²⁷⁵ Buna karşılık "İslam dünyası Türk örneğini kabul ederse başanya ulaşır, icma ile Müslüman kurumlar modern siyaset bilimine uyabilirler" diyen de var.²⁷⁶ Bu konuda net bir karara varıldığını söylemek mümkün değil. Batılılara göre, Türkiye'nin bir yandan Ost-rorog'un deyimiyle İslamdan ayrılmak değil, aksine yeni bir canlanmasını oluşturmaya (Ama bir Gazali'si ya da Abduh'u yok diye eklemekten de geri kalmıyor) öbür yandan doğu despotizmi ile batılaşmaya çalışması fakat bu arada ihtiyacı olan batılları ülkesinden çıkarması, **"Avrupalılarda sisteme güvensizlik yaratmıştır"**.²⁷⁷ Bu yüzden Türk laikleşmesinin bir örnek oluşturabileceğine kesin inançları yok. Kanımızca, Kemalistlerin batı laiklik modeli -dini özerk bir kurum saymak- yerine, Osmanlı örneğine uygun şekilde devlet kontrolunda tutmaları karmaşanın temelini oluşturur.

Dinin devletin birinci meşgalesi olmaktan çıkarıldığına inanınca Avrupalılar artık **Panislam**'la meşgul olmayacağını kabul ettiler. Oradan kalan boşluğa önce **Pantürkcülük** yerleştirilmek istendi. Ama Kemalistlerin Türkiye dışına taşmak yanlısı olmadığı da kısa sürede anlaşıldı, hele tarih ve dil çalışmaları gündeme gelince yeni Türkiye'nin özelliğinin **ulusculuk** olacağı herkesce kabul edildi.²⁷⁸

Uzun Vadede İslam: Önce Din mi, Özgürlük mü?

Mart 1924 şokunu atlattıktan ve M. Kemal'in "Hilafet hayaletini sallamağa kalkışan Türkiye'nin ve İslamın düşmanıdır" tehdidini dinledikten sonra İslam dünyası laiklik sorununa daha kapsamlı bakmaya başladı. **"Doğu büyük değişiklikler içinde, bazı toplumlar sorunları aşabilecek, bazıları ise yok olacak"** diyebilecek kadar durumu ciddiye alanlar vardı.²⁷⁹ Ancak değerlendirmeye-

275) Pierre Crabites, "Is Turkey a Mohammedan Country", MW Nisan 1930, s.125

276) Felix Valyi, **Spiritual and Political Revolution in Islam**, London 1925, s.66, 74

277) MW, Ocak 1929 s.14

278) Bu konuda daha önce de bazı referanslar vermiştik. Bazı eklemeler yapabiliriz:

EG 22.4.1926; OR 12.4.1928 (Oeuvre'den); The World Tomorrow (N.York) Aralık 1929 s.498-501; Journal of the Royal central Asian Society, temmuz 1934 s.476-487;

İS Ağustos 1934 s.272-287

279) BE 10.5.1924

ye yönelenlerin çoğunluğunun karanı yermeyi yeğlediğini kaydetmeliyiz. **“Gazi'nin Çağında İslam Dünyası”** kitabımızda bu tepkilerden bir kısmını vermiştik. Burada bazı diğer önemli tepkileri özetle aktaracağız:

El Manar: “İlhaddır... Türkleri kendi kavimlerine tercih eden bazı Suriyeli ve Mısırlılar onların din rabıtasında bilinçleri bulunmadığını anımsamalıdır” (c.27 s.71); “Beyrut müftüsü Şeyh Mustafa Necacı ‘El Hilafet el İslamiye’ kitabının dinden sapan taklitcilere yön göstereceğine inanıyor” (c.26 s.653)

Woking Camii (İngiltere) imamı Mustafa Han: “Akıl dinin yerine konamayacağına göre Türkler dini terketti demektir.” (Islamic Review 1927/I)

Islamic Review (1927/7 s.224): “Namazda şapkayı mecburi kıldılar, Ramazan'da namaza izin vermiyorlar, kadın erkeklerin ortasında yürüyor, İslamdan koptular.”

The Moslem Outlook (Lahore): “Dini devletten ayırıp ultra-modern olmaya kalkıştılar, buna karşıyız.” (Moslem World, 1928 Ekim, s.415)

Nawab Sir Zulfiqar Ali Han: “Din-devlet ayırımı yanlıştır.” (Moslem World. 1930/Mart-Nisan s.108-114)

The Sunrise (Lahore) (Kadiyani'lerin sözcüsü): “M. Kemal'in Türkiye'ye empoze ettikleri Müslümanlar için tahta kurdu ve ağaç uru gibidir. İslami fikir ve idealleri yiyen batılı şüpheciliğe dayanıyor... Avrupa materyalizmi ile öylesine sarhoşlaşmış ki burnunun ya da gözlüğünün ötesinde bir şey göremiyor.” (Moslem World 1930 Nisan s.201)

İrak Vakıflar Bakanı: “Türkiye'de İslam inancının çöküşünün kanıtıdır. Biz onları izlemeyiz.” (TI 14.4.1928)

Irak Parlamentosu'nda Ramazan'da oruç tutmayanların cezalandırılması önerisine iki milletvekili karşı çıktı, “dini vazifelerin cezasının sadece ruhani olabileceğini belirttiler, buna rağmen meclis kabul etti. (OM 1936 Ocak s.30)

Şeyh Sait ayaklanmasını İslamı red eden Kemalistlere karşı Allah adına karşı çıkış diye sunanlar olmuşsa da pek çok yayın organı “Musul için İngilizler tarafından ve maddi desteğiyle” düzenlendiğini ileri sürmüşlerdir.²⁸⁰ Bir

²⁸⁰⁾ BE 3, 12, 14 ve 23.3.1925; RE 6 ve 17.3 ve 2.4.1925; OR 17.3.1925; NYT 4.3.1925; RE 2.4.1925'de “Hasta adamın ölümüne iki parmak kalmıştı sandık, bundan İngilizler kâr etti, sultanlık ve hilafet geri gelebilir” diye yazdı. MO “Çağdaşlaşmaya karşı bu tür ayaklanmalar Türkiye'yi geri götürür ve düşmanlarına onu eleştirmek fırsatı verir, bu dostlarının ve ilerlemede yolunu izlemek isteyenlerin arzulamadıkları bir şey” diye yazıyor (29.11.1925)

yazarın bu konudaki yargısı çok ilginçtir: “M. Kemal her girişiminde başarılı oldu, tek başarısızlığı Musul’dadır. **Allah büyüktür ama petrol daha büyüktür.**” Bu kitabın adı da “Allah Büyüktür”dür.²⁸¹

Ayasofya’nın müze yapılarak ibadete kapatılması eleştirilerin yenilenmesi için yeni bir bahane oluşturdu. Misyoner okullarından Hristiyan işaretlerinin kaldırılmasını anımsamayı düşünmeden Kemalist hükümetin memurları artık ta-tıl günü yapılan pazar günleri başlarına şapkalarını kollarına eşlerini takıp o mozaikleri seyre giderler diye alaya alanlar oldu. Yazar “Yunanlılar bile daha iyisini yapamazlardı” diye ekliyor.²⁸² Bu kampanyayı yürüten **Muhibeddin el Hatip** Şerif Hüseyin’e yakınlığı ile tanınıyordu. Sahibi olduğu Kahire’nin **El Fath** dergisinde sık sık Türk çağdaşlaşmasına eleştiri vardır. Hele **Ürdün Emirri Abdullah** Atatürk’ü ziyaretten sonra “**Arap ülkeleri de yakında Türkiye’ye benzer şekilde gelişeceklerdir**” şeklinde bir demeç verince son derece sert bir çıkışta bulundu.²⁸³

“Ne demek bu, şeriatı, Kur’an’ı red mi edecek? Emir sözlerini yalanlamalıdır. **Kahire, Yafa, Bağdat, Hindistan ve İran’ın pek çok gazetesi Türkiye örneğini yüceltiyor**, Şeyhül Ezher ile onun kadar ünlü kişiler Türkiye’yi övüyorlar ve Ezher’in dergisi Majalla el Ezher, hükümeti saltanattan cumhuriyete, hilafetten laikliğe geçmiş bir ülkenin, Türkiye’nin lehindeki bir kitabı övüyor. Türk çağdaşlaşmasının karakteristik ilkesi şeriatı vazgeçmeye dayanır. Bunu hangi Arap ülkesi yapabilir? Eğitimse Mısır Türkiye’ye üstündür. Ordu ise, Türk ordusunun düzeni abartılıyor. Müslümanlar İslam’a alternatif kabul etmezler.”

Türk modeline bu sert tepkinin temelinde bağımsızlık ve özgürlüğün farklı anlaşılışları rol oynamaktadır. Örneğin Irak’ta Ramazan’da oruç yemek yasa ile yasaklanınca “**Özgür olan Irak İslam’a bağlanıyor, oysa emperyalistlerin ve koloniyalistlerin hükmü altındaki İslam ülkelerinde dinimiz aşağılanıyor ya da yaralanıyor**”²⁸⁴ yorumu yapılmıştır. Siyaseten, ekonomik olarak ve

281) Esad, **Allah Est Grand**, Paris 1937, s.195

282) El Fath 20.6.1935’den (OM Temmuz 1935 s.314; El Fath 30.12.1937’de (OM Ocak 1938 s.18) Hatip kemalistlere yönelik eleştirilerini on maddede toplamış: Ayasofya’daki haçları açığa çıkarmak - Şeriatı terk - Müslüman kızın gayri Müslimle evlenmesine izin - Mirasta İslami uygulamayı terk - Laiklik - Ezanın Türkçe okunması - Kur’an’ın Arapça basılmasının yasaklanması - Kur’an’ın Arapça okunmasının yasağı - Ilac yasağı - Camilerin başka amaçla kullanılması

283) El Fath 3.6.1937’den (OM Temmuz 1937 s.321)

284) OM Ocak 1936 s.30, El Camia el Arabiyya (Kudüs 24.12.1935’den naklen, Filistin’de de bir kimse oruç bozdu diye mahkemeye verilmiş ve hapsedilmiştir.

diğer her alanda yabancı kontrolü altında olan Irak'ı sadece oruç bozana ceza verebildiği için özgür saymak tabii ki büyük bir çelişki. Bunun, kendilerini özgür saymalarına imkan verdiği için himayecilerin özellikle işine geldiğini farketmemeleri ilginçtir. Bu anlayışın sınırlı değil yaygın olduğunu gösteren kanıtlar var. Bir Hint dergisi şöyle diyor:²⁸⁵

“M. Kemal'in hizmetleri inkar edilemez. Türkler özgürlük ve varlıklarını ona medyundur. Ama **özgürlükten önemli bir şey var, o da dindir**. Müslümanlar için dinlerinin tamamıyeti dünyada her şeyin üstündedir. M. Kemal ülkesine yaptığı hizmetler kadar zarar da vermiştir. Halkını batının boyunduruğundan kurtardı ama onlara kılıç tehdidi altında batı davranışları, yaşamı, giyinmesi düşünme ve inanmasını zorlayarak, ruhlarını Hristiyanlığa sattı. Köklü bir inanca sahip halkının düşüncelerini çağdaşlaştırmak ve dinsel heyecanını azaltmak için çeşitli yollara başvuru...”

Bu anlayış içinde, yani özgürlükleri mevcut ve başka bir şeye de ihtiyaçları olmadığına göre, “Kemalist reformlar asla Arap ülkelerine girmeyecektir” diyenler tutarsızlığa düşmüş olmuyorlardı. **Mubibeddin el Hatip** “Irak'ta Türkiye ve İran'ı izlemeyi düşünenler bulunduğu ve bunların laikleşme yanlısı oldukları” hakkındaki haberler karşısında tepkisini şöyle yansıtmıştır:²⁸⁶

“Kemalist reformlar asla Arap ülkelerine girmeyecektir, zira ruhsal, ahlaki ve sosyal savunmaları için İslam Araplara çelik bir duvar oluşturur... Hristiyanlık dinle devleti ayırır, İslam ise hepsini kavrar. Araplar maymun değildir. Avrupalıyı Avrupalıyı taklit etmek istemiyorlar. Arapların kendi tarihi bağımsız kişilikleri, özel ulusal renkleri ve bir din cemaati ruhları vardır.”

Hicaz Kralı İbni Suud da, hacda yabancı devlet temsilcilerine verdiği ziyafetteki konuşmasında aynı çizgide konuştu:²⁸⁷

“Müslümanların ilerlemesi için tek formül olarak **Avrupalıyı taklit yolunda propaganda yapanlar hatalıdır. Düşüşten ancak ilk dönem saflığına (Selefiye) dönülmekle çıkılır**. Kendine Müslüman diyenlerin açıkça ve gizlice Avrupalıyı taklit etmeye çağında bulunduklarından beri on yıl geçti. Hangi biri bir dikeş iğnesi ya da bir uçak yapabildi ya da bir tüfek veya bir top. Av-

²⁸⁵) The Sunrise (Lahore)'dan MW1932/4, s.411

²⁸⁶) El Fath 7.1.1937, OM Şubat 1937 s.109-110

²⁸⁷) Unvan al Kur'a. 1.5.1931'den naklen OM

rupahları taklit ettiler ama kendilerine yararlı olacak şeyleri değil, İslam diniyle çatışan şeyleri taklit ettiler ve hâlâ Müslüman olduklarını ve İslamın savunucusu olduklarını iddia ediyorlar. Çağrı yaptıklarında insanlık adına yapıyorlar. Yemin ederlerse insanlığın onuru üzerine yemin ediyorlar. İnsanlık kerdeşliğinden bahsediyorlar. Çabalarımızı bütün insanları müslümanlaştırmaya yöneltmeliyiz. **Mütefernicun (Frenkleşmiş müslüman) olmaktan uzaklaşıp dine uygun davranmış atalarımıza (Es selef es salih) özenelim."**

Burada iki anlayış ve yöntemin çatışmasıyla karşı karşıyayız:

Kemalistler özgürlük ve bağımsızlığın kişiliği biçimlendirmekte öncelikli olduğu inancındalar. Dolayısıyla çağdaşlaşma çerçevesinde dışardan alacakları şeylerin kişiliklerini yok edeceği kompleksine kapılıyorlar. Özellikle bu alacaklarını kendilerinin seçme hakkına sahip olmaları güçlerini oluşturuyor. İran ve Afganistan'da Türk modelini izlemek arzusunun -sınırlı da olsa- üst yönetici kademelerinde belirmesi bağımsızlığın verdiği güvençtendi. Kendi toplumlarının sosyo-ekonomik yapısına uygun şekilde istedikleri kadannı alabileceklerini biliyorlardı.

Arap ve Hint dünyasındaki egemen Müslüman çevreler ise özgürlük ve bağımsızlığa sahip olmanın bilinciyle, çağdaşlaşmanın getireceği değişimde çerçeveyi kendilerinin saptayamaması ve böylece kişiliklerini kaybetme korkusu içindeydiler. Aslında himayeci yönetim zaten değişimler getiriyordu. Dolayısıyla kendilerine yöntem olarak İslama bağlılığı vurgulamak kalıyordu. böylece kendi kusurlarını da örtme olanağına kavuşuyorlardı. İşler onlar istemeden oluyormuş gibi. Gerçekte kitlelerin ve aydınların bir kesiminin bu taktiği yuttuklarını söylemek güçtür. **Times**'ın Irak uleması arasında yaptığı bir soruşturmaya göre bunlar Türk anayasasından din kaydının çıkarılmasını onaylamamış ama/başka alanlarda yapılan reformları büyük sempati ile izlediklerini saklamamışlardır.²⁸⁸ İngiliz politikasının bu ünlü sözcüsü, hem Irak hem de Mısır'da Kemalist değişime halk kitlelerinin ilgilenmediğini de ileri sürmüşse de²⁸⁹ 1920 ve 1930'lu yıllarda Irak, Suriye, Filistin, Mısır, Hint gibi ülkelerde çıkan ve ancak silah zoruyla bastırılabilen olaylar aksini kanıtlamaktadır. Egemen kesimin Türkiye'de her yapılanın İslama aykırı olduğu konusundaki kampanyayı (şapka, hafta tatili, Alfabe, vb. konularda ilerde ayrıntılı bilgi verilecek-

288) T1 14.4.1928

289) T1 13.4.1928

tir) yoğunlaştırmaları daha çok kendi çözümsüzlüklerinin sonucudur. Türkiye'de Müslüman kalmadığı, herkesin dinsiz ya da Hristiyan olduğu yolundaki kampanya bunun sonucudur. Örneğin, daha 1928'de Türkiye'nin yirmi bin nüfuslu bir kasabasında muntazaman namaz kılan sadece tek bir kişinin kaldığı, onun da bunu günlük jimnastik saydığı bile ileri sürülmüştür.²⁹⁰

Hristiyanlaşma konusundaki aşırı duygusallık, sömürge durumundaki bazı yerlerde yönetimlerin tam bir eritme politikası izlemelerinden ileri geliyordu. Bu ülkelerin başında **Cezayir** gelir. Bu bölgeyi anavatan toprağı sayan ama yerlilere eşit vatandaş hakkı tanımayan Fransa, kapsamlı bir eritme politikası izliyor, ayrıca Arap-Berber kopuşunu kışkırtıyordu. Mısır basınıının 1930 Eylül'ünde bu konudaki kampanyasının yoğunluğu Fransızları da rahatsız etti, hatta bir din değiştiriminin bahis konusu olmadığı, sadece Berber geleneklerini yasallaştırdıklarını ileri süren bir bildiri yayınladılar.²⁹¹ Sadece yazıp çizmenin bir sonuç vermediğini farkederek polemikçilerden birinin önerisi için içine bütün İslamı katma projesi oldu: "Bir komite kurulsun bütün dünya müslümanları arasında şubeler açsın, herkesten birer kuruş bile olsa toplanacak bağışlar Mısır'daki merkez şubeye getirilsin, bununla doğulu ülkelerden oluşturulacak heyetler Avrupa'ya gönderilip Fransa aleyhine kampanya açsınlar."²⁹²

Kendi toplumu içinde ve gücüyle çözemediği soruna Avrupalıların vasıtalı müdahalesinden çözüm aramak tabii ki özgürlük ve bağımsızlığın yokluğunun bir sonucuydu. Türkiye misyoner okullarının sınıflarındaki dinsel imgeleri kaldırtılabildi, dini kisvelerin görev dışında kullanılmasını Hristiyanlara da yasaklayabildi, iki okul çocuğunu Hristiyanlaştırmaya kalkışan misyonerlerin Bursa'daki okulunu, Batılıların protestolarına aldırmadan anında kapatabildiyse, topraklarında egemenliği başkasıyla paylaşmadığı içindi. Buna karşılık Arapların benzer olaylarda sürekli olarak himayeciden destek aradıklarını dikkatlerden kaçmıyor. Mısır'da Port Said'den bir delikanlı ve iki genç kızın Hristiyan olması üzerine Müslümanlarla Koptlar arasında büyük bir gerginlik başladığında, **Ezher eski rektörü Şeyh el Maragi** başkanlığında kurulan "**İslamı Koruma Birliği**" yayınladığı bir bildiri ile yabancı elçiliklerden misyonerlerin faaliyetlerini durdurmaları istedi.²⁹³ Din konusundaki kararlarda güçsüz-

²⁹⁰) MW Ekim 1928 s.413

²⁹¹) MO 2.9.1930; Muayyed, el Wadi, El Siyasa'nın 16 Eylül 1930 sayılarında

²⁹²) El Moayyed 3.9.1930

²⁹³) Le Journal du Caire 3.7.1933

lüklerine bir diğer örneği de Filistin'den verebiliriz. **9 Aralık tarihini İngilizlerin Haçlı seferinin Kudüsü Müslümanlardan kurtuluş ve haçın hilale zafer günü olarak kutlamaları rahatsızlık yaratıyor ama önlenemiyordu.**²⁹⁴ Lübnanlıların da Osmanlı yönetiminden kurtuluşu Paris'te Zafer Anıtı'na çelenk koyarak kutlamalarının bütün Lübnanlı Müslümanlarca onaylandığını söylemek mümkün değildi, ama karar etkileyecek güçleri yoktu. Rastladığımız nadir tepkilerden biri yine de Filistin'den gelmiştir. Onların da yapabildikleri, bir Müslümanın Hristiyan olduğu haberi üzerine genel boykot ilan eden Müslümanların mağazalarını yarım gün kapatmaları olmuştur. Bir ay hapse mahkum edilen adam din değiştirmediğini söyleyip işin içinden sıyrıldı.²⁹⁵

Böylesine kompleks içinde oldukları bir dönemde Türkiye dışı Müslümanların, laikleşmeyle bireyin kendi yaşam ve imanını biçimlendirme özgürlüğüne sahip olmasını anlamaları tabii ki kolay değildi. Bunu kolaylıkla bütün Türklerin Hristiyanlaştığı şeklinde formüle etmeleri zor olmuyordu, bu arada **Abdullah Cevdet** türü bazı yazarların din karşıtı yazılarının da suçlamaya destek sağladığı görülüyor. **Ahmet Haşim**'in tek bir yazısının propaganda mekanizmaları tarafından nasıl kullanıldığı konusunda Yunus naclî'nin bir başyazısı iyi bir örnek oluşturuyor: **"İslam Dininin Ne Kusuru Var?"** başlıklı yazının ikinci başlığı şöyle: **"Türklerin dinlerini değiştirmeleri düşünülemez. Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametinde bühtandan başka bir şey değildir."**²⁹⁶ Ve devam ediyor:

"Ahmet Haşim bir yazı yazmış, Noel'in çocuklara verdiği heyecandan bahisle, mademki sene itibariyle garba uyduk, yılbaşının garpta çocuk dünyasına ilhar ve ihda ettiği heyecanı da adapte edemez miyiz diyen bir fıkra. Times muhabiri hemen gazetesine, Ahmet Haşim'in makalesine istinaden ve istidlalen Türklerin din meselesinde dahi bir inkılap yapacaklarına intikal ediyor ve Gazi Mustafa Kemal'in gidişindeki salabet ve isabete nazaran onun zamanında buna ihtimal vermenin pek müşkül olduğunu söylemekle beraber acayip tahmin-

294) Eş Şaab (Şam) gazetesinde Emir Sait'in yazısında "Kafirce ve inatçı bir siyaset" diye bahsediyor. (12.12.1932) Zaman ilerledikçe, Arapların Avrupalılarla işbirliği halinde Osmanlı'ya karşı davranışlarından pişmanlık duymaya başladıkları anlaşılıyor. Bu anınanın özellikle Filistin'de Siyonizm'e karşı işbirliği yapan Hristiyan ve Müslüman Arapları ayırmak amacı güden bir hareket olduğu kanısı uyanıyor.

295) NYT 24.6.1931

296) 29.12.1928

lere girişmekten ve garip rivayetlere kulak asmaktan hali kalmamakta olduğunu gösteriyordu.

Mister Collins aramızda çok kaldı ama habbeyi kubbe yapmaktan kurtulmamış. Ya çok cahil ya da suiniyet sahibi. bu iki şıkkın her ikisi dahi Mr. Collins için şerefli bir tevcih olamaz (...) Bu garplı adamlar garip adamlardır. Onlar kendi memleketleri haricinde herşeyi başka bir gözlükle görmek isterler. Yoksa ciddi bir inkılapta dinin asla ve kat'a mevzuu bahis olamayacağı garp ilminin ve garp aleminin elbette meçhulü değildir. biz inkılabımızın dine ait kısmını ika edeli dört sene oluyor. Biz o zaman dedik ki, din dünya işlerine karışamaz ve karışmamalıdır. Bu hususta garbın bin can ve kan pahasına yaptığı da bundan ibaret değil midir? Bunun haricinde biz vicdanların hürriyetini ve başta kendi dinimiz olduğu halde bütün dinlerin muhteremiyetini kabul ettik. Dine hürmet etmekte İngiltere'den geri olmadığımız gibi papaz ruhu taşımamakta herhalde İngiltere'den çok ileriyiz. Bunu Times'a da muhabirine de her zaman yüksek ses ve yüksek alın ile ihtar edecek vaziyetteyiz.

Dünyayı yaratan bir tanrıya tapmakta İslam dininin ne kusuru vardır ki Türkler onun yerine başka bir dinin, hele Hristiyan dininin ikamesini düşünmüş olsunlar? Böyle bir düşünce Türk inkılabının ciddiyet ve azametine bühtandan başka bir şey değildir. Alfabe inkılabı sadece bir yazı inkılabıdır. bunun zımında milli kültürün zavaline cevaz verecek Türk bulunmaz. Ahmet Haşim beyin şairane temennisi olsa olsa yanlış ifade olunmuş şahsi bir fikir haddini geçemez. Böyle bir yanlışlığa istinat ederek koca bir milletin din hususunda hafif meşrebane hareketler edeceğine ihtimal vermek ise Times için de muhabiri için de pek yaman bir küçüklüktür. Şimdilik bu noktaya bir balmumu yapıştırmış olalım."

Türklerin İslamdan koptuğu teması hayli yoğun şekilde işlenmekle birlikte, Müslümanlıklarının devam ettiğini ısrarla belirtenler de az değildir. Bazı örnekler verelim:

"Şamlılar Türk konsolosuna dini bağlılık ve İslam'a güvenlerini göstermek için büyük karşılama yapmaya hazırlandılar." (RE 4.6.1925, At Takaddom (Halep'den)

"Türk hükümeti Ramazan'a müdahale etmedi, sadece vaizlerin izin alması şartını koydu." (BE 7.4.1925)

“Bütün suçlamalara rağmen, laik olmakla birlikte Türkler İslamdan kopmadı (...) Siirt mebusu Mahmut Bey Hakimiyeti Milliye’de ‘dinsel ve siyasal inkılabımızı beğenmeyen cahilleri bize karşı tahrik etmemeleri için İslamdan uzaklaştık’ diye yazdı. ‘Uzaklaşmamız, İslam dünyasının tepkisinin sükunet bulmasından sonra bu değişimin yararını anlamaları içindir’ (...) Türkiye’nin hilafet kongresine katılmaması İngiliz desteğine sahip saydığındandır, Mekte’dekine katılacak.” (BE 5.6.1926)

“Mekke kongresine katılarak Türkiye İslamdan kopmadığını kanıtladı (...) Hüseyin kalsaydı hiçbir Türk Hicaz’a gitmezdi, zira bir Müslümanın bir İngiliz hizmetkarı tarafından yönetilen ve İngiliz altını ile temiz ülkesini kirleten bir toprakta dua etmesi küfürdür.” (BE 28 ve 29.6.1926)²⁹⁷

“Türklerin dinden koptuğunun aslı yok, aksini ispata çalışıyorlar, bilime dayalı saf İslamı arıyorlar, hocaların İslamını değil. Türkiye İslamın sağ kolu, Mısır beyni, Hint kalbi idi. Yine Sıratı Müstakim’de birleşeceklerini umuyoruz.” (Islamic World, 1926 Ağus./Eylül, s.13-20 Salahuddin Ahmar yazısı)

“İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Halil Nimetullah’ın Milli Mecmua’da-ki yazısından naklen: İslam, yozlaştıran batıl inançlardan temizlenip ilk saflığına döndürülmelidir.” (Moslem World Temmuz 1928 s.286)

“Suriye basınında Türkleri savunan ve Türkler neden dinsizlikle suçlanıyor sorusunu soranlar var. Cevap olarak, İslamlar arasında ayrılık ve kıskançlık yaratmak işine gelen bir yabancı güç, özellikle İngiltere İslam dünyasını daha kolay kontrol için bunu yapıyor diyorlar.” (Moslem World 1930/2 s.154-156, ‘Moslem Mentality in the Syrian Press’ yazısından)

“Bu yıl Ramazan’da İstanbul camileri dolu. Ankara’da da camiler yetmiyor, din canlanıyor.” (Ahram 2.4.1930)

Mokattam’a göre 1931 haccına katılanların sayısı: Hint 9600, Mısır 4900, Türkiye 279, Irak 200, Cezayir 184, İran 150 Moslem World 1932/2)

Türklerin Müslümanlıktan vazgeçmedikleri hakkındaki inancın tamamlayıcısı, özellikle Türk çağdaşlaşmasının laiklikle ilgili kısmını onaylayan görüşlerdir:

297) Akşamı 26 ve 27 Temmuz 1926 sayılarında Mekke Kongresi’ne katılan Türk delegesi Edip Bey’in aynı anlamı taşıyan demecini yayınladı: Allah Türk’ü talan edenleri cezalandırmak için İbni Suud’u yolladı. Türkler adına teşekkür ederim. Güvence verildiği için Mekke’ye daveti kabul ettik ve silahsız geldik. İbni Suud’dan kutsal şehirleri korumakta bizim kadar başarılı olmalarını dileriz.

Hindistan'da tekke ve ulemanın kalitesi üzerinde durularak onay veriliyor. Ahmediye tarikatının yayın organı **The Light** dergisine göre "Tekkeler siyasi ve ahlaki mikrop yuvası haline gelmişti, Gazi siyasi ve askeri zaferini sosyal reformlarla tamamlamasa eserini yarım bırakmış olurdu."²⁹⁸ **Pencab'ın Eğitim bakanı** ise 20. yüzyılda icma yapılamayacağını tek kaynak olarak Kur'an'a dönmek gerektiğini vurguluyor²⁹⁹ ve böylece vasıtalı olarak kararı onaylıyor. Türkiye'yi ziyareti sırasında düşünceleri sorulan **R. Tagore** dinsel taassubun doğu üzerinde tutucu bir etkisi olduğunu, Türkiye'nin izlenecek bir yol bulduğunu belirtmiştir.³⁰⁰ **Sirdar İkbāl Ali Şah** "Ankara'nın millicileri ilerlemeyi durduran din adamlarını tasfiye etmekte haklıydı, Avrupalı gibi giyinmiş olmalarına, peçesiz kadınlarına rağmen Anadolu'da İslamın en saf şekli beliriyor" diyor³⁰¹ ve ekliyor: "Türkiye"yi frenleyen dogmalar kalktı, sağlıklı bir Türk ulusculuğu Ankara sokaklarından yükseliyor." Kalküta'da **S.H. Khuda Bukhsh** hepsinden daha iddialı:³⁰² "Kemal Paşa'nın yaptıkları yanlış olarak ileri sürüldüğü gibi batı ilhamının etkisi altında yapılmış bir ihtilal ya da islahat değildir. Aksine üstünleşmek için uzun süredir mücadele veren saf İslami fikirlerin son ürünüdür. 3 Mart 1924'de hilafetin kaldırılması uzun süredir gelişen olayların doğal sonucudur."

Mısır'da iki ünlü yazarla bir ünlü şair yayınlarıyla laikliğe karşı çıkanların karşısına dikildiler.³⁰³ Ulema özellikle iki yazar **Şeyh Ali Abdülrızık** ile **Taha Hüseyin**'e büyük tepki gösterdi. Abdülrızık evvelki kitabımızda bahsettiğimiz kitabından (El İslam ve Usulül Hüküm) başka yazdığı makalelerle de görevinden uzaklaştırılmasına sebep olan görüşlerinden vazgeçmediğini ortaya koydu. Bunların birinde şöyle diyorcu:³⁰⁴ "Dinle devletin ayrılmasında kamu yararı aranırsa iki taraf da haklı gerekçeler bulabilir. Ama pratik teorilerden daha önemlidir. İkisinin ayrılması halkın dinini hiç etkilemez, kimseyi dinden çıkarırmaz, ne de dini değiştirmez. Bu sebeple karar üzerinde yapılan büyük şamatayı anlayamıyorum. Bunu yapanlar özel amaç güdüyorlar, çünkü Türkler din

²⁹⁸) The Light 8.9 ve 1.10.1925 sayılarından OM Ekim 1925 s.501

²⁹⁹) MW Haziran 1926/3 s.253, Stanley Jones'in "The Meaning of the Revolution in Turkey" yazısı

³⁰⁰) RE 29.11.1926

³⁰¹) İS, Aralık 1928

³⁰²) Kalküta Muslim Review'den naklen MW 1930/1 s.5-15 "The Awakening of Islam" yazısı

³⁰³) RE 8.11.1926

³⁰⁴) As Siyasa 13.5.1928'deki "İslamda İlahî cumhuriyet" başlıklı yazıdan, aktaran OM 1928 s.238-40

adamlarını ve etkilerini tasfiye etmek peşindeler, devlet işlerine karışmamalarını istiyorlar. Biz de din adamı sultanının kanu işlerine karıştığında halka zarar veren bir etki yaratıldığına inanıyoruz.” Yazar ulema ve din adamlarının entrikaları sebebiyle Türkiye’nin kararı almış olduğunu anladığını, ancak devlet dini kaydının kaldırılmasını kabul etmediğini bunu yapmadan da (laik devleti ilan etmeden de) din adamlarının karışmamasının sağlanabileceğini ileri sürüyor. **Şairlerin Sultanı** diye ünlü **Ahmet Şevki** ise hilafet kongresi yapanlarla “Türklerin cihad açarak elde edemediklerini siz cihad yapmadan elde etmeyi mi tasarlıyorsunuz?” diye alay ettikten sonra eklemektedir: “Cebini doldurmayı hedefleyen kadılardan, vakıflarda çöreklenmiş ulemaya çare bulun; ıslahat yolunu tutun ve yaşlanmış vücutlara yeni zamanların ruhunu getirin; çok Müslüman çağın çocuğuyum diyor ama zaman hareket ederken kendileri geleneklere bağlı kalıp hareketsiz oluyorlar.”³⁰⁵

İran’dan gelen onay biraz sınırlı. Her din adamının devlet işlerine karışmasını istemiyorlar, ama tamamen dışlamıyorlar da: “Yüzeysel bakılırsa Türkiye’deki durum konusunda yanlışlığa düşülür. Oysa görüyoruz ki Türkiye’de ramazan her zamanki gibi kutlandı. İftar için top da atıldı, kurban da kesildi. Asıl mesele ruhanilerin Avrupa’daki gibi siyaset karışmamasıdır. Gayri ruhani siyaset Avrupa’da da var. Siyaset uzmanlık ister, her din adamı yapamaz. Ama Avrupa’nın herşeyini taklit etmeyelim. Mesela cuma yerine pazar tatili neye yarar. Avrupa’nın büyüklüğünü kabul ediyorsunuz ama iyi ayıran bir göz ve sağlıklı bir kafa ile alınacaklar aranıp bulunmalıdır.”³⁰⁶ İranlıların bu ihtiyatlılığında en üst düzey ulemaya anayasada meclis üstünde yetkilerin tanınmış olması etkiliydi.

Lübnan’da Hristiyan kesimin laikliği desteklemesi doğaldı, buna karşılık **Belag, Ray ul-Amm, Ahdul Jadid** gibi bazı Müslüman kesim sözcülerinin de laiklikten yöne yayın yapması Hristiyanları da şaşırtmıştır. “Dikkat edin böyle bir durumda şeriat mahkemeleri de kalkacaktır” diye uyarıyorlardı.³⁰⁷ Hris-

³⁰⁵ Emir el Şuara diye bilinen Şevki her iktidara geçene övgü şiiri yazdığı için Şair el Umera diye de anılmıştır. Abdülhamit’e, İtilâhîcılara, Hüdâv Abbas’a, Kral Hüseyin Kemal’e şiirler yazmıştır. M. Kemal’i Doğu uygarlığının ve İslamın savunucusu diye övmüş, hilafetin lağvını yermiş, ama Türkiye’nin çağdaşlaşmaya hıvranlığını belirtmekten geri kalmamıştır. 29.4 - 6.5.1927 arasında Kahire’de “Şevki Hilafesi” (Şevkiyyat) düzenlendiğinde ilk kez kadınlık da peşesiz olarak katılmışlardır (OM 1927 Temmuz s.346 ve 1926 Haziran s.309)

³⁰⁶ Sitare-i İran 13.4.1928 nakleden OM 1928 s.186

³⁰⁷ OR 25.3.1928

tiyanların endişesi laiklik durumunda misyoner okullarının da Türkiye'dekilerin akibetine uğramasıydı. Belag ise kararlıydı. Dinin artık Türkiye ile komşuları arasında engel teşkil etmediğini vurguluyordu.³⁰⁸

Denemenin Sonucunu Bekleme Önerisi

Genel değerlendirmeye giriştiğimizde, iki dünya savaşı arasındaki dönemde İslam dünyasında çağdaşlaşma ile dinsel yapı arasındaki etkileşimi biçimlendiren dört eğilimin varlığı görülür:

1 - İslamın dışardan alınacak hiç bir şeye (Çağdaşlaşmaya) ihtiyacı olmadığını, sonradan eklenmiş unsurların temizlenmesiyle ilk dönem saflığına dönmeyi yeterli bulanlar (Selefiye).

2 - Hımayeci güdümünde her alanda çağdaşlaşmayı zorunlu kabul ederken, İslamdan kopmuyor görünmeyi ısrarla vurgulayanlar.

3 - Laikliğe yanaşmayıp, kendi seçimleriyle toplumlarına uygun buldukları değişimleri getirenler.

4 - Çağdaşlaşmayı dini işe karıştırmadan planlayanlar.

Birinci eğilimin temsilcisi Vehhabilerdi. Mekke ve Medine'yi bombalı ve kanlı bir şekilde ele geçirmeleri, Kral Hüseyin'e kimsenin sempatisi olmamasına rağmen İslam dünyasının hiç bir yerinde hoş karşılanmamıştır. Aksine sert tepkiler geldi ve Hint, Irak, İran, Mısır gibi ülkelerden lanetler, davranışları yeren fetvalar çıktı.³⁰⁹ Mısır'la çekişmeleri yüzünden siyasi gerginlik arttı ve o yıllarda hacı sayısında önemli düşüş oldu. Suudi Krallığının prestijinin o dönemde laikliği ilan eden Türkiye'ninkinden de aşağıda olduğunu söylemek yanlış olmaz. 18. yüzyıl sonunda belirlediğinden beri bütün İslam toplumlarının (Özellikle Arapların) marjinal saydıkları Vehhabiler, İngiltere'nin de desteğiyle uluslararası foruma ilk kez adımlarını atarken bu dışlanmayı dikkate alarak gayet ihtiyatlı davrandılar.³¹⁰ Bu yüzdendir ki, ilke olarak tam karşısında oluk-

³⁰⁸) BE 6.7.1928

³⁰⁹) İskenderiye ulemasının kabir ziyareti ve bütün konusundaki fetvası için MN c.26 s.565-584; Hicaz olayları hakkında RE 3 Mayıs ve 2, 5 Eylül 1925, 7 ve 28 Ağustos 1926

³¹⁰) "Vehhabiler kendilerinden başka bütün Müslümanları kafir ve müşrik ve mallarına el koymayı helal sayarlardı... Hüseyin ile İbni Suud birbirlerini bu sıfatlarla suçladılar... İbni Suud Hüseyin'in ajanlığını Kibla'nın yabancıların hizmetinde olduğunu ileri sürmüştür... Kendisini İslam dünyası adına Hüseyin'i cezalandırmakla görevli ilan etti...". Henry Laurens, a.g.e., 271-275

ları Türkiye'yi hemen tanımakta ve Mekke'de düzenledikleri İslam Kongresi'ne davette tereddüt etmediler.³¹¹ Türkiye de, bir yandan kararlı düşmanı Hüseyin'in kampanyasından kurtulmanın rahatlığı, diğer yandan da Vehhabilerin tekke, yatır, evliya gibi uygulamalara karşı olmalarının ilkelerine uyması sebebiyle uzlaşmaya hemen yanaştı. Bu bir bakıma dinsizlik kampanyası cephesini bölmenin de bir aracıydı. Suudi krallığının dış politikaları da Ankara'nın görüşleriyle fazla çatışmıyordu: Yayılmacı değillerdi, topraklarının dışına taşmayı düşünmüyorlardı; bütün dünyayı Müslüman etmeyi hayal etseler de bir İslam İmparatorluğu hayalleri yoktu; Hüseyin'ininki kadar bile Arap Birliği iddiaları yoktu; hilafeti hiç düşünmüyor, onun yerine bütün İslam toplumlarının katılacağı yetkisi sınırlı bir konferansı yeğliyorlardı. Köktendinci'liklerini hacılara yansıtılmaya da özen gösterdiler. Zaten 1940'lı yıllara gelinceye kadar dünyayı etkileyecek petrol gelirine de sahip değillerdi. Dolayısıyla ideolojilerini ihraç edecek girişimlerde bulunabilecek güce de sahip değillerdi. Salt şeriatı dayalı devlet anlayışları da yaygınlık kazanmadı. Bu dönemde Mısır ya da Hindistan gibi yerlerde köktendinci akımlar belirmişse de doğrudan Suudilerin etkisine bağlamak mümkün değildir.³¹²

Üçüncü grubu oluşturan İran ve Afganistan ile dördüncünün tek modeli Türkiye, İslam dünyası içinde bir azınlık oluşturunuyorlardı. 1920'lerin başından beri birbirleriyle ilişkileri dostça ve politikaları birbirine yakındı. İran Şahı'na **"M. Kemal'in taçlı izleyicisi"** lakabı o yıllarda verilmiştir.³¹³ Afgan elçisi de

311) Vehhabilerin düşmanlığı o dönemde Türklerden çok Haşimilereydi. Dünya Savaşı sırasında Hüseyin gibi Türk ordularını arkadan vurnuları İngilizlerce önerildiğinde Hüseyin tehlikesini ileri sürerek red etmişlerdi. 1919'da Hüseyin bütün Arapların krallığını ilana kalkıştığında yayınladığı bildiride İbni Suud Osmanlı'yı savunduğu gibi Hüseyin'i de İslama ihanetle suçlamıştır: "Necd'de biz daima bağımsızdık. bizi İstanbul'daki Müslümanların halifesine bağlayan dini bağlardan doğan dostça ilişkiler dışında hiçbir devletin bizimle ilişkisi yoktur. Oysa aksine Suriye ve Hicaz Osmanlı Devleti'ne aittiler... Savaş ümmetin ve İslam birliğinin parçalanması ile sonuçlandı. Mekke Emiri'nin neler yaptığı biliniyor. Eğer sadece Hicaz için yapsaydı bu bizi ilgilendirmezdi. Ama yaptığı anlaşmalarla bütün Arap ülkelerini felakete sürükledi. İslamın ocağı olan ülkeleri ıskarta mal satar gibi sattı... Millete ve Allah'a karşı çıktı... Araplar Şerife kanunayın" H. Laurens, a.g.e. s.271-272

312) Manar'cı Reşid Rıza'nın öğrencisi olan Hasan el Banrı, iyiliği hakim kılıp kötülüğü yıkmak amacıyla Mısır'da 1928'de "Müslüman kardeşler" hareketini başlattı. Ahlaki nitelikli görünmekle birlikte siyaseti ve iktidarı hedefliyordu. Tabii bunu kademeli olarak hesaplıyordu. Mısır anayasasının devlet dini olarak İslamı göstermesine karşılık uygulamanın İslami olmamasına karşıydı. Programı Arap üstünlüklü İslami nitelik taşıyordu. Batı ile çekişmesi ekonomik değil, siyasi ve kültürel idi. Vafd ile Kral arasındaki çatışmada saray destekliyorlardı (Laurens, a.g.e., s. 214-217)

313) RE 4.12.1926 "La Ligue des Nations Asiatiques" yazısında

kendi hükümdarı için aynı nitelemeyi kabul ettiğini saklamamıştır: "Bizim Türkiye ile dış ilişkimiz diye birşey bahis konusu değildir. Biz kendimizi Türk, Türkler de bizden sayıyor. Her Afganlı kendini Türkiye için fedaya hazırdır (...) Gazi Paşa'yı ne derece kutlu saydığımız ona kendi sevgili Padişahımız Amanullah Han kadar saygı göstermemizden anlaşılır..."³¹⁴ bu ilginç bütünleşme sebebiyle, üçüncü grup ile dördüncü arasında büyük fark olmasına rağmen, İslam dünyasının büyük çoğunluğunu oluşturan Arap, Hint ve Güney-Doğu Asya Müslümanları arasında Kemalist Çağdaşlaşma'nın iki eğilimi de temsil ettiği kanısı yer etmiştir.

Toplumsal değişimler, hazırlık sürecinin yanısıra bir de kökleşme süreci gerektirirler. Türk Çağdaşlaşması Tanzimat'la başlayan hazırlık sürecinin sonunda Kemalist aşamaya varmış ve laiklik düzeyine erişmişti. Tabii bunun kökleşmesi de toplumda bir hazım süresini gerektiriyordu. İslam dünyasından yükselen değerlendirmeler arasında çoğunluğu, "üç beş yıl geçti yine de laiklikle kazanılan bir şey görünmüyor, yüzyıllık batıllaşmanın altında eski dönem içgüdüleri ve zihniyeti çağdaşlaşmayı etkisiz bırakıyor" türü yargılar oluşturmuştur. Genellikle, Türkiye'de yapılanların hemen sonuç vermemesini Kemalist sistemin başarısızlığına işaret saymak eğilimi egemendi. Denemenin hemen red edilmemesini sonucunun beklenmesini öneren, araştırmamıza göre sadece Mısırlı **Abdelrazık** olmuştur. Hem de Cumhuriyet ilanını bid'at saymasına rağmen. Ona göre bundan dolayı Kemalistlere yüklenmek yanlıştır zira "ister iyi ister kötü olsun, günahı da sevabı da hesap gününde belli olacaktır". Abdelrazık Kemalizmin asıl getirdiği yeniliğin laiklik (hükümeti ladiniyye) olduğunu kaydedip ekliyor:³¹⁵

"Türkiye İslamın merkezi ve herkesin örnek aldığı bir kıbleydi. Müslüman umutlarının yöneldiği bir kıble. Yaptıkları hâlâ da etkili oluyor... Türk ihtilalinin ülkelerine yayılmasından korkanlar var ve oluşumları red ediyorlar. Tehlike anında gözünü yumanlar gibi. Aksine Türk inkılabına açık gözle bakıp özgürce değerlendirmelidir. **Bu yaptıklarının Allah'ın istediği bir ceza mı yoksa Allah'ın istediği bir hayır mı olduğunu bilmiyoruz.** Emin olduğumuz husus, bu yeni fikirlerin eskilerle çatıştığı ve aralarında köklü bir çelişki olduğudur. kesin olan şey, gerçeğin yanlışı yenecek olmasıdır. Gereksiz olan

³¹⁴) Akşam 27.7.1926

³¹⁵) As Siyasa 13.5.1928 nakleden OM 1928 s.238-240

düşer, insanlara yararlı olan kalır. O zaman şüpheciler ve boş şeyleri izleyenlerin kalpleri rahatsız olur. Kabul edelim ki günlük yaşamda dini tartışmalar boş ve etkisiz oluyor. Bunlar için şer'i mi değil mi diye değil, yararlı mı yoksa zararlı mı sorusu soruluyor. Bütün **fetvalar ne derse desin, yararlı tutuluyor, zararlı atılıyor. Dinsel boyut değil, kamu yararı ön plandadır...** Biz din adamlarının kamu işlerine karıştıklarında halka zarar veren bir etki yarattığına inanıyoruz... Bu müdahaleden sıyrılmak islahatın ilk şart ve temelidir. Ancak bu özgürleşmenin devletle dinin ayrılmasıyla gerçekleşeceğine inanmıyoruz. Güçlü bir hükümet laik devleti ilan etmeden de din adamlarını devlet işlerinden uzak tutabilir. Uygar Avrupa devletlerinin çoğunda böyledir (...) Umarız ki Allah Türkleri bu denemenin kötülüklerinden korusun. Fransa'da olduğu gibi onlarda da bu deneyimin başarısız kalacağı şüphesine sahibiz. Siyasetle dinin ayrılması ulemanın din üzerinde etkisini yok etmeyecektir. **Bu bir denemedir; eğer başarısız olursa, boş ve yararsız birşeye indirgenir; başarılı olursa, Türklerin başarısı ortaya çıkar, Müslümanlar bunu içtenlikle istiyor.**"

Abdülrazık'ın görüşlerine katılmasalar da zaten ellerinden birşey gelmeyen Türkiye dışı Müslümanlar kendiliklerinden denemenin sonucunu bekleme sürecine girdiler.³¹⁶

316) Laiklik bölümüyle ilgili genel not:

Konumuzun çerçevesi gereği biz din konusuna Atatürk'ün yaklaşımını, Türk toplumuna yansıyan şekliyle ve evrimiyle değil, dışarıya yansınası ve oradaki yankılarıyla ele aldık. Dolayısıyla bütün diğer konularda olduğu gibi, konunun içerdeki evrimini ve işlevi anlaşılması üzerinde durmadık. Bu konuda Doğu Perinçek'in Kemalist Devrim-2 Din ve Allah başlıklı kitabında ayrıntılar bulunabilir. (Kaynak yay.. İstanbul 1994)

BÖLÜM VI

MİLLİYETÇİLİK AÇMAZI

Lider/Örnek Arayışında Sıkıntı

Abdülrâzık deneyimin sonucu alınmadan kesin yargıda bulunulmasını. Bir süre beklenmesini önerirken Mısır'ın en yetkili kalemi, **El Ahram'ın başyazarı Davud Barakat** 1932'de "Kriz içindeki Doğu, Boğaziçi Kıyılarından Nil Kıyılarına" başlıklı üç yazısıyla hilafetc adaylığını hep gündemde tutan bir ülkede çağdaşlaşmanın hangi çerçevede götürülebileceğine ışık tuttu:³¹⁷

"Türkler, kültürde, eğitimde, örgütlenmede, yasalarda ve yaşamın bütün sahalarında batılılaşmak için doğruluklarını red ediyorlar; diğer toplumlar ve doğru uluslar geleneklerini, yasalarını, düzenlerini korumak istiyorlar. Türkler yaşamın bütün alanlarını değiştirmek istiyorlar demekle, askeri güçle onlara hakim olan hükümetlerini kastediyorsunuz. Diğer uluslar **geleneklerini muhafaza etmek istiyorlar derken, yönetmek özgürlüğüne sahip olmasa da, en azından hükümetlerinin kısıtlaması sebebiyle hiçbir özgürlüğü bulunmayan Türklere karşılık düşünme özgürlüğünü kastediyoruz.** (...) Bu doğuda yaşam sistemi yavaş yavaş frenleşiyor... ve eski gelenekler... karşılıklı yardımlaşma... maddenin üzerinde yükselen doğru ruhaniyet yok oldu. ...M. Kemal ve arkadaşları Türkleri zorla Avrupalılaştırıyorlar. Türklerin Avrupalılaşması için üç kuşağın Avrupa kültürüyle eğitilmesi yeterlidir. Doğu'da egemen olan Avrupalılar ise doğruları yöneterek ve eğitimle Avrupalılaştırıyorlar... Ekonomik olarak kriz en çok Lübnan ve Suriye'de hissediliyor... Ermeni ve Rumları çıkarttığı ve Türkler askerlikten başka bir şey bilmediği için Türkiye'de de durum kötü... Mısır hepsinden iyi... Politik olarak **doğu halklarının en kötü durumu, sözde bağımsız ve özgür oldukları halde gerçekte himaye hakkına sahip olan devletlerin sömürgeci yönetiminde olmalarıdır.** Savaşta, Türkiye'ye ayaklanın bağımsızlığınızı alırsınız diye ayağa kaldırılmış olan Filistinliler, Lübnanlılar, Iraklılar, Suriyeliler ve Mısırlılar beklediklerini alamadılar. Bu büyük devletlerin politikalarının sonucu değil, birbirleriyle rekabetlerinin sonucudur. Doğunun bugünkü felaketi hiç şüphesiz, acı durumla akraba olan, hayal kırıklığı ile çelişen, balla yumuşatılmış sözler aracılığıyla aldatılmaları ve çıkar politikalarının sonucudur."

Bütün doğuda ithalatın çoğalıp ihracatın azalması sonucu ekonomilerin kriz içinde olduğu, eğitimin yetersizliği ve kadının çalışmaz olması gibi hususlara

³¹⁷) 8, 11, 12.11.1932 tarihli Ahram'dan naklen OM 1932 s.522 vs.

dokunmakla birlikte Barakat'ın açmazını, bağımsızlık ve özgürlük kavramlarının-
daki karmaşası oluşturuyor. Türkiye'de din savunucularının susturulmasını öz-
gürlüklerin kısıtlanması olarak algılaması doğru kabul edilebilirdi, eğer kendi
yönetiminin din tutucularına yöneltilmiş eleştirileri (Örneğin Abdülrazık'ın kile-
ri) yasaklamasını özgürlük diye algılamasıydı. Aslında laiklik ve din konusuna
dokunmak istemeyince böyle bir çelişkiye düşüyor. Nitekim daha sonra, **özgür-
lüklerin bulunduğu ülkesinde bağımsızlık bulunmadığı için** himayecilerin
eğitim ve yönetimle yine de halkları batılaştırdıklarını kabul ediyor. Barakat'ın
açık açık söyleyemediği ama satırlar arasından anlaşılan, tam bağımsızlığı alıp
İslami kişiliği bırakmadan çağdaşlaşma yanlısı olduğudur. Bunun nasıl işleyebi-
leceğini daha başka yazılarında herhalde açıklamış olmalıdır. İkinci Dünya Sa-
vaşı sonrasındaki Arap çağdaşlaşma çabalarında bu eğilim açıkça görülür.

Barakat'ın kendi ülkesinin koşulları içinde açıkça ifade edemediğini, bir
Hintli Müslüman **-S.Khuda Bukhsh-** iyice sistematize ederek "İslam'ın Uyanı-
şı" adı altında açıklamıştır.³¹⁸

"Kemal Paşa'nın yaptıkları yanlış olarak ileri sürüldüğü gibi, batı ilhamının
etkisi altında yapılmış bir ihtilal ya da ıslahat değildir. Aksine üstünleşmek için
uzun süredir mücadele veren saf İslami fikirlerin son ürünüydü. 3 Mart 1924'de
**hilafetin kaldırılması uzun süredir gelişen olayların doğal sonucudur. İsl-
lam tarihinde bir dönüm noktası oluşturuyor. Bir hayali sona erdirdi;
ortaçağ fikirlerine karşı modernliğin öncüsü oluyor; ulusculuğun geli-
mesine yolu açıyor ve nihayet liberalizmin üzerindeki ambargoyu kesin
olarak kaldırıyor.** Zira, silahı Allah'tan intikal etmiş iktidardan başka bir şey
olmayan ve emirleri dokunulmaz sayılan bir dini lidere boyun eğmek ya da ka-
tılmak, modern zamanların nıhuyla bağdaşmıyor. Böyle bir şef sadece karanlık
güçleri, akıl ışığına karşı mücadele için kullanır. Türkler bir kez daha İslamın
davasına katkıda bulundular. Geçmişte sallantıda olan Arapların İmparatorluğu-
nu kurtarmışlardı. Ve bugün İslamın sönen haşmetini canlandırdılar. **Hilafetin
lağvı aslında İslamın tam çıkarına olacaktır. İslamda yeni bir birlik, ha-
yale değil gerçeğe, kültürel geleneklere ve maddi çıkarlara dayalı bir bir-
liği biçimlendirecektir.** İslam tam bir bilinçle, geleceğinin dayanışma ve bağ-
lılığın gücüne bağlı olduğunu farketmiştir. Ayrıca yine farketmiştir ki, bu **daya-
nışma gücünü ve yaşamını ulusculuktan, saf ve lekelenmemiş ulusculu-**

³¹⁸ MW Ocak 1930 s.5-15, "The Awakening of Islam"

ğün oluşturduğu hakiki ve canlı bir dizi olgudan sağlamaktadır (...) Doğu, siyasi varlığını tehdit eden tehlikeyle uyanmıştır ve bu tehlike etkili şekilde ancak batıda oluşturulmuş silahları benimsemek ve kullanmakla karşılanabilir (...). Günümüzdeki gibi silip süpürücü niteliğine rağmen batılılaşma İslamı zayıflatmamış, bozamamış ve de yok edememiştir. Esen rüzgârlara rağmen İslam ayakta duruyor. Belki garip gelecek ama bir gerçektir ki **batı etkileri ve deneyimleri bizi aşındırmak yerine İslama giderek daha da yakınlaştırmaktadır.** (...) yasaların koşullara uyması şarttır. İslamın büyüklüğü de buradadır: modern İslamın tarihini damgalayan hareketler, iç etkenler kadar dış etkenlerin de sonucudur, ancak bütünüyle kendini koruma içgüdüsü amaçlarını güçlendirdi, adımlarını hızlandırdı, başarılarını garantiledi.”

Yazı, **Felix Valyi**'nin bir yargısıyla sona eriyor: “Türkiye'nin İslama aykırı yasaları sebebiyle Türkiye ile İslamın geri kalanı arasındaki çatlağa işaret etmiştik; ancak şaşırtıcı olan şudur ki, **Türkiye Kahire ya da Aligarh'dan din konularında ne denli ayrılmış olursa olsun, bütün İslam dünyası batının saldırıları karşısındaki bir ortak mücadelede Türkiye ile birleşmeğe hazır.**”

20'li ve 30'lu yıllarda bu duygu çok yaygındır. Laiklikteki ayrılığa rağmen İslamı sürükleyecek bir lider arayışı sırasında bakışlar yine de Ankara'ya yönelmiştir. Huda Bukhsh'in uluscu birimlerin dayanışması ve hilafet türü bir sorumsuz liderin mesajlarını reddi, Kemalizmin daha 1920'lerin başında önerdiği bağımsız birimlerin aynı anda eylemi mantığının yeni anlaşılmakta olduğunun kanıtıdır. Ama hâlâ ateşleyici bir lider arayışından vazgeçilememektedir. Bu duyguyu, 1926'da İslam dünyasında bir araştırma gezisi yapmış olan bir İngiliz gözlemcisi de hissetmiştir. Ankara'da başbakan **İsmet Paşa**, maarif bakanı **Hamdullah Suphi**, Mısır'da Ezherliler, Filistin'de **Kudüs Müftüsü**, Hint'te yerli bakanlar ve üniversite hocalarıyla konuşan **E. Stanley Jones** şu bilgileri aktarıyor:

Hamdullah Suphi: Türkler dört dine girdiler. Şaman, Buda, Hristiyan, Müslüman. Şimdi beşince aşamadayız... Bunda kendi 'Türk kimliğimizi bulmaya çalışacağız. Bizi frenleyen bağlardan kurtulacağız. Arap boyunduruğunu atacağız.

Konuştuğumuz Türklere, “inkarcılık ve müşrikliğinizi canlandırmak için İslam dünyasının geri kalanı harekete geçmez mi?” diye sorduğumuzda liderlerden biri gülerek dedi ki: “Nasıl yapabilirler ki? Her yerde bölük pörçükler. Ulusları bırakın iki aile bile birlikte hareket edemiyor.”

İslam dünyası şimdi lidersiz. Türkiye İslamın sağ kolu idi, Mısır beyni, Hindistan kalbi. Sağ kol İslam davasından vazgeçip ulusculuğa daldı; beyin, eğer El Ezher Üniversitesi hepsini temsil ediyorsa, ahlaki çöküntüden muzdarip ve şimdi soru, kalp hâlâ eskisi gibi çarpacak mı?

Kudüs Müftüsü'ne "Şimdiye kadar Türklerin elinde tuttuğu liderliği kim üstlenecek?" diye sorduğumda, "Ayağa kalkıp ufukları araştıran biri gibiyiz, ama bir şey göremiyoruz" dedi.

"Türkiye her ne kadar İslamın askeri ve diplomatik liderliğinden vazgeçmiş ise de, İslamın içinde bir ayaklanmanın lideri olması mümkün... Etkisi Mısır'da ve Hint'te hissediliyor... Kuzey Hindistan'daki bir büyük şehrin İslam Birliği tarafından, Türk inkılabı konusunda konuşmak için davet edilmişim. İsteğim üzerine Türkiye Başbakanı Hint Müslümanlarına aktarılmak üzere bana şu mesajı vermişti:

"Hint Müslümanlarına gördüğünüz ve işittiklerinizi, zayıflıklarımızı ve güçlü yanlarımızı aynen anlatın. İstanbul'da iken büyük konuşuyor, az yapıyorduk. Şimdi az konuşuyor büyük işler yapmaya çalışıyoruz. Onlara ülkemizi her vasıtayla uygarlaştırmaya çalıştığımızı ve ürünlerini almağa başladığımızı söyleyin." (...) Ben de Müslüman dinleyicilerime gerçekleri saklamadan ve yumuşatmadan 'her vasıtaya başvurarak uygarlaştırmanın ne olduğunu anlattım. Sözlerimi bitirince Müslüman oturum başkanı dedi ki: **"Türkiye çok hızlı gidiyor. Biz onlar kadar hızlı gidemeyiz, ancak şu da bir gerçek ki, pek çok şeyi değiştirmemiz gereklidir."**

Yazar yazısını şu soruyla kapatıyor: "Türkiye yeni bir liderliği üstleniyor mu?"³¹⁹

1920'lerde Avrupa hâlâ Türkiye'nin İslam dünyası için ne tür liderlik yapacağı konusunda kesin karara varmamıştı. Kemalistlerin Türkiye sınırları dışına taşmama vaatlerine, hilafetten vazgeçmelerine, dinsizlik suçlamalarına rağmen İslam dünyasında ona umutla bakanlar tamamen yok edilmiyordu. Bu yüzden Hollanda Hindistan'ında tek bir Türk subayı ihtilal düzenleyebilir diye kovalanıyor, Ankara'yla ilişkisi tamamen kesilmiş olmasına rağmen **Şeyh Senusi** Türklere bulaşmıştır karışıklık çıkarı diye Libya'ya sokulmuyordu. Üstelik Türkiye dışı İslam dünyası bir halife bile seçemeyerek adeta aralarında liderliğe la-

319) MW 1926 Temmuz s.253-262 "The Meaning of Revolution in Turkey"

yık kimse bulunmadığını vurgulamışlardı. Gerçekte asıl sebep hiçbirinin tam bağımsız ve yeterince güçlü olmamasıydı. Himaye anlaşmalarıyla da ayrıca frenlenmişlerdi.

İkinci Endülüs Psikozu

Bütün İslamın liderliğine soyunamamaya karşılık Şerif Hüseyin'in başlattığı Asya Arapları (Hicaz, Filistin, Suriye, Lübnan, Irak'ı kaplayan) Birliği³²⁰ düşüncesi ilk etkilerini yaratmaya başlamıştı. Himaye rejimlerinin kurulmasıyla bu birlik fikri tamamen gündem dışı bırakılmakla kalmadı, bölgesel Arapçılık fikri de himayecilerce büyük destek gördü. Yakın-Doğu ülkelerini paylaşma gizli anlaşmalarını İngiltere namına hazırlayan **Sykes**, bunların Bolşevikler tarafından açıklanmasından sonra bu bölgelerde izlenmesi şart olan yeni politikayı hükümetine şöyle önermişti:³²¹

“... emperyalizm, ilhak, askeri zafer, prestij, beyaz adamın yükü deyimlerini unutup, himaye, etki bölgesi ve benzeri yeni koşullara uygun gerekçeler bulmalıyız (...) Mezopotamya dünyanın petrol ve hububat deposudur. İspat etmeliyiz ki, yönetimimiz Türklerin geri dönmesinden ya da bağımsız bir devlet kurulmasından daha iyidir (...) Geçici yönetimimizin sadece yönetilenlerin onayına sahip olduğunu değil gerçek bir bağımsızlık içerdiğini ispat etmeliyiz. bunun için **Hristiyan ve Yahudiler Türklerin geri gelişine karşı olduklarını ifade için zorlanmalıdır**. Bedevilerin desteği para yardımı ile sağlanmalıdır (...) **Türlere karşı kini canlı tutacak ve bizi Arap ulusculuğunun savunucusu olarak sunacak uluscu bir basına para desteği sağlamalıyız**. Arap aydınları arasından seçeceğimiz ve üyelerini resmi görevlere atayacağımız bir **Arap uluscu hareketini desteklemeliyiz**. Arap ulusculuğu üzerine kurulu bir eğitim idaresini ve olabildiği kadar çok okulu desteklemeliyiz (...) Aşağıdaki elemanlar üzerinde çalışmalıyız: İş arayanlar, aydınlar; malları ve şahısları için güvence arayanlar: Tüccarlar ve Yahudiler; az vergi yanlısı ve askeri hizmet karşıtları: Yerleşik köylüler; bir makam arayanlar: Ayan; bunların yolları en sonunda İngiliz himayesi altında bir yerli devlette birleşecektir.”

³²⁰) Kendisi Büyük Arap Birliği ya da Birleşmiş Arap ülkeleri diyor ama, Fransız ve İngiliz kontrolü altındaki Fas'tan Mısır'a kadarki bölgeyi Araptan saymıyor, sadece Osmanlı mirasından kalanlarla ilgili.

³²¹) Laurens, a.g.e., s.166-168, Helmut Mejcher, **Imperial Quest for Oil: Iraq 1910-1928**, Ithaca Press, Londra 1976, s.177-179.

Kitabın girişinde komplo teorilerine inanmadığımı belirtmiştim. Yukardaki rapor İngiliz ve genellikle bütün himayeci politikaların, önceden planlanmış, dikkatle hazırlanmış, yeni koşullar gerektiğinde tekrar düzenlenen yöntemlere sahip olduğunu gösteriyor. Bu politikalar zaman zaman hatalara düşseler bile, çoğu kez incelemeciliği çok daha ilkel olan İslam toplumlarından daha fazla onların niteliklerini ve güçlerini biliyorlardı. Nitekim Şerif Hüseyin'in, oğullarının ve bedevilerden oluşan ordularının nereye varabileceklerini çok iyi biliyorlardı ve Hüseyin Asya Araplarının liderliği ve birliğinde ısrar edince sistemin hazırladığı diğer bir güçle (Vehhabilerle) hemen ortadan kaldırıldı. Dolayısıyla **Sykes**'in raporu rastlantılara değil, gerçeklik payı yüksek verilere dayanıyordu. Himayecilerin bildiği durumu Arapların kendileri daha sonraları farkedebilmişlerdir. Hüseyin'in en genç oğlu **Zeyd** yıllar sonra, Arap Harçketi'nin başlangıcında kurdıkları hayallerin zayıf yönlerini şöyle anlatmıştır:³²²

"Babam ayaklanmayı tasarladığında, Araplar arasındaki kavimciliğin sonradan görüldüğünden çok daha güçlü okluğunu zannediyordu. Suriye'den iltihalin hazırlığı konusunda mesajlar ve mesajcılar geldiğinde Suriyelilerin Türklere karşı etkili eylemler yapabilecek yetenekte olduklarını zannetti, ama maalesef bu görüşün yanlış olduğu ortaya çıktı (...) Şam'a girdiğimizde Suriye'nin durumunu gerçeklarıyla gördük: Biri Şamlı, diğeri Halepli; biri Dürzü diğeri Bedevi. Ayrıca Şamlılar iktidarı sadece kendileri için istiyorlardı: O Iraklıdır, öbürü Lübnanlıdır, diğeri de Filistinlidir, diyorlardı."

Bu dağınıklığı, biraz da silah ve zor kullanarak himaye yönetimleri bölgele-re ayırmakta zorluk çekmedi. Sykes'in raporundaki yöntemlerin uygulanması böyle bir ortamda hiç de zor olmadı. Sevr'in hemen öncesinde, Türkiye'nin bir daha ebediyen dirilemeyeceğine inanıldığı bir dönemde yayınlanan **Suriye Kongresi'nin Deklarasyonu**'nda eski yönetimi (Osmanlıyı) yerme, bölgenin dışına taşmama ve Avrupalı müttefiklere bağlılık unsurlarının varlığı dikkatten kaçmaz:³²³

"(Majeste) Hüseyin tarafından müttefiklerin yanısıra yapılan girişimler Arap ulusunu Türk boyunduruğundan kurtarmanın en etken unsuru olmuştur. Majestelerinin özgürlüğümüz için bu tutumu, Arap tarihinde kendilerine en güzel ve en iyi anıyı kazandırmıştır. Soylu evlatları mutlu savaşta üç yıl boyunca Arap

³²²) Laurens, a.g.e., s.191, 1970'lerde Zeyd'in Musa Süleyman'la konuşmasından

³²³) Laurens, a.g.e., s.182-183

ulusunu, müttefiklerin yanı sıra yönettiler. Savaş boyunca devlet adamları ve müttefik askeri otoriteler Suriye, Hicaz ve Irak'taki meziyetlerini ve fedakarlıklarını (...) saygı ile andılar (...) **Türklerce ezilen halklar böylece özgürleştirildi** (...) İstedigimiz Suriye'nin tam bağımsızlığı ve birliği idi. Irak için de aynı şeyleri istiyoruz. Bizi görevlendiren Suriye ulusu adına, **çıkarlarına tamamen saygı göstererek soylu müttefiklere ve diğer bütün büyük devletlere dostluğumuz devam etmektedir.**"

Arap milliyetçiliğinin bunalımını ve Türk milliyetçiliğini suçlamadaki çelişkisini daha iyi anlayabilmek için, **Kral Abdullah**'ın anıları ile torunu -güntümüzdeki **Ürdün Kralı- Hüseyin**'in buna yazdığı önsözdeki özeleştirileri incelemekte yarar vardır. Abdullah **"Anılarımda Arapların bilgi konusundaki eksiklikleri ve tecrübesizlikleri döneminde iktidar iplerini ele geçirmek yüzünden yaptıkları hataları ve aşırılıkları anlattım; bu iktidarı ele almak amaçları idi, ama aynı zamanda zafiyetlerinin kaynağı olmuştur"** diyor. Bazı Arapların yayınlanmamasını arzu ettikleri anılara yazdığı önsözde torun Hüseyin, bu ilk bağımsızlık dönemindeki karmaşaya ışık tutuyor:³²⁴

"Abdullah bir dereceye kadar gelenekçi, Arap örflerine bağlı, aynı zamanda çağdaş dünyanın ürünüydü (...) İstanbul'da yetişmişti... Özel yaşamında geleneklere bağlıydı ama, toplumdaki rolü, ister devlet anlayışı, ister savaş ya da diplomaside olsun, ağırlıklı olarak ileriye bakışlı, açık ve çağdaştı (...) Arap milleti, Hüseyin ve oğullarının fedakar liderliği altında, müttefiklerin yanında ve zaferleri için kendi dindaşları Türklere karşı kahramanca ve büyük fedakarlıklar ve bedel ödeyerek savaştılar. Uzun mücadelelerinin ürünü, acı, hayal kırıcı ve bazı durumlarda trajik oldu. Kral Abdullah'ın miras aldığı durum budur ve dehası, Arap vatanından kalan felaketin sancılarından kurtarmayı başarmak olmuştur (...) Anılarında Arap derken şehirliyi mi, bedeviyi mi ya da köylüyü mü anlattığı net olarak anlaşılamaz. Öyle zannediyorum ki, özel koşullardan doğan derece farkları dışında bütün Arapların aynı temel nitelikleri taşıdığı inancındaydı (...) **Büyük olanaklarına rağmen Araplar başarımları gerekeni yapmadılar. Gerçek ve tam anlamıyla parçalanmış bir Arap dünyası ile istikrarsızlığın nadirattan olmak yerine genel kural olduğu ve mevsimlerin değişme hızıyla ve intizamıyla değişen rejimlerle bir millet nasıl ileriye**

³²⁴ Abdullah of Jordan, **My Memories Completed "Al Takmilah"**, London 1978, Longman, Abdullah'ın sunuşu ve Hüseyin'in önsözü.

gidebilir (...) Kral Hüseyin Filistin'in verilmeyeceğini anlayınca, üzerinde yeni doğan Arap milletini kuracağı Birleşmiş Arap Ülkeleri ve Orta-Doğu tahtından hemen hemen istifa etti (...) Bu bir ahlaki davranıştı (...) Birinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya İmparatorluğu dünyadaki en büyük güçtü. Dolayısıyla kararlarına karşı çıkılamaz ve değişmezdi (...) Abdullah'ın çabaları Ürdün'ün de Yahudilere verilmesini engelledi. Onun 1936, 1939 ve 1947'deki Filistin için uzlaşma önerilerini red etmekle Araplar hata ettiler..."

Arap dünyasında az rastlanan bu içten özeleştiriden çıkarılacak sonuçlar şunlardır:

- Arap bağımsızlık hareketi kendini İngilizlere tam teslim etmiştir - Türkleri vırmak karşılığında vadedilenler verilmeyince bir şey yapamadılar, sonuca razı oldular - Arap Birliği istenirken şehirli, köylü, bedevinin özellikleri dikkate alınmadı, hepsi bir sanıldı - Dolayısıyla ayrı istekleri olan parçalanmış ve son derece istikrarsız bir Arap dünyası ortaya çıktı - Bunlar dış düşmana değil birbirlerine yöneldiler (Hüseyin'in Vehhabiler tarafından kovalanmayıp istifa ettiğini yazması bunun nazikçe hissettirilmeme çabasıdır) - Filistin'de Yahudilerle bir uzlaşma için sürekli öneriler getirmiş ama diğer Araplara kabul ettirememiştir.

Bu itiraflardan da anlıyoruz ki, Hicaz'da salt bedevilere dayanarak başlatılan **bağımsızlık eylemi Arap milliyetçi hareketinin ilk başkaldırısı olmakla birlikte fikri açıdan bunu temsil etmiyordu. Bir boyunduruktan kurtulmak iddiasındayken bir diğerini kabullenmesi, uluslararası dengeler ve güçler konusundaki bilgi yetersizliği, uzlaşmacı yanı, daha sonrasının karmaşasının temelini atmıştır.** Hüseyin'in kısa süre önce 1930'da sürgünde olduğu Kıbrıs'tan Amman'a geldiğinde kimse tarafından karşılanmaması karşısında bir Beyrut gazetesinin tepkisi, o dönemin psikolojisini gayet iyi yansıtır:³²⁵

"Dün Arap kurtarıcısı (müncisi) iken bugün safa geldin diyecek, teşekkür edecek kimse yok. Onun fedakarlığı, Türkleri Ceziretül Arap'tan çıkarıncaya kadar milletle beraber harp etmesidir (...) Millet istiklal ve hürriyeti yolunda Hüseyin'in bayrağı altında Türkler aleyhine savaşmış ve ülkeyi onlardan kurtarmıştır (...) Ama bugün o da, ülkeyi Türk hakimiyetinden kurtaran rical de onu bir diğer hakimiyete teslim eylemiş ve kendileri de vatanlarında Ermeniler gibi yaşamak zorunda kalmışlardır (...) Hicaz'dan Toros dağlarına kadarki bölgeye hakim olmayı umut ederken, feleğin bir cilvesi bu tasavvuru alt üst ederek o hü-

325) El Ahrar 16.12.1930, Yezit imzalı yazı

kümdar tahtsız ve o millet vatansız kalıyor. Bu ne büyük faciadır! **Araplar bu faciayı ancak Endülüs faciasına benzetebiliyorlar.**"

Arap dünyasındaki bu İkinci Endülüs Faciası psikozu, bir yandan Arap milliyetçiliği yaparken diğer yandan Türk milliyetçiliğini suçlama ve Türkleri aşağılama kampanyasındaki çelişkinin düğüm noktasıdır. Doğal olarak, artık tamamen topraklarından çıkarılmış Türkleri hedef almaktan vazgeçip, yeni işgalcilerle yönelmeleri gerekirken, kızgınlığın hâlâ Türkleri konu etmesi iki amaç güldüğünü kanıtlıyor:

1 - İslam yönetiminden kopup Hristiyan yönetimine girmenin mantığını anlayamayan yerli halka, "onlar daha da kötü, dinsizdi" mesajını vererek suçluluktan kurtulmak.

2 - Himayecilere de bütün İslamın birliğini amaçlayan (Panislamcı) bir eğilimleri bulunmadığını kanıtlamak. Zaten bu Türklerle tekrar birleşmek ve kendi kendini inkar anlamını taşıyacaktı.

Görüldüğü gibi himayeci politikaların amaçladığı bölünme ve yerel milliyetçilikler şekline dönüşme -bunların zorlamasının da yardımıyla- gerçekleşmişti. Burada, iki dünya savaşı arasında bütün İslamı kapsayan politikalar ileri sürenlerin ne derece gerçekçi ya da içten oldukları üzerinde durmak gerekiyor. Bu husus incelenirse Kemalistlerin İslamcı bir politikadan çekinmelerinin haklılık ya da haksızlığı ortaya çıkacaktır.

Yerel Çözümlere Geçiş

1925'de Hindistan'da toplanan Hilafet Konferansı'nda başkan **H. Mohair** Türklerin hilafeti lağvetmesinin artık güçleri kalmamış ve onu koruyacak durumla olmamaları ile açıklamıştır.³²⁶ Daha önce belirttiğimiz gibi, o dönemde "zaten sayıları beş milyon, artık biz üçyüz milyon Müslüman bu bayrağı kendimiz kaldırdınız" mantığı egemendi. Hatta Türklerin dışında yeni bir İslam Birliği fikri yoğun şekilde gündeme de getirilmiştir.³²⁷ Arap dünyasından "**İslam Birliği İmparatorluğu ütopyadır, M. Kemal Müslüman ülkelerin her birinin mutluluğunu ve bağımsızlığını istiyor**" diyenler çıktıysa da³²⁸ kulak veren olmadı. Mekke ve Kahire 1926 kongreleri İslamda birlik olmadığını, aksine bü-

³²⁶) NE 4.2.1925 s.142-143 "The Khilafat Conference"

³²⁷) IS Ağus./Eylül 1926 s.37-40 Aftab-ud-din "Unity of Islam" yazısı

³²⁸) ME 11.11.1925 "El Jamia el Islamiyya va Turkiyya"

yük iç çekişmeler bulunduğunu su yüzüne çıkardı. hem siyasi hem de ruhani güce sahip, her tarafta şeriatı zorunlu uygulatıracak halife arayışları her şeyden önce yabancı egemenliği bulunmayan ve güce sahip ülke kavramını gündeme getirdi. Bu tezlerin ayrıntıları üzerinde çene çalanlar **“Yabancı kontrolü altındaki İslamlara nasıl ulaşacaksınız?”** sorusu sorulduğunda³²⁹ yanıt veremiyorlardı. Bir tür İslam Ümmetleri Cemiyeti ya da Doğu Ulusları Meclisi kurulsun diyenler de vardı.³³⁰ Ama bunların ne gibi yetkileri olabileceği ve nasıl uygulattıracağını hakkında en ufak gerçekçi öneri çıkamıyordu. İslamın tek bir mekanizma ile yönlendirilmesini arzulayanlar bunun bütün İslam dünyasını himayecilerin güdümüne sokmak anlamı taşıyacağını belki farkedemiyorlardı, ama sonucu görenler eksik olmadı. “Ancak Suriye bağımsız olduktan sonra bunlar düşünülebilir”, “Şu sırada şeriata uygun halife bulunamaz”, “Hilafet şartları mevcut değil” görüşleri ön plana çıktı.³³¹ 1937’de bile yeni Mısır Kralı Faruk’u halife yapmak isteyenler belirlediğinde Hindistan’dan itiraz sesleri yükseldi: **“Mısır bu makamı başarıyla üstlenecek kadar güçlü değil. Hilafet makamı daha boş kalacaktır. Hatta geleceği hakkında kehanette bulunmak da mümkün değildir.”**³³²

Buna karşılık 1925’de hilafeti güçsüzlüğünden dolayı bıraktığı ileri sürülen Türkiye için 1930’da bir Hint Müslümanın yargısı “en güçlü İslam devleti” olduğuydu.³³³ Bunu söyleten Türkiye’nin sadece bağımsız ve içinde bütünleşmiş bir devlet olması değil, Avrupa ve Orta-Doğu’da başın güvencesi sayılan bir etkenlik kazanmış olmasıydı. Katkısı arzulan ve sözü dinlenen bir güçtü. Bunu İslam çerçevesinden değil, bağımsız ve birbirine saygılı devletlerin işbirliği şeklinde Balkan Antantı gibi gerçekleştirebilmişti. Türkiye-İran-Afganistan-İrak arasında **Saadabad Paktı** gerçekleştiğinde, bütün üyelerin İslam olmasına rağmen işbirliğinin İslami değil, bölgesel bir nitelik taşıdığı ortaya kondu. Birbirini din açısından etkilemeleri bahis konusu değildi. Üstelik her biri de farklı dini görüşlere sahipti. Yine de tam bir uyum içine girebildiler. **Diğer üç ortak Türkiye’nin laikliğini sorun yapmayı akıllarından geçirmedi.** Türkiye’nin din konusuna ilişmeden ilişkiler kurmak ve politika yürütmek ilkesinin her

329) AH 18.3.1926 Avukat Amir el Şahrîd makalesi, OM 1926 Haziran’da

330) El Siyasa 30 ve 31.3.1926

331) El Siyasa 16 ve 19.3.1926 ve AH 20.5.1926

332) Zaki Ali, **İslam in the World**, 1937, s.377

333) IS Mart/Nisan 1930 s.108-114

Müslüman çevrele aynı onayı aldığını söylemek mümkün değildir. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nda Mısır'ın üyeliği konuşulurken Irak, Afgan, İran ve Hint hatta Fransız delegelerinin İslami nitelik ve bağlardan bahsetmesine karşılık oturum başkanı olan Türk delegesinin bundan bahsetmemesine tepki gösterenler olmuştur.³³⁴

“Kemalist Türkiye ilişkilerinde İslami bağları belirtmekten kaçınıyor. **Türkiye, sözüm ona Panislamcı saldırgan akımdan tehlike olmadığına batının artık inandığını anlamalıdır.** Türkiye her çeşit çağdaş reformun ve çağdaş ilerlemenin İslamla uyum içinde ve onları kopmadan gerçekleştirebileceğini anlamalıdır.”

Bu ifadede önemli olan Türkiye'nin benimsediği laiklik ilkesinin anlaşılması değil (**aynı toplantıda Avrupalı ülkeler de Hristiyan bağlarından bahsetseler acaba düşünür nasıl değerlendirirdi?**) Panislamcılığın sona erdiğini belirtmesidir. 1920'li yıllardaki Hilafet Kongreleri gerçekten toplu bir İslam eyleminin imkansızlığını herkese öğretmişti. Hatta Hint'ten, 1919 sonrasını ünlü **Hilafet Hareketi**'ni unutup “Panislam İngilizlerin icadıdır, Hint uluscularıyla Müslümanları birbirine sokmak için ortaya atılmıştır, oysa Sir Syed Ahmad Han'dan beri (1897) Hindistan Müslümanları Türklerle yakınlaşmayı bırakmıştı, Panislam diye bir şey yoktur” diyenler bile çıkmıştı.³³⁵ Mısır'da da 1937'nin başında, birisi **El Hilafe el İslamiyya** adlı bir gazete yayınlamak üzere başvurduğunda içişleri bakanlığınca izin verilmemişti. Bütün dünya Müslümanları ile ilgilenecek bu yayın gibi aynı kişinin **El Liva el İslami** adlı yayın için başvurusuna da olumsuz yanıt verildi.³³⁶ Anlaşıyor ki 1930'ların sonlarına varıldığında, ilgilenmediği için Türkleri çok eleştirdikleri toplu İslami eylem düşüncesinden Araplar da, Hintliler de vazgeçmiş bulunuyorlardı. Buna vazgeçmek demekten çok, yeni uluscu/milliyetçi akımların toplumlarda kökleşmelerinin sonucu olarak ön plana çıkmaları saymak daha doğru olacaktır. Saadabad Paketi karşısındaki bir Mısırlı'nın yorumu bu yeni oluşumu iyi özetliyor:³³⁷

“Türkiye, İran, Irak, Afganistan yakınlaşmasından örnek alalım. Biz de iç işlerinde serbest olacak bir Arap Halkları İttihadı gerçekleştirelim.

334) Zaki Ali, a.g.e., s.61-62; Tahran'ın İttihadi gazetesi 3.7.1937 sayısında Saadabad Paketi'nin İslamın değil Asya'nın dünyaya bilim, ahlak, bilgelik ışığı saçacak birliği olarak sunduğu.

335) IS'de S.M.Rahman'ın yazısı, MW Nisan 1930 s.201-2'de

336) El Belag (Kahire) 12.3.1937

337) El Belag (Kahire) 20.6.1937

Saldırgan emperyalizme karşı böyle bir birlik geçerli bir mania oluşturabilir.”

Bütün İslamı Kudüs'ün kaderine ilgilendirmek amacıyla 1931'de düzenlenen konferansta Pakistan fikrinin babası İkbâl'in ilginç bir uyarısı olmuştur: **“Dinsiz materyalizm ile topraksal (ya da bölgesel) vatanseverlik şeklinde iki Avrupalı tehlikenin İslama nüfuz edişine dikkati çekerim.”**³³⁸ Akılcılığı dinsiz materyalizm saymanın yanı sıra, bölgesel vatanseverliği Avrupalılara özgü addetmenin yanlışlığı da ortadadır. İkisine ulaşmak için de İslam dünyasındaki çabaların başlangıcı Kemalistlerden çok öncelere gider. Üstelik bölgesel anlayışın dışında bir genel vatan anlayışı da sadece İslam'da değil bütün insanlıkta mevcut değildi. Hristiyan Arapların 19. yüzyılın ikinci yarısında başlattıkları Arap ulusculuğu yüzyılın sonunda Müslüman Arapların da katılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştı. Ama Mısır'ın, Yemen'in, Necd'in, Suriye'nin, Lübnan'ın, Cezayir, Tunus ve Fas'ın sorunları apayrıydı ve hepsi de yerel nitelikliydi. Hindistan'da yine 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bağımsızlık hareketi de 20. yüzyılın başında Hindu-Müslüman işbirliği halini alarak Hindistan ulusculuğu mahiyetini kazandı. Müslümanların haklarda geri kalmama yolundaki çabaları ancak 1930'lu yıllarda ayrı bir Müslüman devleti için mücadele şekline dönüşmüştür. Gerek Araplar gerekse Hintlilerde yerel nitelikle başlayan özgürlük hareketleri, İttihatçıların cihadı başarısız kalcıktan ve 1920'li yılların başlarındaki ütopyik mesajlar boşa çıktıktan sonra, tamamen milliyetçi/uluscu eylemlere dönüşmüştü. Mısırlılık, Suriyelilik, Lübnanlılık Araplıktan daha önce gelişmiş olduğu için himayecilerin de güdümünde daha ön plana geçtiler.

Türk İslamından sıkılmışken emperyalizmin kucağına hep birden düşünce, bu yerel Araplıklar toplu bir kurtuluş formülü aramaya başladılar. Hüseyin'in Asya Arapları Birliği hedefinin tam bir fiyasko ile sonuçlanması Osmanlı dönemindekinden de daha bölünmüş hale gelmesi, hele Filistin'in göz göre göre Yahudilere verilmesi, yeni çözümler aranmasını zorunlu kıldı. Türkiye'nin gözden çıkarıldığı 1923 öncesinde ve Hint Müslümanlarının yerel koşullarının üstüne çıkamayacaklarının bilindiği, hele hilafetin Araplara geleceği umudunun da var olduğu dönemde İslami Arapçılık (Arabo-İslamisme) akımı giderek güç kazandı. Manar'cı **Reşid Rıza, “Arap kimliğini Müslüman kimliğine ve İslam ıslahatçılığını Arap milliyetçiliğine bağlayarak bunda önemli bir rol**

³³⁸) TT 12.12.1931

oyladı.” Şekip Arslan, akımın en büyük propagandacısı olduğu gibi, köklü Osmanlıcılardan **Satı el Husri** de dinden fazla dil üzerinde durarak akımın fikri yönünü geliştirdi. Şekip Arslan Arap derken Müslümanı anlıyordu, bu sebeple Hristiyan Araplarla (özellikle Lübnan’da) kopuş başladı. Panislamcı hareket Panarabci nitelikte ortada belirmeye başaladı. Bu akım ekonomik örneğini Türkiye’nin devletçi yaklaşımından ne de sosyalist örnekten almıyordu. Nasyonalist-Totaliter bir niteliği vardı.³³⁹

1931 Kudüs Kongresi, bütün İslama yönelik sanılırken, Filistin olayından hareketle Panarapçılığın ivmesini verdi. En önünde Hüseyin ailesi bulunan Filistinli mücahitler kendi başlarına bir sonuç alabilecek güçte değildiler. Üstelik İngilizler rakipleri Naşasıbi ailesini belediye reisliği gibi makamlara getirerek Araplar arasında parçalanmayı da sağlamışlardı. Bu durumda Panarap hareketinin bir lider bulması gerekiyordu. İktidardaki Arap hükümdarlar ise ne güç ne de güvenilirlik bakımından yeterli görünmüyordu. Vehhabiler de Hicaz’ın dışına taşmamakta kararlı ve yeteneksiz oldukları için bahis konusu değillerdi. Hilafet üzerindeki iddiasını 1950’ye kadar sürdüren Mısır bu boşlukta bir de Panarapçılığın liderliğine aday oldu. 1926’da bütün İslam dünyasını dolaşmak üzere yola çıkan Iraklı **Seyyid Yunus el Bahri** 1930’da Kahire’de verdiği konferansta **Doğu Halkları Birliği** (El Rabita eş Şarkie) kurulmasını önerdikten sonra gözlerin Mısır’a döndüğünü şöyle anlatmıştır:³⁴⁰

“Balkan Müslümanları Türklerden nefret ediyorlar, sempatileri Mısır içindir. İyilik Mısır’dan gelecek diyorlar.”

Böylece Mısır bir yandan İslam diğer yandan Arap dünyasında liderlik için yoğun çaba sarfetmekten geri kalmadı. İslama yönelik çabaları hem Araplar hem de diğer Müslümanlar tarafından desteklenmeyince, Araplığın savunuculuğu üzerinde yoğunlaştı. Hintli bir gözlemci 1937 yılında İslam dünyasındaki durumu çok güzel şekilde özetlemiştir:³⁴¹

“Türkiye laikleşip anayasasından İslam devlet dini kaydını çıkarırken, Arap ülkelerinde iki yönlü akım oluşuyor: Köktendinci bir akımla elele giden Panarapçı milliyetçi hareket. Mısır bunun liderliğini alıyor. Mısır hem İslam milliyet-

³³⁹) Laurens, a.g.e., s.283-295

³⁴⁰) El Siyasa’dan naklen OM 1930 Haziran s.232; bilgilerin 150’liklerden sağlanmış olabileceği düşünülebilir.

³⁴¹) Zaki Ali, a.g.e., s.223

çisi olmak hem de Avrupa gibi anayasada liberal olmak peşinde. Filistin de Müslüman ve Hristiyan Araplar, Yahudilerin uluslararası gücüne karşı birlikte davranıyorlar. Suudi Arabistan tamamen dine dayalı şeriat merkezli bir devlet örneği veriyor. Irak ve Suriye ise "Büyük Arabistan'ın heyecanlı avukatları."

Bu tabloya Fas'taki **İstiklâl Partisi**, Cezayir'deki **Messali Haj** eylemini, Tunus'un **Destur**'cularını, Libya'da **Ömer Muhtar** hareketini katarsak, Arap dünyasındaki tablo tamamlanır. Görülüyor ki hepsi de hâlâ bağımsızlık savaşımı içindedir; yani 1930'ların sonunda durum 1919'dakinden farklı değildi ve henüz yerel çözüm arayışlarının üstüne çıkılabilmiş değildi. Umudunu daima ortak bir İslam eylemine bağlamış olan Hindistan'da da İslami Milliyetçi denilebilecek bir gelişme belirmeye başlamıştı. **Allame İnaayatullah Han el Maşrûki** ünlü **Tazkira** adlı eserini 1924'te yazdı. Bunda **millet oluşturmanın Kur'an'ın evrensel ilkeleri içinde bulunduğunu ve Kur'an'daki dini ve ahlaki kuralların bu amacı hedeflediğini ileri sürüyordu**. Bu esasa dayanılarak 1931'de askeri nitelikli **Khaksar örgütü** kuruldu. Aynı İslam devleti fikrinin temeli böylece pekişti.

Batı'nın Emperyalizmi ile Uygarlığını Ayırabilme

Yönetimindeki İslamı çağa ulaştıramazken bütün İslamı kurtarmak hayaline kapılmanın bedelini -kurtarmaya çalıştıktan sonra da katkı görmeyerek- yeryüzünden silinmek derecesine varmakla ödeyen Türklerin, **Atatürk Ulusculuğu**'nda karar kılmaları son derece doğal bir gelişmedir. 1914-1918 denemesinden bir kaç ders alınmıştı: İslamcı ve Türkçü birleştirme eylemlerine güçleri yeterli değildi ve bu amaçla emperyalistlerden yardım istemek daha da zarar verici oluyordu. **Kendi sınırları içindeki insanları, din ve etnik köken farkına bakmadan bir Türklük bütünü çerçevesinde çağdaştırmaya çalışmak bu ulusculuğun hedefi oldu**. Avrupa örneğine yönelik her bireyi maddi ve fikri üretimde üst düzeylere erdiren dünyada saygın bir yer kazanmayı hedefliyordu. Buna çabuk karar verilmesi ve Misakı Milli ile sınırları ve kapsamının belirtilmesi Kemalistlerin avantajını oluşturmuştur. Eylemin fikren dağılması ve boş tartışmalarla zaman kaybı önlenmiştir.

Bu deneyimi geçirmemiş ve yüzyıllar sonra ilk kez kendi başlarına uluslararası foruma çıkan Araplar için ufuklar doğaldır ki çok daha başka görünüyordu. Tanzimat'tan beri Osmanlı düşünürlerinde çok rastlanan dinin frenleyici et-

kisi görüşüne onlar inanmıyorlardı. **“Kusur İslam’da değil, onu kötü uygulayan Osmanlı yönetimindeydi”** sloganı çok kolay varılan bir formül oldu. Doğayısıyla Türklerin kötü yaptığını yapmayarak başarıya ulaşmak rahatça mümkün olabilecekti. 1920’li yıllarda, Türk kökenlilerin ve karışık ailelerin daha çok bulunduğu Suriye ve Lübnan’da Osmanlı deneyiminin küçümsememesi gerektiğini anımsatanlar çıktığında Arap milliyetçileri kadar himayeci yanlılarından da sert tepkiler yükseldi.³⁴² Bu iki grup için de eğilim endişelenmeyecek gibi değildi. Bir yazarda şu yargıya rastlayabiliyoruz:³⁴³ “Türkler karşısında Araplar ikiye ayrıldı. Birinciler, Türkiye daima yayılmacı bir tehlikedir, şu halde parçalanması daha iyi olur, diyor. İkinciler ise Doğu Hareketi’nin başında kalması şartıyla ‘Türkiye’nin kuvvetli kalmasından yana.” Beyrut ve Halep’te Türk uyruğuna geçme yanlılarından küçümsememeyecek bir sayıda görünmesi de endişeleri azdırıyordu. Suriyeliler Fransızlara karşı ayaklandığında bir Arap liderin Ankara’ya gidip yardım istediği haberi de adeta nefretle karşılandı: **“Suriyeliler Türklerden nefret eder, yardım istemez; hele mandasına asla razı olmaz.”**³⁴⁴ Bu ortam her kötülüğün Türklerden geldiği kampanyasına büyük bir hız kazandırdı:³⁴⁵

“Türkler hiç şüphesiz Suriyelilerin zihniyetini değiştirdiler. Yakın doğu ülkeleri üzerindeki egemenlikleri her türlü canlılığı yok etmese de zayıflamasına sebep olmuştur. Bu Asyalı ırk uzun zaman anlamını bilmediği ekonomik ilerlemeye karşı yüzyıllar boyunca insafsız bir savaş sürdürdü. Yıkıcılık ruhu ürünü verdi. Bunların büyük çaplı barbar rolünü anlamak için (...) bilimden, sanattan pek çok örnek verilebilir... Tembelliği, kaderciliği, girişim yoksulluğunu getirdiler... Araplar, Abbasi, Emevi, Fatimiler zamanında uygarlık alevini konudularsa soylu kanları sayesinde. Türkler galiplerin gunuru ile gerici uygarlığı zorla kabul ettirdiler. Politikada iki yüzlü idiler özellikle kızıl Sultan Abdülhamit herkesi birbirine düşürdü. İki yüzlü ve yalancı Türk herkesin gözünde rengi değişen bir yıldı. Mikroplarını saçtılar, rüşveti yerleştirdiler. ‘Türkler varken bir yolunu bulmak mümkündür’ deyimi hâlâ söyleniyor... Türkleri isteyenler bu mirası yaşatmak istiyorlar.”

342) RE 10 ve 30.4.1926 El Ahval, El Javayeh ve LH’dan naklen

343) RE 28.4.1926, El Istiklal’dan

344) MO 28.11.1925, “El Turk va Savra Suriye”. bahis konusu şahıs eskiden Vahdettin’in maiyetinde bulunmuş olan İhsan Bey Cabiri’dir, deniyor.

345) RE 17.2.1925, A. Aboussovan’ın yazısı.

Örnekleri son derece artırmak hatta daha da ağırlarını bulmak mümkündür. Burada, **himayeci güce bir şey söylemeyenlerin, toplumlarını birleştirmek, bir ideal çevresinde bütünleştirmek için, kızılacak, deşarja yarayacak bir hedef arayışı içinde oldukları kolaylıkla farkediliyor.** Üstelik himayeciyi rahatsız etmeyen aksine memnun eden bir günah keçisi. Aynı yaklaşıma Hint Müslümanlarında da rastlanır: "İslam Osmanlı sistemi ile değerlendirilmemelidir, başansız İslam değil Osmanlı'daki uygulamadır."³⁴⁶

Önceki kitabımızda bahsettiğimiz, Kemalistlerin başlangıçta Araplardan ve Arap bağımsızlık çabalarından olumlu bahsedişleri, bu aşağılayıcı kampanya karşısında içerik değiştirdi ve saldırganlaştı. Aynı ifadelerle Arapların aşağılanmasına girişildi. Bir zamanlar en büyük düşman sayılan Yunanlıların yerine Arapların konması, diğer yandan Arapların himayeciler yerine Türkleri hedef almaları, iki taraf milliyetçiliklerinin çatışması sonucu olmuştur. Burada Arapları biraz daha aşırı ve sorumlu bulmamız, İstiklal Savaşı döneminde Türklerin Arap sorununa dokunmazken, onların müttefiklere başvurularından resmi ve özel demeçlerine kadar her fırsatta Türkleri suçlamalarındandır. **Bu davranışın gerekçeleri makul bulunsa bile, Türkiye'nin sadece kendisini ilgilendiren sorunlarını çözüm tarzına (Kemalist devrimler) açıkcası iç işlerine karışma sayılacak bir içerikle saldırılarda bulunmaları gerginliği asıl artıran unsur olmuştur?** Oysa Kemalizmin özelliğini, diğer toplumların bağımsızlığını temenni etmek dışında iç işlere asla karışmamak oluşturunuyordu. Yani devrim ihraç etme mantığı ve de örgütü yoktu. Osmanlı'yı suçlamada da iki tarafın ortak çok ayrıldıkları yanları vardı. Kemalistler, 17. yüzyıl ve sonrasındaki durağanlığa, dini taasupla toplumu frenleyenlere, II. Abdülhamit saltanatının keyfilğine karşıdılar. Bütün ıslahat girişimlerini ve Tanzimat'ı Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketlerini överler. İslam'ın çıkışı, Abbasilerin sonuna kadar Arap tarihi ayrıntıyla ele alınır. Arap tarihlerinde ise bugün bile, 13. yüzyıldan (Türklerin İslam dünyasına egemen olmaya başlamasından) sonrasını kayıp yüzyıllar saymak, hiç bahsetmemek, Orta Asya Türk-İslam uygarlığını yok farzetmek ve konuya birden 19. yüzyıldaki **Arap Nahda'sı** ile başlamak genel eğilimdir. Türk'ün İslama katkısı olmadığını belirtmek aksine yozlaştığını ileri sürmek bu yaklaşımı tanımlıyor.³⁴⁷

³⁴⁶) Zaki Ali, a.g.e., s.59

³⁴⁷) Koloğlu, Orhan, 5-9 Eylül 1994, Türk Dünyası Tarih Kongresi'ne sunulan

"Arap Tarihçiliği'nin Günümüzde Türk'e Bakışı" adlı bildiriye bu konuda geniş bilgi vardır.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Osmanlıyı savunabilmek cesaretini göstermiş pek az Arap düşünür vardır. Çok nadirlerinden biri olan **Şekip Arslan** bile bunu sonuçta Arap İslamına bağlamak koşuluyla yapmıştır. Onun, **Edmond Rabbath**'ın "Himaye Rejimi Altında Suriye'de Siyasi Gelişme" adlı kitabına yazdığı önsözdeki "Yüzyıllardır Türkiye'nin kullandığı Kur'an ve İslamın kamu hukuku, kitap ehli olanlar için vazgeçilmez medeni hakları ve kamu haklarının bir kısmını içeriyordu; Tanzimat ve 1876-1908 anayasaları bu hakları bütün Osmanlı vatandaşlarına tanıyordu. Avrupalılar eşitliklerin sadece batıdan geldiğini iddia ederler. Yanlıştır. Hulefayı Raşidin devrinde var olan demokrasiye eşit bir gerçek demokrasiye asla rastlanmamıştır" ifadesi bunun bir örneğidir.³⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmaktaki en büyük adımlarını oluşturan ve din ayırımı gözetmeden bütün vatandaşlarını hedefleyen Tanzimat'la anayasaları, sadece Türkler ve Hristiyan kesimin çıkarı için yapılmış gibi algılamak da bu düşünürlerin özelliği olmuştur.³⁴⁹ Toplumun insanlık camiasında saygın bir yeri olması amaçlı değil de, Türk milliyetçiliğinin pekişmesinin aracı ve Arapın, İslamın dışlanması gibi farzedilmiştir. her türlü doğu-batı sentezine karşı olduğunu belirten bir yazar şöyle diyor: "**İslamla birliği ve doğu uygarlığını red eden Türkler (...) ne yaparlarsa yapsınlar, güneş doğudan yükseldikçe doğu doğu kalacaktır, batı da batı.**"³⁵⁰

Çok daha sonra, Panarapçı hareketin bir çözüm getirmediğinin farkedildiği ortamda, Osmanlı Devleti'nin içindeki bütün cemaatlere eşit haklar sağlamaya çalıştığını ileri sürenler belirmiştir. 1917'de henüz yirmisine basmamış bir genç subayken kendi isteğiyle kaçarak Faysal ordusuna katılan **Suphi el Omari** "Lavrens'i nasıl tanıdım?" adlı anılarının son kısmında bir pişmanlığı ilginç bir şekilde ifade eder:³⁵¹

"Müminler cennete zincirlerle sevk edilirler. Böylelikle Türkler Arapları savaş, idam, açlık ve işkence ile sevk etmişlerdir. Araplar Türkere karşı savaşa geçmek istememişlerdir. İstiklal ve Türklerden ayrılmayı düşünmemişlerdir. Araplar Türk hakimlerinden sadece memleketleri için ıslahat istemişlerdir. Türkler,

348) **L'Evolution Politique de la Syrie sous Mandat**, Paris 1928

349) Vecih Kevsarani'nin yorumu, **Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği**, Timaş yay., İstanbul 1994, s.62-68

350) Majalla el Şarkul Edna'dan naklen OM 1928 Nisan s.162

351) **Lurans kema ariftahu**, Dar el Nahar, Beyrut 1969, s.240

Araplar diğer Osmanlı milletleri ülkelerinin yabancı işgalinden korunmasını düşünüyorlardı. Bunlar asla yabancı idareyi düşünmemişlerdir. Bunlar, özerklik ve egemenlik, sorumluluk ve vecibelerin Osmanlı vatanının çeşitli evlatlarına dağıtılmasını istemekte ve ülkenin hayrını, ilerlemesini korunmasını istiyorlardı.”

Bu girişin devamında Omari Cemal Paşa'nın kıyımlarının, savaş açılığının yüzbinlerin ölümünün Arapları ayaklanmaya zorladığını ileri sürdükten sonra, Hüseyin'e tekrar Türklerle anlaşma fırsatının gizli anlaşmaların ortaya dökülmesiyle belirlediğini kaydeder. Ona göre bu olasılığı ileri sürüp bedevilerini Türklerin yanında İngilizlere karşı savaşa sürme tehdidinde bulunarak çok daha kesin garantiler elde edebilirdi, ama **Lavrens** tarafından şerefsizce kandırılmış ve Arap milliyetçi hareketi böylece bir çıkmaza sürüklenmiştir. **Bu özeleştiride bizde Arap milliyetçiliğinin başlangıçta ilkesel düzeyde tam belirgin bir nitelik kazanmadan uygulamaya konduğu kanısını yarattı.** Eyleme katılacak kütlelerin yapısı ve niteliği, emperyalizmin anlaşılışı ve kendi dışındaki ideolojiler ya da akımlara karşı tutum açısından önceden belirlenmiş çizgiler net görünmüyor.

Öncelikle, İngiliz güdümünde Türklere saldıran aşiretlerin birdenbire Türklerin yanında İngilizlere saldırır hale gelmesini tasarlayabilmek, bunların bir ilkeye göre değil, başka devindiriciler (örneğin para) aracılığıyla eylem yaptıkları tezini güçlendiriyor. Bu durumda **Hüseyin** ve **Abdullah**'ın “Şehirli, köylü, bedevi bütün Arapların aynı olduğu” anlayışı da tutarsızlaşıyor. Bu açıdan Arap milliyetçiliğinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında **Arap Sosyalizmi** ve **İslami Sosyalizm**'e varması üzerinde durmak gerekiyor. Zamanında Kemalistlere bol bol Bolşeviklik damgası vurulduğunu belirtmiştik. Sovyetlerle ilk ilişki kuran hükümet olduğu için **Ankara'nın iki sözcüsü Hakimiyeti Milliye ile Yenigün'e Türkiye'nin İzvestia'sı ve Pravda'sı adı bile verilmişti.**³⁵² Beşyüz yıl önce sultanlar **Şeyh Bedrettin**'in komünizmini kan ile bastırmışken bugün nasıl olur da kollarını açıp karşılarlar diye şaşanlar da vardı.³⁵³ Oysa Kemalizm, Bolşeviklerle dostluk yaptığı halde ilkelerini benimsemeye asla yanaşmamıştı. Aşırı yanları da olsa “biz bize benzeriz” anlayışı içinde kendi yolunu belirlemişti. Türkleri dinsizlikle suçlarken Arapların, ilke olarak dine

352) Tİ 6.10.1922

353) RE 14.1.1926, “Comment la Turquie traitait le Communisme il y a 5 siècles”. Bu yazıda “Avrupa Türkiye'ye beş yüzyıl önceki cezalandırmayı hatırlatmaktadır” denerek komünizme karşı savaşa çağırısı da var.

laiklikten de uzak duran bir anlayışı kabul etmesi, bu başlangıçtaki eksikliğin bir diğer kanıtı oluyor.

Emperyalizmin anlaşılışında da büyük bir fark görülüyor. Öncelikle **Hüseyin'in siyasi sözlüğünde emperyalizm kavramının bulunmamasına dikkati çekmeliyiz.** Arap bağımsızlığını emperyalistlerin insafına bırakmış ve iktidardan uzaklaştınlığı güne kadar da vaatlerini tutmaları ricasını tekrarlamıştır. En ufak fiili bir direnci olmamıştır. Buna karşılık Kemalistler daha 1920 Ocak'ında açıklamışlardı: "Devletin hayat ve münasebetinde fisebilallah millet yetiştirmek teamülü mevcut değildir."³⁵⁴ Yani bir ulusun ancak kendi savaşımı ile bağımsızlığını kazanabileceği kabul edilmektedir. Ayrıca emperyalizmin kendileri için de bahis konusu olabileceğinin de Kemalistler bilincindeydi. Misakı Milli sınırları dışına taşıyacak her eylemi bu yüzden red ettiler. Hatta bu diğer Türklere yönelik de olsa, yani Panturancılık da. Dilin yabancı kelimelerden temizlenmesi sırasında bunun bir gün Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelmenin hazırlığı olduğu ileri sürülmüştür.³⁵⁵ ●ysa Türkiye, sınırları dışındaki Türklerin kültürel ihtiyaçlarıyla ilgilenmekle birlikte bunun dışına taşmamaya özen gösterdi. **Hatay olayı** Misakı Milli çerçevesindeki düzenlemenin bir parçasıydı. Buna karşılık Panarabizm sürekli olarak zorunlu bir bütünleşme ve birbirinin içişleri ile ilgilenme niteliği taşımıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Arap ülkeleri arasında yapıpı bozulan bir düzünüye yakın siyasi-askeri birleşme ve bunların sancılı bozuluşları, bu akıma güveni sarstı. **Tabii asıl önemlisi Filistin konusundaki tutum oldu. Arap milliyetçiliği açısından en belirleyici konu budur.** Bütün İslam ve Arap dünyasının en hassas konusu sayılan bu konuda bir fikir, daha önemlisi eylem birliğine varılmamış olması yüzünden Filistin mücahidleri, başta müftü **Emin el Hüseyini** olmak üzere, Nazi Almanyasına sığınmak zorunda kaldılar. Arapların batı ekonomilerini çok zora düşürebilecek petrol unsurunu bile bu amaçla kullanmamaları da, çok geniş tutulan milliyetçi hedefin gerçekçiliğine inancı zayıflattı.

Kemalistlere başlangıçta özellikle batılilar tarafından yöneltilen bir eleştiri, **aşırı ulusculukla dilden, ticaretten, eğitimden velhasıl her alandan yabancıyı çıkarmakla, çağdaşlaşma gücünü tamamen kaybedebilecek-**

³⁵⁴ Hâkimiyeti Milliye 24,1,1920; aynı yayının 2.2.1934 başvazısında, "Milliyetçilik kötü değildir. harp yaratmaz, harbe karşı sükûr. harp yaratan emperyalizmdir" deniyor.

³⁵⁵ AH'dan naklen RE 1.10.1924

leri uyarısıydı. Bu durumda Türkiye'nin içine kapanacağı ve batının düşüncesini de tekniğini de redde kalkışacağı zannediliyordu. Hele antiemperyalist sloganları çokça kullanması ortaya bir tür Sovyet rejimi çıkacağı kanısını güçlendirmişti. **Kemalist çağdaşlaşmanın en büyük özelliği, emperyalizmi sömürülmeyi red etmekle birlikte çağdaş uygarlığı asla red etmemesiydi.** Tanzimat'ın ilk fermanıya başlayan akım daha ileri olduğu bilinen Avrupa'ya red etmemiş, aksine kısa zamanda arayı kapamayı önermişti. O zamandan beri **Türk toplumunda sürekli olarak bu ilerdeki yetişmek tutkusu egemen oldu.** Kısacası Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar, aksi söylendiği halde Abdülhamit, Jön Türkler hep ilerideki bir hedefe bakmuşlardır. Bu geleneğin devamı olan Kemalistlerin de aynı tutum içinde olmaları doğaldı. Hem batılı hem de dogulu gözlemciler Kemalist çağdaşlaşmadaki hızın yüksekliğine, değişimin sürekliliğine³⁵⁶ hep işaret etmişlerdir. O dönemde Türk milliyetçiliğinin bu ileriye bakma özelliğini farkedenden az sayıda gözlemci de çıkmıştır:

“Türk milliyetçiliğinin savunucusu olarak Kemal'in rolündeki yöntem, başka yerlerdeki ulusculuklara pek uymuyor. Genellikle ulusçu kampanya sürdürenler çağırılarını eski köklere ve geleneklere yöneltirler (...) **Her yerde ulusculuk mevcut bağları koparmaktan çok, geçmişle bağları tazelemeye yöneliktir. Kemal Paşa (...) geçmişten kesin bir kopuş yapabildiğine göre yüksek cesaretli ve güçlü doktrinli bir insan olduğu anlaşılıyor.**”³⁵⁷

Ancak Mısırlı **Abdülrazık** gibi burada da değişimin zamana bağlanması gerektiğini önerenler var. **Davud Barakat** üç nesil sonra devrimlerin kökleşmiş olacağını belirtir. **P. Gentizon** ise “yeni bir nesil yetiştirmek, belki de elli yıl beklemek gerektiğini” vurgular.³⁵⁸

Arap milliyetçiliği ise yukardaki görüşe yani klasik milliyetçilik yaklaşımına tam uyuyor. Eskiyle bağları pekiştirmek asıl amaçtır. Bu sebepten İslami Arapçılıktan İslami Sosyalizme yönelmiş, şimdi de hemen hepsinde köktendincilik egemenleşmeye başlamıştır. Eğer günümüzde Türkiye dışı Müslümanlarda köktendincilik akımları pekişiyorsa, bunların sorunlarına çözüm arayışlarının hep geçmişten dayanak aranarak, hep geriye bakılarak yapılmış olmasındandır. Tür-

356) LH 14.2.1929 “Hergün Türkiye'den yeni bir reform haberi geliyor, Türkiye'yi modern bir ülke haline getirme çabasındalar.”

357) NYT 20.9.1925 başyazı “High-speed reform in Turkey”

358) TE 10.3.1923 Lettre de Turquie

kiye'de ise elli yılı aşan demokratik rejimin getirdiği serbestliğe rağmen kökten-dinciliğin şimdilik hala marjinal kalması, neredeyse 200 yıla yaklaşan ileriye bakış alışkanlığının hayli kökleşmiş olmasındandır.³⁵⁹ Bundan dolayı Atatürk en büyük mücadelesini verdiği batı dünyasını çağdaşlaşma açısından düşman saymamıştır. **İstiklâl Marşı**'ndaki **"Tek dişi kalmış canavar"** niteliğiyle red edil-se de, insanlığa kazandırdığı yanlarıyla benimsenmiştir. Türkiye'nin **Avrupa Birliği**'ne girme çabaları bu anlayışın doğal ürünüdür. **İslami Ortak Pazar** öz-leminin en zengin Müslüman petrolcular tarafından bile benimsenmediği bir or-tamda, bu yaklaşım çok gerçekçi ve Türkiye'nin çizgisine uygun görünüyor.

Bütün gözlemcilerin birleştikleri iki ya da üç kuşak gereğine uymadan, **"daha birinci kuşağın sonunda Türkiye'nin çoğulcu demokrasi yoluna girmesi Kemalist devrimlerin kökleşmesi açısından sakıncalı olmuş mudur?"** sorusuna henüz yanıt vermek için erken görünüyor. Türklerin ileriye bakma, ilerdeki yetiştirme tutkusundan vazgeçip İslam dünyasının büyük çoğunluğu gibi **"dinimize bağlanır, halimize şükrederiz"** diyerek geçmişle tatmin olmayla yetinip yetinmeyecekleri, sanırım gelecek yüzyılın ilk çeyreğin-de anlaşılabilecektir.

359) Koloğlu, Orhan, Türk Toplumunun Geleceğe Bakışı, Milliyet, 4-11 Ekim 1988. Okuyucular bazan millet ve milliyetçilik bazan da ulus ve ulusçuluk kavramlarını kullandığını farketmişlerdir. Osmanlıda millet deyimini dini bir ayırımı belirliyordu. Rum milleti bütün Ortodoksları (Yunan, Bulgar, Sırp, Arap) işaret ediyordu. Katolik ya da Yahudi milleti deyimleri de. İslam milleri de ayrılıksız bütün Müslümanları. Avrupa'dan alınan "Nation" ve ona bağlı "Nationalisme" deyimleri ise din içirmeden hatta 19. yüzyılda ırkçı bir nitelikle kullanılıyordu. Bunun tam karşılığı doğu dillerinde yoktu. Kavim, cemaat, ümmet bunu karşılamaz. Ancak, Hristiyan ve Müslüman Araplar, Arnavutlar, hatta Hindistan'da Hindularla Müslümanların ortak eylemlerinin anlaşılabilmesi için bir deyim bulunması gerekliydi. Arap ya da Türk milliyetçiliği dediğimiz zaman dini -İslami- bir nitelik kabul ederiz. Cumhuriyet Türkiye'sindeki coğrafi nitelikli ve din ayırımı içermeyen bir bütünlüğü ulus ve ulusculuk olarak tanımlamak daha uygun görünüyor. Konumuz içinde özellikle Arap ulusculuğundan Arap milliyetçiliğine (İslami Arapçılığa) geçiş açısından bu ayırım önem taşımaktadır.

BÖLÜM VII

DİL - HARF SORUNU

Aydınla Halkı Birleştirme Arayışı

Harf ve dil devrimleri, gününün koşullarında sadece bir Arap antipatisi ve İslam gericiliğine tepki gibi sunulmuştur. Düşünceyi iletmede en önemli unsur olan dilin ve onun birinci aracı olan alfabenin değişen dünyanın ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadıkları, yeni koşullara uymak kabiliyetleri bulunup bulunmadığı asıl sorunu oluşturunuyordu.

Arap dünyasının hatası, dilin ve harflerin insan icadı ve sürekli evrim geçiren sosyal bir oluşum olduğunu unutup onlara kutsallık atfetmek olmuştur.³⁶⁰ Kur'an'ın değişmezliği dil ve harflere de yayılınca çözüm-süzülük de gündeme getirilmiş oldu. Bu belki **İslamın ilk kökleşme dönemi için yararlı bir dogmaydı**, ama uzun sürede tutucu niteliği artmıştır. 200 küsür yılda bir araya getirilebilen İncil'in gerçekliğinin -haklı olarak- tartışılmaya açık olduğu bir dönemde gelen Kur'an'ı, orijinal şekliyle koruma arzusunun, onun anlam kadar ifade ve yazımda da değişmez olduğu dogmasına zemin hazırlaması doğaldı. Oysa, sözlü anlatımda (özellikle şiir) hayli ilerlemiş olmalarına karşılık Arapların yazılı eser vermekte uygar toplumlara nazaran hayli geç kaldıkları (İlk örnekler M.S. 4-5. yüzyıl) ve yazılı dilin standardizasyonunun - Dil bilgisi, söz dizimi, kalıplar, vb.- ancak Hicret'ten sonraki 3-4. yüzyılda içinde tamamlandığı biliniyor. Buna rağmen Kur'an dilinin ve dil kurallarının esas alınması, Kur'an'a ait olan kutsallığın giderek Arapçayı da kapsadığı inancını kökleştirmiştir. **İbni Faris**, İslam'ın son din, Muhammed'in son peygamber olmasından hareketle Kur'an Arapçasının da dildeki evrime son mührü vurduğu görüşünü yerleştirmiştir. Bunun sonucu olarak dil bilimi kendi başına var olan bir bilim olmaktan çıkmış, dini bilimleri daha iyi anlamak, Kur'an'ı ve kutsal metinleri yorumlamak ve doğru okumak için bir araç olarak nitelenmiştir.

"Arapça'da lüga deyiminin gücü ve içerdiği fikirsel çağırışlar, sosyal telkinler, bir dilin üstlenebileceği rolün sınırlarını büyük çapta aşar; bu kutsal bir kurum, ayrıcalıklı kolektif bir davranış haline gelmiştir" diyor, konunun uzmanı J. Berque.³⁶¹

Kuzey Afrika'yı, Mısır'ı, Suriye ve Irak'ı bu özelliğiyle Araplaştırmasına karşılık, başta İranlılar ve Türkler olmak üzere bir çok Müslüman toplum Arap

³⁶⁰ Koloğlu, Orhan, **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, Gazeteciler Cemiyeti yay., 1987, s.34

³⁶¹ Berque, Jacques, "Les Arabes et les Expressions Economiques" *Studia Islamica*, 16(1962) s.97

harflerini benimsemekle birlikte dilini -din konusu dışında- almamışlardır. bunu zorlaştıran, Arapların da kendi aralarında bölgesel özellik ve geleneklere uygun olarak dildeki farklılaşmaları olmuştur. Pek sınırlı bir azınlık oluşturan eğitim görmüşlerin sadece belli amaçla kullandıkları **"Fasih Arapça"**ya karşılık kendileri evlerinde ve halk kitleleri, zamanla büyük değişiklik gösteren farklı lehçeler kullanıyorlardı. Ayrıca 12. yüzyıldan itibaren, bilim dili niteliğini sürdürmekle birlikte, bilimsel üretkenliği son derece sınırlanmış, İslam dünyasındaki etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. **İbn Manzur** (ölm.1311), **İbn Batuta** (1327), **İbn Haldun** (ölm.1406) Arapçanın inhitatından (çöküş) bahsetmişlerdir. Bu sonuncusu Arapçanın Türkçe, Farsça ve Berber dilinin arkasında kaldığından bahseder. Bu da gösteriyor ki bu toplumların gereksinmelerini karşılayacak bir dinamizme sahip olamamıştır.

19. yüzyılda batı uygarlığının etkisiyle karşılaşınca Arapça ikinci bir şok yaşadı. Çağın gereksinmelerini karşılayabilmek için değişmek zorunluğuyla karşı karşıya kaldı. Peygamber zamanından beri değişmemiş bir metne ve kurallara sahip olmak mucizesine sarılan fasih Arapçayı bilen kesimle (Başlıca din adamları) yeni dünyayı da tanıyan ve doğu ile batının yeni bir sentezinin ihtiyacını duyan kesim arasında sürtüşme başladı. Sorun değişme mesajının hangi araçla verileceği ya da bu mesajın fasih Arapça ile verilip verilmeyeceği ve kitleler tarafından anlaşılıp anlaşılamayacağı idi. Ulemanın kapalılığı (yani fasih Arapça'ya dokundurmaması) karşısında yeni bir dil düzeyinin belirmesi kaçınılmaz oldu. 1973'de Mısır toplumu üzerinde yapılan bir araştırmada **dil farklılıkları sebebiyle toplumda beş düzeyin bulunduğu ve birinden gelen mesajın diğerince aynı nitelikte algılanmadığı ortaya konmuştur:**³⁶²

- 1- Fasih Arapça -Fusha el Kur'an- (Kur'an'a dayalı ya da standart Arapça)
- 2 - Yüzyılın fasihi -Fusha el asr- (Modern standart Arapça, modern edebiyat dili)
- 3 - Ammiyat el musakkafin (Yüksek düzey konuşma dili, okumuşların ciddi konuşmalarında kullandıkları dil)
- 4 - Ammiyat el mutasavvirin (Orta düzeyde konuşma dili, eğitimlilerin günlük konuşma dili)

³⁶² El Said Muhammed Baclavinin **Mustavayat el Arabiyya el muasira fi Mısır** kitabından nakleden W. Stöckert, "On Levels of Contemporary Egyptian Arabic", *Der Islam* 54(1977) s.300-304

5 - Ammiyat el ummiyin (Aşağı düzey konuşma dili, okuma yazması olmayanların hergünkü dili)

Her toplumda entellektüel düzeyi ile halk düzeyi arasında fark bulunması kaçınılmaz bir olgudur. Avrupa bu ikisi arasındaki farkı en aza indirmeyi önce sade kilisenin bildiği Latinceyi tamamen dışlayarak sonra da dili sadeleştirerek bir kaç yüz yılda gerçekleştirmişti. Farkın aşırı olması ya da bu örnekteki gibi ara düzeylerin çokluğu bir toplumun bütünleşmesini, özetle halkın yönetime katılmasını engelleyen bir öğedir. Mesajı sadece kendisi gibiler tarafından anlaşılan ve tartışılmaz sayılan bir tabaka bulunur ve üstelik bunlar dokunulmazlığa sahip farzedilirlerse, orada fikir tartışmasının belirmesi, yeni ufukların açılması mümkün olamaz. Dil sorununun tarihsel kökeni sebebiyle Araplarda özel bir sorun haline geldiğini bir araştırmacı şöyle açıklıyor:³⁶³

“Dil sorunu Arabın gerçek kişiliğiyle ideal kişiliği arasındaki uçurumu etkiler. İdeal kişiliğini tam damgalayan edebi Arapça ile gerçek kişiliğin pratik uygulamalarının tekeli oluşturarak konuşma Arapçasının üst üste gelişi bu uçurumu daha da büyötmektedir. Arap ideal kimliğini düştürürken, edebi Arapçadan yani okur ya da dinlerken öğrendikleriyle düşünür. Ama hergünkü yaşamında konuşma Arapçası sayesinde, ideal kişiliğiyle gerçekten düşündüğü ve yaptığını ayırmakta serbesttir.”

Bu yargıdan çıkarılacak sonuç, mesajda ideal ile gerçek arasında çelişki bulunmasının olağandışı sayılmaması olacaktır. Bir Arap araştırmacının belirttiği gibi “toplum iki ayrı dile muhatap olmaktadır, **gerçekler dünyasını yansıtan dil ile yapaylıklar dünyasını yansıtan dil**.” Ve ekliyor:³⁶⁴

“İslamın ilk günlerinden beri var olan bu ikili yapı (...) halifelerin sarayında olduğu gibi bugün de bir arada bulunuyor. Vasat Arap bu dil ikiliğinden rahatsız olmuyor. Rahatsız olsa da henüz bir dil ihtilali tehdidinde bulunmadı. Sadece aydınlar arasından son zamanlarda bu ikiliden birinin öne çıkması konusunda sesler yükseldi.”

20. yüzyılın sonunda yaşanan müthiş değişmeye rağmen “kutsallık” yakıştırması sebebiyle hâlâ bu ikilik aşılamamışken, yüzyılın ilk çeyreğinde çok daha

³⁶³ E. Shouby, “The influence of the Arabic language upon the psychology of the Arabs”, in MEJ V(1951), 384-302, nakleden Anwar G.Chejne **The Arabic Language**, Un. of Minneapolis Press 1969 s.162

³⁶⁴ Anwar G. Chejne, a.g.e., s.163; Arapçadaki bu karmaşa konusunda Fück, **Arabiyya**, Berlin 1950 ve Saleem Khan “Arabs, Arabic, and the Future”, El Lisan el Arabiyya c.17(1979) s.XXIV-XXXIX

katı bir anlayışın bulunması doğaldı. Özgürlüğü dine feda etmeyi benimseyen anlayışa koşut şekilde Arapçanın dokunulmazlığı'nda "kültürün değişmezliğinin" (İslamdan kopmamanın) koşulu sayılıyordu. Oysa 19. yüzyıl boyunca, Avrupa'nın etkisi altında özellikle gazetelerde **klasik Arapçayla hiç bir ilgisi olmayan, yepyeni bir anlatım ve yazım türüne sahip bir dil yerleşmişti**. Bunu bilimsel bir temele oturtmak için Türklerde olduğu gibi Araplarda da çalışmalar yapılmıştır.³⁶⁵ 1936'da Kahire'de batılı bilginlerin de katıldığı toplantı yapıldığı gibi 1960'da da yine Kahire'de Arap Akademisi tarafından matbaa harflerinin basitleştirilmesi için kongre düzenlenmiştir.³⁶⁶ **Monteil'in** belirttiğine göre "yazıdaki ıslahat, özellikle basım evlerinin işini kolaylaştırmak için 2000'e yakın girişim olmuştur."³⁶⁷ Görüldüğü gibi özellikle 19. yüzyıl ve 20.nin başında Arapçadan **-İslamdan- hiç ödün verilmediği iddiaları bir yandan tekrarlanırken, diğer yandan değişme bütün hızıyla devam ediyordu**. Bu tutum, arada farklılıklar bulunmasına rağmen, Tanzimatçıların her şeyin İslama uygun olduğunubelirtirken batıdan işlerine uygun herşeyi almalarını andırmaktadır. Aradaki önemli fark, Osmanlının din kesimini yanına almış ve onlardan değişime onay sağlamış olmasıydı. Arap dünyası ise ve bir ölçüde Hint Müslümanlarında İslama uygunluk açıkça tartışıldığından, ulemanın Kur'an'ın dokunulmazlığını Arapçaya da yayması oralarda yadırganmadı. Politikacılar ve düşünürler ulemayı dışlayamadıklarından ideal düşünceleriyle gerçekteki düşüncelerini bir arada sunmakta sakınca görmediler. Böylece toplumlar bu durumda bir çelişki bulunmadığına şartlandırıldılar. Böylece küteler, eskiden beri alıştıkları ve bağlı oldukları görüşlerden yana tavır koymalarında teşvik edilmiş oldu.

Tanzimat'ın 'Türk toplumunda algılanışı, yöneten ve kararı veren kesim olması sebebiyle çok farklı oldu. Dinci söylemin başından saf dışı bırakılması, yönetimin diliyle konuşulan dili yakınlaştırma eğiliminin Yeni Osmanlılar ve Jön

365) 1889 Stokholm Oriyantalistler Kongresi'nde standart Arapça yerine konuşma Arapçasının getirilmesinin istenmesinden sonra bu konuda Arapların kendi aralarında yoğun bir tartışma başlamıştır. Taraftar olanlar: Lutfi as Sayyid, Kasım Amin, Marun Ghusun, Salama Musa, Abdulaziz Fahmi, Jibran Halil Jibran, Mikhail Nuaima, Amin el Rahani. Karşı çıkanlar: Farah Antun, Ali Yusef, Abdulaziz Saviş, Muhammed Hussain. Tartışma bugün de sürmektedir. Arapçalar arasındaki farkı göstermek için şu örnek veriliyor: Unesco'nun matematik eğitim'ini standartlaştırmak için hazırlattığı bir İngilizce kitap Irak komitesince Arapçaya çevrilmiştir. Ancak çeviri diğerlerince tam benimsenmediği için Kuveyt, Ürdün, Mısır, Suriye kendileri için yeniden çeviriler yaptırmışlardır (FJ Khattabi "An el Taarib ve kadayahu", Lisan el Arabi (Rabat) Ocak 1973 s.28-ı)

366) OM 40(1960) s.656-660, Paolo Minganti yazısı

367) V. Monteil, **L'Arabe Moderne**, C. Klincksieck, Paris 1960 s.51

Türkler'de iyice gelişmesi, işin Kemalistlerde son aşamaya erişmesi için gerekli zemini oluşturmuştur. Düşünce ile anlatımdaki farkı kaldırmak, yönetenle yönetilenlerin aynı dili kullanmasını sağlamak isteği Hakimiyeti Milliye anlayışıyla da bütünleşmektedir. Ulusal kurtuluş hareketinin tamamen Anadolu halkının katılmasıyla gerçekleşmesi, orada yönetenle yönetilenin kaynaşması zorunluluğu, TBMM'nin savaşın amacını anlatmak için köylere kadar **"İrşad"** heyetleri göndermesi, bunların aydın-halk diyalogundaki zorlukları deneyimle farketmeleri ve aşılması gerektiğini düşünmeleri, koşulların mesajları yapay değil gerçekçi olmaya zorlaması, Kemalistlerin neden harf ve dil ıslahatına giriştiklerini açıklar. Halka dayanan bir eylemi onlara açıkça anlatıp benimsetmeden başarıya ulaştırmak mümkün olamazdı. **Yakup Kadri'nin o günlerdeki "Türkiye cumhuriyeti halkçı bir devlete, halkçı bir hükümete sahip olduğuna göre dili de halk dili olmalıdır"**³⁶⁸ şeklindeki açıklaması Kemalistlerde egemen olan anlayışı ortaya çıkarır.

Yeni Türk Harflerine Geçiş

Latin harfleri sorununun Kemalistlerden en az yetmiş yıl öncesine giden bir geçmişi vardır, ilk kabul edenler de yine Kemalistler değildir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İslam dünyasında basimevleri yaygınlaşırken elle yapılan dizginin zorluğu (**Latin alfabesinde 80-90 gözlü harf kasası yeterken Arap harf kasasında 400-600 göz gerekiyordu**) bu işi kolaylaştırmaya arayışlara zemin hazırladı.³⁶⁹ 1860'lı yıllarda **Şinasi'nin** harf birleşmelerini basitleştirme çabaları, **Münif Efendi'nin** imla reformu önerisi, aynı dönemde **Azerbaycanlı Ahundzade Mirza Fethali** ile **İranlı Malkum Han'ın** ve **Rusya Türkleri için Gaspiralı İsmail'in** ve bazı Hint Müslümanlarının aynı konulardaki girişimleri sorunun yaygınlığını kanıtlar. Lübnan, Suriye'deki Arap edebi cemiyetleri de sonradan Mısırlı'ı da etkileyerek noktalama da dahil dilin yapısı üzerinde değişiklikler getirmişlerdir. Bu çabalarda halk diline yönelişin, kolay okunurluk ve anlaşılışın ağırlık taşıdığı açıktır. Bu arada İstanbul'da Fransızca'nın, Mısır ve Hindistan'da İngilizce'nin resmi dil olması önerilerine rastlandığı gibi Latin harflerinin kabulü yönünde ilk hatırlatmalar da belirmiştir.

Arap harflerine itirazın büyük kısmı sesli harfleri kullanan Türk, İran ve bazı Hint dillerinden geliyordu. Araplar içinde bile harekelerin kullanılmasından

³⁶⁸) Hakimiyeti Milliye 4.2.1926

³⁶⁹) O. Koloğlu, Basımevi ve Basının..., kitabında geniş bilgi vardır

doğan eksikliğe tepkiler vardı. **Ahmet Vefik Paşa**'nın **Lehce-i Osmani**'sinde, **Şemsettin Sami**'nin **Kamusu Türkî**'sinde sesli harflere özel işaretler icat etmeleri **Enver Paşa**'nın savaş yazışmalarında sesli harf kullanmayı zorunlu kılması, İttihatçıların "**İslahı Huruf Cemiyeti**"ni kurmaları sürekli bir arayış içinde bulunulduğunun kanıtıdır.

Avrupalıların bu konuda bir etkisi olmuş mudur? 16. yüzyıldan beri Oriyantalistlerin kitaplarında Türkçe, Arapça, Farsça metinlerin, şiirlerin Latin harfleriyle çevrim yazılannı verdikleri, bu şekilde sözlükler de düzenledikleri bilinmektedir. Ancak bu çabalar kendi harflerini yaymak arzusundan ileri gelmemiştir, tamamen kendi kullanımları, öğrenmeleri içindir. Selâbi Latin harflerinin Katolik ve Protestanların malı sayılmasıdır. Yunan ya da Kiril harflerinin hakim olduğu Ortodoks aleml bunları istemiyordu. Müslümanlara önerilmesi ise akla dahi gelmezdi. Nitekim Müslümanlara kabul ettirilmeye çalışılan ilk Arapça dışı alfabe, 19. yüzyılın ilk yansında Rus Misyoneri **İlminski**'nin Kırgız ve Kazaklara Kiril alfabesi olmuştur.³⁷⁰ Bu yolla onları Ortodoks yapabileceğini umuyordu. çabaları boşa çıkmıştır. Buna karşılık Avusturya ve İtalyan Katolik rahiplerinin Arnavutlar üzerindeki çabaları daha başarılı oldu. Şemsettin Sami'nin harfleriyle oluşturduğu **Arnavutça'nın "İstanbul Alfabesi"** ırkdaşları arasında büyük ilgi toplamamış, nüfusun yüzde 70'ini oluşturan Müslümanlarla yüzde 20'sini oluşturan Ortodoks Arnavutların da onayı ile Latin harfli Arnavut alfabesi 1910'da kabul edilmiştir.

İttihatçıların bu tercihe karşı olmalarına karşılık kendi aralarında da **Hüseyin Cahit** ve **Doktor Musullu Davut** gibi Latin harflerinin savunucuları vardı. Cumhuriyet kurulduktan sonra da kampanyalarını devam ettirmişlerdir. Latin harflerini ikinci benimseyen, 1920'lerin başından itibaren Azerbaycan oldu. Sovyet rejimi yerleştikten sonra önce tercihe bağlı olarak Arap alfabesinin yanısıra Latin harflerinin kullanılması kabul edildi. 1923'de Latin harflerini kampanyası yoğunlaştı. 1924'de önce **Başkırdistan** resmen kabul etti. **1926 Bakü Türkoloji Kongresi**'nde de Türkler arasında kullanılan 57 alfabenin birleştirilmesi amacıyla ve Latin harflerinin uygunluğu sebebiyle kabulü uygun görüldü. Sovyet rejiminin Kiril harflerini değil de Latin harflerini desteklemesini bazı dü-

370) "La Latinisation de l'Alphabet Turc dans les Républiques Turco-Tatares de L'URSS", Revue des Etudes Islamiques (REI) 1927 s.321-353; "Le Mouvement de Latinisation dans les Républiques Soviétiques Musulmanes et les Pays Voisins", REI 1928, 560-595

şünürler Türkiye ile kültürel bağların kesilmesi amacına bağlamaktadır. Doğrudan Kiril'e önermek tepki yaratabilirdi. Önce Latin harflerinin kabülü desteklenmiş sonra 1939'da Kiril Stalin tarafından zorla kabul ettirilmiştir.³⁷¹

İstiklal Savaşı ve Lozan görüşmeleri sırasında basının gündemine zaman zaman gelen harf değişmesi sorununun M. Kemal resmen karışmamaya özen göstermiş, buna karşılık karşıt görüşler başka konularda rastlanmayan bir serbestlikle kamuoyuna açıklanmıştır. 1926 yılında Akşam gazetesinin 16 ünlü düşünür ve yazar arasında yaptığı ankette sadece üçünün (**Abdullah Cevdet, Mustafa Hamid, Rafet Avni Aras**) Latin harflerine taraftar olmasına karşılık 13'ünün karşı çıkması (Aralarında **Halit Ziya, Veled Çelebi, Necip Asım, Ali Canip, İbrahim Alaattin, Fuat Köprülü, Zeki Velidi** de var) bu tartışmaların niteliğini gösterir. Karşı tarafta ise başta Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü olmak üzere pek çok eğitimci vardı.³⁷² Eğitim ve öğretim çıkmazının başka türlü aşılamayacağını ileri sürüyorlardı. 1926'da bakanlıkta bir heyet kurulup bu konuda araştırmalar başlatıldı. Aynı sırada cumhuriyetin ilk posta pullarına Latin harfleriyle "**Türk Postaları**" yazısı yazıldı. 1927 sonunda bir denizaltının ismi de **Birindji-İn-Uni (Birinci İnönü)** olarak kaydedildi. Alfabeye doğru ilk adım olarak 25.5.1928'de Uluslararası rakamları kabul eden yasa meclisten geçti. 9 Ağustos'ta yeni harflerin kabülü konusunda cumhurbaşkanının halkla konuşmasından itibaren son derece yoğun bir kampanya başlatıldı, 1 Kasım 1928'de kabul edilen yasa ile 1 Aralık 1928'den itibaren bütün özel yayınların yeni harflerle olacağı karara bağlandı. İnsanlık tarihinde rastlanmamış bir hızla bu değişiklik gerçekleştirildi.

Batılılar arasında Fransızlar Türk toplumu ile yoğun bir kültür alışverişi içinde oldukları için oluşuma daha objektif bakabildiler. Bunlar arasında az sayıda eleştiri bulunduğu gibi, "Gelecekte bütün yüzyıllık yabancı etkisinden kurtularak dehasının gelişmesine yardımcı olacak ve bugüne kadar başvurduğu devrimlerin en radikaline girişmiştir"³⁷³ türü övgüler de var. Esasen karardan çok yıllar önce de Türkiye'nin böyle bir adım atabileceğinden bahsediyorlardı.

1920'li yıllarda Türkiye'yi politikasına hâlâ tehlike saymaya devam eden İn-

³⁷¹ M. Eröz, "Dış Türklere Dil Faciası", Töre no:93 (Şubat 1976) s.32-35

³⁷² Taraftarlar arasında Yunus Nadi, Celal Nuri, Hasan Saka da var. Atatürk'ün Latin Harfi değil Yeni Türk Harfleri deyimini tercih ettiğini eklemeliyiz.

³⁷³ RE 28.11.1928, René Marchand yazısı

giltire'den yükselen değerlendirmeler bazan küçümseyici ve alaycıdır.³⁷⁴ **Ti-**
mes'a göre³⁷⁵ **"Beş yıl önce İslamın gurur verici ama dert dolu liderliğin-**
den vazgeçmeye karar veren Türk devleti bununla İslam dininden kop-
masını tamamlıyor. Ama Türk halkı Alp Arslan'ın Malazgirt'te imparatoru esir
ettiği talihsiz günden beri kendilerinin ve düşmanlarının kanlarını su gibi akıt-
tıran inancı unutmayacaktır." 1880'de aynı konu tartışılırken İstanbul Bahriye
Mektebinde hocalık yapan **Dr. Charles Wells**'in "Türklerin Latin harflerini al-
ması imkansızdır" dediğini anımsatıp işin başarısız sonuçlanacağını ima eden
de var.³⁷⁶ İngiliz Oriyantalisti **Denison Ross** ise "Böyle bir şey Türkiye ya da
İran da yapılabilir ama Arap ülkelerinde asla" deyip gerekçesini de eklemiştir:
"Arap harfleri Kur'an yazısıdır. Eğer onlara dokunursanız Kur'an'ın değişmezli-
ğine müdahale etmiş olursunuz ve İslam birliğini sarsarsınız. Bununla birlikte
Latin harflerini, hiçbir kurala uymayan halk diline uygulayabilirsiniz, ama ede-
bi dile gelince asla karıştırmamak gerekir, zira bu İslamın temelidir."³⁷⁷ Mısır'a
kral Fuat'ın isteği üzerine Arapçanın cümle yapısı ve noktalamanın getirilmesi
çalışmalarında bulunmak üzere gelmiş olan Ross'un, bunların dilin esasını etki-
lemediğini ve yapılmasında gecikmenin hata olduğunu eklediği görülüyor. An-
laşıyor ki, Kur'an'ı Arapça tutun, ama halkın kolayca okur yazar olmasını isti-
yorsanız Latin harflerini alın, mesajını veriyor. Nitekim üç yıl sonraki bir yazı-
sında da aynı görüşü tekrarlıyor:³⁷⁸ "Bazı Arap seslerinin belirlenmesinde zor-
luk olursa da sesliyle güçlendirmekle Latin harfinden kazanç sağlanacaktır, ay-
rıca **bu değişikliklerle Türk dili bütün halkın standart bir telaffuza erişme-**
sini sağlayabilir" diyor. Mısır'da çıkan İngiliz gazetesi **Egyptian Gazette**'in
çok objektif bir değerlendirmesine de rastlıyoruz:³⁷⁹

"Okur yazarlığı çağdaş bir toplum için utanılacak yüzde ondan yükseltmeyi
ve Türklerin dehalarını ifade etmelerini engelleyen ve gerçekten kendilerine
yabancı olan Arap ve Farsî kalıplarından kurtulmayı sağlaması bekleniyor. Çağ-
daş uygarlığın yeni bir dil içeriği istediğini ve bunun eski yaklaşımla gerçekle-

374) Kolonilerle ilgili yayın Near East and India'nın hep alaycı bir ifade taşıyışı dikkati çekiyor:
23 ve 30. 8 ile 6.9.1928 tarihli sayıları

375) Tİ 12.4.1928

376) Tİ 23.8.1928

377) OR 18.1.1929 "Le Latin contre l'Arabe"

378) Tİ 7.9.1932

379) EG'in değerlendirmeleri 11, 28, 31 Ağustos 1928 ve 12 (DailyTelegraph'tan) ve
21 Eylül 1928 (Manchester Guardian'dan) tarihli sayılarından.

şemeyeceğini ileri sürüyorlar. Dolayısıyla **değişimi, eski doğu kültüründen kopmanın ve pratik sonuçlarıyla kendini kanıtlayan ve dünyayı yöneten uygarlığın, yani Avrupa uygarlığının bütün unsurlarını sindirmek için son adım olarak görüyorlar** (...) Türk ulusunun yaşam, kültür ve dilinde doğululuğun bu terki bir anı yenilik ya da suni olarak ulusa yapııştırılmış bir şey değil, on yıllardan beri Türk dilinde bilinen bir oluşumdur. Bir süredir Arap ve Farsî unsurları dilde azalıyor ve Türkçe otomatik olarak daha saf ve ulusal oluyordu. Çağdaş gereksinmeler karşısında sıkıldığı zaman batı biliminin kavramlarından yararlanıyor, böylece ağır bir tempo ile giderek daha bağımsızlaşıyordu. Bugün kabul edilen Latin alfabesi bu sürecin doğal ve mantıki devamıdır, ancak kesin ve radikal bir sonudur.”

Değişmeyi Türkiye’de izleyen muhabirlerin değerlendirmeleri genellikle hayranlık taşıyor. Kahveleri dolaşıp halktaki öğrenme hırsına şaşırarak **Daily Telegraph** muhabiri, önceleri böyle bir reformun gerçekleşmesi için yetmiş yıl gerektiğini söyleyenler bulunduğunu, Gazi’nin konuyla ilgilenmesinden sonra 15 günde altı aylık ilerleme kaydedildiğini ve her şeyin iki yılda tamamlanacağına inandığını belirtiyor. **Manchester Guardian**’ın muhabiri de 15 sene sayıların sürenin şimdi ikiye indiğini kabul ediyor. **Egyptian Gazette**’in muhabiri eski harflerle ancak 12 yılda bir dizgi işçisinin acemilikten çıktığını, 482 şeklin 29’a inmesiyle hem dizgide hem de okumada büyük kolaylık sağlanacağını ve bununla Avrupa uygarlığına yaklaşmanın daha da kolay olacağını vurguluyor.

Amerikalıların ilk tepkileri başarının zor olduğu, hiç olmazsa onbeş yıl bekleddikten sonra bir sonuç beklenebileceği yolundaydı.³⁸⁰ Türkiye’yi iyi tanıyan tarihçi **Lyblyer** de “Doğuya sırtını çevirmek için Japonya’nın da bir çok reform yaptığını” ama alfabesi çok daha karmaşık olduğu halde bu denemeye girişmediğini belirtip ekliyor: “**Türkler fazla hızlı gidiyor.**”³⁸¹ 1928’in son günlerinden itibaren ise inanılmaz bir başarıya ulaşıldığı belirtiliyor³⁸² hatta Amerika’da mevcut beş milyon okuyup yazına bilmeyeni eğitmek için Türkiye’nin “Halk mektepleri” yönteminin örnek alınması dahi öneriliyor.³⁸³

Ünlü İtalyan Türkologu **Ettore Rossi** de ilk tepkisinde sesli harfler açısından Arap alfabesinin Türkçeye uygun olmadığını kabul etmekle birlikte, deği-

³⁸⁰) NYT 30.4.1928; 2. 23, 30.9.1928

³⁸¹) Current History Ağustos 19 1928 s.880

³⁸²) NYT 7.12.1928 başyazı, “Başarılı gidiyor, tepki yok”; 3 ve 18, 19.5.1929; 3.8.1930

³⁸³) 18.8.1930 NYT

şikliğin getirebileceği sakıncaları da sıralamaktan geri kalmaz: Arap ve Farsî kelime ve kavramların çokluğunun bunların tasfiyesinde yaratacağı zorluk, yabancılara tepkinin yeni kelimeler için yaratacağı engel, bütün kitapların yeniden basılması ve eski edebiyat ürünlerinin yeni harflere geçişinin getireceği mali yük, çok zengin Osmanlı edebiyatının çevirimiyle yayınının zorluğu, Köprülü gibi bir uzmanın karşıtlığı, laikleşmeye rağmen Müslümanların kutsal sayılan Arap dili ve yazısına gösterdikleri bağlılık.³⁸⁴ Bu yaklaşımıyla başıyığı şüpheli bulduğunu anlatmaya çalışan Rossi, 1929'un hemen başında yanılmış olduğunu açıklamaktan çekinmemiştir: "1927'deki yazımda 'Türkiye'nin henüz Latin harflerine hazır olmadığını söylemişim. Kötü bir kehanet oldu (... sebebi) Türkiye'deki son dönem olaylarında güçlülükle hesaba katılabilecek bir unsur, yani devrimci ve yenilikçi ruhu, ondan da fazla M. Kemal'inki olmasa da liderlerin etkisini (ihmal etmiş olmamdır)."³⁸⁵

Arap Harflerini Kutsallaştırmada Milliyetçilik

Latin harflerinin Arap harflerinin yerini alışı Arap dünyasında yeni bir şok etkisi yarattı. Evvelce yapılmış suçlamalar daha şiddetli bir şekilde tekrarlandı ve en büyük sirk ilan edildi. Olaya tamamen İslam açısından bakılması sosyal niteliği üzerinde hiç durulmaması bu savunmayı kolaylaştırıyordu. Kahire, Şam, Bağdat akademileri böyle bir şeyi kökten red ettiler ve hiç bir Arap toplumunun, Arapçanın kusurları ne olursa olsun, kabul edemeyeceğini vurguladılar. Esasen Latin harfi sorunu çok daha önceden gündeme getirilmiş olduğu için Şam Akademisi **el Kudsi**'yi Latinleştirmeyi red için çalışma yapmakla görevlendirmişti. Onun tezine göre Arapça semitik bir dil olduğuna göre kalıplara girmesi mümkün değildir. Buna karşılık Latin harflerinin Arap kökenli olmayanların telaffuzunu kolaylaştıracağını ekliyor. Olaya bir de milliyetçilik açısından bakıyor: "Böyle bir girişim Arap milletini dağıtır, milliyetçiliğimizi öldürür. Biz Arabız köklü, yeterli ve soylu dilimiz var, vazgeçmeyiz."³⁸⁶

Kahire ve Bağdat'ta muhabirleri aracılığıyla ulema arasında soruşturma yaptıran **Times** gazetesi, iki yerde de bunların kararı beğenmediklerini ama çok önemsediklerini belirtiyor.³⁸⁷ Bununla ifade edilmek istenen muhtemelen hila-

³⁸⁴) OM 1927 Haziran s.295-310 "La Questione dell'Alfabeto per Le Lingue Turche"

³⁸⁵) OM 1929 Ocak s.32-48, "Il Nuovo Alfabeto Latino"

³⁸⁶) A.G. Chejne, a.g.e., s.159

³⁸⁷) TT 13 ve 14.4.1928

fet konusuyla karşılaştınca bu konu üzerindeki yayınların çok sınırlı kalmasındandır. Yine de önemsenmediğini söylemek yanlıştır. **Reveil**, “**Bütün İslam alemi Arapçayı bırakacak mı?**” diye sorabiliyordu.³⁸⁸

“Bütün İslam aleminde esen yeni ruh ‘Türkiye’de bazı taraftarlarına Arap yazısının kaldırılması ve Latin harflerinin genel olarak kullanılması teklifini yaptırdı. Son derece Müslüman olmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti zor Arap harflerini kullanıştan kaldırmaktan endişe duymadı. Ankara’nın aşınları da bunun Türkiye’de uygulanmasını istiyorlar. Dindar ve milliyetçi çevreler bu görüşü İslamın geleneklerine tam anlamıyla aykırı bularak karşı çıkıyorlar.”

Görülüyor ki Araplarda da, kendi içlerindeki tartışmalar dikkate alınarak, önemli bir endişe uyanmıştır. Dolayısıyla filolojik ya da sosyolojik değerlendirmeler işlerine gelmiyor, din ve milliyetçiliğe sarılmak tek mümkün savunma görünüyordu. Tepkiler de tamamen bu nitelikli olmuştur. Bunlardan ilginç ikisini aktarmakla yetineceğiz. Birincisi, mekke’deki 1926 İslam Kongresi’nde başkanlık yapan **Hicazlı Şerif Muhammed Adnan**’ın Mısırlı **Prens Ömer Tosun**’a bir mektup yollayıp **Emanatı Mukaddese**’nin Türkiye’den alınmasına çalışacak bir derneğin başına geçmesini istemesidir. Aynı zamanda bütün İslam dünyasına bir bildiri yayınlayıp, ‘Türkiye’nin Arap harflerini kaldırdığına göre herhalde Kur’an okumayı da kaldırmış olacağını, dolayısıyla bütün kitaplık ve vakıflardaki Arapça kitapların Mekke’ye aldırılmasını istedi. Bu iş için her İslam ülkesinde bir dernek kurulmasını, derneklerin genel başkanlığına **Prens Ömer Tosun**’un getirilmesini, emanetlerin Hicaz’a, kitapların Mısır’a aktarılmasını öneriyordu.³⁸⁹ Çabanın hiç bir sonuç vermediğini eklemeye hacet yok.

Bu girişimlerin Türkiye’de tepki yarattığı ve Ö. Tosun’a Latin harfleriyle basılmış bir kitabın hediye gönderilmesi üzerine onun da kızdığı anlaşılıyor. Sekreteri aracılığıyla yaptığı açıklama üzerine **Mokattam**’ın yayınladığı makale bu konudaki genel duyguları yansıttığı için aynen aktarıyoruz.³⁹⁰

“Prens Ömer Tosun doğuludur, doğuya aşık, doğuluları sever, vatan addettiği doğunun geleneklerinin güçlenmesini ister. Doğunun çeşitli milletlerini bir aile efradı addederek bütün doğululara sevgi besler (...) Türkiye’yi ve Osmanlı saltanatını sevmekle tanınmış olup (...) her ikisine de malıyla, diliyle ve kale-

³⁸⁸) RE 12.10.1926

³⁸⁹) MO 10.4.1930’dan OM 1930 Haziran s.285

³⁹⁰) MO 4.3.1931

miyle yardım etmekle ünlüdür (...) İşte bu duygulardır ki Prens'i Arap harflerinin Latin harfleriyle değiştirilmesinden nefret ettirmiştir. (...) Övünülecek bir tarihe ve bir çok geleneklere malik bulunan büyük doğulu bir milletin diğer doğu milletleriyle ilgisini birer birer kesip içinde büyük bir yer etmiş olduğu uygarlıktan çıkarak diğer bir uygarlığa geçmeye çalışmasını -ki girmek istediği bu yeni uygarlığın, kendisine yaklaşmak için yapılan bu inkılabı tasdik ve inkılapçıları kendi uygarlığına kabul ettiğine dair bu saate kadar bir kanıt göstermemiştir- görmek, Prens'i pek üzmüştür. Bütün bu inkılapların yapılması ve doğular arasındaki bağın sebepsiz olarak kesilmesi Prens'in gücüne gitmiştir. (...) Gerçekten Türkiye harflerin değiştirilmesinden -bu yüzden işlerde meydana gelen sıkıntı ve kararsızlıklar dışında- şimdiye kadar bir başan kazanamamıştır. Evet eskiden kullanılan harfler de Latin harfleri gibi yabancılardan, Araplardan alınmıştı. Fakat Arap harflerinin meziyeti Kur'an harfleri olması ve Türkleri komşuları ve uyruklukta ortakları bulunan kimselerle bağlayan bir amaç bulunması ve bu harflerin Türkçeyi yazmak için yeterli bulunmasıydı. Eğer yeterli olmadığı ve Latincenin bu amacı sağlamağa yeterli bulunduğu bilimsel bir inceleme sonucunda belirmiş olsaydı, o vakit harf inkılabı Türkler için bir bahane olabilirdi. Oysa bütün doğulularca malum olduğu üzere bu harf inkılabı doğulardan uzaklaşıp batılılara yaklaşmak için evvelce hazırlanmış bir plan neticesidir. Dolayısıyla doğuyu sevenlerin, doğu milletlerinin birleşip kuvvetlenmelerini isteyenlerin bu harf inkılabından mağdur olmalarını doğal saymak gerekir."

O dönem Araplarının duygularını büyük oranda temsil etmekle birlikte hepsinin Prens gibi düşündüğünü sanmak da yanlış olur. Konunun bir Arap uzmanı dıranımı şöyle anlatıyor:³⁹¹

"Arap yazısı bir kutsallık halesiyle sarılmış olduğu için bir sürü öneri ve karşı öneri yapıldığı halde ne bir ıslahat ne de bir değişme mümkün olabilmıştır. Gerçekten yazının bir çok bakımdan eksikleri vardır ve en katı mufazakarlar ve romantikler bile bu eksikliklerin bilincindedir. Yazı reformu konusundaki girişimler tartışmalarla sürmüş hiç bir sonuç vermeden, yüzyıl önce başladığı aynı yerde kalmıştır. İki temel ıslahat okulu vardır. Biri Latinleştirme de dahil kapsamlı ıslahat istemektedir. Diğer yazının bütünlüğünü tahrir etmeden basitleştirmeyi hedeflemektedir. Yazının bertaraf edilmesi gereken ciddi zorluklarla malul olduğunda herkes hemfikirdir, ancak ameliyat mı yoksa ilaç mı -dışardan ıslahat mı yoksa sadece basitleş-

³⁹¹) A.G. Chejne, a.g.e., s.158

tirme mi- **gerektiği hâlâ çözümlenemeyen nokta olarak kalmıştır.** Dış reform yanlılarından biri Fahmî'dir. Yazının mantıklı ve pratik bir basitleştirilmesinin sürüncemede bırakılmasından sabırsızlaşmıştır. Bu duygusunu Türkler gibi Latin harflerinin alınmasını önererek ifade etti. Bunun taruşmayı sona erdireceğine ve dili öğrenmedeki en büyük engeli kaldıracağına inanmaktadır. Beklenebileceği gibi önerisi olumsuz bir yanıt aldı ve özellikle ulusal gururu lekeleme suçlamasıyla saldırıya uğradı. Yine de önerisinin Latinleşmenin en iyi çözümlü olduğuna inanan içten destekçileri belirdi. Bunlardan biri Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin hocalarından Frayhah, diğeri Mısırlı düşünür Musa'dır. Yazılarının pek çoğunda Frayhah şimdiki yazının ne klasik ne de konuşma diline uygun olmadığını çok avantajları bulunan Latinceyle değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. (...) Musa böyle bir değişimin sadece edebi ve kültürel hayatı etkilemekle kalmayacağını iddia etmiştir. Böyle bir girişimin kaçınılmaz olduğunu düşünmekte ve 'Türklerin gittiği yoldan bizim de gideceğimiz zaman gelecektir' demektedir."

Türk girişimi ile hiç ilgili olmamakla birlikte Filistin'de Araplarla Yahudileri kaynaştırmak için Latin harflerinin kullanılmaya kalkışılmasının da Arapların tepkisini artırdığı anlaşıyor:³⁹²

"Palestine Weekly'nin ekine Latin harfleriyle yazılmış Arapça notlar koyma-
ğa kalkışması Filistin Arap basını tarafından çok kötü karşılandı. Bunlar dergiyi, Arap diline tuzak kurmak ve bozmağa çalışmakla suçladılar. Dergi kendini, konuşma dili olarak birbirininkini bilen ancak alfabede aşılabilir bir engel bulunan Arap ve Yahudilerin okumalarını kolaylaştırmak gereğini vurgulayarak savundu. Böylelikle iki halkın ortak bir ulusal duyguya erişeceklerini belirtti."

Buna sadece Müslümanlar değil, Yafa'nın Ortodoks Hristiyan dergisi Filistin'de karşı çıktı. Ortak bir vatanseverlik temasını red edip "Filistinlilik bir alfabeye sorunu değildir" diye ekledi.

Genelde Latin harflerine karşı çıkanlar ağır basmakla birlikte, 1970'lerin sonuna kadar Beyrut'ta Latin Harfi yanlıların kampanyalarına devam ettikleri biliniyor:³⁹³

³⁹²) OM Mayıs 1929 s.268

³⁹³) Saleem Khan, a.g.m., s.XXXVI; Beyrut'ta bu yayınları biz de gördük ancak iç savaş şiddetlendikten sonra ne olduğunu bilmiyoruz. Esasen yukardaki kaynağa da bir soru var: "İnsan bu paranın nereden geldiğini merak ediyor?" Bunun Hristiyan Araplardan geldiğini tahmin zor değildir, ancak günümüzdeki köktendinciliğin artışı ve Lübnan'ın işgal altında olduğu ortamda kampanyanın devam ettiğini sanmak güçtür.

"Beyrut'ta yerel lehçeler ve Latin harfleriyle dizilmiş kitaplar çekici renkli kapaklarla basılıp bedava ya da çok ucuz fiyatla dağıtılmaktadır. Her ay böyle bir kitapla ortaya çıkan yazarlardan birine 400 dolar ödül verilmektedir."

Latin harflerini kabul'edeceği ileri sürülen bir ülke de İran olmuştur. Tahran'ın Şafaki Surh gazetesinin başyazarı Daşti, **"Demokratik bir hükümeti güçlendirmek istiyorsak halkın okur yazar olması bunun için de yazının basitleştirilmesi ve eğitimin bütün ülkeye yayılması şarttır, bu da harfleri latinleştirmekle mümkündür"** tezini ileri sürdü.³⁹⁴ **Ahmet Amin Han** 7 sesli ve 24 sessiz harften oluşan bir alfabe düzenleyerek ona destek verdi. Örnek olarak bir cümle de yayınladı: "Baiedl heme jizé irané jedid beqir ez din ve adat ve exlaqé pesendidé nov ve taze ceved" Bunun "yeni İran'da din ve övgüye değer örf ve adetler dışında herşeyin yeni ve taze olması şarttır" anlamına gelmesi, dinin etkenliğinin yine de göz ardı edilemediğini kanıtıyor. Kampanya'ya Amin Kazimeyn gibi Arap harflerini iyi öğrenmenin on yıl aldığını bu yüzden İran'da bir kitabın sadece 200 nüsha sattığını ileri süren, Mustafa Han Fateh ve Mucteba Minavi gibi başka çözüm bulunmadığını açıklayanlar da katıldı. Ama ulemanın ve hükümetin ilgisizliği kampanyayı sona erdirdi. 1930 sonunda Tahran'da bir konferans veren Fransız oryantalist **L. Massignon** da sosyolojik gerekçeler ileri sürerek Latin harflerinin İran için gerekli olduğunu ancak yavaş yavaş yerleştirilmesini önerdi.³⁹⁵ Herhalde Türk aceleciliğinin İran'da yürümeyeceğini düşünüyordu.

Doğu dünyasından ilginç bir girişim de **Tanakadeta** isimli bir Japon profesörün İstanbul'a gelip Latin alfabesinin işleyişini tetkik etmesidir. Bu kişi ülkesinde de Latin harflerinin kabulünün baş savunucusu idi.³⁹⁶

Konunun yeniden İslamı dünyasının gündemine gelmesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1990'ların başında oldu. Kiril alfabesi zorla kabul ettirilmiş Türk cumhuriyetleri harf değiştirme kararı verdiklerinde bir yandan Suudi Arabistan diğer yandan İran'ın Arap harflerini kabul ettirmek için yoğun çaba sarfettikleri görüldü. Türkiye Latin harflerini önerdi. Sonuçta Azerbaycan'ın da etkenliği ile Latin Harfleri kabul edildi. Böylece Arap harflerinin bir kültür etkileme aracı olarak kullanılmasına bu cumhuriyetler kendiliklerinden karşı çıktılar. İşin garibi Arapların Turan'dakileri Müslüman sınıfına dahil etmemeleri idi.

394) OM 1929 Ocak s.52-53, 1930 Nisan s.183; OR 7.3.1930; MW 1932/4 s.410

395) OM Ocak 1931 s.57

396) NYT 27.7.1930

Kur'an Ezberlenecek Mi, Anlaşılacak Mı?

Arap ulusculuğu Hristiyan Araplar tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısında başlatılmış, Arapça üzerindeki uzlaşma sonucu Müslümanlar da buna katılmış ve İslam ağırlıklı bir hale dönüşmüştü. Devletin resmi dili olan Türkçeye karşı Arapçanın ortak dil haline getirilmesinin istenmesiyle İkinci Meşrutiyet döneminde çekişmenin ana teması oluştu. **Bu dönemde İttihatçılara en çok yöneltilen abartılı bir Türkleştirme iddiasıdır.** Arapçanın İslami niteliği vurgulanarak savunulması o dereceye varmıştır ki Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesini bile İttihatçılar engellemek zorunluğunu duymuşlardır. **Araplar bazı iddialarında haklı olabilirlerdi, ancak istekleri (resmi dil kabulü, memurların bölgelerinde bu dille iş gören yerli kişiler olması, askerliğin aynı bölgede yapılması gibi) kabul edilirse diğer cemaatlere de aynı hakların tanınması durumunda, İmparatorluğun nasıl ayakta kalabileceği hakkında bir önerileri yoktu.** Bundan da anlaşılıyor ki, parçalanmakta olduğuna -özellikle Trablus ve Balkan Savaşlarından sonra- artık herkesin inanmış olduğu devletin son nefesinden önce bir hazırlık dönemi bahis konusuydu. Açıkça uluscu bir düşünce bahis konusuydu. Bunda haksız da sayılmazlardı. Ancak inandırıcı olmayan, buna dini bir renk katılmaya çalışılmasıydı. Hiç şüphesiz, Türkleri milliyetçilikle suçlarken aynı damgayı yemek istememeleri de bu seçimde bir rol oynuyordu.

1913'ten sonra İttihatçılar Panislamcı oldukları oranda Pantürkücü de olmuşlardır. Bu eğilim Turan'ı (Orta Asya Müslümanlarını) kurtarmak kadar, Türkçe'nin ön plan çıkarılması hedefini de güdüyordu; tabii temaların Türkçe olarak anlaşılmasını sağlayacak çalışmaları da. Kemalistler bu birikimi devralmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap bağımsızlık hareketinin İslam adına ve Türklerin dinsizliği ileri sürülerek başlatılması tabii ki Türk toplumu üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Arapların kendileri kadar Arapça da bu duygudan payını aldı. İstiklal Savaşı'nın Arapların ya da bütün İslamın katkısıyla değil, Türk milletin kendi çabasıyla sürdürüldüğünü İstanbul ve Anadolu halkı çok iyi biliyordu. 1919'daki Sultan Ahmet mitinginde Yahya Kemal ünlü beytini yazdı:

Tâ ki yükselen ezanlarla müeyyet nâmın

Galip et çünkü bu son ordusudur İslâmın

O güne kadar ramazan mahyalarında Türkçe söz hiç görülmemişken ilk kez

bu beyit o gece Sultan Ahmet'in minareleri arasına yazıldı.³⁹⁷ **Kemalist Anadolu'da savaş süresince, halkın katkısını artırmak için hutbelerin Türkçe okunduğu biliniyor.** Yeni halife Abdülmecit için Fatih Camii'nde düzenlenen törende Ankara'dan gelen heyetin başkanı vaiz şeyh Müfit efendi'nin ayetler dışında hep Türkçe konuşması dikkati çekti. "Bir daha bağımsızlığımızı kaybetmeyeceğiz, bunun için cihadı ekber'e (cahillikle savaşa) girişeceğiz" diyordu. Batılı çevreler olayı "Peygamberin devrinden beri uygulanan bir gelenek ilk kez kenara atıldı" ya da "Anlaşıyor ki halifenin ismi artık Türkçe okunacak Arapça değil, bu İslamın değil Türklerin halifesi"³⁹⁸ diye sundular. Yine de İslam dünyası Abdülmecit'e biatını esirgemedi. **Açıkcası dil hususu sanıldığı gibi önemsenmedi.** Böyle bir ortamda Türkiye'nin en şaşırtıcı gazetesi olan **Tanin**³⁹⁹ Müslümanlar arası bir konferansın toplanmasını ve konuşma dilinin "hepsinin konuştuğu Türkçe" olmasını önerdi. Buna tepki sadece Araplardan gelmedi.⁴⁰⁰ Oriente Moderno şöyle eleştirdi: "Arapça varken, sadece şu günkü Türk megalomanisi, kutsal metinlerin dilini çeşitli Müslüman halkların terkedeceğini zannedebilir."⁴⁰¹

Tanin'in davranışı, Türkçeyi yabancı, özellikle Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerden temizleme akımının bir parçasıydı. Bu çok doğal olan ve kökü hayli evvellere giden eğilime Arap dünyasından hayli eleştiri gelmiş işi dinle bağlatna çabaları artmıştır ama ılımlı bakanlar da yok değildi.⁴⁰²

"Arap ve Farsî gramer kuralları da bırakılıyor. Şekilde ve ruhta milli bir dil yaratmaya yönelen yeni bir formül yayılıyor. Daha şimdiden Türk gençliğinin yetiştirilmesi ve eğitiminin temelinde eskisi gibi Arapça ve Farsça bulunmayacak (...) Ancak bugüne kadar elde edilen sonuçların sarfedilen çabaları karşıladığını söyleyemeyiz (...) Bununla birlikte **yeni Türk kuşaklarının dillerini milli uyanış için bir araç yapma arzuları dikkat ve saygı çekiyor.** Modern çağların ve milletin dehasına uyan ve iyi işlemiş bir dil aracı ile, şimdiye kadar bütün dünyanın takdirine layık eserler yaratan Türk edebiyatı şüphesiz ürünle-

397) Asım Sönmez'in anılarından Hayat 1972

398) TF. 20.11.1922, DN 29.11.1922

399) H. Cahit hem Latin harflerini, İslamda Türkçeyi hem de Hilafet'in Türkiye'de kalmasını savunmuştur. Araplar arasında, Abdullah Cevdet ile birlikte en çok tepki çekendir.

400) MN c.24/10 s.753 Luga el İslam yazısında Tanin'e şiddetle çatar ve "İslamın dili Arapçadır bütün Müslümanlara vaciptir" der.

401) OM 1923 Ekim s.324

402) AH'dan RE 17.11.1924

rini daha kolaylıkla artırıp güzelleştirilebilir ve insanlığın san'at ve düşünce hazinelerini zenginleştirebilir.”

1925 Şubat'ında TBMM'de, Kur'an'ın Türkçeye Diyanet İşleri'nce çevrilmesi konusu gündeme gelince İslam dünyasında hassasiyet bir hayli arttı. dilden Arapça sözcüklerin çıkarılması zaten bir duyarlılık yaratmıştı. Öneride Kur'an'ın çevrisi ve tefsiriyle halka sunulması yani halkın kutsal kitabı anlamasının sağlanması ve ibadette kullanılması istenmişti. **Başbakan Fethi Bey** öneriyi benimsedi ve meclis gerekli ödeneği ayırdı. Bu karar Mısır'da ve Hindistan'da yoğun bir tartışmanın başlamasına yol açtı. El Manar'da **Reşid Rıza** fırsatı sadece Ankara'yı yermek için kullandı. Önce Kur'an'ın çevrilemeyeceğini belirtiyor ve ekliyordu: “Ankara'nın çevirme çabaları ve tartışmaları Genç Türklerin Arapça'ya olan nefretinin devamıdır. **Türklerin amacı çeviri vesilesiyle içerigini istedikleri gibi değiştirmek ve kutsal kitabı dini yıkma çabaları için araç olarak kullanmaktır.**”⁴⁰³

Tam o sıralarda İngiltere'de **Woking**'deki caminin çevresindeki **Ahmediye** tarikatından, Assuan'da **Hasan Ali el-Bedavi** adında birine, Lahor'da **Seyyid Muhammed Ali** tarafından yapılmış İngilizce Kur'an çevirisinin bir nüshası geldi.⁴⁰⁴ El Ezher Şeyhi'nin isteği üzerine kitaba el kondu ve Mısır gümrüğünde tahrif edildi. Mısır'ı adeta bir isteri krizi sarmıştı. El Ezher Şeyhi **El Gizavi** çeviri yapmanın dinen haram olduğunu açıkladı. **Muhammed Şakir** de onu tamamladı “Kur'an hem mana hem de nazmında kudsidir. Allah dilidir. Her millet için ayrı içerikli Kur'an olamaz. siyaset ve iman farklılıkları sebebiyle İslam ilk birliğini kaybetti. Zaten Türkler de hilafeti kaldırdı. **Çevrilir diyen kâfirdir.**” Muhammed Safan gibi “Kutsal kitap, çevirilerin sadakatsizliği aracılığıyla öğrenilecekse tamamen bilmemek daha iyidir” diyecek kadar gözü karalar da vardı. Bir diğer Ezher'li alim **Hafız Hasan** Kur'an'ın düşman eline geçmemesi için gayri Müslim topraklarına götürülmemesi ve temiz olmayan kişilerin dokunmaması zorunluluklarından başlayarak, Arapça olmayan Kur'an olamayacağını ileri sürdü.

İslam birliğinden bahsederken aşırı Arap milliyetçiliğine kaçtıklarını farketmeyen bu kişilere karşı Mısır'dan da akıllı selim sahipleri çıktı. Hem Gizavi hem

⁴⁰³ MN c.25/10 (25,3.1925) s.794

⁴⁰⁴ Bu konudaki tartışmanın tanınımı OM 15.10.1925 s.532-543'den alınmıştır.

de Şakir'e Kahire Darul Ulum'undan **Muhammed Abdel Azm** karşı geldi: **"Müslüman Kur'an'ı anlamazsa neye yarar**, asıl o zaman sünnete aykırı akımlar önlenemez. Kur'an'ın kudsiyeti sadece stil ve dilinden ileri gelmez, daha çok sosyal ve ahlaki yasalar içerir. Ey İnsanlar, kitabımız liberaldir. Yirminci yüzyılın ortasında onun gerçeklerini anlamak isteyenlere karşı ağlar kurulmasının" **Hasan Hüseyin** de, "Kur'an Arapça verildi ama anlaşılması da istendi, anlaşılmasına engel olunmamalı" diyerek ona katıldı. Yine ulemadan **Ali at Tubgi**, **"Cibrail ile ulaşan ilahi vahiy ilhamı verir, bunu Arapçaya uygulayan peygamberimizdir, şu halde çeviri haram sayılamaz"** diye görüşünü belirtti. **Abdelbaki Surur Nuaym** daha başka bir açıdan yaklaştı: "Kur'an'daki fikirler daha önce inen kitaplarda da vardı -Sure 26- onlar Arapça gelmediğine göre çeviride sakınca yok." **Müslim Mütedeyyin** imzalı bir yazıda şu iddia var: "Hanefilerde duayı Arapça telaffuz edemeyene kendi dilinde söylemek hakkı tanınmıştır. Hadislerde de Peygamber'in aynı surenin Arap lehçelerine göre yedi çeşit telaffuzunu kabul ettiği, hatta İranlı imamın telaffuzunun da kabul edildiğini biliniyor. Kur'an'ın başkasınca okunamaz hale gelmesinin ictihad yollarının kapanmasına sebep olduğu unutulmamalıdır." Bir başkası da Peygamber'in Bizans İmparatoru ve Mısır Kralı'na yolladığı mektuplarda Kur'an'dan alıntılar bulunduğu ve bunların tercüme edilmeden anlaşılamayacağını bildiğine göre, çeviriyi red etmemiş olduğu ortaya çıkar, aksi olsaydı doğruca tefsirini yazardı tezini ileri sürmüştür.

Karşı saldırının bilimselliği karşısında "Olmaz"ıcılarda bir yumuşama görüldü. **Ezher'in eski Şeyh Vekili M. Şakir** tercüme yapılamayacağı konusunda icma bulunduğunu, Ebu Hanife'nin Arapça'yı telaffuz edemeyenler için sadece namazda izin verdiğini, propaganda amacıyla tefsir ve vaazda çeviri kullanılabileceğini ve her dilde yapılabileceğini ancak tefsirin tercüme anlamına gelmediğini belirtti. Halkı asıl yönlendirenin vaazda söylenen olduğunu ve kütlenin Arapça bilmiyorsa anlamadığı sözlerle yönlendirilemeyeceğini Şakir'in farketmemesi, tezini zayıflatan unsurdur. Tartışmaya noktayı **eski Mısır müftüsü Muhammed Bakhit** bir fetva ile koydu. Bunu özetle aktarıyoruz:

Ünlü Lisanül sözlüğüne göre tercüme tefsirle aynı anlama gelir. El Ezher rektörü Maliki mezhebinden olduğu için çevriye karşı. Oysa Hanefiler bunu kabul eder, olayın mezhep konusu yapılması işi karıştırmıştır. Bazı mezhebin kabul, bazısının red ettiği bilinmelidir. Ebu Hanife'nin Farsça metni yasak-

laması sadece bu dilde olmasındandır. Yanında Arapça metin bulunduğu zaman Farsçanın da olmasında sakınca yoktur. Hanefiler, Hanbeliler ve Şafiiler çeviri-
yi kabul ederler. Sadece bir mekteple karşı çıkmak yanlıştır. Allah'ın şeriatı Ma-
liki mezhebinden daha geniştir. Sonuçta Kur'an'ı çevirmek günah değildir, an-
cak aynı ciltte Arapça metnin eksiksiz bulunması ve çevrinin de, kutsal kitabı
tam anlamının güçlüğü karşısında konu üzerinde derin bilgisi olanlarca yapıl-
ması şarttır. Böyle bir **çeviri sadece meşru değil ayrıca farzı kifayedir** yani
İslam toplumlarının uyması gereken bir farzdır.

Bu tartışmalar sonucunda Mısır'da hazırlanan bir yasa ile, Anayasa'da devlet
dininin İslam olduğu kaydına dayanarak İçişleri Bakanlığı'nın onayı olmadan
kur'an'ın bastınamayacağı ve dağıtılamayacağı ilan edildi. Yayıncıların her nü-
suya izin kaydını koymaları mecburiyeti getirildi.⁴⁰⁵

Dünyada 1925'den önce yapılmış bin kadar Kur'an çevirisinden yansı Arap-
ça dışındaki Müslüman dillerinedir. Yani adına ister meal densin ister tefsir ya
da tercüme, olay yüzyıllardan beri tepki görmeden uygulanmış bir şeydir. 1925
yılında konunun bu şekilde gündeme getirilmesinin arkasında başka gerekçe-
ler aramak kaçınılmaz oluyor. Hurafelerden ve hurafeci, çıkarıcı din adamların-
dan imanı kurtarmak amacıyla Kemalistlerin din konusunda baskılar yapukları
bir gerçektir. Ama dinin en saf şekliyle anlaşılmasını sağlamak niyetiyle yapılan
bilimselliği tartışılamayacak iyi niyetli bir girişimin böylesine ters şekilde sunul-
ması önyargı payını artırmaktadır. Bizi özellikle dinin temiz şekliyle anlaşılma-
sı için bütün yaşamınca uğraşmış **Abduh**'un öğrencisi **Reşid Rıza**'nın tutumuy-
la **El Ezher**'in başına kadar çıkmış iki alimin ifadeleri düşündürdü. El Manar sa-
hibinin artık "**Arapça bilmeyen, Arap olmayan Müslüman sayılmaz**" anla-
yışına kesin eriştiği, kendi ifadesiyle ortaya çıkıyor. Ezherlilerin ise Araplığın ya-
nına bir de mezhep ayrımı katmaları, İslamın kavrayıcılığından ne denli kop-
tuklarının kanıtıdır. İki davranışı da, ancak İslama dayalı Arap Milliyetçiliği'nin
Mısır toplumunda o dönemde çok kökleşmiş olmasıyla açıklamak olasıdır.

İslam dünyasının çeşitli yerlerinden Türklere yönelen dengesiz dinsizlik suç-
lamalarına karşılık Türkiye'den de sert suçlamalar yükseldiği gibi, dinin şekille
ilgili hususları üzerinde değişiklik önerileri de eksik olmadı. Bunların hiçbirinin
resmi sorumlulardan çıkmamasına ve resmi nitelik taşımamasına rağmen, Tür-

⁴⁰⁵ OM 1927 Mart s.148

kiye'deki dinsizliğin göstergesi olarak kullanıldığı bir gerçektir. Mısır basınının başlıca haber kaynaklarından olan **Manchester Guardian**'ın İstanbul özel muhabirinin bir yazısı bu tür kışkırtmalara iyi bir örnek oluşturuyor. "Türkiye'de dini reform" başlıklı yazı ikinci başlığında "Çok kapsamlı değişiklikler öneriliyor" kaydını taşıyor:⁴⁰⁶

"Türkiye'de İslamın dinsel geleneklerinden değişiklik yapılması ve basitleştirilmesi istekleri artmaktadır. Abdestin, camiye yalınayak girmenin, secdenin ve orucun kaldırılması için güçlü bir akım var. Duaların, ilahilerin ve vaazın daha iyi düzenlenmesi de şart görülüyor. Bir diğer şikayet konusu da dinsel hizmetlerin iyi düzenlenmemiş olması (...) Şu anda Türkiye'den her kafadan bir ses çıkıyor. Kemal Paşa buna da bir çare bulacak, batı kılıklı ayakkabılı müminlerin konforu için herşey yapılacaktır (...) Kemal Paşa'nın tam Türkçeye çevrilen Kur'an'ın ilk nüshalarını camilere dağıttığı şu sırada Kur'an Türkçe okunacak..."

İçinde doğrular kadar uydurmalar da bulunan -Henüz başlamamış Türkçe Kur'an dağıtımı ya da orucun kaldırılması gibi- bu tür yayınların etkisi, Türkiye'deki oluşumları doğrudan izleyemeyen çevrelere çarpıtılmış haber ulaştırmakta görülmektedir. Eski Ezher Şeyh Vekili **M. Şakir** mutlaka bu tür yayınlardan aldığı bilgilerle kampanyasına ara vermemiştir:⁴⁰⁷

"Dünya Savaşı İslam ülkelerini darına dağınık ettikten sonra İslam birliğinin tek ayakta kalan bakiyesi bu Kur'an değil mi? Hele Türkiye Cumhuriyeti yüce halifenin tahtını yıkıp İslamın büyük başkentini kenara ittikten ve bir ceset gibi mezara attıktan sonra? Acaba böylesine yenilik ve değişme ateşiyle yanan bu kişiler Arapça kılıfı altında Kur'an'ı Kerime yönelttikleri hırslarıyla, İncil ve Tevrat'ta olduğu gibi, çevirmenlerin tashih ve gözden geçirme gerektiğini her his edişlerinde düzeltip yenileştirecekleri, Türkiye Cumhuriyeti'nde bir Türkçe kur'an, İngiliz kolonilerde İngilizce ve diğer hükümetlerin sömürgelerinde birer Fransız, İtalyan, İspanyol, Hollanda Kur'an'ı çıkarmakla İslam dünyası içinde yeni bir savaş alanı mı yaratmak istiyorlar?"

M. Şakir "**Arapça kılıfı altında Kur'an'a saldırı**" derken gerçekte "**Kur'an kılıfı altında -yani kutsallaştırarak- Arapça'yı savunma**" taktiği uyguluyordu. O yıllarda Arapçanın sonunu Türkiye ve Türklerle değildi. 13 milyon nüfus-

406) 18.10.1925

407) MW' 1926/2 s.161

lu Türkiye Kur'an'daki de dahil Arapçayı topraklarından tamamen silse bunun 300-400 milyon nüfuslu İslam dünyasını ve Türkiye'ninkinden en az dört beş defa daha fazla nüfusa sahip Arap alemini endişelendirmemesi gerekirken bütün eleştirilerin Türkiye'ye ve Kemalistlere yöneltildiği şaşırtıcı oluyor. M. Şakir'in yazısındaki son kısım bu açıdan uyarıcı bir nitelik taşıyor. İngiliz, Fransız, İtalyan, İspanyol, Hollanda sömürgelerinde bu dillerle Kur'an'ların bulunmasından Türkleri sorumlu tutmak, aslında **eleştiri cesareti gösteremedikleri ve gönüllü olarak kabullendikleri himaye rejimleri karşısındaki aczin bir ifadesidir**. Nitekim Arap yazısının zorluğu ve değiştirilmesi ya da düzeltilmesi konusunda Oriyentalistlerin de Arapların kendilerinin de ileri sürdükleri düşüncelerin yanı sıra, himayeci rejimler bu ülkelere kendi dillerini resmi dil olarak zorlamaktaydılar. Arap Bağımsızlık Hareketi'ne gerekçe olarak Türkleştirilmeyi ileri sürenler için bu şaşırtıcı bir oluşumdu. Türkçeden, İngilizce ya da Fransızcaya esir olmak için mi kurtulmuşlardı?

Mısır'da mahkemelerde, eğitimde İngilizce hakimdi. Ayrıca çok sayıda Fransız eğitim kurumu aydınlara bu kültürü öğretiyordu. Aydın kesim tamamen bu iki dilin etkisi altındaydı. Yönetim gibi ordunun da İngiliz kontrolünde olduğu Mısır'ın yanı sıra Irak, Filistin ve Ürdün'de de bu dil ve kültür yabancılaşması hissediliyordu. Lübnan ve Suriye ise esasen var olan Fransız dil ve kültür etkisinin daha da aşırılışması sorunuyla karşı karşıyaydı. Yarı resmi **La Syrie** gazetesinin 1926'da mahkemelerde sadece Fransızca konuşulmasını, avukatların savunmalarını Fransızca yapmalarını istemesi uzun süren bir polemik yarattı.⁴⁰⁸ İşçi Mısır basını da karıştı. "Bu gidişle Arapça yok olmaktan kurtulamayacak" yorumunu yapanlar da vardı. Bu sırada Lozan antlaşması gereğince belli bir sürede Türk kalmak ya da yeni devletin uyruğunu seçmek kararı karşısında bırakılan bir kısım Suriyeli'nin Türkiye'yi seçmesi de tepki yarattı. Bunları yeteri kadar milliyetçi olmamakla suçladılar. Aslen Türk olan ya da Osmanlı döneminde eğitimlerini Türkçe gördükleri için yeni yönetimin Fransızca-Arapça şartına uyamayan bu kimselerin, aşağılanan bir sistem ve toplumu tercih etmelerini, kendi statülerinin eksikliklerinde aramak işlerine gelmiyordu. Hata yaptıkları şöyle anlatıldı: "İş bulacaklarını sanarak Türkiye'ye gitmeyi tercih ediyorlar. Ancak orada hayal kırıklığına uğrayacakları muhakkak."⁴⁰⁹

⁴⁰⁸) RE 30.4.1926, Sada Chema'den naklen.

⁴⁰⁹) RE ve LH 30.4.1926

Türkiye’de Türkçenin okullarda mecburi hale getirildiği, iş yerleri de dahil bütün yazışmaların Türkçe yapılma zorunluğu konulduğu, bütün şehir isimlerinin Türkçeleştirildiği haberleri kendilerine ulaştığı bir sırada Suriye ve Lübnan’da bazı **resmi dairelerde Arapçaya hiç ilgi gösterilmemesi, telefon idaresinin santral kızlara Fransızcadan başka dil konuşmayı yasaklaması kızgınlığı artırdı. Himayeci devletin halkla anlaşabilmek için kendi memurlarına Arapça öğretmesi önerildi.** Suriye ve Lübnan’da yalnız Arapça’nın resmi dil olması ısrarla istendi.⁴¹⁰ Bu istekler yankı bulamazken, Türkiye’de Arap harflerinin kaldırılmasının yanı sıra okullardaki Arapça ve Farsça derslerinin de kaldırılması Arap milliyetçilerini tabii ki daha da rahatsız etti. Buna karşılık Lübnan’daki Hristiyan Arapların Fransız yönetimi yanlısı yayın organı bir süre sonra “ulusal kültürün bütün geleneklerini altüst edecek bu karar” övüyor ve Türklerin özelliklerini kaybetmelerinin suçunu Arap-Fars kültürlerine bağlıyordu.⁴¹¹

“Arap ve Farsî tetkiklerinin sonucu, hem İran eğlence düşkünlüğü hem de Arap kaderciliği ile etkilenmiş bir kültürün uzun yüzyıllar boyunca Türk fikri yaşamını yönetmiş olmasıdır; öyle ki 15. yüzyılın enerjik savaşçılarının evlatlarına ırklarının pek çok özelliklerini kaybettirdi (...) Yeni girişimle Türk lisanı bir canlılık, bir özerklik ve özellikle kaybettiği bir egemenliği kazanacaktır. Bu, emirle düzenlenmiş bir dil yenilenmesi, çok ilginç bir sosyolojik deneme olup bütün dünya dil uzmanlarının dikkatini mutlaka çekecektir, zira dilin evrimi konusunda ve gerçekten beklenmedik şekilde, insan iradesinin rolü sorusunu bir kez daha gündeme getirmiştir... **Arap ve İran yerine herhalde batıya yöneleceklerdir. Bu da doğu klasikliğinin ölümü demektir.**”

Türkiye’nin yanı sıra İran’ın da dilde sadeleşme ve yabancı sözcükleri tasfiye girişimi Arapları etkiledi. İran Avrupa kökenliler kadar Arap kökenli kelimeleri de dilinden atıyordu. Bunun da Arap düşmanlığı ve İslamı terk olarak nitelemesi karşısında **İran Başbakanı** meclis kürsüsünden bir konuşmayla Türklerinkine çok benzeyen gerekçeyi anlatmak zorunda kaldı:⁴¹²

“Dildeki temizlik hareketinin ne siyasi ne de dini amacı olmadığını hem İran kamuoyu hem de diğer Müslüman toplumları bilmelidir. Avrupa kelimelerinin

410) RE 6.5.1926

411) RE 13.9.1929

412) OM 1936 Ocak s.32-33

çıkarılması ne Araplara düşmanlıktan ne de İslamı terk içindir. Tren, otomobil, modern giysi ve başlık, iskemle, çatal ve kaşığın dinle bir ilgisi yoktur. Dilin temizlenmesinde de hakaret sayılacak bir şey aramamak gerekli. Arapça kelimelerin kullanılmamasının da dinle ilgisi yok. **Dilimizi de, elbisemizi de tamamen batıdan alsak bu Müslümanlığımızı etkilemez.** Mısır'da, Irak'da, Şam'da Avrupalı gibi giyinen pek çok kimse var, yine de saf Müslüman kalıyorlar..”

İbadette Türkçe ve Radyo Krizi

1932 Ocak'ında İslam dünyası yeniden Türkiye'den gelen haberlerle sarsıldı. **Süleymaniye'de Hafız Sadettin hutbeyi tamamen Türkçe okumuş, Yerebatan Camii'nde bütün ibadet Türkçe yapılmış, Fatih Camii'nde ezan Türkçe okunmuş** ve nihayet 3 Şubat'ta **Kadir gecesini Ayasofya Camii'nde 30 kadar hafızın Türkçe mevlidi ile kutlanmış ve bu olay İslam tarihinde ilk kez radyo ile de yayınlanmıştı.** Dinsizlik yakıştırılan rejimin aksine dini göstergelere destek verdiği, ama ibadetin halk tarafından anlaşılmasında kararlı olduğu ve eleştirilere de hiç önem vermediği böylece ortaya kondu. Açıkça yoğun saldırılara bir meydan okuma vardı. Türkiye'nin içine değil, daha çok dışındaki dini çevrelere yönelik bir meydan okuma.

Mısır dinci çevrelerinde bu girişim üzerine beliren tartışma, hareketsizleşmiş toplumların nasıl kalıplarla yönlendirildiğini, tabulaştırılmış konuların nasıl günlük tartışma haline getirildiğinin örneğini veriyor. **Şeyh el Taftazani** bilinen kalıplarla saldırıya geçti:¹¹³

“Yapılanlar ladini (Laik) devletde doğaldır. Türkçe ve Latince Kur'an'dan sonra bunları da müzelere atar ve böylece ne din bırakırlar ne de Kur'an. **Eğer İslam olmasaydı Türkler Çin'de barbar bir ulus olarak kalırlardı. Artık küfürlerini açıkça ilan etmeli ve İslamı ve Müslümanları rahat bırakmalılar.** Daha önceki ilerlemelerine İslam mı engel olmuştu?”

Onun saldırısına **Muhammed Farid Vajdi** karşı çıktı:

“Türkiye'nin son yıllarda gerçekleştirdiği ıslahat, bu devletin bağımsızlığının ve ilerlemesi gereğinin sonucudur. Ve **diğer İslam ülkeleri de sıraları gelince aynı aşamalardan geçeceklerdir.** Kur'an'ın Türkçeye çevirisine gelince,

¹¹³⁾ Bu tartışma OM'dan naklen 1932 s.138-139

İranlılar, Hintliler, Çinliler, Malezyalılar daha önce çevirdiler. Hristiyanlar da başlangıçta kilisenin karşı çıkmasına rağmen İncil'i değişik dillere çevirmişlerdi. Alfabe değişikliği ise eğitimi yaymak içindi. Türkçeye çevrilen ve Latin harfleriyle basılan Kur'an Taftazani'nin iddiasının aksine Türklerde İslam imanını pekiştirmeyi ve Müslümanlarla bağları güçlendirmeye yarayacaktır."

Taftazani'nin yanıtı şöyle oldu:

"Soylu Türk milletine saygım var ama yöneticilerinin ihtilalci bid'atlerine yok. Şeriatı red ile İsviçre medeni yasasını kabul etmediler mi? Türkiye'deki bağımsızlık ve milliyetçilik konusuna gelince İslam milliyetçi özgünlüğün (Eş Suubiyye) ve bölgecilğin (İklimiyye) düşmanıdır, zira bütün Müslümanları kardeş sayar, **Milliyetçilik İslamı zayıflatır ve İslam dünyasının gücünü oluşturan birliği yıkar**. İran, Afganistan, Hicaz ve Yemen İslam geleneğinden ayrılmadan bağımsızlıklarını korudular. Eğer Turancı hareket İslami harekete nazaran önceliğe sahip olmasaydı Türkiye'nin durumu farklı olurdu. Kur'an çevrilemez sadece tefsiri yapılır, o da Kur'an yerine sayılamaz. Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okunması sadece Türkleri her türlü Arap etkisinden kurtarma amaçlıdır. Eskilerin duanın Arapça dışında yapılmasını kabul ettikleri tezi yanlıştır. Allahu Ekber yerine Tanrı Uludur demekle Türkler dünyanın temelini sarstılar."

Vajdi'nin bu görüşlere yanıtı şöyledir:

"Müslüman halklar için birkaç yüzyıldır mahkumu oldukları hareket-sizlik buzunu kırmak gereklidir ve bunun için Türklere hayranlık duyup cesaretlendirmek şarttır. Başka çare yok. Her ne kadar ihtilallerinde aşırılık- lar olsa da her ihtilalde olduğu gibi durulmakta gecikmeyeceklerdir. İslam dünyasının fosilleştiği ve sosyal yaşamda başkalarıyla yarışamayacağı iddialarını onlar yalanladı. Ebu Hanife (Ezher'de çok kullanılan eserlerine atıfta bulunarak) Arapça bilmeyenlerin, anlamı değiştirmemek şartıyla Kur'an'ı kendi dilinde okuyabileceğini kabul etmişti. El Alusi'nin tefsirinde de Peygamberin Fatiha'nın Farsça okunmasını kabul ettiği kayıtlıdır. Müslüman Birliği ve İslam karşısında ırk farkı sorununa gelince **El Hucurat suresinde** (49/13) insanların kavimler ve kabileler halinde bulunması kabul edilmiştir. Burada "birbirinizle tanışmanız için" denir "birbirinizle karışmanız" için değil. Kurulduktan birkaç yüzyıl sonra İslam İspanya, Bağdat ve Kahire'de üç büyük devlete ayrılmıştır. Dünya yaşamının iğfaliyle sahte inanış ve sufi teorileri yayıldı, din az kişinin tekeli haline geldi. Aynı sırada Avrupa halkları uyandı, din adamlarının üstünde bir yer ka-

zandılar, din kitapları çevrildi, bilim özgürleştirildi. Daha sonra sömürgeci yayılmacılıkla çevreye hakim olmaya başladılar. Karşılarına çeşitli halkları, yaşam bilgisi olmadan bilim öğrenmeye, yetenek göstermeden, kendi dillerini ve geçmişlerini bilmeden birbirlerinin üzerinde dalgalanan doğu halkları çıktı ve kolaylıkla esir ettiler.”

Aynı sırada, genellikle aynı içeriklere sahip olan bir tartışmada bir diğer yayın organında **Taftazani** taraftarı **Şeyh el Faruki** ile Türk devrimleri yanlısı **Hüseyin Remzi Bey** arasında cereyan etti. **Vajdi** ile **Taftazani** arasındaki tartışma ise sürmeye devam etti. Bu ikincisi **Ez Zeila** ve **El Marginani**'den naklen Kur'an'ın Arapça dışında başka dillerle söylenemeyeceğine dair örnekler verdi. Peygamber'in Fatih'a'nın Farsça okunmasına ses çıkarmamasının bunun orijinal metin ve dualarda okunabilirlik hakkı taşıyacağı anlamı taşımadığını ileri sürdü. **Vajdi**'nin sufilere yermesine de karşı çıkıp bunların Kur'an'a ve sünnete bağlı olduklarını, Hristiyan misyonerlerine karşı iyi mücadele verdiklerini belirtti. Son söz olarak Ezher ulemasını, bir toplantı düzenleyip konuya açıklık kazandırmaya davet etti.

Bu tartışmanın kanıtladığı, İslami meınlerde ve tefsirlerde, hem Kur'an'ın çevrilmesinden ve başka dille yazılıp okunmasından yana, hem de karşı gerekçelerin bulunabileceğiydi. Nitekim İslamın tek bir vücut sayılması gibi kavim ve aşiretlerden oluşmasının da kabul edilebileceğinin gerekçeleri bir kez daha ortaya kondu. Tartışmayı bir sağırlar diyalogu haline getiren bir orta formülün aranması değil, her tartışmacının kendi gerekçelerine sarılarak direnmesi ve tefsir aleminden örneklerini artırarak adeta kendi bilgi hazinesinin zenginliğini ortaya dökmesiydi. **Vajdi**'nin bu konuda bir ölçüde zorlayıcı olmasına karşılık **Taftazani**'nin kapalılığı çok dikkati çekici. **İslamın bir kardeşlik bütünü olduğunu** söylerken **Orta Asya Müslümanlarının kurtuluşunu hedefleyen bir akımı en büyük suç saymak ve “bu olmasaydı Türkiye’de Müslümanlık kabırdı” türü bir mantık kullanmak onun en büyük çelişkisini oluşturuyor.** Arap dünyası uyurken ve henüz Osmanlı tam belirmemişken 14 ve 15. yüzyıllarda Orta Asya'nın İslam dünyasının en ileri düzeyini temsil ettiğini, Hindistan'da İslamın kökleşmesinin bu Orta Asya'dan gelen fatihlerin eseri olduğunu bilmemesi, **Araptan başka bir şey görmemek tutkusu** ile açıklanabilir. İslamda milliyetçiliği yererken kendisinin Kavakibi ve sonrakilerin çizgisinde Arap milliyetçiliği yaptığını farketmiyor. Arab'a dayalı olmayan bir İslam birliğini kabullenemediği anlaşılıyor.

1400 yıla ulaşan bir denemeden sonra Arapçanın Müslümanların çoğunluğunca öğrenilmediğini, hatta Kur'an'ın tam kurallarına uygun şekilde okunması ve anlaşılmasının da Arapların azınlığı tarafından gerçekleştirilebildiğini bilmesi gerekirken bunu yapamayanları Müslüman saymamaya kalkışması, gerçekte İslamı anlayışa aykırıydı. Peygamberin dini anlayışına tam aykırı olan sufiliği savunurken, Müslüman olduğunu vurgulayan kesimleri dinden saymamak hiç şüphesiz onun haddini aşması oluyordu. Ancak bu yaklaşımın o dönemde çok yaygın olduğunu ve Taftazani'nin bir örnek oluşturduğunu kabul etmek gerekiyor. Türkiye'den, özellikle Arap din çevrelerine yükeselelen sert tepkilerde bu dar bakışlar rol oynamıştır. Herhalde bu tutumlarını hedefleyen, İslam dünyasının ve din adamlarının fosilleştiği, sömürgeleştiği yargısına yanıt verememesi bu kalıpcılığının sonucu olsa gerektir. Bağımsız saydığı ve topu bir arada İslam dünyasının onda birini ancak oluşturan devletlerin gerçekte batının ekonomik sultanı altında olduklarının da onu ilgilendirmedeği anlaşılıyor. **İslam bize yeter özgürlük önemli değil mantığının etkisinde olduğunu görüyoruz.** Bu mantık çağın koşullarına uymak diye bir sorunla kendini yormasını da engelliyor. Böylece, mümin ibadetinde ne söylediğini anlamalı mı sorusuna bir yanıt vermek gereğini duymuyor. **"Hafız ezberciliği"nin ona yeter olduğu, İslam toplumlarının geri kalışında bu anlamadan öğrenmenin rol oynadığını farketmediği anlaşılıyor.** Yahut da kütleler bilgilendirilse kendisi gibilere iş kalmayacağı endişesinde olabilir.

24 Şubat 1932 Ezher'in büyük uleması toplanıp Kur'an'ın çevrisi ve bunun okunması sorununu ele aldı. **Dört imamın görüşleri bağdaştırılarak, Kur'an'ın çevrilmesinde bir sakınca olmadığı,** ancak buna Kur'an değil Kur'an çevirisi (ya da mealî) denmesi gerektiğine karar verdiler. Tabii ki esas metnin Arapça olduğunu da vurguladılar.⁴¹⁴ Sorun sadece Türkiye'nin davranışından çıkmamıştı. Hindistan'da Haydarabad Nizamı İngilizceye çevrilmesi için çalışmalar başlatmıştı.⁴¹⁵ Hollanda sömürgelerinde de tartışmalar vardı. Bir yandan bir Cavalı, kendi dillerine çevrilmedikçe anlayamayacaklarını belirtiyor, diğer yandan Hollanda diline çevrilmezse Hollandalıları Müslümanlaştırmanın olanaksızlığını anımsatıyordu. Sumatra'da Kur'an Latin harfleriyle Arapça basılmış, bazı çevrelerden tepkiler yükselmişti. Çözüm bulunamayınca Ezher'e baş-

⁴¹⁴) Tl 25.2 ve 24.3.1932 NYT 24.3.

⁴¹⁵) BE 26.4.1936

vurup bir fetva verilmesini istediler. 57 alimden sadece ikisinin çekimser kaldığı fetvada tercüme değil meal denmesi, bunun yanına Arapça asıl metnin konması gereği ve Latin harfleriyle çevirimyazının Arapçanın seslerini tam vereme-yip karışıklık yaratacağı için kullanılmaması istendi.⁴¹⁶

Çok dilli ve her birinde Kur'an çevirisine sahip Hindistan'da tepki aynı sertlikte olmadı. Buna karşılık İngiliz etkili bir yayında Araplara sempatik görünmek amaçlı bir yazı gördük:⁴¹⁷

“Türkçe dua ile M. Kemal İslamın temelini yıkıyor. Bu ilerleme değil, gerileme. Dört yüz milyonun alıştığı, kabul ettiği ve uluslararası birlik görünümü yarattığı bir dil dışlanamaz. Herkes Kur'an'ı kendi diliyle okursa İslam tanınmaz hale gelir. Din kansızlıktan ölür.”

Türk girişiminin bir etkisi de Kur'an'ın aletler aracılığıyla yayınlanmasının gündeme gelmesinde görüldü. İlk kez 1899'da Cava'da El Alawi adında biri fonografla (Gramofonun ilk şekli) Kur'an yayınına karşı olduğu yolunda bir fetva vermişti. Gerekçesi, kaydın Arapçanın bütün inceliklerini yansıtmaması sebebiyle Kur'an'ın tahrifine yol açabilmesiydi. Aynı yıl **Trablusşam'lı Hüseyin el Gisir** de fonografi kullanmayı şeriata aykırı sayan bir fetva vermişti. Buna karşılık 1906'da Mısır müftüsü **Bakhit**, şeriata uygun davranmak şartıyla fonograf dinlemeye izin çıkardı. Bu kez de radyo ile yayının şeriata uygunluğu gündeme getirildi. Ezher'e yanıtlanması için yöneltilen soru şöyleydi: **“Eğlence yerlerinde ve uygun olmayan başka yerlerde de dinlendiğine göre radyo ile Kur'an ya da ezan okunması konusundaki kararınızı açıklar mısınız?”** Dügmeyi çevirmekle yayının durdurulabileceği basit gerçeğini düşünmediklerine göre sorudan asıl amaç, bu işlerde alet kullanılmasının uygun olup olmadığıydı. Yanıt **Bakhit**'in çeyrek yüzyıl önceki fetvasının çizgisinde oldu: Radyodan dinlenen bir yankı değildir konuşanın kendi sesidir, dinlenen de Kur'an'dır. Okuyan gerekli koşulları haiz bir yerde bulunuyor ve kurallara uyuyorsa sakınca yoktur. Aksi halde yapılamaz. Dinleyen de dikkatini ona yoğunlaştırmalı, rahatsız eden olursa engellemelidir. Kur'an dışı şeylerin (Şarkılar gibi) okunmasında da aynı kurallar geçerlidir.⁴¹⁸

Böylece Ezher alimleri, bir yandan çağdaş yeniliklere karşı çıkmıyor, ama yine de bunların İslami nitelikle kullanılmasını şart koşuyordu. Bu ihtiyatlılıkta,

(16) OM 1936, s.172

(17) IS'den naklen MW 1933/2 s.196

(18) OM 1933 s.562-263

bir yandan radyonun İslam dünyasında da yaygınlaşmaya başlaması, diğer yandan diğer bazı Müslüman ülkelerde dini açıdan yasaklanması rol oynamış olmalıdır. 1930'ların başında Kahire'de 50 bin radyo bulunduğu ama bundan kültür (Tabii dini) değil, sadece eğlence amacıyla yararlanılmasından yakınanlar vardı.⁴¹⁹ Gerçekten örneğin Türkiye'de radyo özellikle müziğin yaygınlaştırılmasının büyük aracı olurken Yemen'de gramofon, yasak müzik çaldığı ve kişileri dini görevlerini yerine getirmekten engelediği için yasak edilmişti.⁴²⁰ İmam Yahya, Aden'den gelen Arapça plakların halk için tehlike oluşturduğuna inanıyordu. 1934'de Tunus'ta, **Şeyh Muhtar İbn Mahmud** bir fetva vererek radyo ile Kur'an okunmasını yerdı.⁴²¹ Kahire radyosunca hergün yapılan Kur'an yayınının rastgele yerlerde dinlenmesinden rahatsız olmuşlardı. **Şam'lı ulema da radyo Kur'an yayınlarının kahvehanelerde dinlenmesine karşı çıktı, Kur'an okuyucularının grev yapmasını ve Mısır hükümetinin de gerekli önlemleri almasını istemeye karar verdiler.**⁴²² Ezher'den Şeyhül Makari (Hafızı Kur'an'ların şeyhi) de radyodaki okunuş şeklini ve saatlerini beğenmediğini, iptalini istedi. Şeyhül Ezher saatlerin değiştirilmeyeceğini ama daha iyi okunması için çalışacağını tamamen kaldırmanın bahis konusu olamayacağını açıkladı.⁴²³ Suriye'de İçişleri Bakanlığı kahvehaneler ve eğlence yerlerinde radyodan Kur'an dinlenmesini yasaklarken Mısır da bunu yalnız gündüz yapma kararı aldı.

Batı dünyasında Kur'an'ın, din metinlerinin Türkçe okunmasına en büyük övgü bir Bulgardan gelmiştir. Ortodoks kilisesinin Bulgarların ibadetlerini kendi dillerinde değil de Yunanca yapmasındaki ısrarından çok sıkıntı çekmiş olduklarını anımsatarak, Türkiye'deki laikliği övmüş ve "Yunan Ortodoksluğu için bu ne ibretimiz derstir" deyimini kullanmıştır.⁴²⁴

Bunun dışında Kur'an'ın Türkçe okunması sadece bir din sorunu olarak değil, bir dil ve kültür değişmesi sorunu olarak ele alınmıştır. Times muhabirinin anlatımı şöyle:⁴²⁵

419) MW 1933/2 s.195

420) OM Filistin gazetesi 6.9.1932

421) TE 26.6.1934

422) Alif-Ba (Şam) 26.8.1934

423) Alı 10.7.1935

424) Ayın Tarihi no.70 (Ocak 1930) s.5665

425) TI 15.3.1932

“Cami tepeleme doluydu. Eski Türkler şüpheci, uluscu hareketin doğal sonucu olarak yeni Türkler Arap geleneğiyle kopuşun sonu diye baktı (...) Yabancılar için ikisi de aynı müzikalitede olmakla birlikte Allahu Ekber yerine kullanılan Allah Büyüktür deyimi esti Türklerin kulağına hoş gelmedi. Anlaşıyor ki Türkçe Kur'an'a eleştiriler sadece gelenekçilikten (...) Oysa başka değişmeler de var. Dil değişmesi ve basitleşmesi gibi. Osmanlıca'nın eski ağıdalı saltanat stili, sonu gelmez cümleleri gitti, net kısa cümleler geldi. Tam Türkçe olan bu yazılar kolaylıkla anlaşıyor, hatta az eğitilmiş okuyucu tarafından da.”

Oriyantalist **Denison Ross** sonuna dildeki yenileşme olarak baktığında “Tarihte örneği olmayan bir girişim” diye niteledi. “Gazi'nin şansı Türk dilinin zengin olmasıdır. **Amaç bütün ülkede standard bir telaffuza varmayı sağlamak.** Gazi bu girişiminde de başarıya ulaşacaktır.”⁴²⁶

Türkiye uzmanı Amerikalı **Gates**'e göre, “Türkler anlamadıkları bir dilde dini dinliyorlardı, şimdi daha iyi anlayacaklar”.⁴²⁷

En ilginç yorumlar, nezdinde ABD'nin büyük elçisi olduğu Atatürk ile, din ve dil konularını açıkça tartışmış olan **Sherrill**'den gelmiştir:

“**Dini devletten ayırması dinsizlik değildi. Bunu, kutsal kitabı kendi dillerinde yayınlarak, bir elle aldığını diğeri ile vererek kanıtladı.** Artık herkes onu (Mister Everyman) kendi başına okuyabilecek, anlayabilecek. Lüter gibi onun da cesaretini hayranız (...) herkesin kendisi okuması için kutsal kitabın sayfalarını açıysa ona dinsiz demek haksız olmaz mı. Kesinlikle evet. Şüphesiz Gazi bizim G. Washington'umuz gibi dindar değil. Ama kabul gerekir ki basit bir tren kondüktörünün ve yüzbinlerce basit Türkün her günkü yaşamına Kur'an'ı sokan adam hiç şüphesiz saygıdeğer bir dini ihtilal yapmıştır. Kendisi ister farketсин ister farketmesin ya da amacı ne olursa olsun, o da Lüter ve Wycliffe gibi büyük dinciler sınıfında yer almıştır...”⁴²⁸

“Agnostik (Fizik ötesi şeylerin bilinemeyeceğine inanan) hatta **din düşmanı** diye suçlayanlara karşı **Gazi'nin Allah'a inandığını söylemeliyim.** İnsanlığın bir Allah'a sahip olma ihtiyacı ve hakkına; insanın Allah'a şahsen bağlanma ihtiyaç ve hakkına inandığını da eklemeliyim. Ama bunun kalıplaşmış

⁴²⁶) Tİ 7.9.1932

⁴²⁷) World Unity (New York) Ocak 1935, s.229-230

⁴²⁸) Sherrill, **A Year's Embassy**, s.195-197

dualar aracılığıyla yapılacak şey olmadığına da inanıyor (...) Gazi'nin kutsal kitabın Türkçeye çevrilmesini onaylamakla göze aldığı müthiş sosyal, siyasi ve dini riski anlayabilmek için İslam dünyasında bir süre yaşamış olmak gereklidir." Ve şu eklemeyi yapıyor:

"Bir sürü tartışmalarımız sırasında onunla **anlaşamayacağımızda anlaş-
tığımız tek husus, onun dini anlamakla halkın ondan uzaklaşacağı fik-
rine karşı benim daha da dindarlaşacakları düşünmemdi.**"⁴²⁹

Dildeki sadeleşmeyi Arapça ve dinle çok bağlayanlara karşı, bütün toplumun tabakaları arasındaki farklılıkları azaltma amaçlı ve anlaşılabilirliği artırma hedefli sayanlara çoğunlukla rastlıyoruz.⁴³⁰ Arap kelimelerinin çıkarılmasıyla bir fakirleşmenin bahis konusu olmayacağını Anadolu'da çok zengin bir hazine bulunduğunu iyi bir tarama ile bunun kapatılacağını ileri sürüyorlar.⁴³¹ Bunun fesin kaldırılması ya da Arap harflerinin değiştirilmesinden de daha önemli ve ayrıntılı bir sorun olduğu yaşam üzerinde çok daha fazla etkisi olacağını da belirtenler var.⁴³² Bu arada soyadı yasasının yürürlüğe girmesiyle dile yeni bir unsurun katıldığı da farkedildi. Bunun toplumda gurur arama vesilesi olduğu ve bir ulus yaratmanın aracı haline geldiğini savunanlar çıktı.⁴³³

Konuya siyasi ya da sosyal açıdan değil de bir dil uzmanı olarak yaklaşan **Ettore Rossi** belki de en objektif değerlendirmeyi yapmıştır:⁴³⁴

"Filolojik açıdan değerlendirme yapanların -Türk dilcilerinden bahsediyor- değerlendirmeleri inandırıcı olmuyor. İhtilalci bir yaklaşım demek doğrudur (...) yeni bir Türk dili demek de yanlış, sadece sözlük değişecek Türkçe kalacak. Sadece bir dil temizliği. (...) Macaristan, Finlandiya, Baltık devletleri, Malta gibi yerlerdeki ulus yaratmak isteyenlerin çabalarını andırıyor. Oriyantalistler artık Türkçe, Arapça, Farsçayı birlikte ele alma geleneğini terk edecekler."

⁴²⁹ Sherrill, **Trois Hommes**, s.220-221

⁴³⁰ TI 21.8.1934

⁴³¹ NE and India, 3.11.1932 s.882

⁴³² NE and India 20.12.1934, s.1022; TI 30.11.1934; TI 15.7.1936; Bu üç yazıda da soyadı olayıyla alay da var.

⁴³³ NYT 13.1.1935 başyazı

⁴³⁴ OM Ocak 1935, s.45-47

BÖLÜM VIII

KİŞİLİK ARAYIŞINDA BAŞLIK

Fesin İslamın Simgesi Oluşu ve Reddi

Başlık ve giysi konusundaki değişiklikleri ayrıntılı olarak bir kitabımızda incelemiş olduğumuz için,⁴³⁵ ana hatlarıyla özetleyerek aktarmayla yetineceğiz. Sadece o kitapta yer almamış yeni bilgilerin referanslarını vereceğiz.

M. Kemal'in **"Buna şapka derler"** diye 1925 Ağustos'unun son günlerinde başlattığı ve 25 Kasım 1925'de TBMM'nin onayıyla yasa halini alan şapka olayı aslında 18. yüzyılın sonunda III. Selim döneminde kökü bulunan bir evrimin son adımıdır. Dikkatler büyük bir yoğunlukla şapka üzerine yönelmişse de, aslında onunla birlikte bütün giyim kuşam ve bu çerçevede **çağdaşlaşmayı engelleyici zihniyetlerin aşılması** bahis konusuydu.

Geleneksel giyimden (Entari, kavuk, sark) çıkışta ilk adım **Nizamı Cedit** ile 1790'larda atıldı. Daha o zaman, Nizamı Cedidi kötölemek için, Avrupalı giysileriyle fazla bir ilgisi olmadığı halde bu husus bid'at olarak öne sürüldü. **"Men teşebbehe bi kavmin fe huva minhum - Bir halkı taklit eden onlardan olur"** yargısı başlıca silah olarak kullanıldı. Yeni ordu dağıtılıp III. Selim öldürüldükten sonra yeni sultan için hazırlanan şer'i hüccette **"emri bil maruf ve nehyi anil münker - Bilinenin uygulanması istenmeyenin önlenmesi"** kaydı konarak geleneklere bağlılık ve değişimin istenmediği vurgulandı. İhtiyatlı bir bekleyişten sonra ani bir vuruşla 1826'da Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırdıktan sonra **II. Mahmut** yeni kurduğu orclusunun hem giysi hem de başlığını değiştirmeye yöneldi. Giysilerde Avrupa'ya yaklaşımakla birlikte başlıkta tam tersine, **Mısır Valisi M. Ali Paşa**'nın askerlerine giydirdiği fes kabul edildi. Bu arada sarığın, kavuğun dini nitelikli sayılarak sadece din adamları tarafından kullanılması kararlaştırıldı. Aynı sırada sultanın resimleri de basılarak bir başka tabu daha yıkılmaya çalışıldı. Bunlara karşı beliren tepkiler Tanzimatçılara gâvur denmesinin (Daha sonradan da dinsiz) başlıca temelini oluşturur.

İslahatçıların asıl amacı şüphesiz basitçe **Avrupalı gibi olmak değil, değişmeyi çağdaşlaşmayı önleyen, bilmediği her şeyi bid'at sayan anlayışı yıkmaktır**. Tabu yaratma sistemini önlemektir. Fesin sadece bir topluma özgü olduğunu söylemek olanaksızdır. Mehmet Ali de Tunuslulardan almıştı, ama Kuzey Afrikalılar kadar Venedik'te de kullanılıyordu ve kafayı korumaktan baş-

⁴³⁵ Koloğlu, Orhan, **İslam'da Başlık**, Ankara 1978

ka bir özelliği yoktu. Dini niteliği hiç olmamıştı. Yine de önce tepki çekti. Bunda, Tanzimat'la getirilen eşitlikten yararlanmak, Müslümanlardan farklı başlık giymek aşağılanmasından kurtulmak isteyen gayri-Müslimlerin fese özel bir ilgi ile bağlanmasının etkisi düşünülebilir. Kısacası **Osmanlı milletinin sembolü** olmuştu. Zaman geçip gayri-Müslimlerde şapkaya yöneliş artınca, Müslümanlar fese daha çok sarıldılar ve 19. yüzyılın son çeyreğinde **Müslümanlığın simgesi** sayılır oldu. Evvelce fesi hiç tanımamış Hindistan, Hollanda Hindistanı, Orta ve Güney Afrika gibi yerlerde bile sömürgecilere direnç alameti olarak fes giyme eğilimi arttı. Daha sonraki tepkilerin iyi anlaşılabilmesi için bu dirence ait bazı örnekler vermeyi yararlı görüyoruz:

Kafkasya'da (1877 yılında): "Bilindiği gibi Çerkezistan'ı işgal ettikçe Rusların ilk çabası halkı ulusal başlıkları olan kalpağı kullanmaktan vazgeçirmeye ve Rus serpuşunu kabul ettirmeğe çalışmak olmuştur. Osmanlı donanmasının Sohum Kale'ye gelişinde Abazalar Osmanlı koruması altına girmek arzularını belirtmiş ve Moskova boyunduruğunun simgesi olan Rus başlığını ebediyen terketmek için kendilerine fes gönderilmesini istemişlerdir. Donanmadaki bütün fesler kendilerine verilmiş, İstanbul'a da haber yollanmıştır. Şian Nusret gemisinin subayları da, asker nakli için İzmir'de bulunurken birkaç saatte halktan 1200 fes toplayıp yollamışlardı."⁴³⁶

Tunus (1882 yılında): Fransızlara teslim olan, yani fesi terkeden Tunus hükümetine karşı yazdığı şiirde Gabes'li bir şair şöyle diyor:

Allahın takdiridir bu, Ne dehşetli aşağılanma / Paşa kafasına şapka geçirdi / Allah hain Es Sadık'ın belasını versin / Allah ihtirasını ödüllendirsin / Kuvvetli bir ateşli hastalık vererek / Ve de kafasına bir çivi çakarak.⁴³⁷

Bengal (Bugünkü Bangladeş, 1899 yılında): "Hükümet yetkilileri, müslümanların başlarında Türk fesi taşıyarak resmi dairelere girmelerini yasakladılar. Son Yunan-Türk savaşından beri (1897) Hindistan'daki İngiliz yanlısı basın Sultana son derece kızdı. Ona zarar vermek için başka çare bulamayınca, hükümeti, Hindistan Müslümanları arasında popüler hale gelmiş olan Türk fesinin sultana sempatiilerini göstermenin işareti olduğu yolunda uyardılar."⁴³⁸

436) Stamboul, 4.7.1877, Seraskeriyat sözcüsü Hakikat gazetesinden.

437) Jean Dejeux'den

438) 5.1.1899 tarihli Darülsaltana gazetesinden, India Office, L/R/5-25, 14.1.1899'da biten hafta raporu.

Seylan (1905 yılında): “27 Ekim 1905 günü Fes Komitesi'nin Seylan Yüksek Mahkemesi'nin, duruşmalara Müslüman avukatların fesle girmesini yasaklamasını kınamak amacıyla düzenlediği mitinge 30 bin kişi katıldı... Avukatlar bunun dini inançlarına aykırı olduğunu savunarak Yüksek Mahkemenin kararını kabul etmeyeceklerini açıkladılar... Kurulan Fes Komitesi mitingde alınan kararları ilgililere ulaştırmakla görevlendirildi.”⁴³⁹

Cezayir (1914 yılında): “Entellektüel tabakanın Fransız kültürünü benimseme eğilimine karşılık, İslam kültürünün bazı yönlerine bağlılıkları da sürüp gidiyor... Genç Cezayirlilerin bu davranışını G. Meynier (Genç Cezayirlilerin en Fransızlaşmışları bile doğu modasından kopamıyorlar ve Osmanlı fesi taşıyorlar) diyerek açıklamıştır.”⁴⁴⁰

Artık **“fesi bırakmış şapka giymiş”** deyiimi İslamdan çıkmak anlamında kullanılır oldu. Dolayısıyla sömürgeciler için fes bir tür İslami dayanışmanın, ihtilalciliğin simgesi ve aşağılanması gereken bir hedef haline geldi. Buna rağmen Avrupa'ya giden Müslümanların çoğunluğu ve diplomatların hepsi ilk fırsatta başlarına şapka geçiriyor, merak ve eğlence aracı olmaktan sıyrılmaya çalışıyorlardı. Fesi, sarığı bir kişilik işareti sayarak Avrupa'da da bırakmayanlar pek azdır. Bunun anlamı, bütün İslam dünyasında daha sonra çağdaşlaşmada rol oynayacak kadroların işin başlığa bağlı olmadığını farketmiş olduklarıdır.

Fes özellikle askeri kullanımda pratik bir başlık değildi. Gözü ve enseyi güneşten korumamasına Birinci Dünya Savaşı'nda çözüm arandı ama cihad ilan etmiş bir devletin ordusunun şapka siperi kullanması Hristiyanlaşma olarak algılanabilirdi. Hayli açık düşünceli olduğu halde İttihatçıların Şeyhülislamı **Musa Kazım** bile şeriatin şapka giyilmesine cevaz vermeyeceğini belirtmiştir. Sonun, **Enveri** denilen öne ve arkaya kendinden uzantısı olan bir başlıkla (siperli kabalak) çözümlenmeye çalışıldı. I. Dünya Savaşı'nın sonucunu “Şapkanın zaferi, fesin yenilgisi” diye değerlendirmek mümkündür. Avrupalıların işgaline giren her yerde şapka yaygınlaştı. Bu ortamda Milli Mücadele ikisinin de dışında kalpağa hem de değişik giyimle, sarıklı ve başarı geldikçe İstanbul'da da Kemalistler kendilerini kalpakla belirtir oldular.⁴⁴¹ Ama bunun yanı sıra Avrupa'ya görüşmeler için giden TBMM temsilcilerinin (**Bekir Sami, Ferid (Tek), İsmet**

⁴³⁹ Revue du Monde Musulman, c.3 no.10 (1907), s.343-344

⁴⁴⁰ Abdelkader Djeghloul, “M'hamed Ben Rahal et la Question de l'Instruction des Algeriens”, Madjalla al-Tarikhiyya (Cezayir) no.4, Nisan 1977, s.92.

⁴⁴¹ Fes yerine kalpağın giyilmesi kararname: 12.1.1921

(İnönü), Rıza Nur vb.) şapka giydikleri ya da başı açık dolaşıkları görülmüştür. Buna tepki gösteren de olmamıştır. İslam dünyası ise bağlılığını sürdürdü ve zafer kazanılınca bunu **fesin şapkaya üstünlüğü** olarak algıladı. Bazı yerlerde feslilerin şapkalılara saldırdığı biliniyor.

Bir çok Jön Türk gibi M. Kemal'in de çok önceden festen kurtulma yanlısı olduğu biliniyor. 1923 başında bu konu önüne getirildiğinde uygun zamanını beklediğini belirtti. Hilafetin ve Şeriye mahkemelerinin kaldırılmasının arkasından dini bir muhalefet akımının belirmesi, Avrupa'ya benzemenin dinsizlik olduğu kampanyasının başlaması, **Şeyh Said** ayaklanması, dinin siyasete alet edilemeyeceği kaydının **Hiyaneti Vatanıye Kanunu**'na eklenmesinden sonra, bu direnmenin simgesi haline getirilmek istenen fesin üzerine yürüldü. Sadece onun kaldırılmasını istemedi, şapkanın kabulünü de zorunlu kıldı. Ayrıca fes ve sarığın sadece din adamlarınca kullanılması ve bütün din adamlarının yalnız görevdeyken bu giysilerini giymeleri karara bağlandı. Amaç kesin olarak bir başlık sorunu değil, bir anlayışın yerleştirilmesi ve buna dirençlerin kırılmasıydı. Şapka devrimini İsmet İnönü şöyle özetlemiştir:

"Bağnazlık hastalığını bir kazanç aracı olarak bileğine takanlar en ufak şekil meselelerini kanlı bir surette kullanabilmüşlerdir. Böyle bir tarihten gelen millette şapka devrimi, bir geniş görme, düşünme, kurtulma devrimi olmuştur."

İsmail Habip Sevük'ün değerlendirmesi de gerçekten ilginçtir: "**Kavuk ümmetimiz, fes Osmanlılığımız, kalpak ihtilalimiz, şapka inkılabımızdır.**"

Girişimin batı dünyasındaki yankılarının olumsuz olanları üç ana tema etrafında toplanabilir. **Birincisi Türk'ün sadece kafasının dışındakini değiştirdiği, asıl önemli olan içinin aynı kaldığı yolundaki değerlendirmedir.** O yıllarda birbirini izleyen hızlı değişimler sırasında bu tema çok sık tekrarlanmıştır. Böyle kapsamlı bir değişimin hazmedilme süresi hesaplanmayınca da haklı bir eleştiri gibi görünmüştür. Buna bağlı olarak M. Kemal'in komedi oynadığını, yaptıklarını ve ilerleme icdialarını ciddiye almanın mümkün olamayacağını ileri sürenler görülmüştür. **İkincitema doğu çekiciliği ve orijinallığininin kaybolmasına üzülenlerden gelmiştir.** Binbir Gece Masalları'nın ve Piyer Loti yaşamının yok oluşunu, doğunun kişiliksizleştiğini öne sürmüşlerdir. Üçüncü grupta şapka ile dini garip bir sentezde buluşturanlar var: **Dinden zaten ayrılmış olan Türk bu kararlar son bağı da kopardı;** fesin özelliği namazda alnın yere değmesini sağlamasıydı, oysa M. Kemal'in karanı bunu engellemektedir, o Allah dahi olsa secde istemiyor ve amacı namazı kaldırmaktır.

Bu fantazi değerlendirmelere karşılık konuya çok ciddi şekilde bakanlar da az değil: "Türkiye'de şapka fundamentalizm'e (o günkü anlamıyla aşırı tutuculuk, bugünkü anlamıyla köktendincilik) karşı çıkışıdır. İnsanların bir örneklesmesini sevmeyenler üzülecek ama, fes politik ve dinsel bir direnç unsuru sayılmak istendiğinden bu yola gidilmiştir." Bazı Fransızlar M. Kemal'in dine değil papazlara savaş açan 1902-1905 Fransa Başbakanı **Emile Combes** gibi davrandığını, şapkanın da sadece din adamlarını hedef aldığını ileri sürmüştür. İyi bir gözlemci olan **P. Gentizon**'un yargısı bu görüşü tamamlıyor:

"Direnmeler, silik, geri kalmış, bilgisiz, ahlak ve kültürce olgunlaşmamış, geçmiş bir çağın kaderciliğine uymuş kişilerden geliyor. Asıl önemlisi işin içinde pek çok özel çıkar bulunmasıdır. Dervişler, şeyhler, hatta bazı hocalar, sahte doktorlar, sihirbazlar, falcılar, ruh çağırانların her birinin (...) cumhuriyetin yenileştirici ve özgürleştirici bütün davranışlarına karşı durmakta çıkarları vardır. Bu yüzden **eskinin sarıklıları, bilimsel de olsa, Ankara'dan gelen en küçük gerçeği bile suçmuş veya dinsizlikle lekelenmiş gibi geri çeviriyorlar.**"

Bir başka yazısında da yapılanlardaki kararlılık şöyle anlatıyor:

"Kendisinden önceki rejimlerin aksine cumhuriyet ileriye bir adım attıktan sonra geriye iki adım atmıyor. Uygarlığa doğru çabasına öyle bir enerji ve istekle devam ediyor ki, karşılaşacağı dirençler ne olursa olsun eserini tamamlamakta mutlak başarıya ulaşacaktır (...) Yeni Türkiye hergün biraz daha Avrupa düşüncesini, adet ve örflerini sindiriyor ve batının toplumsal sistemini alıyor. Açıkçası bir uygarlıktan diğerine geçiyor."

Kemalist değişim kararları o kadar çok birbirini izlemiştir ki, her seferinde değerlendirciler "bu seferki bütün öncelikleri aştı, artık halk ayaklanacak" demiş ve bu işlerin son ereceği umudunu belirtmiş ve her seferinde de yanlışlardır. "Şapkanın kabulünü, cumhuriyetin ilanı, saltanatın lağvı, hanedanın kovulması, hilafetin lağvı ve devletin laikleşmesinden de daha Hristiyanlaşma" sayarak böyle bir sonuç beklediğini saklamayan bir yazar, tam tersi hedefe ulaşıldığını 1935'de şöyle açıklamıştır:

"Kafanın üstündekini değiştirmenin yeterli olmadığı kafaları değiştirmek gerektiği söyleniyor. Bizce yanlış. Ankara'nın bu kararları Türk zihniyeti üzerinde önemli etki yarattı. Artık hiç bir şey bir Türk'ü bir baulıdan ayırmıyor."⁴⁴²

442) F. Taillardat, "Quelques Aspects de la Turquie Nouvelle", L'Asie Française, Haziran-Temmuz 1935, s.182-183.

Fesi Kutsal Sayıp Vazgeçmeyenler

Fesin yerine şapkayı koyma kararı İslam dünyasında üç değişik etki yaratmıştır: Fese sarılanlar, şapkayı isteyenler ve ikisinin de dışında üçüncü ulusal bir başlık arayanlar.

Mısır, fesi en güçlü şekilde savunan ülke oldu. Gerçekte şapka Mısır üst tabakasının kullanmadığı bir şey değildi. Avrupa'ya gidince hemen başlarına bunu geçiriyorlardı. Bu alışıklık sebebiyle, Türkiye'de değişikliğin kararlaştırılmasından önce, 1923'de, Mısır'da da şapka giymenin dine aykırı olmayacağını ileri sürenler belirmişti. "Bildiğimiz kadarıyla dinimiz giysi konusunda bir kural koymamıştır, aksi halde **nasıl olur da kafaca Müslüman kalıp vücudun geresiyle Hristiyan olmayı (Avrupa türü elbiseler giymeyi) kabul edebilir-dik**" diyen biri kampanya açabilmek için şu soruları uzmanlarına yöneltti: "Fes İslamın belirgin bir işareti midir? Din kitaplarının şapka yasağı konusunda kesin yasağı var mıdır?"

Bu çaba bir polemik yaratmazken 1925 sonbaharında Türkiye'nin şapkayı resmileştirmesinin etkisi Mısır'da da hissedilmeye başlandı. Bazı memurlar işlerine şapkayla gelmeye kalkışınca Maliye Bakanlığı Mısır'da resmi başlığın fes olduğunu anımsatan bir bildiri yayınladı. 1926 Ocak'ında **Darul Ulum** öğrencilerinin şeyh kılığını (kaftan ve sarık) bırakıp devlet memurlarının efendi kılığını (pantolon, ceket, fes) almak istemeleri gerginliğe yeni bir boyut kazandırdı. Gerçi şapkaya geçmek bahis konusu değildi ama Avrupa'ya yakınlaşmaktaydılar. Kaftan ve sarığın zorunlu olduğu hakkında kutsal kaynaklarda bir kayıt gösteren çıkamadıysa da "Her dinde din adamlarının özel giysileri bulunur" gerekçesiyle isteğe karşı çıkıldı.

Efendi stili giyinmek bu arada Dar El Ulum öğrencilerinden köy hocalarına da yayıldı. Bunlar, sayıları çok fazla olduğundan ve okul kapamakla önlenemeyeceklerinden isteklerini kabul de ettirdiler. Bu haberi veren Milliyetçi Wadi El Nil gazetesi endişe ile "**Son günlerde Kahire'ye gelen Türk futbol takımının öğrencilerimizi geniş yaz şapkaları giymeğe isteklendirdikleri ve onların da akımı yaymağa çalıştıkları söyleniyor**" diyor ve buna karşı olduğunu belirtiyordu:

"Milli giyimde değişiklik milli geleneklerinizle bağdaşmamaktadır. Aşağı sınıflarla, kötü taklitlere özendirmesi ve dans ve keyif verici maddeler kullan-

mak gibi kötü adetlere kaptırması sebebiyle ahlâk yönünden tehlikelidir. Mısır'ın Türkiye'yi taklit ederek yaşayışını değiştirmesi için bir sebep yoktur. Mısır Müslüman ülkelerle çevrilmiş olduğu cihetle daha değişik bir durumdadır ve komşularınca İslamın minaresi sayılmaktadır.”

Gerçekten o günlerde bir **Galatarasaray-Fenerbahçe karma futbol takımı** Mısır'da bir kaç maç oynamış ve olay spor alanından çıkıp siyasi gösteriye dönüşmüştü. Şapkalı Türkler fırsatı Kemalist Çağdaşlaşma'nın propagandası için kullanırken, Mısır gençliği de himayeci aleyhtarı gösteriler için vesile yaptılar. Amaç şapka değil, Türkiye gibi bağımsızlığı kazanmaktı. Bu girişim, hem himayeci ile uzlaşmış olan yöneticileri, hem de himayecileri rahatsız etti. **Manar**, Hristiyan Avrupalılar gibi giyinip küffarı benzemeye çalışmanın vatanın birliğine zarar vereceğini ileri sürdü.⁴⁴³ Eğitim Bakanlığı kesin olarak Darul Ulum öğrencilerinin karşısına dikildi. Yarı resmi **Egyptian Gazette** de himayecilerin görüşünü doğuda başlığın önemini anlatan bir başyazı ile açıkladı:

“Mısır, kendisine artık doğuya ilişkin değilmiş gibi bakılmasını isteyerek ve gelecek uygarlığının batı yönü alması gerektiğini dünyaya göstererek, Türk yegenini izlemeğe yatkın görünüyor. Bu yönde ilk adım, fes lehine sarığı ortadan kaldırmaya çabalayan ve böylece kendilerini Efendi sınıfı ile bir düzeye getirmeye kalkışan Dar El Ulum öğrencileri tarafından atıldı. Tabii onlar da, bu akıma uygun olarak, Türkler tarafından gösterilmiş olandan başka bir yönde düşünülemeyecek, yani fesi şapka ile değiştirecek benzeri bir ileri hareket yapmak zorunda kalacaklardır. Bu davranış öylesine ihtilâlcî ki, fesin yasaklandığı ve kadın ve erkeklerin eski çeşit başlık giydikleri için asıldıkları Türkiye'nin son denemesi ile karşılaştıktan sonra olumlu yönü görünmüyor. Mısır'ın da böyle bir aşama göstereceği şüphe götürmez, ancak batı başlığı kabul edilse bile bu ihtiyari olacaktır. Türk, Bulgar ve Macar akrabaları kadar kesin ve tüm bir batı Devleti olmakta ısrar edebilir ve Arap illerinin kaybıyla bütün doğulu ilişkilerini sonunda kopardığını söyleyebilir. Oysa Mısır aynı şeyi asla ileri süremez.

Türk de başına bir şapka geçirmekle, hunun temsil ettiği uygarlık dönemine eriştiğini sanabilir; oysa bu uygarlığın, söz ve düşünce özgürlüğü için yüzlerce ve yüzlerce yıllık çaba ve savaşın ürünü olduğunu ve Yakın Doğu'nun geri kalmış ülkelerinin uygarlığı milli seciye ve karakteri

⁴⁴³) MN c.27 s.25-28

uzun yıllar boyunca aynı şekilde kuvvetlendirerek elde edebileceklerini bilmeleri gerekir. Gerek Türkiye ve gerek Mısır'ın kestirme yol olmadığını kafalarına yerleştirmeleri gerekir. Uygarlık şapkası kafaya konabilir, ancak onun altındaki kaffanın üstündekiyle aynı düzeyde yürümesini sağlamak için çabalara girişmek ve desteklemek gereklidir. Yalnız başına dış görünüş yeterli değildir; alkış değer çabalarının amacı "içteki çekiciliğe" ulaşmak olmalıdır."

Birkaç yüzyıl sabrederseniz himayeci sizi uygarlığa, çağdaş düzeye erdirtir mantığına ve işin Türkiye'de zaten başarısız gittiğini kanıtlamak için yayınlanan abartmalı haberlere rağmen gençler yılmadılar. Öğrencilerin "**Şapkayı Destekleme Komitesi**" 6 Mart 1926 günü fesi atma gösterisini yaptılar. İşin ciddiyet kazandığını farkedince uzlaşmacı politikacılar piyasaya çıktı.

Prens Ömer Tosun "Milli Başlık" saydığı fese taraftardı, daha fazlasına değil. Milliyetçi Lider **Saad Zaglul Paşa**, Türkiye'deki devrimlere karşı olduğunu bu vesile ile açıkladı:

"Babadan çocuklara aktarılan giyim ve gelenekler bir milliyetin ayıncı ve yapıcı unsurlarından sayılmalıdır. (Dolayısıyla), zararlı oldukları görülmedikçe bunlar korunmalı ve saygı ile tutulmalıdır. Aksi halde geleneklerden vazgeçmek kendi milletine ihanet olur. Geleneklerini başkalarınıninki ile değiştirenler, başka bir aileye bağlanmak için kendi ailesini bırakanlar gibidirler ve bunu yaparken onur kazandıklarını sanırlar, oysa, gerçekte, yalnızca torunlarının lanetini alırlar."

Liberal Parti Başkanı Yardımcısı **Muhammed Mahmud Paşa** ölçülü davranıyordu, şapkaya karşı olmadığını açıklamakla birlikte neden fesin yerine şapka konmak istendiğini anlamadığını söylüyor ve sorunun, özel bir başlık seçimi için bütün Mısır düşünürlerinin katılacağı bir toplantıda hallini istiyordu.

Olayın zaten bir hayli karışık olan Mısır iç politikasında yeni gerginlikler yaratması beklenebilirdi, özellikle Türk'ün bu alanda yeniden görünmesinden karışıklık çıkmasını düşünerek çekinenler, işin fazla kurgulanmamasını salık vermeğe başlamışlardı:

"Türk politikasının bu olaylardaki etkisini küçümseyemeyiz. Çok zaman önce bazı kimseler festen vazgeçip şapkayı almayı istemişlerdi, fakat cesaretleri yoktu ve iyi bir fırsat bekliyorlardı. Bunu onlara Türkler verdi (...) Şapka kullanımının salık verilebileceği zamanı olaylar gösterecektir ve halk da o zaman, hiç direnmeden buna uyacaktır çünkü "en uygun olan yaşar" yasası de-

ğiştirilemez. Ancak, şu anda, ülkemizin ayrırcı şekline karşı ayaklanmak için bir gerek görmüyoruz.”

Tartışma, Mart ayı sonunda Ezher Şeyhi **Muhammed Abu-l-Fadl el Gizavi** ile Mısır Müftüsü **Abd-er-Rahman Kurrah**’ın yayınladıkları bildiri ile dini yönden karara bağlandı. Bildiri gerçekte Türkiye’nin son dört yıldaki laikleşme ve çağdaşlaşma akımına, günlük hayatı ilgilendiren üç konuda (Şapka, miras, Hristiyan-Müslüman evlenmesi) cevap verirken laikliği kökünden reddetmek amacını güdüyordu. Şapka konusunda, ilerlemenin şapka giymekle geleceğine inananların taklit aşkı ve tutkusu, kişileri yabancıların kılığını kabul düşkünlüğüne yöneltti. Peygamberimiz (Bir topluluğu benzetleyen ondan olur) demıştır. Dolayısıyla, **başka bir dine eğilim veya kendi dinini küçümsemek sebebiyle şapka giyen, Müslümanların tüm oyu ile kâfir’dir**” cümlesiyle din düşmanı ilân edildikten sonra, Dört İmam’ın görüşlerine dayanılarak bu tez savunuluyor ve Şapka ile ilgili kısım şöyle sona eriyordu:

“Millî giysileri, başkalarınınkini almak üzere terketmek, onları taklit aşkı kendi milliyetimizin kaybına sebep olur. Zira, (giysiler, başkalarının giysilerine benzediği zaman, kalpler de başka kalplere uyarlar) hadisinde, inanç değişikliği yarattığı için, bir ulusun yokolma sebepleri arasında giysilerin benzerliği de vardır. Ve inan bağını kokuşturmaktan daha büyük hangi zarar olabilir?”

Bu bildiriye, **Ulema Dayanışma Derneği** ikinci bir bildiri ile destekledi, onlar da şapkanın kâfir işi olduğunda birleşiyorlardı.

Din adamlarının bu kesin davranışına tepki yalnız Liberal Parti Organı **Es Si-yasa** gazetesinden geldi. Şapkanın belli bir dinin özel temsilcisi sayılamayacağını, büyük kısmı hristiyan olan Avrupa ve Amerikalıları şapka giydikleri için kâfir - dinsiz saymanın ölçüsüz bir taassup olduğunu ileri sürdü. Diğer gazetelerde ise okuyucuların kararı yeren açık mektupları yayınlandı. Çoğunluğu ulemanın işin sağlık yönünü düşünmemesini yeriyor; özellikle doktorlar, gözleri güneşin etkisinden koruduğu için şapkayı fese üstün tuttuklarını belirtiyorlardı. Hatta, ulusal kişiliği korumak amacıyla özel şekil ve renkli, örneğin kırmızı, şapka yapılmasını ileri sürenler vardı.

Ancak Milleyetçilerin lideri **Saad Zaglul Paşa**’nın şapkaya kesin direnci fesi bırakma gösterilerini çabucak durdurdu. Bu arada İskenderiye, Tanta uleması ve eski Müftü **Muhammed Bakhit**’de de Ezher bildirisini destekleyen demeçler verince şapka akımı kurudu kaldı.

Bu yüzden Mısır ile Türkiye arasında beliren gerginlik, 1932'de Türk Cumhurbaşkanı ile Mısır elçisi arasında çıkan bir olayla doruğa ulaştı. İşin kökeninde, ister özel, ister resmi sıfatla Avrupa'ya çıkar çıkmaz Mısırlıların başlarına şapka geçirme alışkanlığı yatıyordu. Nitekim 1929'da İstanbul'a gelen Mısırlı futbolcuların hiçbiri fes taşımıyordu. Ya şapkalıydılar ya da başı açık. Mısırlı diplomatlar da silindir şapka kullanıyorlardı. Fes yanlısı bazı yazarların açtığı kampanya üzerine 1932 yazında Mısır Dışişleri Bakanlığı diplomatlarına yalnız fes giyme emrini verdi. O yılın Ankara'daki cumhuriyet bayramı törenine ilk kez fesle gelen Mısırlı elçi, M. Kemal tepki gösterince, bunu hakaret sayıp salonu terketti. Olayın siyasi yanı kolaylıkla kapatıldı, ancak iki taraf arasındaki basın polemigi uzunca devam etti. Bir taraf **"dava kara püsküllü kırmızı feste değildir, milletlerin kurtuluşu davasıdır"** tezini ileri sürüyordu. Öbür taraf ise feste kişiliğin ve İslama bağlılığın saklandığı iddiasındaydı. İnatlaşma Mısır'ın fes işinde daha da katılaşılmaya götürdü. 1934'de İstanbul'u ziyarete gelen Mısır'ın Genç Müslümanlar Derneği üyeleri 1929'un sporcularının aksine hep fesliydi. Şapka lehindeki sınırlı girişimlere de sert tepkiler gösterildi. **Muhibeddin el Hatib** "Arapların kalkınmalarını Avrupalıların ya da Avrupalıların taklit edenlerin taklidi üzerine kuracak derecede maymun olmadıklarını" açıkladı. Etkili politikacı **Ömer Tosun** da onu destekledi ve geleceğin büyük Mısır'ını fesin kuracağını ileri sürdü:

"Şapka giymek batılıyı taklitten başka bir şey değildir. Soylu veya aşağılık, güzel ve çirkin, Avrupa şapkasına maledilen, daha doğrusu onda bulunduğu hayal edilen değerler, örneğin Amerikan zencilerini hiç de yükseltmemiştir. Aksini Japonlarda görüyoruz. Oysa giysinin ne şekilde olursa olsun, yükselmek veya çökmekle bir ilişkisi yoktur. İnsanı yükselten ilim ve çalışmadır. Bunlar ne kadar büyük olursa başan o kadar büyüktür. Ayrıca karakterin gerçek ilmin gereği olduğuna inanıyoruz. İyi karakterden kişisel özgürlük gelir, nasıl ki kötü karakterden taklit gelirse.

Birgün Mısır büyük olacak ve o zaman herkes bize bakıp bunun fesden ileri geldiğini söyleyecektir; nasıl ki bugün ilerlemenin şapkadan geldiği ileri sürülmektedir. Boş şeylerle vakit geçirmeyelim. İnsanlarımıza ilim ve çalışma verelim, onları yetiştirmeğe ve bir kalıba sokmağa çalışalım; bu, insanlar arasında bizi belirleyen ve ayırıcı işaretimiz haline gelmiş olan milli timsalimizi (simgemizi) ortadan kaldırmayı düşünmekten daha uygundur. Eğer

kendi kendimizi yükseltebilirsek bu sembolün düzeyi de yükselecek ve eğer - Allah göstermesin- çökersek o da bizim sonucumuza uğrayacaktır.”

Bu sözlerin üzerinden 15 yıl geçtikten sonra **Nasır** yönetimi sırasında fesin, resmi kararlar değil, yöneticilerin ve Mısır halkının ilgisizliği sonucu tamamen kullanımdan kalkmasına bakarak Ömer Tosun'a intakı hak (Allah'ın söyletmesi) yakıştırmasını yapmak mümkün görünüyor. Fesin yok olmasını o simgeyle yükselememenin bir işareti gibi görmek zorundayız.

Fese bambaşka bir sebeple -hem de Müslüman ve Hristiyanların rızasıyla- sarılan bir toplum da Filistinli Araplar olmuştur.

Yahudilerle savaşta, ortak bir cephe kuran Müslüman ve Hristiyan **Filistinliler**, Musevilere kaptırmamak istedikleri Kudüs ve çevresinde **nüfus çoğunluğuna sahip olduklarını göstermek için fese bağlanıyorlardı**. Öbür yandan Yahudilerden de Filistinli görünmekte devam için hâlâ fes giyenler pek çoktu.

20 Nisan 1926'da Kudüs'te 50 kadar Filistinli Müslüman ve Hristiyan genç bir araya gelip, hem Hristiyan hem de Müslüman düşünürlere mektupla sorulmuş olan sorunu tartışmağa başladılar. Cevapların çoğunluğu fes yerine şapka ya taraftardı. Gençler de, sıcak havalarda şapkanın fese nazaran sağlığa daha uygun olduğunda birleştiler ve bu kararın basına bildirilip desteklenmesini istemeyi kararlaştırdılar. Ancak ne Müslüman ne de Hristiyan basını buna yanaşmadı. Müslümanların fese dini bir anlam bulmasının yanı sıra, Rum Ortodoks Filistin gazetesi de şu gerekçe ile karşı duruyordu: **“Şapkanın fese üstünlüğünde şüphe yoktur, ancak Filistinlinin bugünkü şartları böyle bir değişikliğe elverişli değildir. Eğer bütün yerliler şapka giyerlerse Batılılar bunların hepsini siyonist zannedecek ve siyonist bahanelerine yeni bir destek ekleyeceklerdir.”**

Müslüman ileri gelenleri fesin milli giysi olmadığına Türkler tarafından getirilmiş olduğuna karar vermişlerdi. Yahudilere gelince onlar da yalnız Hristiyan ve Müslümanların değil, kendi ırkdaşlarının da fes giymesinden yakınıyorlardı. Bunun bütün Filistinlilere bir Eski Türk görünüşü vermesinin ülkede gerçekleştirilen yenileşme ve ilerlemeyi yabancıların farketmesini önlediğini belirtiyorlardı. **Milletler Meclisi**'nde Filistin'de ne Arapların ne de Yahudilerin kendilerini yönetmeye hazır olmadıkları ileri sürüldüğünde bir Musevi yazar bütün suçu fese yükledi:

“Filistinliler fesi bırakınız!.. Bunun hiçbir milli yönü yoktur. Girit'ten alınmış, Osmanlı Sultanlarınca zorla kabul ettirilmiş olup bugün aynı Türkler tarafından istenmemektedir. Türkiye'den tümüyle ayrılmış olan Filistin'in fesi hâlâ kullanması için bir sebep yoktur. Özellikle Arap ülkelerinin büyük kısmı onu bıraktıktan sonra. Din ayırımı gözetmeden Filistinliler ortak bir başlık, örneğin Bedevilerin giydiği ve belkide eski Yahudi başlığından gelme olan ageyli seçmeleri iyi olacaktır. Bu seçim özellikle bayramlar için hayli renkli, çekici ve uygundur. Her halükârda fes atılmalıdır.”

Filistin'in her yanında altı köşeli yıldız yaygınlaşırken bir simge ihtiyacı o hâle geldi ki, 1931 Kudüs İslam kongresini izleyecek yabancı muhabirlerden, fes giymeleri istenmedi ama, ortama daha uygun bir başlık seçmeleri istendi. Herkesin başına fes geçirmesiyle sorun halledildi. Bu arada Yahudiler tamamen şapkaya geçince Filistinliler bedevilerin geleneksel ageyl'ini simge seçtiler. Fes tamamen öldü. Bu geçişin daha ayrıntılı öyküsünü biraz aşağıda anlatacağız.

Şapkayı Zorunlu Kılanlar

Doğrudan şapkayı savunarak Ankara'nın tam izine takılan, **Afganistan kralı Amanullah** olmuştur. Ülkesinde fes hiç yaygın olmadığı için kampanyasında bir fes unsuru yoktu, ama şapkanın kabulünün kafanın içini değiştirmek açısından önemini kabul etmişti. Eşi, kızkardeşi ve eşinin kızkardeşi ile birlikte 1928'de Hindistan, Rusya, Türkiye, İtalya, Fransa ve İngiltere'yi içine alan bir gezi sırasında Mısır'a uğradığında, davranış ve demeçleriyle İslam dünyasını bir hayli şaşırttı. Yanındaki hanımlar peçesiz ve son moda şapkalıydılar, kendisi de silindir şapka giyiyordu. Bu şekilde **Ezher**'i ziyarete gitmesi ve **şapkayla namaz kılınmaz diyenlere karşı şapkayla bunu icra etmesi**, “fese sarılmış şapkayı lanetlemiş” Mısır yöneticilerini son derece rahatsız etti. Kral bununla da yetinmedi, demeçleriyle değişimden yana olduğunu saklamadı.

2 Ocak 1928 günü Kral **Genç Müslümanlar Derneği** Başkanı Abdülhamit Sait Bey ve üyelerden birkaçını kabul etti. Genç Müslümanlara ahlâk, vatan ve özgürlük sevgisini öğretmek amacını güden Birliğin üyeleri, Amanullah'ın Afganistan'ın ilerlemesi ve özgürlüğü için yaptıklarını övdüler. Bunlar iki yıl önce yarım bıraktırmış olan kampanyalarını bu fırsatla sürdürmek isteyenlerdi. Amanullah Mısır'daki bütün davranışı ile onlardan yana olduğunu gösterdi. **El Ezher** Camii'nde Ulema ile görüşen Kral, Müslümanlar arasında dayanışma, dini eğitimin önemi, din adamlarının yanlış ve boş inanışlarla savaşmaları gereği-

nin önemi üzerinde durdu. İskenderiye'den Avrupa'ya hareket edeceği gün de özel bir demeçle gazetecilere şapkayı savundu:

"Mısır gezim sırasında pek çok kimsenin fesci, İslamın ayırıcı işareti olarak bağlandığını farkettim. Sanırım bu, şapka düşmanlarının propagandalarından ileri gelen bir yanılmadır. Bu, halkı keyfince yönetmek isteyenlerle ayrılık yaratmak isteyen yabancıların işidir. Niçin bu propaganda? **Niçin Müslümana, hayatının maddi ve manevi bütün kaynaklarını kaybetse de fesini korudukça müslüman kalacağını ve cenneti sağlayacağını aşılacak?** Ben hal-kıma istediği gibi giyinmek özgürlüğünü verdim. Lütfen dikkat ediniz, fesin İslam kuralları ve İslam dini ile hiçbir ilgisi olmamıştır. **İslam dini, adalet, özgürlük, dayanışma, eşitlik, sözüne bağlılık, çalışma, Allahın Birliği, Peygamberine saygı ve dini farzların yerine getirilmesi üzerine kurulmuştur. Bunun dışında Müslüman, canı çektiği gibi, gerçek hayatın şartlarına uyan şeyleri seçmekte serbesttir.**"

Amanullah'ın amacı toplumunu bağnazlıktan kurtarmaktı ancak dikkatten kaçırdığı iki önemli husus, girişimlerinin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Önce, bu değişiklikleri benimsemesi için topluma yeterince bilgi verilmemiş, her devrimin gereksindiği kadrolar oluşturulamamıştı. Okuma yazma düzeyi son derece düşük ve genellikle dünyadaki oluşumların çok yabancı olan Afganlı için Amanullah'ın bahsettiği özgürlükleri anlamak kolay değildi. Sonra çok yüksek kültür düzeyindeki Mısır benimseyemez, Türkiye de ise zorlanılırken "kabul ettirici bir gücün varlığı" mutlak gerekliydi. Kralın sadece aşiret ve kabile reislerini ikna ile işi çözebileceğini sanması hataydı. Bunlar sonuçta kendi yetkilerini sınırlandınlabileceğini hissettikleri hiçbir girişimi -razı gibi görün-seler de- kesin onaylamazlardı. Ya da ilk fırsatta baltalayacaklardı. Afganistan'da merkezi yönetimi kökleştirme eğiliminin arttığının bilindiği bir dönemde bu konuda çekişme doğaldı. Ayrıca ulema da, etkenliğinin azaldığını farketmişti ve alışılmışıktan ayrılan her şeyin dini inkar anlamı taşıdığını düşündüğünden, girişimleri tabii ki baltalayacaktı. Bu iki gücü de altetmenin yolu daha üstün bir gücü el altından bulundurmaktı. Oysa bu Amanullah'ta yoktu.

Afganistan'da geziden dönüştü kral daha da ısrarla giysi konusuna eğildi. Yazlık sarayının parkına "Avrupa ya da Türk giysisi giymiş olanlara açıktır" diye levha asurduğu iddia edildi. Çok sayıda genç erkek ve kızı Türkiye'ye eğitime gönderdi. Kadın giysileri konusunda da yasa çıkarttı. Bunlara yükselen tepki ayaklanması sonucunda tahtını terketti.

Ulusal Başlık Arayanlar

Fese özel bir tutkusu olmayan, şapkayı zorlamak için bir sebep görmeyen, bir üçüncü yol arayan toplumların başında İran gelir. Uluscu eğilimine uygun bir yol aradığını Şah Rıza Pehlevi şöyle açıklamıştır: "İranlılardan bir Avrupalının kötü kopyasını yapmak niyetinde değilim. Buna gerek de yok. Arkasında güçlü bir gelenek var. Kendi **vatandaşlarımdan iyi İranlılar yaratmak istiyorum. Ne batılı, ne de doğulu olmaları gerekli değil.** Her ülkenin kendi dökme kalıbı vardır."

İran'da yirminci yüzyılın ilk yıllarında kullanılmağa başlanmış yuvarlak bir başlığa ay şeklinde bir siperliğin eklenmesiyle meydana gelen, asker başlığını andıran bir şapka niteliğindeki **Pehlevi başlığı** böylece ortaya çıktı. Arkasından dini elbiselerin yalnız din adamları ve öğrencileri tarafından giyilebileceği hakkındaki yasa 28 Aralık 1928'de meclisten geçti. Bununla özel giysi giyecek görevli memurların dışında, İran içinde herkesin bir üniforma giymesi zorunluğu getiriliyordu. Pehlevi başlık mecburiydi, elbise ise Avrupalı kılığıydı. Meclis tartışmalarında "**Libası müttahidül şekil**"in (tek örnek giysisinin) milliyetçilik fikrini yaratacağı düşüncesini savunanlar da, yerenler de çıktı. Türk devriminden esinlendiği şüphesiz olan şahın, ondan farklı olarak girişimi bir tek düzeleşme aracı olarak kullanmaya çalışması, gerçekte **ilk kez İran milleti yaratma çabasının başlamış olmasındandı.** Nitekim bu kararlara tepki dinci kesimden, ulemeden değil, o zamana kadar merkezi yönetimden daima bağımsız kalmayı başarmış aşiretlerden geldi. **Bahtiyarilerin, Şiraz bölgesinde Kaşgarilerin, Belucistan'da Dost Mehmet Han'ın** ayaklanmalarının gerekçelerinden biri de "medeni giysi ve Pehlevi başlığını" istememeleriydi. İş zorla gerçekleştiremeyeceğini farkederek şah, özellikle Pehlevi başlık ve giysi konusunda ödün verdi. Bunda Afganistan'daki olayların da etkisi olmuştur.

Göçebeler karşısında başarısız kalmakla birlikte şahın köylüler arasında başarılı olduğu görüldü. Şapkasının köylere kadar girmesini sağlamak amacıyla İran'da ilk kez uygulattığı mecburi askerlikten iyi yararlandı. Erler köylerine üniformanın ceketi ve resmi işaretleri sökülmüş şapkalı ile dönmeğe bırakılıyordu, böylelikle "köylülere hayatlarında ilk kez Batı giysisi örneği gösteriyorlardı" 1929 yılı başlarında yayımlanan bir İran gazetesinde Pehlevi şapkalı adamın, Mollaları süpürürken resmedilmesiyle girişimin tutucu dindarlara karşı oluşturu vurgulanmıştır.

Rıza Şah devrimini burada bırakmadı. Türkiye de ilk kez TBMM'de 1925'de görülen **oturumlara açık başla girilmesi** uygulamasını, 6 Haziran 1935 günü yeni meclisin açılış töreninde gündeme getirdi. Batıda başı açmak saygı sayılırken İslamda başı kapalı olmak gelenektir. Dolayısıyla bu girişim de geleneklerden kopma oluyordu. Bütün generaller, bakanlar, millet vekilleri, konuklar, ilk kez başları açık olarak Şah'ı bekliyorlardı. Şah bu vesile ile 8 Haziran'dan itibaren, bütün bakan, milletvekili ve memurlar için **zorunlu olan Pehlevi'den vazgeçip Avrupa şapkası ve elbisesi giymelerini istedi**. Selamlarken ve bir eve girerken artık batılılar gibi başlarını açacaklardı. Yedi yıl önce hepsinin tek bir milletin üyesi oldukları düşüncesini yaratmak için Pehlevi'yi zorlayan Şah, bu suretle Türkiye'nin örneğini aşamalı şekilde gerçekleştiriyordu. Tıpkı on yıl önce Türkiye'de olduğu gibi Tahran'da da hemen o gün, özellikle devlet memurları tam kenarlı şapka (tamam labah) satın alabilmek için şapkacı dükkanlarının önünde kuyruk yapmaya başladılar. 7 Haziran gününde başbakan ve diğer bakanlar görevlerine Avrupa şapkasıyla geldiler.

Olayın İran'da hiç tepki görmeden geçmesi olanaksızdı. Nitekim İçişleri Bakanlığı'nca yayınlanan bir bildiri, Horasan Eyaletinde ayaklanmanın bastırıldığını açıkladı. Meşhed'de camide toplanan halk yeni şapka ve elbiselere saldırmış asker halka ateş açarak duruma hakim olabilmıştır. Bu olay vesilesiyle yaptığı yayında yarı resmi Journal de Téhéran, olanlara bütün İran'ın üzüldüğünü belirttikten sonra ülkenin dört biryanından, hatta Basra'daki İran topluluğundan alınan haberlere dayanarak, Avrupa şapkası giyiminin büyük bir hızla yayılmakta olduğunu belirtiyordu. Özellikle bu son haber, **şapkaya şiddetle karşı duran Araplara karşı, Arap olmayan iki Müslüman milletin değişik yollarla şapkaya vardıklarını gösteriyordu**. Gerçi İran'da şapka kullanışı Türkiye'deki kadar yaygın hale gelememiş, hatta bazan geriye dönüşler görülmüş ise de, temel sorunu teşkil eden "şapka giymenin dini suç sayılacak bir yönü olamaz" temasında halklarına tam bir inanç kazandırmayı Rıza Şah başarmış oluyordu.

Mustafa Kemal'e yakın derecede yabancı egemenliğine karşı olan Rıza Şah, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz-Sovyet işbirliğiyle tahtından uzaklaşınca, bu ıslahatına karşı güçsüz kalmış olan mollalar örgütlenmeye ve güçlenmeye başladılar. Kararlardan bazıları o zaman geri alındı. Daha sonrası da 1979'da **Humeyni** iktidara gelince İslama aykırı oldukları için kaldırıldı.

Aynı sıralarda bir diğer Arap ülkesinde **Irak Kralı Faysal**'ın daha 1920'den beri yaymağa çalıştığı milli veya "ne fes, ne de şapka olmayan" bir başlık **Sidara**'ya ilginin arttığı görüldü. Emir Faysal 1919 Ocak ayında da Paris'teki uluslararası toplantılara fesle değil Arapların milli giysisi saydığı ageyl ve kefiye ile üzerinde aba olarak gitmişti. Yanındakiler de ageyl, kefiye ve redingot giymişlerdi. **Irakiyye** veya **Faysaliyye** adı da verilen bu başlık "kenarsız, tepesi ortasındaki bir çukurla iki çıkıntıya ayrılmış, keçeden bir bere" idi. Faysal'ın subayları bunu önce Suriye'de, Faysal Suriye'den çıkarılınca Irak'ta kullanmağa başlamışlardı. Kenarlıklı her başlığı Hristiyan işi sayan Müslüman çevreler ordudan cesaret alıp bunu kullanmağa başladılar.

Irak'ta da bu dönemde (1926-27 yıllarında) sarığın önemi, anlamı ve islamın simgesi olmadığı konusu, çok tartışılır hale gelmiştir. Hazreti Ali ailesinden olmayanların sarığı taşımaması gerektiği, hatta peygamber ile yalnız anne tarafından akrabalığı olanların buna hakları olmadığı bir yasa sayılıyor, fakat bu son noktaya genellikle uyulmuyordu.

Dikkati çeken Türkiye'de devrimin, yeteneksiz kişilerin dini başlık ve giysi kullanmasına karşı yapıldığı yolundaki açıklamanın buralarda da etki yaratmış olmasıdır.

Faysaliyye kısa bir süre sonra Filistin'de de görüldü. Fes Avrupa'dan getirildiği halde bunun yerli malı kumaşla ucuzla yapılabilmesi Avrupa ve Musevi mallarına karşı boykot yürüten milliyetçi Arapların da desteğini kazanmasını sağladı; o kadar ki, Arap gazeteleri Faysaliyye imalatçılarının ilanlarını bedava basıyorlardı. Hatta öğrencilerinin hepsini yerli malı kumaş ve Faysaliyye ile bezeyecek öğretmenlere armağanlar verenler bile görülmeğe başlamıştı. Faysaliyye'yi yoksullara bedava dağıtanlar da vardı.

Kendine özgü bir başlık arayan Uzak Doğu'nun bir başka Müslüman toplumunda da, Faysaliyye'nin moda olduğu görüldü. **Alif Ba** gazetesi, Hollanda Müslümanlarının bu eğilimini ele alarak, "Bu gösteriyor ki en uzak ülkelerin Müslümanları ve Arapları bile ortak giysi istiyorlar. İstekler ve sevgiler **yüz-yılımızın Arap Bismark'ı Kral Faysal'a** yöneliyor" diyerek Faysaliyye'yi övüyorlardı. Ancak çabalara rağmen, Faysaliyye istenildiği derecede tutunamadı, hele fesi kökünden sarsamadı. Özellikle Suriye bölgesinde siyasi nedenlerle bambaşka bir akım başladı.

Şam'da birgün öğrencilerin fes yerine başlarına bedevi kefiyesi ve ageyli

geçirip okula geldikleri görüldü. Yöneticiler bunları sınıflara almayınca Eğitim Bakanlığı'na başvurular ve bu başlıkla kabul edilme sözü aldılar. Böylece ilk ve orta okul öğrencilerinin çoğunluğunda ageyl ve kefiye görülmeğe başladı. Şam'ın **Aş Şaab** gazetesi **yeni bir milli başlık ortaya konuncaya kadar bunun fesin yerini alacağını belirtiyordu**. Gerçekten akım hızlanıyordu. 22 Mart 1931 günü kalabalık bir öğrenci grubu Al Marj alanında feslerinden büyük bir tepe yapmış ve Hindistan'da **Gandi**'nin yönettiği yabancı malına boykot kampanyasına benzer şekilde ateşe vermişlerdi. Böylece milli başlık akımında ısrarla devam edeceklerini belirtiyorlardı.

3 Nisan'da da gençler Halep'te Bal al-Faraj alanında toplanıp, ageyl ve Kefiyye ile değiştirdikleri eski feslerini **Alkışlar** ve **bağırmalar** arasında yaktıkları ateşe attılar, hatta eğlenceyi seyretmek için toplanan halkın fesleri de ateşe atılmaktan kurtulamadı. Bu arada kovalamacalar, itişmeler, kavgalar da oldu. Dört yüz kadar fes yaktıktan sonra göstericiler **Dabke** (halk dansı) oynayarak alandan çekildiler.

Genellikle Fesin atılmasında birleşilmekle birlikte, ageyl ve kefiyye milli başlık olarak benimsenemiyordu. Devlet Başkanı **Fahri Bey Barudi**, "zarif şekilli, milli yapım, kafayı güneşten ve yağmurdan koruyacak, müslümanların namazına engel olmayacak, Arap kişiliği taşıyacak" milli bir başlık modeli teklif edecek olana 300 Türk Lirası ödül koymuştu. Bir yarışma açılması ve bunun için bir jüri kurulması gerektiğinden bahseden Fahri Bey böyle milli bir başlığın festen kefiyye kadar bütün serpuşları beş yılda ortadan kaldıracabileceğine inanıyordu. Ancak ne fes yakmalar, ne yarışmalar, ne de ödüller, Irak-suriye-Filistin bölgesinde fesi tamamen ortadan kaldırmaya yetmedi. Halk tabakalarında hâlâ yeni bir başlığa karşı direnç vardı; örneğin, Lübnan'ın Dürzüler bölgesindeki Bayındırlık Müdürü, işçilere geleneksel başlıkları yerine Avrupa şapkası (güneşten korumak için olmalı) giydirmeye kalkınca gürültüler çıkmıştı.

1938 yılı sonlarına gelindiğinde Suriye ve Filistin'den hâlâ fes yakma ve kefiyye propagandası gürültüleri yükseliyordu:

"Şam'daki Arap Milli Bürosu'ndan bildirilmiştir: Filistin İhtilali Filistin topraklarının büyük kısmından casusları ve hainleri temizlemiştir. Resmi makamlar, İhtilâl savaşıyla ile savaşçı olmayanlar arasında bir ayırım yapamadığı için ageyl ve kefiyye taşıyan herkesi asi saymaktadır. Bu sebeple **Filistinliler savaşçılarla savaşçı olmayanlar arasında bütün farkları kaldırmak ve**

tüm halkın ihtilâlle dayanışmasını ve bütün Filistinlilerin asi olduğunu göstermek amacıyla fesi atmayı ve ageyl giymeyi kararlaştırmışlardır. Nablus, Geniss, Tül Keram, Beisan, Gazzan, Macdal, Hebron'da daha şimdiden bu uygulanmıştır. Bir hafta geçmeden fes ortadan tamamen kalkacaktır.”

Gerçi bu akımlarla fes bir hayli azaldı ve kefiyye yayıldı ama hiç kimsede fesi tüm ortadan kaldıracabilecek güç görünmüyordu ve Orta Doğu'da Efendi sınıfından olduğunu göstermek isteyenler yine fesi övünçle başlarına geçiriyorlardı.

BÖLÜM IX

KADIN HAKLARI'NIN İÇERİĞİ

Tanzimat'tan Kemalistler'e Türkiye'deki Evrim

Atatürk ulusculuk anlayışının en doğal sonucu din-ırk-kavim-cins farkı gözetmeden toplumun bütün bireylerini eşit saymaktır. Dolayısıyla ister kendiliğinden, ister başka yöntemlerle kullanılan **bütün ünvan, lakap ve sıfatlar Türkiye Cumhuriyeti'nde iki yasa ile kaldırılmıştır.**⁴⁴⁴ Bununla imtiyazlı sınıf anlayışı yok edilmiş oluyordu. Türkiye dışındaki bütün İslam dünyasında geleneksel yapı devam ettiğinden ve himayecilere gelince bu aracı grubu elde ederek kütleleri kontrolda tutmak kolaylaştığından davranış iki çevreye de hoş görünmedi. Sömürgeciler için, girişimi Bolşevikliğe benzeterek yapmak kolaydı. Zaten konuya fazla eğilmemişlerdir. Müslüman kesimin ise onlardan da daha az işlediği söylenebilir.

Din-ırk-kavim farkının bir ayıncı unsur sayılmaması esasen Tanzimat'ın **"Evrensel İnsan Hakları"** yönündeki en önemli ilk adımıydı. **Müslümanla gayri-Müslim'i eşit sayan**, dolayısıyla İslami uygulamaya ters düşen bu anlayış, Türklere Tanzimat'tan itibaren yakıştırılmaya başlanan dinsizlik, kâfirlik, gâvurluk sıfatlarının kökleşmesinde en önemli etken olmuştur. Herşeye rağmen, çağdaşlaşmanın ilk adımını oluşturan bu karardan Osmanlı Devleti sonuna kadar vazgeçmemiş, Türkiye Cumhuriyeti de aynen devam ettirmiştir. Himaye yönetimlerinde yerliler -genellikle Müslümanlar- ikinci sınıf vatandaş sayılırken Türkiye'nin bunlara tam haklar tanımamasını İslamın ruhuna, özellikle anayasalardaki "devlet dini İslamdır" maddesine aykırı sayanlar tabii çıkacaktı. Kendilerinin toplumları içindeki ikinci sınıflık durumuna **"yine de kendi işlerimizde şeriat uygulanıyor"** kılıfıyla teselli bulabiliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler örgütü kurulup yeni bir **Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi** yayınlandığında bunu onaylamayan, başta **Suudi Arabistan** olmak üzere az sayıda İslam devleti çıkmıştır. Gerekçeleri şeriatın bu bildirgenin içeriğinden daha kapsamlı olduğu iddiasıdır.

Kemalistlerin bu alanda Tanzimat uygulamasının üzerine çıktıkları husus, kadın-erkek eşitliğini getirmeleri olmuştur. Gerçekte bu adımın kökeninde de Tanzimat'la başlamış ilk girişimler vardır. İslam dünyasında kadınların toplumda daha aktif bir rol oynamaları yolundaki ilk eylemleri oluştu-

444) Şeyh, derviş, dede, seyyit, çelebi, baba, emir, halifelik, vb.'nin kaldırılması 30.11.1925; Efendi, paşa, bey, ağa, hacı, hafız, molla, beyefendi, hanımefendi hazretleri vb.'nin kaldırılması 26.11.1934.

ran girişimleri kronolojik bir özette aktararak, Kemalistlerin devraldıkları mirası daha belirgin bir hale getirebiliriz. Bu mirasın hukuk alanı kadar sosyal yaşamı da ilgilendiren bir kapsamı olduğuna özellikle dikkati çekmek isteriz: - 1845 kadının kırsal kesim dışında, modern şehir yaşamı içinde çalışması için ilk adımı. - 1863 Kız öğretmen okulu. - 1869 Kız sanayi mektebi. - 1869 Basın da ilk özel kadın eki. - 1874 basında kadın resmi içeren karikatürler. - 1877-78 Rus Savaşı vesilesiyle kadınların göçmenlere fiili yardımı. - 1880'ler kadın yazarların belirmesi. - 1890'lar özel kadın dergisi. - 1890'lar kız çocukların eğitilmesi için Babıali'nin Yemen'de bile faaliyeti. - 1889/1898 Bir Avrupalı imparatoriçeye kolunu vererek sarayda gezdiren ilk hükümdar (Abdülhamit ile Alman İmparatoriçesi. Mehmet Reşat da Bulgar Kraliçesini aynı şekilde ağırlamıştır.). - 1900 Serveti Fünun'da Sanayi-i Nefise adı altında ilk çıplak kadın resimleri. - 1904 Loti'nin haremle ilgili romanlarına Türk kadınlarından tepki. - 1908 Meşrutiyet'in ilanı vesilesiyle sokak gösterileri sırasında ilk olarak bir kadının peçesiz olarak nutuk vermesi. - İttihat ve Terakki fırkasında kadın kolu girişi. - Çok sayıda kadın dergisi ve derneğinin belirmesi. - İttihat ve Terakki'nin kadın sorununu milli bir iktisat ve kültür sorunu olarak kabulü ve çalışması. - Çalışan kadınların artması kadın hakları tartışması açtı. - 1913 Uçağa binen ilk Türk kadını. - Hilaliahmer'in ebelik, hemşirelik okulları. - Dünya savaşı sırasında geçim sıkıntısı sebebiyle çok sayıda kadının aile geçindirmek için çalışır duruma gelmesi.

İslam dünyasında İstanbul, Kahire, Beyrut gibi merkezlerde yerli gayri müslimler ve Avrupalılar arasında kadınların eğitimi ve çalıştırılması konusunda hayli faaliyet vardı. Biz kronolojimizde bunları dikkate almadık. Sadece Müslümanları ilgilendiren durumları belirttik. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi Müslüman kadınlar arasında Türkiye dışında en önde olan Mısır'da eylemler ancak 1910'larda başlar. **1919'da İzmir'in işgali ile başlayan dönem Türk kadınının siyasette fiilen rol almasına tanık olmuştur.** Birçok isim verilebilirse de, yazarlığı ile ülke içinde de dışında da büyük üne sahip bulunan **Halide Edip**'in simge haline geldiği söylenebilir. Ölüm kalım savaşında olan Türkiye'de artık kadının peçeli ya da peçesiz olması sorunu ortadan kalkmıştı. İstanbul mitinglerinde yüzbinlerin karşısına Halide Edip ve arkadaşları yüzü açık çıktılar, kimse de yadırgamadı. Bu arada Anadolu'da kurulan **Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri** arasına kadın derneklerinin de katıldığı görüldü. Sivas, Burdur, Amasya, Erzincan, Kayseri, Bolu'da kurulan dernekler Kemalist politikala-

ra tam destek verdiler. Ankara'nın Paris'teki temsilcisinin eşi **Müfide Ferid (Tek)** de bu dönemde yurt dışında Türk kadının başarılı bir temsilcisi olarak görüldü. Ancak **İstiklal Savaşı'nın dışardan farkedilmeyen gerçek kadın kahramanı Anadolu'nun köylü kadını oldu**. Sırtlarında silah taşıyarak, silah altındaki çocuk ve eşlerinin üretimdeki boşluğunu doldurarak zaferde büyük bir paya sahip oldular. Bu sebeptedir ki Büyük Zafer'in hemen ertesinde 1922 Aralık'ında Gazi'nin bir heykelinin yapılması bahis konusu olduğunda **Yakup Kadri** bunun Anadolu kadınının güttüğü arabalar arasına yerleştirilmesini önermiştir. Nitekim daha sonra Ulus'taki Zafer Anıtı'na mermi taşıyan bir kadın konmuştur. Yüzü de açıktır. Bu nokta üzerinde durmamızın sebebi Mısır'daki bir olayla karşılaştırılması içindir. Bu çabalar sırasında kaç göç hesaplarının düşünülemediği açıktır. Bu arada **Halide Edip'in ihtilalci kadın niteliğiyle ilk idama mahkum edilen Müslüman kadın olduğunu da anımsatalım**.

Oniki yıl süren savaşlarda çok sayıda genç erkek nüfusunu kaybeden Türkiye'de savaş sonrasında ekonominin çalışan kadına ihtiyacının artması kaçınılmazdı. Çalışan insanın ise düşüncesinden yaşamına kadar her şeyi, evde kapalı olandan farklı olur. Daha zaferin kazanılmasından önce M. Kemal Ankara'da öğretmenlerle yaptığı toplantıda erkek ve kadın öğretmenlerin bir arada bulunmalarını istemiş ve onlara aynı mesajları vermişti. Kadının eğitim görmediği bir toplumun çağdaşlaşabileceğine inanmıyordu. **Tevfik Fikret**'in dizesini tekrarlıyordu: **"Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer."** Zaferden sonra kadın haklarına erişilmesinin aşamalarını şöyle özetleyebiliriz:

- 1923 Şubat/Mart'ta M. Kemal Bursa ve Konya nutuklarında kadınları cemiyette yerlerini almağa davet eder. - İstiklal Madalyası alan kadınların listesi gazetelerde yer alır. - Ankara'daki baş örtülü ama yüzü açık olarak meclis görüşmelerini izleyen kadınlara cumhurbaşkanının eşi **Latife Hanım** da katılır. - Latife Hanım aynı kıyafetle yurt gezilerine de katılır, ata binmiş resimleri çıkar. - 1923 sonunda İstanbul'da tramvaylarda erkeklerle kadınları ayıran perde kaldırıldı, kocasıyla gezen kadının yanyana oturabileceği belirtildi. - 1924 Ankara'da danslı suare. - 22.8.1924 Üç kadın hukuk mezunu Adalet Bakanı'ndan yargıçlık istedi,şimdilik bakanlıkta çalışacaklar. - 1925 ilk şapka giyen kadın Selma Ekrem. - 4.9.1925 İstanbul'da Türk kadınları ilk kez bir baloda güzellik yarışmasına katıldı. - Latife Hanım'la Sovyetler Başkanının eşi Kamaneva arasında mesajlar. - Boşalan iki milletvekilliği için Kadınlar Cemiyeti Halide Edip ve Nezihe Muhittin'i aday gösterdi. - 17.2.1926 uzun süren bir çalışmadan sonra İsviçre ya-

saları esasına göre hazırlanan Türk Medeni Kanunu kabul edildi. Şahsın Hukuku, Aile Hukuku, Miras Hukuku ve Ayni Haklar yeni bir yapıya bağlandı. - Bununla Türk Ceza ve Hakimler yasaları izledi. - Bunlarla bireyin din zorlamaları dışında kendi kararlarıyla yaşamını yönlendirmesi hakkı tanındı. - Peçesiz dolaşanlara karşı davranışları engelleyici önlemler alındı. - 1926 kadın hukuk mezuunları baroya üyelik hakkı istiyor. - 1926 ilk kadın dişçi. - 1927 ilk kadın avukat. - 1928 Mayıs şenliklerinde okul kızları da şortlu olarak jimnastik hareketleri yapıyorlar. - 1928 Afgan kraliçesi yüzü ve başı açık olarak Türkiye'de. - Şubat 1929 Cumhuriyet gazetesi ilk güzellik müsabakasını düzenliyor. 121 katılımcının resmi yayınlandı (Sadece yüz güzelliği bahis konusu). - Temmuz 1929 Taksim stadında atletizm yarışmaları kız atletler de katıldı. - Kadının seçme ve seçilme hakkı üzerinde tartışmalar. - 1929 İş Bankası'nda 556 memurun 86'sı kadın. - 1929 okul jimnastik gösterilerinde 3000 öğrenciden bini kız. - 1929'da Ankara'da toplanan 3. Tıp Kongresi'ne 8 doktor kadın katıldı. - 1930 ilk kadın şoför ehliyeti aldı. - 3.4.1930 Belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa. - Mayıs 1930 ilk kadın yargıç göreve başladı. - 1930 üç kadın siyasi partiye üye kaydedildi. - 1931 ilk kadın operatör. - 1932 Keriman Halis Dünya Güzeli. - 1932 ilk kadın hükümet tabibi ve dişşileri memuru. - 1933 kadınlara muhtar olma hakkı tanıyan yasa. - 1934 ilk kadın muhtar. - 1935 Uluslararası Kadın Birliği Kongresi İstanbul'da toplandı. - 1936 ilk kadın askeri pilot. - 1941 kadınlara askerlik dersi.

Bir yandan kadının eğitimi ile, çocuğunu yetiştirmekte ve ailesine katkıda modern zamanların ihtiyaçlarını bilmesi sağlanmak istenirken. diğeryandan da üretici olarak ülke ekonomisine bilinçli katkıda bulunması, sadece tarla işçisi olmakla yetinmemesi sağlanmaya çalışılıyor. 1965'de Pakistan'da Birleşmiş Milletler'ce düzenlenen bir seminerde, **İran ile Pakistan'da üretimiyle ülke ekonomisine katkıda bulunan kadının sadece yüzde beş olmasına karşılık bunun Türkiye'de yüzde 45 olduğu** belirtilmişti. Hayli eski bir geleneği olan kadının özgürleştirilmesi girişimi bu düzeye varıncaya kadar tabii ki dalgalanmalar geçirecekti. Bu sebeple, diğerybütün devrimler için olduğu gibi, kısa vadede değerlendirmelerde başarısız kalacağına yönelik uyarılara sık restlandığı gibi, çelişkili yargılar da çok bulunuyor. Bu durum konunun genellikle bir bütün olarak değil, şekil (çarşaf, peçe) ve öz (haklar) olarak ayrı ayrı ele alınmış olmasının sonucudur. Biz de incelememizi buna göre yapacağız.

Avrupa'nın Önüne Geçen Adım

Çağdaşlaşmanın kadının özgürlüğü olmadan sağlanamayacağı hakkındaki M. Kemal'in sözleri, dinsizlik suçlamasına aldırmandan Peygamber'in bu tür kapanmayı emretmediğini ifadesi, kendi nikahında bir evlenme ihtilali sayılacak derecede geleneksel törenlerden ayrılması, İslami geleneğe aykırı olarak gelinin erkekli kadınlı misafirlerin önüne çıkması, harem öyküleriyle düşünmeye alışmış batılları hayli şaşırtmış görünüyor. **"Bu davranışlar bir feminizm sayılmasa da Türkler açısından büyük ve şaşırtıcı bir değişimin avukatlığıdır"** diyenler var.⁴⁴⁵ Tabii getirebileceği tehlikeleri anımsatanlar da:⁴⁴⁶

"Papa ve Kilise kadına kapanmayı önerirken, korkusuz ve girişimci Türk başkanı kadınlarına açılmayı öneriyor. Kemal dikkat etsin, toprak ayağının altından kayabilir. Böyle masum başlangıçlar bazan kötü sonuçlanabilir... Kemal'in uygarlık anlayışını kabul edersek İskoçlarla Macarlar uygar değildir."

M. Kemal'in eğlence ve dansı teşvik ettiğini ama Türklerin bu adımda aşırı gittiğini, öbür yandan peçenin hâlâ kaybolmadığını, sadece İstiklal Mahkemesi geliyor denince sokakta tek bir peçeli kalmadığını ileri sürenler var. Trabzon'a gönderilen bir tiyatroyu seyre kadınların da gitmeleri emri verildiği, taassubun aşılamadığı belirtiliyor.⁴⁴⁷ Buna karşılık olaya tamamen sosyolojik açıdan bakanlar da yok değil. Hem de bir misyoner dergisinde:⁴⁴⁸

"Geçmişle kopuş, sosyal ve dini geleneklerden kopuş eğer ahlaki bir anlam ve dinamik taşımazsa zarar verir. Ama Türkiye'de bu ahlaki dinamiği gerçekten arayan çok erkek ve kadın bulunduğu inanıyorum. Bu sebeptendir ki Türk kadınının geleceğine inanıyorum."

Türkiye'de bir güzellik yarışması düzenlenmesi ve **Keriman Halis**'in Dünya Güzeli seçilmesi bambaşka düşüncelerin açıklanmasına zemin hazırladı. Önce "Harem kalmıyor" diye üzülen eskinin hayranları belirdi.⁴⁴⁹ Sonra işin asıl yüzü anlaşıldı.⁴⁵⁰

445) Sırasıyla: NYT 2.5.1926 M.M. Patrick yazısı; NYT 22.2.1923; TI 5.2.1923; NYT 26.9.1925

446) NYT 18.10.1925

447) Sırasıyla EG 18.3.1926 İzmir'den özel mektup; NYT 20.11.1927 H.A. Franck yazısı; TI 16.4.1926, Karadeniz Kıyılarına bir ziyaret.

448) MW Temmuz 1925, s.269

449) TE 16.8.1928

450) NE and India 1.9.132 s.704

“Dünya Güzeli seçilmesi olağanüstü bir heyecan yarattı. Ülke dışında saygı duyulması arzusunun tatmini idi. Kişilik ve ahlak açısından Keriman Halis pek uygun bir seçimdi. **Zira modernliğe dinli uyumla, eski ahlak ve davranış formülünü bağdaştıran orta sınıfa mensup bir temsilciydi ve Türk çağdaşlaşmasının simgesi oldu.** Gelecekte Türk gencinin kültür ve meziyetinde dünya şampiyonu olması umudunu belirterek yine Gazi en uygun değerlendirmeyi yaptı.”

Türk kadınına bütün siyasi hakların tanınması ise bazı çevrelerin ısrarla üzerinde durduğu gibi, serbestliğin sadece bir eğlence ya da soyunma hedefi gütmediğini, kadını toplumun dinamik bir elmanı haline getirmenin arandığını gösterdi. Türkiye'nin Orta Doğu'da feminizmin lideri olduğuna; diğerlerine örnek olacağına; Fransa, İtalya, Almanya gibi ülkelerin Türkiye'nin gerisinde kaldığı türü yorumlar sık sık görülmeye başlandı.⁴⁵¹ İstanbul'da toplanan 12. Uluslararası Kadın Kongresi vesilesiyle yapılan yorumlar da artık Türkiye'nin bu konuda dünyanın en ileri birkaç ülkesi arasına yerleşmiş olduğunu onaylıyordu.⁴⁵²

“TBMM'de Washington'dakinden en az üç misli milletvekili var. İngiliz Avam Kamarası'ndakinden de fazladır. Harem ve peçeden on yıllık bir sürele parlamentoya geçiş ihtilalci bir olaydır, ama ihtilaller arasında da farklar var. Fransa 150 yıl önce kapsamlı bir ihtilal yapmıştı, sonra bir kaç tane daha küçük çaplısını yaptı ama Fransız kadınları hâlâ hakları için savaşıyorlar.”

“Lady Astor dedi ki: Yönetici diktatörlerinin emriyle çocuk yapmaktan başka hakları bulunmayan Alman ve İtalyan kadınlarına acıyorum. Amerika, İngiltere, Türkiye ve diğer özgür ülkelerde de kadın çocuk doğurur ama emirle değil... **M. Kemal Atatürk'ü bir diktatör sayarım ama Mussolini, Hitler ve Stalin'den farklı bir diktatör...**”⁴⁵³

Kadın hakları genel çerçevesi içinde Medeni Kanunu özel olarak irdeleyen az sayıdaki değerlendirmeler de var. 1925-26'daki Musul görüşmeleri sebebiyle Türkiye'deki her oluşumu negatif taraflarını ön plana çıkararak değerlendirmeye devam eden İngiliz çevreleri bu konuda ön plana geliyor. ‘Times’-dan bazı alıntılar vereceğiz:⁴⁵⁴

451) NYT 28.12.1932; NYT 16.12.1934; F. Taillardat, a.g.m., s.181; Sherrill, Trois Hommes, s.250.

452) NYT 4.3.1935 “Ladies at Angora”

453) NYT 23.4.1935

454) Sırasıyla TI 18.12.1925; 8.2.1926; 7.4.1927

"M. Kemal'in hukuki ıslahat konulu nutku büyük önem taşıyor, Lütü Fikri'ye saldırısı yersiz...", "Türkler Hristiyanlar için yaşamı çekilmez yapıyor...", "Farklı toplumlar için yüzyıllar önce hazırlanmış yasaları kabul bir traji-komedidir. **Türk aydınları modern Bağdat'tan çok modern İsviçre'yi sempatik göstermeye çalışıyorlar.** Bu uygunsuz davranışı zaten erkekler hoş karşılamazken acaba serbest meslekler ve çeşitli kamu hizmetlerinde paylarını giderek artıran Türk kadınları ne düşünecek?.. Herşey uygulama şekline bağlı...", "Yeni Osmanlı Devleti'nin Islahat Denemeleri... başlıklı yazıdan: Türkiye en uygun diye aldığı İsviçre yasasından da ileri gidiyor. İnsan endişeleniyor. Bir tepki gelmeyecek mi, en Sünni İslama geri dönmek için "ihtiyar Türk" ayaklanmayacak mı? Eninde sonunda M. Kemal tek bir kişi. Bu günlerde bir diktatörün yaşamı korkunç gerginlikler içinde geçiyor, **bunun altında er ya da geç ezilecektir** (...) bir kez yok olursa ne olacağını kim söyleyebilir. Bu reformlar M. Kemal'in işi değil, yüz yıl önce başlamıştı ve şimdi hesaplanamayacak insan hayatı ve ızdırabı pahasına salt bir Osmanlı Devleti kurmak için çabılıyorlar (...) Islahatlar yaşayabilir mi? Türkiye'ye mükemmel bir sivil kanun verildi ama eğer iyi kanunlar iyi hükümetler yaratabilseydi Türkiye'nin reformlara hiç ihtiyacı olmazdı. Yasayı ülkesine getirmiş olanlar acaba iyi ve dürtüst yöneticileri de çıkarabilecekler mi? Bu, Osmanlı hanedanını basitce sürüvermekten daha zor bir şeydir..."

Yazarın Bağdat Modernliği'nden bahsetmesi, himayeci yönetiminde oluşturdıkları çağdaşlaşmayı herkese kabul ettirme isteklerinin ürünüdür. Nitekim aynı dönemde Mısır'da Bir İngiliz gazetecisi de verdiği konferansta Mısırlıların eskiye sadık kalmalarını sağlayan İngiliz idaresinden mutlu olduklarını bu sayede Türkiye'den daha modern (çağdaş) olduklarını ileri sürüyordu.⁴⁵⁵ Fransızlardan da eleştirenler yok değildi. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Türkiye'de bulunmuş ve eski doğunun kaybolmasına üzgün **Bertrand Bareilles** yeni yasaların zorlanmadan işlerlik kazanmasını Türklerin karakteri olmaması ve yuğrulanabilirliğinin yüksekliğine bağlıyor. M. Kemal'in dini ıslah ettiği iddiasını red edip hemen hemen iptal ettiğini ileri sürüyor ve o da tepki gelmemesine şaşıyor.⁴⁵⁶ Medeni Kanunu Türklerin Hristiyanlaştırılması için araç sayanlar da -pek az da olsa- var. Yeni yasa ile Müslüman kadının gayri Müslimle evlenmesine bir engel kalmaması ve günlerde bu tür bazı evlilikler olması onları cesaretlendir-

455) RE 3.2.1926, Westminster Gazette'de M. Spender'den

456) RE 14.3.1930

miştir.⁴⁵⁷ **Cumhuriyet** gazetesi savunmak gereğini duyuyor: "Kanunu Medeni'den beri Türklerle evlenen gayri-Müslim pek çoktur. Gayri-Müslimle evlenen Türk kadını ise sadece üç. Bunlardan ikisinin annesi zaten gayri-Müslim imiş, öbürünün babası ise kızını red etmiş.⁴⁵⁸

Medeni Kanun olayına ciddi ve bilimsel açıdan bakanlar fazla değil. Bu adımın Lozan'da **kapitülasyonların kaldırılması için Türkiye'nin evrensel hukuk anlayışını kabul etme vaadine uyduğunu anımsatanlar var.**⁴⁵⁹ Aynı zamanda ülke içinde azınlık haklarının da kalkmasını sağladığı anımsatılıyor.⁴⁶⁰

"Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin arkasından Rumlar da azınlık haklarından vazgeçtiler. Lozan 37 ve 45. maddelerinde gayri-Müslim azınlıkların aile hukuku açısından özelliklerinin devamını kabul etmişti. Bunların belirlenmesi için karma komisyon çalışması yapılacaktı. Vazgeçmeleri, Medeni Kanun'un herkeşe eşitlik ve çağdaşlık getireceğine inanılmasındandır. (...) Böylece Fener'in siyasi yetkisi de kalkmış oldu. Artık dini ayrılıklar da kalkmış oluyor. **Bu yasa Orta Doğu'nun huzura kavuşması için çok önemli. Din farkı olmadan ortak vatan fikri yerleşecektir.** Ulus birlik bir cephe oluşturacak, yabancı entrikaları eskisi gibi oyunlar için uygun alan bulamayacaktır (...) Esasen bu hakları devam ettirmek isteselerdi de işletemezlerdi."

Aynı yazar yasanın mecliste kabulünden sonra "Gerçek İhtilal" deyimini kullanmış ve bilimsel ve akılcı hukuk sistemi olarak nitelemiştir. Bir başkası "**Modern zamanların en karakteristik ve köklü moral devrimi**" deyip ekliyor "ilme ve saf bilgiye açma açısından M. Kemal Peygamberinin izinde olduğunu iddia edebilir. Hukuk ve yasalar açısından onunla çatışmıyor. İnsani açıdan bakarsak onun devamcısı olduğu söylenebilir."⁴⁶¹ Lozan'da eskiden kalmış kapitülasyon davalarını çözmek için kurulan Karma Mahkemelere altı yıl içinde yalnız dört davanın havale edilmiş olması da yeni yasaların evrensel niteliğine örnek olarak gösterilmiştir.⁴⁶² "Kağıt üzerinde hayran olunacak bir hukuk sistemi

457) MW Nisan 1927 s.139 "The Moslem Mind in Turkey Today"; The International Review of Missions Ekim 1927 s.481-494 "Missionary Problems in Turkey"; L.Levonian, **Moslem Mentality**, Allen and Unwin Londra 1928

458) 15.12.1928

459) TI 17.1.1926; NYT 5.7.1926; Sherrill, **A Years Embassy** s.179

460) TE 5.1.1926 ve 6.3.1926, P.Gençiton yazıları

461) J. Melia, a.g.e., s.110, 157

462) Chicago Daily Tribune 18.9.1929, Ayın Tarihi no.66 s.5017

bulunduğu ancak tam işlemesi için yeterli personelin yetiştirilmesinin gereğini” vurgulayan da var.⁴⁶³

Değerlendirmesi özel bir önem taşıyan, Londra Üniversitesi’nde **İslam Hukuku ve Türk Toprak Hukuku profesörü olan Leon Ostrorog**’dur. Osmanlı örgi yasalarının şeriattan farklılığını vurguladıktan sonra ekliyor: “Henüz şimdilik hukukun ve adaletin laikleştirilmesi gerçekleştirildi. **Peygamber ‘aklımla karar veririm’** diyeni onaylamıştı. Bu yeni anlayış dinden dönme, sapkınlık mı, yoksa skolastik mantıkçıların kurnazlığından etkilenmeden önceki saf, liberal İslamın anlayışına bir dönüş mü? Cevabı verecek olan batılı İslam araştırmacıları olmayacaktır.”⁴⁶⁴

Kemalist Modeli Tercih Edenler

İslam dünyasında kadın konusunda Türk örneğini en yakından izleyen İran Şahı Rıza Pehlevi oklu.⁴⁶⁵ Önce 1928 yazında peçeli de olsa kadının kocasıyla birlikte sokakta dolaşması ve bir pastaneye oturması ile yol açıldı. Örneği Tahran Polis müdürünün vermesi gençleri cesaretlendirdi. Çadır (çarşaf) bırakanlar çıktı. Ancak Afganistan’daki olaylar yüzünden peçe hemen kalkmadı. Bu arada basında -şüphesiz hükümetin izniyle- kadınların eğitimi konusu gündeme getirildi. Bu dönemde İranlı bir şarkıcı ancak sıkı polis önlemi altında yüzü açık olarak ilk konserini verdi. 1931 Ağustos’unda evlenmede kadına haklar getiren bir yasa kabul edildi: Evlilik kayda geçecek, erkek başka eşleri varsa önceden bildirmek zorunda, kadının mahkemeye başvuru hakkı tanındı, kızların küçük yaşta evlendirilmesi kaldırıldı, Müslüman kadının gayri-Müslim ile evlenmesi hükümetin iznine tabi tutuldu.

Türkiye kendini Avrupa ile bütünleştirirken **Doğulu Kadınlar Genel Kongresi** 27.11.1932’de Tahran’da toplandı. Burada İran’daki gibi hakları belirleyecek yasa yapılması, kadınlara eğitim hakları sağlanması, günahkarlıktan vazgeçen kadınların topluma kazandırılması için çalışma yerleri oluşturulması önerildi. **Seçme hakkının istenmesi ise okumuş kadın sayısının yüzde elliyi aş-**

⁴⁶³) NE and India 10.3.1927 s.265

⁴⁶⁴) L. Ostrorog, **The Angora Reform**, Un. of London Press 1927, Üç konferansın metinleri.

⁴⁶⁵) İran için yararlanılan kaynaklar: L’OR 27.9.1928; MW 1930/3 s.265-69, 1932/2 s.190, 1935/3 s.25-26; OM 1931 s.496, 1933 s.25-26, 1936 s.31-33; Ali Ashgar Hekmat a.g.m.; Amin Banani a.g.e.; Mohammed Reza Shah, a.g.e.; Yarı Richard nakalesi, Gökalp-Georgean a.g.e.’de.

ması dönemine bırakıldı. İran, Şahın Türkiye'yi ziyaretinden sonra 1935'de peçenin kaldırıldığını resmen açıkladı. Resmi ağzlar bunun "cehalet ve batıl itikat peçesini kaldırmayı amaçladığını, çarşafın kaldırılmasının çok önemli olmadığını" söylediler. Özellikle okul kızlarından peçe kaldırılmakla gençlerin katkısı sağlanmaya çalışıldı, Şahın eşi ve saray halkı da sokağa peçesiz çıkmaya başladılar. Eşi reforma katılmayan memurun görevine son verileceği söyleniyordu. Sitare-i Cihan gazetesi Kemalistlerin gerekçelerini tekrarlıyordu: **"Peçe ve çarşaf şehirliye özgüdür, köylü ve göçer bilmez, meziyet ve ahlak peçe-de değildir."** Türkiye örneğini izlemenin, dinin esasıyla ilgisi olmayan alışkanlıkları ortadan kaldırmak için gerekli olduğunu yazarlar da vardı. Bunlar belki de Azeri Türklerini etkilemek için yazılıyordu. Filistin'de İran'ın peçenin yanı sıra Türkiye gibi Arap harflerini de atıp İslam dünyası ile ilişkilerini keseceği söylentileri dolaşmaya başlayınca İran konsolosluğu şu açıklamayı yaptı:

"Peçeyi İran halkı kendisi atmak istiyor, zira şehirden başka yerde kullanılmaz. Şimdi şehirli de bırakıyor. **Çağdaş yaşamın gereğine uygun doğal bir davranıştır, taklit değil.**"

8.1.1937'de İran'da kadın haklarının yıldönümü kutlandı. Şah eşi ve kızlarıyla birlikte diploma törenine katılıp bundan böyle yüzleri kapalı olarak topluma yabancı yaşamayacaklarını söyledi. Bu arada yeni ceza yasası ve kadınların üniversiteye alınması da gerçekleştirildi. İlk üniversiteli kız, İran'ın eski Türkiye elçisi **Müsteşarrüd Devle**'nin kızı Şayeste Sayeg uzun süre yaşadığı Türkiye'nin kadını hakkında bir konferans verdi. 1941'de İran'ın İngiliz ve Ruslar tarafından işgali ve Şah'ın sürülmesinden sonra peçeden başlayarak geri adımlar atılmaya başlandı. Gerçi hala üniversite okuyor, hemşirelik, öğretmenlik, sekreterlik, daktiloluk, arşivcilik, tercüme işleri yapıyorlardı. Ancak aydınla halkın bütünleşmesi yönüne gidilmedi. Aksine oğlu zamanında bu fark daha da arttı. Ulema güçlenince özellikle kadını erkekle eşitleştirme yolundaki adımların geri alınmasını istemeğe başladı. 1979'da Humeyni rejiminin gelişile kadın tekrar çarşaf ve peçeye girdi, kazandığı hakların bazılarını da kaybetti.

Ülkesini İngiliz kontrolundan tam kurtardığı için sevilen Afganistan kralı Amanullah, Türkiye'de Osmanlı zamanında yetişmiş bir ıslahatçı olan **Mahmud Tarzi**'nin kızıyla evliydi.⁴⁶⁶ 1920'li yılların başında Osmanlı Türk subaylarını or-

⁴⁶⁶ Afganistan için yararlanılan kaynaklar: MW 1928/4 s.415; L'Illustration 10.1.1929;

RE 7.7, 31.7, 9.8, 11 ve 12.9, 14.12.1928; OR 2.7.1928, 13 ve 20.1.1929

dusunda ıslahat yapmak için çağırılmış ve Kemalistlerle son derece dostça ilişkiler kurnuştu. O da kadın eğitilmeden toplumun yükselmeyeceğine inanıyordu. İlk adımını kızların kocalarını kendilerinin de seçebilmesi kararıyla attı. Mollaların kışkırtmasıyla ayaklanma olunca üzerlerine askerle gidip bastırdı. 1928'de eşiyle birlikte Avrupa'ya giden belki de ilk doğulu hükümdar oldu. Eşi ve nedimleri bütün seyahatte yüzü açık ve kralın yanı başında bulundu. Atatürk onlara çok büyük dostluk gösterdiği gibi Amanullah da Türkiye örneğinden etkilendiğini, çok kadınla evliliğe karşı olduğunu saklamadı. Bu gezisi sırasında iki kanattan büyük tepki geldi. Mısırlılar, Kahire'de camiye başında silindir şapka ve eşiyle birlikte gittiği için çok kızdılar. Kral Fuat kendi vatandaşlarının tepkisi endişesiyle fazlasıyla birlikte görünmemeye özen gösterdi. Özellikle eşini programlara sokmadı. Operayı peçe ile seyretmesini istedi. Her ne kadar Mısırlı prens ve prenseslerin Avrupa'da gezerken her çeşit Avrupalı davranışını uyguladığı biliniyor idiyse de aynı şeyleri ülkede yapmaları hazmedilemiyordu. Bu yüzden Mısır'dan bütün Arap dünyasını etkileyen ve Türkiye'ye özentiyi yeren yayınlar çıktı. Bunlar arasında **İslamı Yayma Cemiyeti**'nin sözcüsü El Takva'nınki ilginçtir. Peçe konusunda bir kan-koca tartışması sırasında erkek söze başlar:

- Başka erkekler seni sokakta, evdeki kılığında görürse, ne güzel demezler mi?
- Onlar serserilerdir.
- Hayır akıllılardır. peygamberin iki eşi, kör İbn Ummın Maktum'a Kur'an okuyorlardı. Peygamber kızdı. "Ama kör" dediler. Yanıt verdi. "Ama siz kör değilsiniz, onu görüyorsunuz." Peygamberimiz böyle basit bir şeye kızdıktan sonra, gözleri önünde karısının genç insanları öpmesi karşısında duyguları hiç harekete geçmeyen bir kralın eşine (Afganistan kraliçesi) kızmamalı mıyız?

Afganistan'daki ıslahata ikinci yoğun tepki Hindistan'dan gelmiştir. Dünya'da büyük yankı yapmamış olsa da İngiltere, Kemalistlerden önce 1919'da Amanullah'tan yenilgi aldığı ve ülke üzerindeki kontrolünü kaybettiğini unutamıyordu. Ayrıca bu ülkenin Türk devrimci modeline fazla açık olması ve çok köşeye sıkışırca Sovyetlerle de anlaşabileceği endişesi, Hindistan'ın geleceği açısından önem taşıyordu. 1920'li yıllar boyunca İngiltere Türk etkisinden korkmakta devam etmişti, oysa giderek artan sayıda Türk uzmanı **Kabil**'e yerleşiyordu:

"Afganistan, çağdaşlaşmasını Türkiye'nin yönlendirmesini istedi.

Fransız yazar Yarbay G. Besnard şöyle diyor: Amanullah uygarlık ve ilerleme yolunda yol göstermesi için Türkiye'yi seçti. Avrupa için pek onur verici olmayan bu karar, aydınlanmanın geldiği Paris'te sürpriz etkisinden sıyırmak amacıyla olduğunu göstermiş oldu."

Bu eleştirilerin, kemalistlerin Türkiye'yi yabancı kontrolundan tamamen çıkarmak amacıyla içerde tam bir tasfiyeye girişmeleri üzerine yapılan eleştirileri andırdığı dikkatlerden kaçmıyor. Türkiye'nin kendi himayeci rejimlerine kötü örnek olduğunu düşünür ve yıkılmasını beklerlerken aksine bunun yaygınlaşması tabii ki işlerine gelmiyordu. Bu arada Amanullah toplumundaki güçleri iyi hesap etmemekten doğan taktik hatalar da yaptı. Bunlar II. Mahmut'tan beri bilinmeyen şeyler değildi. Portreleri sokaklara asıldı. Kraliçe bir törene peçesiz katıldı. Mollalar itiraz edince kral **"Kadınlar köyde peçe takıyor mu? Hayır... Öyleyse karar şehirliler içindir, köylü kadınlar peçeyi arzuladığında şehre de koyarız"** gerekçesiyle susturdu. Şehirlerde peçesiz dolaşma başladı. Memurların birden fazla evliliğinin engellenmesine girişildi. Bu oluşumlar sırasınca tutucu dinci çevrelerle İngilizlerin işbirliği yaptığı ya da bunların Hindistan'ın İngiliz yönetiminden destek gördüğü hakkında çok iddia ileri sürülmüştür:

"Avrupa'dan Kâbil'e dönüşünde Ankara diktatörünün örneğinden esinlenerek harekete başladı. Kaybedişinin sebebi budur. Aşırı dine bağlı kitleleri hazırlamadan ıslahatı zorlamak tehlikeli oluyor... **M. Kemal örneğinden esinlenmesi, Moskova'ya politik yaklaşımı İngilizleri endişelendirdi. Ama M. Kemal gibi herşeyi kabul ettirecek gücü yok idiye yapmamalıydı.**"⁴⁶⁷

"İngiltere Hindistan'ın kapısında bir tür yenileşmiş Türkiye'nin Afganistan'da belirmesinden endişeliydi."

Amanullah'ın kusuru tam kararlı ve enerjik olmamasında aranmalıdır. Tahtı terkederken yayınladığı veda mesajında bu yumuşaklığı hissedilir. "Ülkemi terketmem savaşı kaybetmemden değildir. Afganlıların birbirlerini öldürmelerini istemedim... Önerdiğim ıslahatı aşiretlerin temsilcilerinin oluşturduğu meclise

467) Hasan Rıza Soyak **Atatürk'ten Hattıralar** kitabında (s.278) Atatürk'ün kralı ıhtiyat önerdiğini şöyle anlatıyor: "Amanullah Han ülkemize yaptığı ziyaretten dönüşünde buradan aldığı ıhlamla yeniliklere doğru bazı girişimlerde bulundu. Bu arada kadın kıyafeti hakkında da bir kanun çıkartmıştı. Bunu Atatürk'e arzettiğimde çok üzülkü "Eyyahl adam gitti demektir. Ben kendisine ısrarla bu mevzuu girmemesini tavsiye etmiştim. çok yazık oldu" demişti.

onaylattırılmıştı. Ama sonra aykırı diye karşı çıktılar. On yıllık saltanatım Afganlara daha sonra meyvesini vereceğini umduğum uygarlık tohumlarını tanıttı. bir atasözü derdi ki "Eğer sevdiğim yaşıyorsa, ruhum da kalbim de kırılma ne diye endişeleneyim."

Onu deviren **Habibullah**'ın Afganlılara ve bütün İslam dünyasına hitaben yayınladığı bildiride Amanullah ile yakınları dine ihanet, şeriatı Muhammediye-yi inkâr, Avrupa yolunu izlemek, dini ve ulemayı dağıtmakla suçlandılar. Hain ve kâfir Amanullah'a karşı dağ taş dolaşıp ulemanın fikrini ve desteğini aldığı, ulemayı ve İslamı kurtarmak için hareket ettiği ekleniyordu. Kısa süre sonra Habibullah Amanullah'ın yeğeni Nadir Şah tarafından düşürüldü ve çağdaşlaşmaya daha yavaş ve ılımlı bir tempo ile devam edildi. Kadın konusuna fazla dokunulmadı.

Türk örneğini izleyen bir Balkan ülkesi **Arnavutluk** olmuştur. Nüfusunun içte ikisi Müslüman olduğu halde başından beri dini politikanın dışında bırakmaya özen gösteren (1929 anayasasının 5. maddesi) Arnavutluk'ta daha 1923'de **Müslüman Yüksek Konseyi** kadının peçesiz dolaşabileceğine karar verdi. Çok kadınla evlilik de kaldırıldı.⁴⁶⁸ **Saray-Bosna**'da da Müslüman Konseyi 1928'de hem peçenin kalkmasını hem çok evliliğin kalkmasını kabul etti. Aynı şekilde Bulgaristan ve Romanya Türklerin de de peçenin yerini başörtüsü almaya başladı.⁴⁶⁹

Peçeyi Belirleyici Sayanlar

Kadın konusunu peçe açısından alan ama bir karara yönelemeyen bir toplum **Hindistan Müslümanları** olmuştur. Hindularla karşık yaşamaları, İngiliz yönetimi altında olmaları ve nihayet iklimin etkisi sebebiyle, ne tam kaldırılmasını istemişlerdir ne de tam uygulamasını. bir yetimhanenin açılışı sırasında, kendisini kafesin arkasından dinleyen Müslüman kadınlar bulunması ağırlağına giden **Gandi**'nin bunun kalkması umudunu belirtmesi ama çözümünün eğitime ve uzun zamana bağlı olduğunu ifade etmesi,⁴⁷⁰ Hindistan'daki eğilimi iyi yansıtır. **Bopal** hükümdarı **Navab Sultan Jehan Begüm Shaeba** gibi, peçe ve çarşaf neden gerekli diye Kur'an ve sünnetten örnekler içeren bir kitap yazan-

468) T19.4.1923; NYT 5.4.1923; MW 1937/1 s.65-71; 1924/2 s.181; OM Nisan 1937

469) MW 1928/1 s.61; NYT 12.7.1928

470) MW 1928/2 s.207

lar çıkmıştır.⁴⁷¹ Kaldırılmalı diyen, saklanmayı Kur'an'a hakaret sayanlar da var.⁴⁷² Kesin bir fikre varılmamış olmalı ki, bir prensin sorusu üzerine **El Ezher** şu yanıtı yolladı:⁴⁷³ "Hanciler peçenin kalkmasına karşı değildir. Ama erkek kadının yanından geçerken rahatsız etmemek için başını eğmelidir. Malikiler peçeyi gerekli görmüyorlar ama" kaldırılmasına da karşılar."

Çok kadınla evliliğin kaldırılması konusunda İngiliz etkili Lahor gazetesi olumsuz yargıda bulunuyor: "Köylü fazla kadınla onları çalışmak için evlendirir. Onların hizmetinden mahrum kalırsa ücret ödemek zorunda kalır."⁴⁷⁴ Bir kadın düşünür ise aksine kararı onaylıyor: **"İslamda şart olan tek kadındır. Bu kötülüğü yasayla engellediği için Türkiye'ye teşekkürler.** Ancak yasal ispat ile ikinci kabul edilebilir. İlerici, aydın bir halk, bu şarta bağlı kuralın kulanılmasından tiksinerken bu kararı aldı."⁴⁷⁵ Yıllar sonra da bir diğer kadın yazar, bütün uygulamaları dikkate alarak **"Türkler kadın hakları konusunda İngilizleri geçti"** yargısında bulunmuştur.⁴⁷⁶ Medeni Kanunu ele alıp Ankara'nın "Molla İslam"na karşı çıkışını "çağın gereklerine uyma" diyerek öven ama aşırılıkla bunları kışkırtmak gibi, tamamen Avrupa'ya teslim olmaya karşı devrimcileri uyarımlar da var.⁴⁷⁷ İngiliz etkisi altındakilerde rastlanan bu görüşe karşı, **Edinburg'daki İslam Cemiyeti** sekreteri **Fateh Mohammed**'in Times'ın yerici kampanyasını eleştiren açık mektubu ilginç bir yaklaşımı yansıtıyor:⁴⁷⁸

"Biz yeni Türk'ün, genellikle Hristiyanların sandığı gibi İslamı terkettiğine değil, aksine son yüzyıllarda İslama arız olan yabancı unsurların belalarını silme kelediğine ve İslamın başlangıç saflığı ve basitliğine gittiğine inanıyoruz. **Çağdaş Türk, birkaç kuşak önceki atalarından daha iyi Müslüman olmaya çalışıyor.**"

Muhammed İkbal ise Medeni Kanun'un mirasla ilgili hükümleri üzerinde durmakla yetiniyor.⁴⁷⁹ Şeriat'da farkedilmemiş ekonomik özellikler bulunduğuna

471) MW Nisan 1924

472) 15 Eylül 1929 R. Niaz Husein yazısı: MW 1935/3 s.276 Rangoon Müslüman Öğrenciler Birliği açıklaması.

473) OM 1937 Ekim s.505

474) MW 1927/4 Lahor'un Observer gazetesine İstanbul muhabirinin mektubu

475) IS 1926 no.10/11 s.27 Zalıda Khatoun'un konuşması

476) MW Kasım 1937 Begum Sultan Mir Amuriddin yazısı

477) IS 1926 Nisan s.6-7 Bombay Chronicle'dan naklen

478) TI 16.4.1927, gazetede ki 7.4.1927'deki yazıya cevap olarak.

479) Zaki Ali, a.g.e., s.61

nu Türkiye'nin hatasının şiddetle ilerlemek hırsinin yarattığı acemilikten ileri geldiğini savunuyor.

Mısır'da Müslüman kadın hareketi **Kasım Bey Amin**'in 1900'da "Mısır Kadınının Özgürleşmesi" broşürüyle başladı. Büyük bir yankı bulmadı. Onun izinden giden ilk kadın **Malak Hıfni Nassef** 1911'de, İstanbul'da İttihatçıların desteklediği kadın hareketinin de etkisiyle, Mısır meclisinden çok evliliğin sınırlan-dırılması, kadın tıbbiyesi açılması, eğitimin düzenlenmesi, camilere kabülü de içeren önerilerin önderliğini yaptı.⁴⁸⁰ Hepsi red edildi. Malak ve diğer günün yazarları giyinmede, ev ve toplumsal yaşamda Türk kadınının örnek alınması -onun düzeyine erişilmesini- öneriyorlardı.⁴⁸¹ Henüz bir kadın hareketinden bahsedilebilecek gücü kazanmamışlardı. Esasen bu konuyla ilgilenenler büyük çoğunlukla orta sınıftan olduğundan çalışan kütlelerin hedef alınması bahis konu-su değildi. Türkiye'deki kadın hareketi ile Mısır'inki arasındaki bu fark daha sonrasının oluşumlarını da damgalamıştır. **Türkiye'de köylü kadını da hedef alan geniş kapsamlı bir eylem varken, Mısır'da Fellah kadını katma eği-limi yoktur.**⁴⁸² Burada İstiklal Savaşı döneminin rolünü kabul gerekir.

Mısır'da kadın hareketinin gerçek anlamıyla 1919'da, bağımsızlık için İngi-lizlerle çekişmeler sırasında başladığı kabul edilmektedir. **Zaghlul**'un eylemleri-ne Hristiyan Kopt kadınlarının da katılması konuya canlılık getirdi. Vafd'ın ade-ta bir kadın kolu oluştu⁴⁸³ ve bağımsızlık için savaş yaparken bir yandan da sosyal amaçlı istekler belirdi. Başına ülkenin ünlü paşalarından **Şaaravi**'nin eşi geçti. İngiliz aleyhtarı gösterilere kadınlar çarşafı ve peçeli olarak (sadece göz-leri açık) katıldılar.⁴⁸⁴ 1923'de Roma'daki kadın haklarıyla ilgili (özellikle seçme ve seçilme hakları konusunda, Uluslararası Kadın Birliği Kongresi'ne katılan ba-yan Şaaravi ve yardımcısı Kahire'ye dönüşte trenden peçesiz inince büyük bir şok yaşandı, karşılayıcılar da yüzlerini açılar. Böylece o güne kadar daha çok bazı kadın isteklerine münhasır kalan tartışmalar birdenbire koyu bir dini içe-rik kazandı.⁴⁸⁵ Bunda peçenin simgesel bir nitelik taşıması dikkati çekicidir.

⁴⁸⁰ Daisy Griggs Philips, *The Growth of Feminist Movement in Egypt*, MW 1926/3 s.277 vs.

⁴⁸¹ OM Mayıs 1929, May Ziaade yazısı

⁴⁸² Öncülerden Madam Fahmi Wissa'nın demeci (RE 5.7.1926, MG'dan naklen). Fellahın Mısır'ın temel taşı olduğu düşüncesini Nasır kökleştirmiştir. İttihatin felsefesi adlı açıklamasında bu açıkça görülür.

⁴⁸³ EG 17.11.1922, kadınların başında bir erkek vardı.

⁴⁸⁴ TI 21.1.1922 Mısır'ın istekleri kabul edilmezse kadınların İngiliz olan herşeyi (mal ve iş) boykot edecekleri açıklanmış.

Türkiye'de kırsal kesime şchirlinin yavaş yavaş uyması ile, yani bir toplumsal bütünleşme ve son adımda devletin teşvikiyle peçenin kalkması sağlanmıştır. **Toplumda eşitlik ve bütünleşmenin simgesiydi.** Eğitim hakkı ya da miras hukuku ile ilgisi yoktu aña, bir değişmenin simgesi olmuş, diğer adımların yolunu açmıştır. Mısır'da kadın hakkına karşı olanların özellikle peçeyi hedef almaları ilginçtir.

O günlerde, Türkiye'nin peşinden Suriye ve Filistin'de de peçeyi atmanın yayıldığı, hatta Mekke'ye kadar girdiği söylentileri ortalıkta dolaşıyordu.⁴⁸⁶ Öyle anlaşıyor ki toplu ve ani bir kadın eylemi karşısında erkeklerin güçsüz kalmaları korkusu vardı. Bazı olaylar hassasiyetin derecesini gösteriyor.

1924'de Mısır meclisinin bir toplantısında aşırı sayıda kadın dinleyicinin bulunması **Mahrusa** gazetesi tarafından şöyle değerlendirildi: "Fazlasıyla gülümüyor ve oynuyorlardı. Salonda ayleylilerine konuşmalar oldu, bir milletvekili kızıp dışarı çıktı, soranlara kadınları gösterdi, yerlerinin değiştirileceği söylendi. Kadınlardan biri peçesini açıp kapıyor, gidip geliyor ve koketçe gülüyordu. Bu kadın oturdu, peçesini açtı ve salonu seyre başladı. Tuvalet masası başındaymış gibi davranıyordu. Sonra kafasını tahrik için balkonun kenarına dayadı. Böyle bir kadını bir kez daha yazmıştım..." Diğer gazeteciler bu yazıya karşı bir protesto bildirisi yayınladılar. bahis konusu hanımın tanınmış bir aileden, alıaklı bir feminist olduğu belirtildi.⁴⁸⁷

Mısır hükümeti adına **Ziver Paşa**'nın 1925'de İngiltere'yi resmi ziyareti sırasında verilen ziyafete Mısırlı hanımların yüzleri açık olarak katılması yine ortalığı karıştırdı. Skandal dendi, böyle davranışların tekrarlanmaması istendi. **Evening Standard** olayı şöyle değerlendirdi: "Eğlendirici skandal. **Herkes biliyor ki Mısır'dan vapur kalkar kalkmaz her Müslüman kadın hemen peçesini atıyor ve Avrupa'da bulunduğu sürece bir daha takmıyor.** Dönüşte gemi rıhtıma yanaşır yanaşmaz peçeleniyor ve dün konuşup dansettikleri erkekleri tanımıyorlar."⁴⁸⁸ 1927'de de Mısır kral ve kraliçesi Paris'te Fransız cumhur-

⁴⁸⁵) OM Kasım 1923 s.378

⁴⁸⁶) NYT 7.6.1923, "Mısır kadınları Türk örneğini istiyor, el Kibla Kur'an'a aykırı diyerek karşı çıktı."

⁴⁸⁷) RE 10.5.1924, La Bourse Egyptienne'den naklen (kadın Munire Sabot'dır)

⁴⁸⁸) RE 12.8.1925; Bu davranış günümüzde de iki alanda geçerlidir. Çok İslam ülkesinde kadınlar uçak ülke hava alanından çıkınca peçe ve çarşaflarını atmakta, erkekler de içki içmeye başlamaktadır.

başkanı'nın ziyafetine katılmışlar, yüzü açık resimler gazetelerde çıkınca basın-
da yine şiddetle eleştirilmişti. 1928'de Afgan kraliçesinin peçesiz dolaşmasının
Mısır hükümdarını son derece sıkıntıya düşürmesi ve halkın gözünden saklan-
maya çalışılmasını da bu çerçevede değerlendirmelidir. Buna rağmen, 1926'da
Londra'ya, kadınların seçim hakkı kanosundaki Uluslararası konferansa katıl-
mak üzere giden **Madam Fahmi Wissa** bir demecinde "Mısırlı kadın artık pe-
çeyi taşımak istemiyor" diyerek nihai amaçlarını tekrarlamış oldu.⁴⁸⁹

1928'de Kahire'de **Mısır'ın uyanışı heykeli** açıldı. Bir sfenks ve başını eli-
ne koymuş bir fellah kadınından oluşuyordu. Peçesini sol eliyle açmış tutuyor
ve geleceğe bakıyordu. Törende kral, bakanlar, ülkenin ileri gelenleri vardı.
binlerce insan arasında sadece üç ya da dört kadın bulunuyor ve basın men-
suplarının arasında duruyorlardı. Kadınlar bu durumu, kralın eğitim ve ulusla-
rarası ilişkiler konusunda son derece ilerici olmasına karşılık, kadın konusun-
da doğunun muhafazakarlığına bağlı kalmasıyla izah ettiler.⁴⁹⁰

Türkiye'nin devrimlerini ihraca çalışmadığı gibi propagandayı da başarama-
dığı bilinir. buna rağmen "gör belki benimsersin" anlayışıyla güzellik kraliçesi
Naşide Saffet'in 1931 Şubat'ında Cezayir'e **Dünya Güzeli Keriman Halis**'in
1933'de babasıyla birlikte Mısır'a gönderilmesi, resminin bazı Arap dergilerinin
kapaklarında yer alması, parlamentoyu ziyaret etmesi, Prens Mehmet Ali tara-
fından kabul edilmesi, Kemalistlerin geri adım atmama azmini gösterme karar-
lılıklarını kanıtıyor.⁴⁹¹ Suudi Arabistan gibi tamamen eski kurallara bağlı kalma
yanlıları dışında Türkiye ile Mısır o dönemde iki ayrı eğilimi temsil ediyorlardı.
Laik Türkiye din yasaları dışında tam özgürlüğü sağlama, Mısır ise şeriat içinde
kurtarabileceğini kurtarmanın çabasıındaydı.⁴⁹² O günlerin doğulu bir gözlem-
çisi bunu gayet iyi belirtmiştir:⁴⁹³

"Türkiye'de ilerlemenin dinle olamayacağı inancına karşılık Mısır'da kadın
liderler ulusculukları ve devrimlerinin şeriatın ruhu içinde, sağlıklı normal ilerle-
meyle bağdaşmaz olmadığı inancındalar. Şu anda İslam dünyasında iki eğilim
var. Biri Türk modeli reforma yöneliyor, diğeri Mısır modeline. **Mısırlı kadın-
lar Kur'an'a dayanan ilerici feminizm iddiasındalar.**"

⁴⁸⁹) RE 5.7.1926, MG'dan naklen

⁴⁹⁰) MW 1928/4 s.402, Daisy Griggs Philipps, a.g.m.

⁴⁹¹) Cumhuriyet 23.2.1933

⁴⁹²) Nancy Austen, "The New Women of the Orient", Current History Mar 1931 s.892

⁴⁹³) Zaki Ali, a.g.e., s.247

Mısırlı kadınların sınırlı davranışları, siyasi iktidardan destek alamamalarından ileri geliyordu. Oysa özelemlerinin tam haklar ve eşitlik olduğunu fırsat bulunca açıklamaktan kaçınmıyorlardı. **Uluslararası Kadın Kongresi** vesilesiyle 1935'de İstanbul'a gelen Mısır heyetinin başkanı bayan Şaaravi "Türkiye'yi kısıkanıyoruz" demekten kendini alamamış ve eklemiştir:

"Siz ona Atatürk diyorsunuz. Biz Aşaark diyoruz. Atatürk'ü çok sever ve açtığı yolda yürümeyi şeref biliriz. Çünkü yalnız Türkiye'nin değil bütün şarkın ve bilhassa kardeş Mısır'ın da atası ve önderidir."⁴⁹⁴

Yarısını gazetecinin abartıma payı saysak bile bayan Şaaravi'nin bunun öbür yarısını dahi kendi ülkesinde söyleyemeyeceği açıktır.

Şeriat Mı, Medeni Kanun Mu Tartışması

Peçe konusu dışında Bayan Şaaravi'nin Roma'da Avrupalıları Müslümanların içişlerine karıştırmasına tepkiler yükseldi.⁴⁹⁵ **Abdelaziz Saviş** kızgındı "İsteklerinizi İslam kongresine ulaştırmalıydınız" dedi. İslamın kadına Avrupalıların verdiklerinden daha fazla hak tanıdığını ekledi. **Şaaravi** böyle bir hak istemeye gitmediklerini, sadece Avrupa'ya durumu anlatmaya çalıştıklarını söylediyse de, başbakana sundukları muhtıradaki, erken evlenmenin engellenmesi, eğitimde erkeklerle eşitlik, okuma yazması olmayan erkeğe tanınan seçme hakkının hiç olmazsa bunları bilen kadınlara tanınması, çok evliliğin zorunlu durumlar dışında yasaklanması, mahkemesiz boşanma olmaması, mirasta uluslararası ölçülerin kabülü gibi temalar vardı. **Hepsi batı esinli olan bu maddelere karşılık peçenin bahis konusu edilmemesi en İslami konu olarak onun algılandığını kanıtlıyor.** İslamcılara "madem istekleriniz var niçin İslam kongresine başvurmuyorsunuz?" sözünü söylettirmiş olmak yine de akımın bir ölçüde başarıya ulaşmış olduğunu kanıtlar. En azından artık eskisi gibi, kadını ağzını açma hakkına sahip olmayan, aşağı bir yaratık saymaktan vazgeçmişlerdi. bu ortam Medeni Kanun'la Şeriat tartışmasını gündeme getirmiştir.

Hicaz'da Hüseyin rejimi de Vehhabi krallığı da kendilerine göre şeriattan en

⁴⁹⁴) Cumhuriyet 13.4.1935: 1928 sonunda Salama Musa'nın erkek-kadın eşitliğini istemesi ve Hristiyan Gençler Birliği'nin de bu konuda çağırıda bulunması, Müslüman kesiminde tepki yaratmıştı. Bunun üzerine açıklama yapan Bayan Şaaravi "akıncımız şeriatla belirlenmiş yasaları değiştirmeye yönelik değil, yasa koyanın (Peygamber) amacıyla uyumlu hale getirmek ve onları kadının ve ailenin iyiliği için değerlendirmektir" dedi. Bunun üzerine Ömer Tosun kendisine teşekkür etti. Görüldüğü gibi asıl amacını saklamak zorunda kalıyordu (OM Ocak 1929 s.53)

⁴⁹⁵) OM Kasım 1923 s.378 El Ahbar'dan 15 ve 18.6.1923

ufak sapma saydıkları hususları red ediyor ve bunların tartışmasını kabul etmiyorlardı. **El Kibla** Zaglul Paşa'nın eşinin peçesiz ve Avrupalı erkekler arasında-ki resmini olduğu gibi **Latife Hanım**'ın eşiyle birlikte askeri manevraları izleme resmini de şeriata aykırı saydı ve kınadı.⁴⁹⁶ Kadınların Mısır parlamentosu oturumlarını izlemesini de **"Ayatı şerifeye aykırı ve cahiliyye'ye dönüş"** ilan etti. Kadınların milletvekili ve gazetecileri çalışmalarında şaşırttığını ileri sürüp en azından localarının önüne perde çekilmesini istedi. Mısır uleması, şeyhleri ve profesörlerini bu lanetlenecek olaya şiddetle karşı çıkmadıkları için yerdi.⁴⁹⁷ Vehhabelerin tutumu da farklı değildi. 1926 Haziran'ında Beyrut'tan gelen bir sonuya verdiği cevapta **Hicaz büyük kadısı Abdullah İbn Bulayhid** elin de, yüzün de görünmesinin fitne yaratacağı için memnu olduğunu belirtmekle konunun hiçbir yönüyle tartışılmasından yana olmadığını ortaya koymuş oldu.⁴⁹⁸

Arap dünyasında en gelişmiş basına sahip olan **Mısır**, konuyu kamuoyunda en çok tartışan toplum olmuştur. 1923'te Türkiye'de yeni bir hukuk anlayışının belirlemekte olduğunun farkedilmesiyle birlikte "Türkiye ve Mısır'da kadının durumu"nu karşılaştıran ve Türk örneğini önerenler belirdi. Buna karşılık Türkiye'de yapılanın başarısızlığını ileri süren ve sadece bir "soyunma" şeklinde olduğunu iddia edenler çıktı.⁴⁹⁹ Reform yanlısı **Abdülrazık** ve **Taha Hüseyin**'in kitapları kavgayı kızıştırdı. bu arada yeni Medeni Kanun'la Müslüman kadınların isterlerse gayri-Müslimlerle evlenebilecekleri haberi yayılınca muhalefet şiddetlendi. El Ezher ile müftülük bildiri yayınlayarak bunun İslama aykırı olduğunu açıkladılar,⁵⁰⁰ Türk elçiliği de eğer bu husus yalanlanmazsa Mısırlıların Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmayacakları tehdidini aldı.⁵⁰¹ Bu arada şeriata uygun denmekle birlikte Mısır'daki uygulamanın tatminkar olmadığı yine gündeme geldi.⁵⁰² 1930'da Mısır Üniversitesi'ndeki açık oturumda, bir avu-

496) MW Nisan 1924 s.184-185; Latife Hanım'ın eşi ve arkadaşlarıyla birlikte çekilmiş bir resmi de ahlaksızlık diye o günlerde Türkiye'de bir broşürde kullanılmıştır.

497) KI 17.4.1924

498) OM Haziran 1926 s.338

499) Mokattam'da Abdelgani Seni "Es seyyidat et Turkiyya vas Seyyidat Masr" başlığıyla bir dizi yazı yayınladı, başkaları da katıldı (17 ve 22 Kasım, 5, 23, 28 Aralık 1928; 4, 30 Ocak ve 14, 28 Şubat 1924). Mısır basınında soyunma anlayışı için RE 24.6.1925.

500) OM Mayıs 1926 s.300-303

501) RE 8.11.1926 Reforme'lan; Mısır'daki evlenme boşanma yasaları üzerinde bir değişikliğe gerek olmadığını Ezher uleması meclis komisyonuna bildirmiştir. AH 30.3.1927

502) EG 26.9.1928 başyazı İslam and Family Life'da: "Mısır'da evlilik ve aile statüsü konusundaki uygulamalarda çok aksaklık var Türkiye'deki değişiklikler yakından izleniyor" deniyor. EG 28.9.1928 "M. Kemal peçeyi kaldırarak değil, kaldırılana sınırsız polis koruması sağlayarak işi başardı. Bu yüzden Türkiye'de değil sarkıntılık yapmaya, erkekler bakmağı cesaret edemiyor" diyor. EG 14.9.1928 Mısırlı kadının zorluklarını anlatıyor.

katın erkek-kadın eşitliğini savunması, Manar'cı **Reşid Rıza**'nın aydın kadınların topluma katkılarını inkâr etmemekle birlikte **"Mısır'ın İslam dünyasındaki lider durumu sebebiyle şeriatıtan ayrılacak hiç bir şey yapılmaması gerektiği"**ni ileri sürmesi, muhafazakar grubu yeniden harekete geçirdi. **Ömer Tosun** eğitim bakanına başvurup şeriata aykırı bir tartışmanın üniversite çerçevesinde yapılmasının engellenmesini istedi.⁵⁰³ O yıl, **Genç Müslüman Erkekler** ve **Kur'an'ı Koruma** gibi İslamcı derneklerin ülkede giderek yaygınlaştığı farkedildi amaçları dinsizlerin ve gayri Müslimlerin iddialarını çürütmek için Kur'an'a dayalı kampanya yürütmekti.⁵⁰⁴ Böylece köktendinci akımlar örgütlenmeye başladı. Kadın hakları ve eşitlik sözlerini her kullanana tepki gösterdiler. İsrarları sonucu eğitim bakanlığı erkek-kız karma okullarını kapama kararı aldı. **Ezher**'in onayını alan bu girişim, daha sonra hukuk fakültesindeki karma eğitimin kaldırılması ve kız öğrencilere ayrı ders verilmesi isteğine cesaret verdi. Öğrenciler arasında çatışmalar çıktı Ezher'in de desteğiyle karar uygulandı.⁵⁰⁵ Kadını ayırma eğilimi o hale geldi ki 1936 yılı mevlid törenlerinde ulema ve mollalar şehrin meydanlarını dolaşıp şeriata aykırı giyinen kadınları uzaklaştırmak yolunda baskılarda bulundular.⁵⁰⁶ Bu sırada eylemlerin artması, **İstanbul'daki Uluslararası Kadınlar Kongresi**'ne katılan Mısır heyetinin alınan kararları başbakana ulaştırmasındandı. Bunlar arasında Hint Müslümanları delegesinin çok evliliğe karşı demeci de vardı. Mısır basını bir kez daha birbirine girdi. **"İstanbul Bombası"** adıyla polemikte bahsi geçen konu, İslamcı basına "keşke vazgeçilen hırsızın elinin kesilmesi, zina yapanın taşlanması uygulanmaları tekrar getirilse de tam İslami düzene dönsek" deme fırsatını kazandırdı. Gerçi çok kadınla evlilik "erkeklerin egoizminin ürünüdür, kadınların aşağılanmasıdır" diyenler çıktı ama seslerini dinleyen olmadı.⁵⁰⁷ Hatta Ezher'in bile daha yumuşak kaldığı bir ortam belirmeye başladı. 1936'da Hindistan'dan gelen bir soru üzerine **Ezher Şeyhi** tarafından verilen fetva köktendincilerden daha ılımlı yargılar içeriyordu.⁵⁰⁸

"Yüz ve eller, gösterilmemesi gereken avret yerleri sayılmazlar... Er-

503) OM Haziran 1930 s.284

504) Es Siyasa 1.1.1930; Kavkab-eş Şark 6 ve 14.6.1930; AH 26.5 ile 13 ve 18.7.1930

505) MW 1931/1 s.102; OM 1931 s.500

506) AII 28.7.1935

507) OM Eylül 1935 s.476 vs: Bu tartışma sırasında El Fath (22.8.1935) Türkiye'ye yüklenmek fırsatını kaçırmadı: "Şaaravi Mısır'ın İslamın lideri olduğunu savunuyor, bu İslamın ilkelerine bağlılıkla mümkündür. Öbür cephede bu ilkeleri yıkanlar var. Türkiye bu konuda çok önde olduğundan Mısır bu alanda liderlik iddiasında bulunamaz."

508) OM Eylül 1936 s.501-2

kek ve kadının birbirini görünce bakışlarını eğmeleri yeterlidir... Kadının hayatını kazanması için çalışmasına engel yoktur, İslami örtünme çerçevesinde bunu yapabilir... İslam, kadını evde kapalı yaşamaya zorlamamıştır, aksine erkeklerin arkasında saf yaparak camide namaza katılabilir, önemli konularda Müslümanların yaptıkları toplantılara katılıp fikrini açıklayabilir... Malını istediği gibi tasar-ruf edebilir...”

Fetva **“Bunlar 14 yüzyıl önce verilip başka kadınlarca elde edilemeyen haklardır”** yargısıyla devam ediyor. Bu fetva, Hindistan'daki par-yaları Müslümanlaştırırken hangi hakları kazanacaklarının öğretilmesi isteğine karşı verilmişti. Aynı insanlara 20. yüzyılın ortasında çok daha fazla haklar önerenler bulunduğunu anımsamak istememekte Ezher'liler bir ölçüde haklıydı, zira sadece yukardaki çerçeveyi bile İslami bulmayacak bir akım güç kazan-maktaydı. Unutulmamalıdır ki Nasır ve arkadaşlarının hatta Ezher'in en büyük savaşı köktendincilerle olmuştur.

Irak'taki kadın hareketinin durumunu 1929'da bir araştırmacı şöyle anlat-maktadır:⁵⁰⁹

“Dünya Savaşı'na kadar Irak kadını Türk kadını bütünü ile ilerleminin ve aydınlanmanın temsilcisi sayıyordu. Çok Iraklı erkek Türk kadınlarıyla evlendi... (Bunların dil ve kültürleriyle toplumu etkilediklerini belirttikten son-ra) savaşın etkisi gibi, Türkiye'de kadın statüsünün köklü değişikliğinin Irak'ta etki yaratmaması olanaksızdı... 1924'de çoğu Müslüman olan kadınlar Kadın Yükseltme Cemiyeti'ni kurdular, Suriye'den Arap Kadın Hareketi'ne katılma çağırısı da aldılar ama çok başarılı olamadılar.”

Türk Medeni Kanunu ile çok evlilik yasaklanınca Irak'ta da başında eski Os-manlı subaylarından **Cafer Paşa Askeri**'nin eşinin bulunduğu kadın hareketi bu amaçla kampanya başlattı...⁵¹⁰ Çok yaygınlaşamadı. Ekim 1932'de Bağdat'ta toplanan **Kadın Kongresi** daha çok bir Arap kadını ve Arap birliği tezinin sav-nucusu gibi göründü. Konu kadının eğitilmesiyle sınırlı kaldı. **Kral Faysal** kadın özgürlüğünün kadının kendisine bağlı olduğunu, M. Kemal'in Türkiye-si'nde bile pek çok kadının eski düzeni istediğini ileri sürdü. **“Yürümeden ön-**

509) E.S. Stevens “The Woman Movement in Iraq” NE and India 10.10.1929, s.400-1.

510) OM Mayıs 1927 s.228; Türk Medeni Kanunu'nun yayınlanmasından sonra Irak'ta bazı ulemanın çok evlilik alcahtarı bir fetva yayınladıkları ileri sürülmüşse de etkisi anlaşılamamıştır (OM Mart 1927 s.131).

ce uçmak istenmesine" karşı olduğunu söyledi. Kraliçe'de kadına seçme hakkı konulu konuşmaya katılmamakla bu tür girişimlerden yana olmadığını ortaya koydu.⁵¹¹

Filistin Müslüman kadın hakkında 1921'de inceleme yapan bir baulının gözlemleri şöyle: **"Kudüs'ün Müslüman kadını eski geleneklerine sık sıkıya bağlıdır ve Türk kadınının yararlandığı özgürlükler onun meçhulüdür... Türk kadınları kural olarak çok dikkatle eğitilmiştir ve Fransızca'yı iyi bilirler.** Kudüs'te rastladığımız çarşafın altında ipekten en son Fransız modasına göre giyiniyor ve güzel yüzleri de ince peçelerinin altında kolaylıkla görülebiliyordu."⁵¹² Bundan da anlıyoruz ki Filistinli kadın, Mısırlı ve Iraklılar gibi Türk modeline en ileri örnek diye bakıyor. Nitekim bir Arap kadın konuşmacının Türkler gibi peçeyi atmaya önermesinden sonra bunu fiiliyata sokmaya kalkışanlar görülmüştür. Ancak tıpkı fes işinde olduğu gibi, ülkenin Yahudiler karşısındaki özel durumu sebebiyle onlara benzememe politikası ağır basmış ve erkek yüzünü açan karsını boşamıştır.⁵¹³ Buna karşılık Filistinli kadının, kendi haklarından çok toplumunun hakları için siyasi eylemi tercih ettiğini görüyoruz.⁵¹⁴

Cezayir ve Tunus'ta sorun kadın hakları diye ele alınmaktan çok, Fransızlaştırma akımına karşı savunma çerçevesinde ele alınmıştır. Bu eğilim özellikle Cezayir'de daha güçlüydü. Fransızlarla işbirliğinden yana olan baş müftünün öldürüldüğü, bağımsızlık yanlısı hem de M. Kemal hayranı **Messali Hac**'ın komünist diye nitelendiği bir ortamda,⁵¹⁵ bu **kişiliğini koruma içgüdüsünün ön plana çıkması kaçınılmazdı.** Daha bağımsız gibi görünmekle birlikte Tunus'ta da durum farklı değildi. Himayeciye fazlasıyla benzemeye çalışan, Tunusluluktan, müslümanlıktan çıkmış gibi sayılıyordu.⁵¹⁶ Türkiye'de Medeni Kanun'la sağlananları anlatan bir konuşmacıya bunun Fransız olup ilerleyelim demek anlamına geldiği yanıtı verilmiştir.⁵¹⁷ Bağımsız olsa söyleyip yapı-

511) OM 1932 s.525; NE and India, 12 Ocak 1933, s.28

512) NE 17.2.1921, s.203 Estelle Blyth "Moslem Women of Jerusalem"

513) NYT 22.8.1927

514) NYT 26.10.1929

515) OM Eylül 1936 s.502-3

516) OM Ağustos 1927 s.386; Fransız Müslümanları Birliği Başkanı (Yani Araplığı red ile Fransızlığı kabul etmiş Tunuslu) eşiyle birlikte Fransız Genel Valisi'nin davetine katılınca kâfir ve mülhid diye suçlandı.

517) OM 1929 s.337

bileceğini toplum himaye altında olmanın frenleyiciliği ile düşünmemek zorunda kalıyordu. Bu sırada çok evliliği yermek ve kadın haklarını savunmak için **Tahir el Haddad**'ın yazdığı "Şeriatla ve Toplumda kadınıımız" konulu bir kitap Zeytune ulması ile hükümeti karşı karşıya getirdi. Böyle bir ortamda düşünürler bir kanunla herşeyi değiştirmek yerine **"İslamda yavaş yavaş ilerleme fikri egemendir"** tezini tercih etmeye başladılar.⁵¹⁸

Din ve mezhep ayırımı üzerine örgütlenmiş bir toplum olarak **Lübnan**, kadın haklarının en çok konuşulduğu, ama en az adım atıldığı bir ülke olmuştur. Birlik sağlamak için bütün cemaatlerce kabul edilecek yasaların yararını düşünenler daha Türkiye'de Medeni Kanun hazırlanma aşamasındayken aynı yolu izlemenin yararlarından bahsetmişlerdir. Bunlar arasında Müslüman gazeteler de vardı.⁵¹⁹ Hristiyan kesimde de aynı arzu görülüyor: **"Yeni Türkiye yeni bir sivil yasa yayınlanırken biz daha üstün bir uygarlık iddiasındaki Lübnanlılar, Ankara'nın red ettiği eski yasaları uygulamaya devam ediyoruz. Neden örneğin dışardan gelmesini bekliyoruz?"**⁵²⁰ Medeni kanun kabul edilince yankıları çok oldu. Özellikle çok evliliğe karşı çıkanlar pek çoktu.⁵²¹ Kadınlara siyasi haklar da tanınınca "İşte Parlamenteoya girmek için haremde çıktılar" türü değerlendirmeler de yapıldı.⁵²² Ancak gerekli adımlar atılmadı.

Suriye 1926'ya kadar siyasi çatışmalarla o kadar meşgul olmuştur ki kadın konusunun ön plana çıkması güçtü. Fransızlarla girilen silahlı çatışmalar ister istemez Avrupalıdan gelen şeylerin reddi ihtiyacını yaratıyordu. Üstelik aynı şeylerin Suriye'de fazla popüler olmayan Türklerden gelmesi de red için bir başka sebepti. 1924-1928 Suriye basını üzerinde yapılan bir incelemede genel olarak kadının değişmemesi ve eğer Kur'an tam uygulanırsa bütün ihtiyaçların karşılanacağı tezinin egemen olduğu kaydediliyor. İslam kadınının hem Hristiyan hem de Yahudi kadınından önde olduğu ve sorunun **"kız okulunda erkek öğretmen olmalı mı olmamalı mı?"**ya indirgendiği de ekleniyor.⁵²³ Medeni Kanun'un Türk milletinde İslami ruhu öldürmek için M. Kemal'in

518) OM Ocak 1931 s.39-41

519) BE 7 ve 9 Ocak ile 5 ve 6.2.1924

520) OR 27.8.1924; RE 3.10.1924

521) RE 19.3, 31.8.1926; LII 12.3, 22.8.1928

522) OR 25.11.1936

523) MV 1930/2 s.154-156 "Moslem Mentality in the Syrian Press"

girişimi olduğunu ileri süren **Şekip Arslan**⁵²⁴ gibi düşünürlerin bulunduğu bir toplumda bu yaklaşım doğaldı. Nitekim Türkiye örneğine bakıp bazı kadınlar sokağa peçesiz çıkmaya kalkışınca Şam da ulema ve müftü hükümete muhtıra vererek kadınların sinemaya, müzikhollere gitmesinin ve iffet ve onura aykırı giyinmesinin engellenmesinin sağlanmasını istemiştir.⁵²⁵ Bu ortamda kadın haklarından çok eğitim ve milliyetçiliğe yönelik bir kadın hareketi belirdi.⁵²⁶ Başını Dürzü kökenli **Nur Hamada**'nın çektiği hareketin Temmuz 1930'da Şam'da düzenlediği uluslararası kongrede alınan kararlar muhafazakar kesimin tepkisinin çekilmemesine özen gösterildiğini gösterdi. Önce değişik dinleri ve sosyal, şartları birleştirelim, annelik görevleri, eğitim, evlilik, eşi seçebilmek, kadının çalışmasını kolaylaştıralım, sonra ihtiyatla ve geleneklere saygıyla çağdaşlaştırırız mantığı egemen oldu.⁵²⁷ Bunda kendi şartlarına göre haksız da değillerdi zira kadınların kongre yapmalarını yeren, yabancıya karışmalarını onaylamayan bildiriler de eksik olmuyor ve iktidardan da muhalefet görmüyordu. **Suriye'yi etkileyen bir unsur da 1936'dan itibaren Hatay çekişmesi sebebiyle aşırı bir milliyetçiliğe bürünmeleri olmuştur. Türkler fesi bırakıp şapkaya, kaskete sarıldıkça onlar fese sarılmış, Türk kadınları Ankara'yı izleyerek yüzlerini açtıkça onlar kapamışlardır.**⁵²⁸ Kişiliklerini eskiye bağlanmakta buldukça, kadın statüsünde en ufak değişmeyi düşünmeleri mümkün olamıyordu.

İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında asıl bağımsızlık mücadelelerine başlayınca İslam ülkelerinde kadın konusunun da anlaşılışı değişmeye başladı. Özellikle **İsrail'in pek az nüfusuna rağmen kadınına da asker olarak kullanılarak varlığını kanıtlaması** kadını eve hapsedmek yanlılarının tezini boşa çıkardı. En başta Filistinli kadınlar **silahlı mücahid** haline dönüştüler. Onları Suriye, Irak, Mısır, Libya gibi ülkelerde kadının asker eğitimine tabi tutulması izledi. Cezayir'de ön planda savaştılar. **Türkiye'nin 1920'de yaşadığını otuz yıl aradan sonra bağımsızlık savaşı vererek öğrendiler.** Savaşın, silah

524) Ibid.

525) OM Ekim 1927 s.492-93; OM Mart 1928 s.134

526) NE and India 17.10.1929 s.428-9 "E.S. Stevens" The Woman Movement in Syria

527) OM Ağustos 1930 s.360-1; OM Ocak 1931 s.55-56

528) Alif Ba 6 ve 24 Temmuz 1938; 1935'de Lazkiye'de kadınların sinemaya gitmesini engellemek isteyen bir beyanname yayınlandı. Aynı yıl kadınların ister doğu ister batılı kadın kongrelerine katılmamaları da istendi.

tutan kadının peçe ile ilgilenmeyeceği açıktı. Aynı deneyimi yaşamayan Mısır, Suudi Arabistan ya da Şeyhliklerin geleneksel tutumu devam ettirmeleri ise doğaldı. Buna rağmen onlarda da artık kadının eğitilmesi gereği inkâr edilemez oldu. 1938'de Şam'da ilk kadın doktor çıkarken Bahreyn'de de **kızlara orta eğitim verilmesine başlanmıştır**. 1956'da Ürdün ve Suriye'de 1970'de Libya da kadına seçme hakkı tanındı. 1970'de Mısır'da 1979'da Ürdün'de **ilk kadın bakan atandı**. 1970'de Pakistan Meclisi'ne **13 kadın milletvekili seçildi**. 1970'de Lübnanlı güzel **Dünya Güzeli seçildi**. 1971'de Irak **ilk güzellik yarışmasını düzenledi**. Afgan Kralı Zahir Şah ve eşi, açık yüz ve saçla Lübnanlı ziyaret etti. Pakistan **kadın başbakan seçti**.

1919-1938 arasında yapılmamalı denen ve Kemalizmi eleştiri için kullanılan pek çok unsurun böylece uygulanmaya konduğu görülüyor. Bütün sorun yaklaşımın bir sistem içinde olmaması (Medeni Kanun'un sağladığı çerçeve ve devamlılık) sebebiyle, kadın hakları sınırının bilinmemesinden ileri geldi. tanınan haklar bazan anide geri alınabiliyordu. Bu yüzden kadının topluma katkısı tam gelişemedi. İran, Cezayir gibi yerlerde tam geriye dönüşün etkileri görülmektedir. İşin ilginç yanı, **hâlâ peçenin İslamın simgesi sayılmasından vazgeçilmemesidir**.

BÖLÜM X

DIŞ TÜRKLERİN TERCİHİ

150'liklerin Uzlaşmazları

Türkiye dışı Türklerle 1919-1938 çağdaşlaşması arasındaki ilişkiler geniş yer kaplayacak bolluğa sahiptir. Biz bunun iki boyutundan, bütün İslam dünyasınca bilinen ve ilgilenilen yönüyle sadece Türkiye ile ilgili yönü arasından, konumuz gereği sadece ilkinin ele alacağız. Yaptığımız araştırmalar, 1922'den itibaren bu **dış çevrelerin İslam dünyasını fazla ilgilendirmedini, sadece, tıpkı himayeciler gibi işlerine geldiğinde bunlardan bahsettiklerini** gösteriyor. Hiçbirinin, Vahdettin ve Abdülmecit de dahil, İslam toplumlarının politikalarını etkilediğini söylemek mümkün değil. Bunun en güzel örneği, Mısırlı ulemanın Vahdettin'e verdiği yanıtta görülür.

Hilafetin kaldırılmasının arkasından, Mısır ulemasının önce Abdülmecit'e bir at'ın devam ettiğini savunurken birden görüş değiştirmesinde, **Mısır kralı Fuat'ın** adaylığının ortaya çıkması etkili oldu. Bunun için Ezher şeyhinin desteğini sağladı. Aynı sırada Vahdettin'in **Mısır Uleması Birliği Başkanı (Jamia tadamun el ulema) Şeyh Muhammed Farraj el Minyavi'**ye gönderdiği bir mektup da bu değişiklikte rol oynamış olmalıdır. Abdülmecit'i hesap dışı sayan, İstanbul'dan kaçışını, **"şeriatı savunabileceği bir yer aramak"** olarak izah eden **"San Remo 5 Şaban 1342 (11 Mart 1924)"** tarihli bu mektubunda en ağır saldırılar Kemalistlere yöneltilmiştir:

"M. Kemal ve hempalan Müslümanların sevgisi, Osmanlıların şehameti ve Allah'ın inayetiyle Yunanlılara muzaffer oldu (... ama) hemen bunun kaynağı olan şeriatı karşı çıktılar. Sonuç ortada. Peçe kalktı, kadın barda, kahvede. Müslüman ile Hristiyanın evlenmesine izin verdiler. Çok evlilik kaldırıldı. Ezanı, Kur'anı yasakladılar. Tekkeleri, camileri koruyan yasaları kaldırıp, haccı yasakladılar. Din eğitimi kalktı. Hilafeti hayalet haline getirdi. Hanedanı Âli Osman'ı aşağıladı. Gazetelerde Arap harfleri yerine Latin harflerini koydu."

Bu mektup bir umutsuzluğun işareti olarak görünüyor. Zira hâlâ sıfatlarını koruduğu iddiasına rağmen yazıda sadece Ankara'dakileri suçlamakla yetinmesi ve gelecek için bir öneri ileri sürmemesi, bir destek ummadığını gösteriyor. Şeyhin, 25 Mart 1924 (19 Şaban) tarihli **Mokattam**'da Vahdettin'in mektubuyla birlikte yayınlanan 17 Şaban tarihli cevabı, bütün hayalleri yıkacak bir nitelikteydi, zira ona destek vermektense M. Kemal'le anlaşma yolunun arandığını saklamıyordu:

"Mektubunuzu bütün Mısır basınına dağıtarak görevimizi yaptık (...) Uğradı-

gımız felaketle bütün gerçekler ortaya çıkmış oldu. Hilafete son saldırıdan sonra Müslümanlar neye sarılacaklarını ve nasıl birleşeceklerini bilemiyorlar. Müslümanlar hilafetin kaderini belirlemek ve hatayı düzeltmek için **Kemalistlerle anlaşmak üzere** Mısır'ın en büyük emirlerinden birinin başkanlığında bir kongre düzenlemeye karar verdiler. Cesur, gayretli, sabırlı ve istikrarlı olmamız gerek.”

Görüldüğü gibi ilgi süslü laflara değil güce, Türkiye dışı Türklerde ise güç hiç yoktu. Bunların çabalarını ve yayınlarını asıl ciddiye alan Ankara olmuştur. Nis'te Abdülmecit'e San Remo'da Vahdettin'e yapıldığı gibi, diğer gruplaşmaları da kontrol altına tutmak için büyük çaba sarfedilmiş, bunların ülke içine yansımaları engellenmiştir. Burada bu gruplaşmaları genel hatlarıyla sadece daha geniş araştırma yapacaklara bir fikir vermek için belirteceğiz, yalnız Vahdettin ve Abdülmecit konularını şimdiye kadar kullandığımız bazı bilgilerle tamamlamaya çalışacağız.

İlk grup 150'likler'dir.⁵²⁹ Batı Trakya, Suriye, Lübnan, Mısır ve Paris'e dağılmış olan bu grubun Halep'te **Doğru Yol** Paris'te **La Republique Enchainée** Gümölcine'de **Yarın** Mısır'da **Müsavat** gibi yayınları vardı. Bu gazeteler ilke olarak iki konuyla ilgilidiler: Kemalist rejimin dinsizliğini, icraatını yermek ve çoğu kez de birbirleriyle polemığe girişmek. İçlerinden dini açıdan en ucu temsil eden Mustafa Sabri'yi ele alarak bu yayınları değerlendirebiliriz. Öncelikle şunu belirtelim, M. Sabri'yi köktendinci, yani Peygamber dönemine dönme meraklısı saymak yanlış olur. Osmanlı-Türk din anlayışının bir ürünüdür. 1922'dan sonraki sürgün yaşamında özellikle Yarın gazetesindeki yazılarını ele alarak işlediği temaları şöylece özetleyebiliriz:⁵³⁰ **İttihatçılara ve Kemalistlere sürekli kin başlıca konusu. Laikliği ve hilafetin lağvını asla kabul edemiyor, dinsizlik sayıyor. Milliyetçiliği red ve bu yüzden Türklükten istifa ediyor. Lozan'da verilen ödünleri ve İngilizlerle Kemalistler arasındaki muvazaa'yı kınıyor. Abdülmecit yanlılarına ve diğer bazı 150'liklere de kızgın, hepsini suçluyor. Ve nihayet ona göre “Kemalist gazeteler devrimleri gerçekleştirmede dünya kamuoyunu ‘aptal’ yerine koyuyor veya öyle avunuyor.”**

529) Soysal, İlhami, **150'likler**, Gür yay., İstanbul 1985; Cemal Kutay'ın da daha az ayrıntılı bir kitabı vardır.

530) Albayrak, Sadık, **Hilafet ve Kemalizm**, Araştırma yay., İstanbul 1992

Yarın türü yayınların sadece bir kendini tatmin aracı olduğunu düşünmek hatadır. İnanan taraftarları bulunduğu gibi, muhalefetten ve cleştiriden zevk alanlar için de bir kaynak oluşturun. Bir Beyrut gazetesinin ilginç bir benzetmesi vardır. İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların yanı sıra bir de **Müslüman azınlık** bulunduğunu belirtip **"Bunlar Kemalist cumhuriyetteki eski Türklerdir"** der.⁵³¹ Hızlı değişim içindeki bir toplumda alışkanlıklarından kopamayan değer yargılarını değiştiremeyen bir kesimin bulunması çok doğaldır. Örneğin 1935'de Mısır basınında şöyle bir habere rastlıyoruz: "38 Türk hacısı Suriye'ye geldi. Bunlardan biri Beyrut'ta verdiği demeçte **'evlatlarımız dinsiz yetişmesin diye Türkiye'ye dönmeyeceğiz'** dedi."⁵³² Bu düşüncedekiler için Yarın öncelikle tercih edilecek bir yayın organıydı. Onlara sunduğu çerçeveyi yukarıda belirttik. Görüldüğü gibi iman konusunda ağırlık taşıyan, dönemin koşulları içinde sosyal ve siyasi sorunlara çözüm önermekten çok bunları imanla bağdaştırmaya gayret gösteren bir çerçeve. Esas amaç, Türkiye'de yapıların bu çerçeveye uymadığını vurgulamak. Buna karşılık tarihinin en büyük bunalımını yaşayan İslam dünyasına geleneklere bağlanmak ve cylemsizlik dışında hiç bir önerisi yok. Ayrıntılara girmeden önce, kaynak olarak, himayecilerin saptırıcı haber kaynaklarını kullanmakta sakınca görmediklerine de dikkati çekmek isterim.⁵³³

Aslında Yarın dikkatle okunduğu zaman, salt bir **kendini savunma aracı olduğu ortaya çıkıyor**. İslam dünyasının başına çökmüş sömürgeciler karşısında "içinize kapanın"ı çok yineliyor ve bu arada sürekli olarak geçmişteki -İttihatçılar ve Kemalistler hakkındaki yargılarının- ne derece doğru olduğunu uzun uzun vurguluyor. Bu sebeple, mesleği gereği laiklikle hilafet konusundaki tepkilerini doğal karşılamakla birlikte, toplumlara bir himayeciyi kabul edin dışında bir yol gösterdiği kanısına varamadık. Hele, hep geçmişteki haklılıklarını ileri sürerken, kendi büyük hatalarını hiç gündeme getirmemesi önerileri-

531) OR 23/24 Ekim 1927

532) El Jihad (Kahire) 18.2.1935; MO 19.2.1935

533) Reuter haberlerine rastlanıyor; her garabeti Türk'e yakıştırmak adet olmuştur.

YMCA (Genç Hristiyan Erkekler Birliği)'nin Finlandiya'da yaptığı toplantıda Müslüman iken Hristiyan olan Hüseyin Haşim adında biri, Türk gençliğini temsil ettiğini ve yakında bütün Türk gençlerinin Hristiyan olacağını söylemiştir. Sonradan öğreniliyor ki Türk değil, Robert College'de okumuş bir İranlı'dır. (CTI 29.9.1926)

ne olumlu bakmayı imkânsız kılıyor. Örneğin Lozan'daki ödünden bahsederken oraya nasıl gelindiğini, kendi hükümetlerinin ne ödünler verdiğini, hele Sevr'i unutmak kimseyi kandırabilir mi? Anlaşıyor ki sadrazam vekilliği yaptığı kendi hükümetinin İngilizlere verdiği ödünlerin ve Büyük Zafer üzerine Mısır'a sığındığında **Hint ve Arap basınları tarafından İngiliz Ajanı olarak suçlanması etkisi altında kendini savunma çabası içindedir.**

Dünya kamuoyunu aptal yerine koyma iddiası ise, bizim yaptığımız çok kapsamlı araştırmaya göre gerçeğe uymuyor. Aksine sabık Şeyhülislam'ın dünyada neler olduğundan haberi bulunmadığı anlaşıyor. Kabul etmek gerekir ki **Kemalist Çağdaşlaşma 1919-1938 arasında dünyanın en önemli bir kaç ve İslamın en baştaki ilgi konusuydu.** Sadece M. Sabri değil, diğerleri de Kemalistlere ve birbirlerine ait dedikodularla o kadar meşguldürler ki, bağımsızlık, özgürlük, ekonomik egemenlik, hakimiyeti milliye, çağa yetişme gibi konulardan bir kez dahi bahsetmiyorlar. Galiba tek orijinal öneri olarak **İslami Cumhuriyet** kavramı ilk kez M. Sabri'nin ortaya attığı ileri sürülüyor. Yayınlarının ne derece ilgi yaratmadığı bu kavramı ondan benimseyen ikinci bir düşünüre rastlanmamasıyla kanıtlanır. Bütün İslam dünyasının Avrupa'nın sömürgeci haline gelmesi de onları ilgilendirmiyor. Bu yargılarımız, Kemalist rejimin abartmaları ya da kusurları, devrim dinamizmlerinin işleyişi üzerindeki bazı eleştirileri hep haksız bulduğumuz anlamını taşımaz. Ancak geçilen olağanüstü ortamın koşullarını unutup iş sadece eleştiriye yöneltilinci, inandırıcılık gücünü kaybediyor. **"Aman kurtarıldı, kaybetmemeye çalışalım" diye bakanın eleştirisi başkadır, "Yıkılmayı istiyorum, Türklükten istifa ediyorum ya da Türkiye adını bir daha anmam" diyeninki başka.** Hele bu eleştiriler hiç özeleştirici içermezse... İşte o zaman **Dürrizade'nin** fetvasıyla **Rıfat (Börekçi)** ve arkadaşlarının karşı fetvasını, ilk satırlarını okuyup aynı saymak gafına düşülür.

"Türk yok Osmanlı var" deyip İslamın kavim tanımama ilkesini vurgulamaya çalışır, hele Türklükten istifa ederken, 'Türk'ü kaba köylü, Arap'ı vahşi be-devi sayan geleneksel anlayışı tekrarladığı farkediliyor. İyi de, Osmanlı'nın ve İslam Devleti'nin sonunun geldiğini, her Müslüman kavmin kendi ulusal devletin kurma çabası içinde olduğunu görmemesi şaşırtıcı. Sevr'de lütfen bırakılan, kendi şehri Tokat'ın da içinde bulunduğu, sadece Türklerin oturduğu Anadolu'nun bir parçacığına acaba ne isim vermeyi düşünüyordu? Ayrıca hakimi-

yeti milliyeyi yererken, **Meşrutiyet'in ilanından beri varlığını çok iyi bildiği Arap milliyetçiliğinin aldığı şekil üzerinde hiç bir yorum yapmaması düşündürücüdür.** Şerif Hüseyin'le aynı fikirde mi?... Aksi halde Arap olmayan ve Arapça bilmeyen müslüman olamaz yargısına katılıyor mu? Vehhabilerin bile bu konuda görüşleri var ve Kemalistleri dinsiz saymayıp Mekke'ye davet ederken, M. Sabri'nin de bir düşüncesi olması gerekli, ama buna Yarın da rastlamıyoruz. **"Din milliyet"**dir demekle yetiniyor. İslami dayanışmanın ne İttihatçı Cihadında ne de İstiklal Savaşı sırasında işlemediğini, kendi hükümetinin önerdiği "İstanbul hilafeti altında özerk bölgeler halinde bir İslam Devleti" önerisine özellikle Arapların karşı çıktığını bildiğine göre, işlemeyen değil, işleyecek bir öneride bulunması gerekiyor. Bütün Müslümanlar tek bir millet olarak hep birden ayaklansın mı, yoksa kaderine ve himayeciye razı mı olsun? Siyaset yapmak sadece "olmaz"ı öne sürmek değil, sorumluluğunu alarak çözümü önermektir. Ezher'lilerden fazla ilgi görmeyen, Hint Müslümanları tarafından dışlanan eski şeyhülislamın **bu konulara girmemesini ancak bir çözüm tasarlamamış olmasıyla açıklayabiliriz.**

Bu yaklaşımlarıyla **özgürlüğü önemsiz sayan, himayeci rejime razı grubun içinde yerlerini alıyorlar.** Eleştiri ve saldırılarında **Kıbla** ve benzerlerini ninkilerden bir "daha bilirlik" de yok. Açıkcası karşı olan kesimin söylediklerini onlar da Türkçe olarak tekrarlıyorlar. Dramları (**Refik Halit** ve **Rıza Tevfik**'de de çok iyi görüldüğü gibi) İttihatçı psikozundan kendilerini bir türlü kurtaramamalarıdır. İngiliz himayesinde halifelige, sultanlığa, sadrazamlığa, şeyhülislamığa, nazırlığa razıdılar da, İttihatçıya karşıdılar. Kemalistlerin -İttihatçı kökenli olmakla birlikte- İttihatçılarla bağları koparma azmini farketmek bile istemiyorlar. M. Sabri'nin iktidardan düştükten sonra **Peyamı Sabah**'ta çıkan yazıları da bir ciltte toplanırsa, kendisini ne derece şartlandırmış olduğu daha iyi anlaşılır. O ve arkadaşlarının tek haklı görünen yanı, İttihatçıların Dünya Savaşı'na katılma hatasından sonra varılan çöküş noktasında, **askeri bir çözümün daha da kötüye götürebileceği, elde kalanın da tamamen kaybedilebileceği korkusudur.** 1918-1919 ortamında böyle bir düşüncede olmak haksızdır denemez. Sadece Türkler değil, bütün İslam dünyası ve bütün dünya, Türkler için başka çıkış kalmadığında öylesine hem fikirdi. Kitabımızın bir çok yerinde örneklerini verdiğimiz gibi "çok Müslüman" kesimler Avrupalılardan biraz daha fazla ödün koparabilmek için Türklerden ne derece nefret ettiklerini ilân et-

me yarışındaydı. M. Sabri acaba bunların tutumlarını gayri-İslami bulmuş muydu?... Soruna sadece İttihatçı eleştirisiyle yanaşmanın Araplara özgü bir bahane olduğundan evvelce bahsetmiştik.

Lozan'daki ödünler ve İngiltere ile muvazaa teması, kendilerine bütün İslam dünyasından yöneltmiş İngiliz ajanlığı damgasını sildirme çabasıdır. Bağımsızlık için kılını kıpırdatmamış kimselerin, bunu tam sağlayan bir antlaşmaya bazı eksiklikler bulunduğu iddiasıyla karşı çıkmaya hakkı olamaz. Olsa olsa, **bağımsızlık için ölümü göze alanları ölüme mahkum etmenin kompleksini yaşadıkları söylenebilir.** İngilizlerle muvazaaya gelince, evvelce de bahsettiğimiz gibi bir anlaşma karşılıklı pazarlıktır. Taraflar bazı isteklerinde ısrar, bazılarından vazgeçerek bir noktada birleşirler. Bir tarafın hiç ödüne razı olmadan şart koşması ancak İngilizlerin Sevr'de yaptığı gibi olur. Bununla hilafetin kaldırılması hususunda bir gizli anlaşma kastediliyorsa hatadır. Vahdetin'in İngiliz himayesinde hilafete karşı olmadığı biliniyor. İktidardayken de, sonrasında da, İngiliz gemisiyle Mekke'ye giderken de M. Sabri'nin buna karşı olduğunu gösteren bir kanıt yok. Belgelerle kanıtladığımız gibi **İngiltere hilafetin kalkmasını değil, hizmetine sokmayı istemekteydi.** Bu amaçla Vahdetin'i elinin altında tutarken Şerif Hüseyin'i de istediği kalıba sokmaya çalıştı. O yılların dogulu bir gözlemcisi bunu açıkça belirtmiştir:⁵³⁴

"Dünya savaşıdan sonra Londra, Entelijans Servis'in hizmetinde Türk sultanının yerine İslamın Halifesi olarak kral Hüseyin'i getirmek istedi. Umutları, böylelikle İngiltere'nin bir Arap Konfederasyonu'nun ve Arap halifesi Hüseyin aracılığıyla İslam dünyasının koruyucusu ve patronu olmasını sağlamaktı."

Türkiye'deki halifeyi kontrole almak için yürütülen oyunları ayrıntılı olarak vermiştik. Bunun lağvından sonra İngiliz çevrelerinin yürüttüğü yoğun karalama kampanyası ve İngiltere'nin İslamın koruyucusu olduğu yolundaki iddialar amacı açık olarak gösterir. Eğer Hüseyin Hicaz sınırlarını aşarak bütün Arap yarımadası, Filistin, Suriye, Lübnan ve Irak'ı içeren bir krallıkta (yani Arap Birliği'nde) ısrar etmeseydi İngiltere Suudileri kolaylıkla durdurur ve hilafetinin kabulünü sağlardı. İngiltere'nin bu yüzden yoğunlaştırdığı anti-Kemalist kampanya ancak 1932'den sonra, rejimin iyice kökleştiği ve Türkiye'nin Yakın-Doğu'nun en istikrarlı ve güçlü devleti olduğu kabul edildikten sonra değişmeye

534) Zaki Ali, a.g.e.

başlar. Bunda din unsuru değil, **Mihver'in (Almanya-İtalya-Japonya)** dünya hakim olma yolundaki yayılmacı politikaları karşısında müttefik arayışı rol oynamıştır. İngiltere Türkiye'ye yanaşmış, Ankara da müttefiklere (İngiltere-Fransa) karşı savaşa girmeyeceği güvencesini 1938'lerde vermiştir. II. Abdülhamit'in ilk yıllarından beri kopuk olan Türkiye-İngiltere ilişkilerinin bu ilk değişiminin Arap dünyasındaki yankısı, o dönemde dünyanın en büyük gücü sayılan İngiliz İmparatorluğu'yla dostluk için ne tür bir yarış olduğunu kanıtlar.⁵³⁵

"Amin Said'in 24 ve 28 Mayıs 1938 tarihli Mokattam'da yazılan Arap dünyasında panik yarattı. İngiltere'nin sağladığı maddi yardım İngiltere'nin Türkiye'yi Yakın-Doğu'da en güçlü devlet haline getirmek ve onların ağırlığını kullanarak doğuda, özellikle Arap doğusunda, İngiliz egemenliğini sürdürmek olarak değerlendiriliyor. Aynı yazar Kahire'nin Er Rabita el Arabiyye gazetesindeki yazısında, İngilizlerin Türklere güvenini Arapların zafiyetine ve her türlü yeniliğe karşı olmalarına bağlamaktadır..."

Görüldüğü gibi Araplar hâlâ İngilizlerin aracılığıyla bir yerlere varmayı umarken, Kemalist hareketin başlamasından ancak yirmi yıl sonra ve çıkar zorlamasıyla iki tarafın yıldızı bağdaşabilmiştir. Buna muvazaa demek aşırı iddia olur.

Ankara inanılmazı gerçekleştirip tam bağımsızlık dışındaki bütün tezleri boşa çıkarınca bunların savunucularına da işlev kalmaması doğaldı. Artık düşünce ve eylem alanında yeri kalmadığını farkedendenler için tek uğraş geçmişteki tutumlarını savunmak ve yenilgiyi hazmedemiyorlarsa, rakiplerine kusur yakıştırmak olur. M. Sabri'de de, **eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali**'de de "biz yanılmışız" sözüne hiç rastlanmıyor, hep kendilerinin dışında suçlu arıyorlar ve de kendi haklılıklarını vurguluyorlar. Doğaldır ki, sadece kendini savunmayı hedefleyenlerin ciddiye alınmasını beklemek yanlış olur. Nitekim İslam dünyası, bizim araştırmalarımıza göre, bu çevreleri ciddiye almamıştır. Örneğin bizim rastladığımız kadıyla M. Sabri'den pek az bahis vardır ve yarısı aleyhindedir.

Özeleştirici Yapabilenler

M. Sabri'de azalmayan kine ve zaferden sonra daha da artan sentliğe karşılık, **150'likler** arasında özeleştiriyi yönelen ve kendi hatalarını kabul edip, Ke-

⁵³⁵) OM Haziran 1938 s.287

malistlerin başarıya ulaşmış olduklarını kabul edenler yok değildi. Ankara'nın son ana kadar en kararlı düşmanı kalan **Refik Halit**'in, 1926'da Vahdettin'in ölümü üzerine yazdığı **"Bir 'Fatiha' Yerine"** başlıklı yazı⁵³⁶ bu alanda ilginç bir örnek oluşturuyor. Aşağıda bu yazının en önemli kısımlarını (siyah dizilmiş olarak) yorumlarımızla birlikte aktarıyoruz:

"(Vahdettin) Memleketini kurtarmak endişesinden başka bir emel gütmemiştir... Avrupa'ya kafa tutmak, silah çekmek, meydan okumakla böyle bir gayenin husulüne inanmıyordu; ona ben de inanmıyordum; benim gibi binlerce mantuk ashabı vatandaş da..." Savaşlardan bıkmış ve tükenmiş bir toplumda bu çok doğaldı. Özellikle ittihatçıların bütün İslamı kurtarmak hayalleri kurarken eldekini de kaybetmiş olmaları tabii ki silahlı çözüm yerine barışçı olanı ön plana çıkaracaktı. Üstelik 1918 sonunda savaş nefreti sadece Türk toplumuna değil, bütün dünyaya yayılmıştı.

"Avrupa'ya kafa tutmaya, silah çekmeye meydan okumaya bunu yapanların çoğu da inanmıyordu..." Bu yargıya katılmak mümkün değildir. Erzurum, Sivas Kongreleri toplanmadan önce kurulan Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri ve her tarafta başlayan silahlı dirençten haberleri yokmuş gibi davranıyorlar. Halktan kopmanın ve siyaseti sadece İstanbul sanmanın sonucudur bu.

"Bu siyasette bir nokta-i nazar farkıydı. İşte bu fark, düşünüş, duyuş ve iş görüşedeki bu ayrılık, mesela hilafetin lüzumuna inanış, İngiltere ile hoş geçinmekten bir keramet bekleyiş, Yunan ordusunu ta Ankara önüne gitmiş görerek harpten bir faide bekleme, bütün bunlar hulûsu niyetine rağmen, onu hain-i vatan şeklinde tecelli ettirdi." Burada başlangıçta uygun görünen bir politikanın batağa saplanmasından sonra da izlenimindeki çelişkiye yönelik eleştiri açıktır. Özellikle hilafetle İngiltere'yi bağdaştırma çabasının varlığını kabul dikkatten kaçmıyor.

"Memleketin istiklâliyle bir cüretkâr gibi oynayamaması bu vatanperver padişahı nihayet vatancuda ve vatanzede etti." Sürekli ödün vermenin sonucu Sevr'i kabul etme durumuna hiç dokunulmaması dikkatten kaçmıyor.

"Bedbaht Türk padişahı siyasetinde muvaffak olamadı." Burada Vahdettin'in siyaset yeteneğinin kısıtlılığına dokunmamak elde değil. Daima örnek

536) Bu metni sağlayan Murat Barlakçı'ya teşekkür ederim.

aldığını söylediği II. Abdülhamit ile aralarındaki farkı anımsatalım. Otuz üç yıl süren keyfi bir yönetimden sonra bir gün Rumeli'den "Biz Anayasayı yürürlüğe koyuyoruz" diye sekiz on telgraf alır almaz hemen kendisi anayasayı tekrar ilan etmiş ve meclisi toplantıya çağırmıştır. Türk toplumun ne derece değişmiş olduğunu hissedebilmek ve eylemi benimseyip onlara kendini de kabul ettirebilmek bir siyasi zekâ ister. Bu davranışlarıyladır ki Abdülhamit, sanki 33 yıl hiç bir şey olmanuş gibi meşrutiyyetin meziyetlerini öven bir nutukla meclisi de açmıştır. Buna karşılık Vahdettin, 1921 sonundan itibaren TBMM'ni ve hükümetini tanıması için yapılan bütün yaklaşımları red etmekle kalmamış, zafer kazanıldıktan sonra da hâlâ onun meşrutiyyetini kabule yanaşmamış, hatta yeni seçim gereği gibi şartlar ileri sürmüştür. Zamanında meclisi tanısaydı acaba ne olurdu? Siyasette oynayabilmek için özel bir yetenek şarttır.

"Fakat, milletini izmihlâl ve badire zannettiğimiz kanlı sergüzeşte atan bir asker o millete, ne bahasına olursa olsun, dünyada her şeyden kıymetdar olan istiklâlini kazandırdı, düşmanı misli görülmemiş bir şanlı darbe ile yurdun canevinden koparıp attı ve tam manasıyla muzaffer oldu." Burada M. Sabri'den farklı olarak bağımsızlığı ve özgürlüğü her şeyin üstünde sayan bir anlayış var. Sürgün günlerini Lübnan'da geçiren Refik Halit mutlaka, himayeci altında kalan toplumların hangi sıkıntılara düştüklerini yerinde görüyordu. Onun için önce özgürlük diyor. Batı Trakya'daki Müslümanlar için M. Sabri'nin Böyle bir isteği yok. Yunan yönetiminden mutlu görünüyor.

"O emin ve memleketine müfid zannettiği yumuşak siyasetinin neticesinde tahtını, tacını kaybederken, tehlikeli ve muzır kıyas olunan bir siyaseti dürüştane (sert), millete memleketini kazandırmıştı... Padişaha düşen bu vazifeyi padişahın yapamaması, onun bunu istememesinden değil, muktedir olmamasındandır... Ne yapsın ki, muhit, an'ane, mantuk, ihtiyat, yaş ve daha yüzlerce sebep onu çıkmaz farzedilen böyle bir yola atılmaktan men etti... 'Kan döktü, harb etti, milleti muhataralı sergüzeştlere soktu' dedirtmek için İstanbul'da boynunu büküyor, bir tevekkül ve ihtiyat politikasının bütün zilletini çekiyordu..." Toplumunun bağımsızlığını sağlayamamasına yüzlerce sebep bulunabilecek bir liderin peşinden halkı gitmiyorsa, bu yeteneğe sahip olanlara suç yüklemeye çalışmak haksızlık olmuyor mu? Yazısının başında Vahdettin'in iyi niyetini asla sorgulayamayacağını belirten ve politikasına tam katılan bir kişinin sonunda onun bu iş için

yetersiz olduğunu belirtmesi, bugün bile onun haklarından bahsedenler için yeterli bir yanıt değil mi?

Yazının son paragrafı şöyle: **“Bana öyle geliyor ki (... saray yerine bir loş odada) can verirken mahrum kaldığı saltanatına rağmen milletin bugünkü istiklalini düşünerek ilcay-i siyasetle yaptığı bazı hataları unutmuş, müsterih can vermiş ve şahsına yapılan tecavüzleri de zafere hürmeten affetmiştir. Yarın biz de şayet gurbetlerde ölürsek, böyle yapacağız, öyle can vereceğiz.”** Bu cümleler Vahdettin’e yakıştırılmakla birlikte, gerçekte Refik Halit’in kendi duygularını yansıtmaktadır. Hatalarını kabul etmekte, ülkesi ve halkının bağımsızlığına kavuşmuş olmasıyla mutlu olmakla yetinebilmektedir.

Kemalist-Anti Kemalist Çatışmaları

Vahdettin ve Abdülmecit dışındaki hanedan mensupları bu konudaki yayınların da gösterdiği gibi belirgin bir eylem çabası içine girmemişlerdir.

Yunanistan, Bulgaristan, Hatay, Kıbrıs gibi bölgelerdeki Türk cemaatlerinin din adamları ve öğretmen, gazeteci gibi aydınları arasında devrimlere katılan ya da karşı çıkanlar olmuştur. Bunlar genellikle bağlı oldukları hükümetlerin siyasi eğilimlerine göre tavır almak durumunda kalmışlardır. Ankara’yla iyi geçinen hükümet iktidara gelince **Yeni Türkler**, karşıt olanlar gelince **Eski Türkler** cemaatin başına getiriliyordu. Bu bölgelerin her birinde Ankara, kendi yayın organlarını kurarak ya da destekleyerek taraftarlarını ayakta tutmaya çalışmıştır. Bu tartışmaların da (Bir ölçüde **Hatay** için Suriye’dekiler hariç) İslam kamuoylarınınca dikkate alındığını gösteren belirtiler yok.

İçinde bulundukları kararsızlık sırasında, şapka ve diğer devrimler için Balkan Türklerine dönüm noktası sayılabilecek olayı, Gümölcine müftüsünün akıl danışmak için 1932 yılında Mısır Müftüsüne başvurması teşkil eder:⁵³⁷

“Buradaki yenilik taraftarları gelişmelerinde Türkiye Cumhurbaşkanını izliyorlar ve onun her getirdiği yeniliği destekliyorlar. Ben ise resmi sıfatımla bu yenilikleri uygun bulmuyorum ve ne miras sorunlarını ne de Müslüman kadınlarla evliliklerini kutsanıyorum. Buna karşılık bana saldırıyor ve haklarını yediğimi söylüyorlar, oysa ben Kur’an yasalarına göre davranıyorum” diyen müftü

537) Koloğlu, Orhan, İslam’da başlık, 145-151, 164-168

"tuttuğum yol doğru mudur? Bana ışık tutunuz" diyerek akıl istiyordu. Unutmamak gerekir ki, Kur'an latin harfleriyle basılamaz diye ilk fetva da uzun süre M. Sabri'nin etkisinde kalan Gümölcine'den çıkmıştı.

Mısır Müftüsü Şeyh Abdül Mecid Salim'in yanıtı, doğrudan bahsetmeden Ezher Şeyhinin 1926 fetvasının bir yinelenmesiydi. Yani, şapka giymek eğer başkasına benzemek amacı taşımıyorsa, kişiyi kâfir yapmaz. Böyle bir amaç varsa veya şapkayı giyende dini küçümseyen veya reddeden bir düşünce varsa o zaman yine kâfir olur ve ona göre işlem görürler: Örneğin nikâhları düşer, diğer Müslümanlardan miras alamazlar.

Bu açıklama kâsin olarak Türkiye halkını sınıflandırıyordu: Şapkayı kafasını güneş ve yağmurdan korumak için giyenler -hükümet zoruyla da olsa- suçsuzdurlar; Avrupalılara benzemek için giyenler günahkârdır (tüm aydınlar); hele içlerinde dini küçümseyen veya reddeden düşünceler varsa -laiklik gibi- kâfirdirler (Mustafa Kemal ve arkadaşları).

Yunanistan İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Batı Trakya Türklerini Türkiye'den koparmak için tutuculuğu resmen destelemiş fes ve eski harfleri isteyenleri yönetime getirmiştir. Bütün çabalara rağmen bu politika bir sonuç vermedi.

Yunanistan'ın Müslüman azınlığa karşı bu davranışı tek örnek değildir. Kıbrıs'ta İngilizlerin, Bulgarların, Yugoslavların da benzeri tutumları görülmektedir.

1919 yılından beri Kıbrıs'ta yayınlanan **Söz** gazetesi Atatürk devrimlerini adım adım izlemek, devrim ruhunu gençlere aşılacak, Kıbrıs Türk halkının zararına olarak İngiliz yönetiminin dayandığı Evkaf dairesi ile mücadele ederek Türk halkının hukukunu korumak savaşımı veren bir gazeteydi. İmtiyaz sahibi **Mehmed Remzi Okan** 1926'da, Türkiye'de olduğu gibi Kıbrıs'da da şapka giyilmesi lehinde yazdığı bir makale yüzünden, o sırada Lefkoşa'da oturmakta olan Yüzelliliklerden **Said Molla** ile tartışmaya girişmiş sonunda "Zemmükadıl" suçuyla iki ay (temmuz-Ağustos 1926) hapse mahkum olmuştu. Kıbrıs devrimlere en çabuk bağlanan toplum oldu.

Şapka ile fes arasında daha önemli ve söz alanını bırakıp gerçek bir çatışma halini alan bir gelişme **Hatay** sorunu yüzünden Türkiye ile Suriye arasında görüldü. Hatay Türkleri daha 1922'den beri Türkiye ile birleşme kampanyasını devam ettirdikleri ve bunu ancak Mustafa Kemal'i izlemekle gerçekleştirebileceklerini bildiklerinden, devrimleri de olanaklar derecesinde izliyorlardı ve bir kısmı kafasına şapkayı geçirmişti bile.

Durumun bir hayli garip olduğunu kabul gerekir. Hatay şapkalı Fransız'ların mandasındaydı. Özgürlüğü peşinde koşan iki topluluktan biri (Araplar) mandacının timsali saydığı şapkaya nefretini fese sarılarak belirtiyor, diğeri (Türkler) ise amaçlarına varmakta başlığın bir önemi olmadığını kabul ederek, başına onun başlığını geçirmekte sakınca görmüyordu. Bunun sonucunda, taraflardan birinin diğeri gerici, tutucu, öbürünün de onu "gavur" saymasından daha doğal birşey olamazdı. Bu çekişmede parçalanma Türk cemaatinin içinde oluyordu. Türklerden bir kısmı laiklikten başlayarak devrimlere karşıydı ve Araplarla birlikte, geri kalanları ise Türkiye'yi Kemalizmin getirdiği herşeyle birlikte istiyordu.

10 Aralık 1934 günü, Antakya'da Kemalist bir grup başlarında şapkalarla Yeni Cami'ye girip namaz kılmak istediler. Fesciler ve sanklılar buna karşı geldiler, çatışmada iki taraftan da yararlananlar oldu. Olaylar bir süre devam etti. Suriyeliler için şapkanın kazanması hem dinin hem de kendilerine ait saydıkları toprakların elden gitmesi anlamını taşıyordu. Bu durumda onlar için, her ikisi de şapkalı Kemalist Türk ve mandacı Fransız arasında bir fark yoktu, dolayısıyla feslerine daha büyük bir hırsla sarıldılar. Hatay'ın Kemalist Türklerine göreyse ortada dini değil, anavatana "Şapkalı Başkanlarının ülkesine" bağlanıp bağlanamama sorunu vardı, bu yüzden şapkalıların daha büyük bir hırsla kafalarına geçirdiler. Bu çekişme doğal olarak karşılıklı suçlamaları son derece artırdı. Hatay meclisinde çoğunluğu sağlamak için yapılan seçim kampanyası sırasında şapka/fes'ten hareketle bir taraf **"vatandaşları efendi sınıfına yükselteceğini"** vadediyor, diğer taraf ise dine ihanet temasını işliyordu. Türk kesiminin pek azının desteğini alan Araplar kaybedince, Hatay'da devrimler büyük bir hızla uygulamaya kondu.

Cumhuriyet kurulduktan sonra M. Kemal'le arası bozulup yurt dışına çıkan **Adnan** (Adivar), **Rauf** gibi eski Milli Mücadeleciler, yukardaki gruplara hiç buluşmamış, Ankara'dan kendilerine yöneltilen (İstiklal Mahkemelerince ya da M. Kemal'in nutkunda) suçlamalara Avrupa gazeteleri aracılığıyla kısa açıklamalar yapmakla yetinmişlerdir. Yalnız **Halide Edib**'in Amerikan gazete ve dergilerinde sık sık M. Kemal'in diktatörlüğünü eleştiren yazıları görülür. Burada bahis konusu olan ihtilalcilerin kendi aralarındaki hesaplaşmadır. O sebeple diğer gruptakilerle ortak tarafları yoktu.

Sabık Halifelere Ait Bazı Notlar

Dış Türkler içinde bir odak haline gelen ve Türk dışı basın tarafından da sıkca izlenen iki kişi Vahdettin ve Abdülmecit'tir. Bunlarla ilgili yayınlanmış bazı haber ve yorumları konu üzerinde daha ayrıntılı çalışanlara bilgi olması için kısa notlar halinde vereceğiz. Bilgilerin sağlık derecesi üzerinde yorum yapmıyoruz:

TI 13.3.1924: Vahdettin İtalya'dan gönderdiği bir telgrafla Hicaz kralının halifelğine onay verdi.

RE 21.3.1924: -Le Khilafat et les Kemalistes- İskenderun'dan E. Cassia yazıyor: Velaht prensin yanındaki prenslerden biriyle konuştum, dedi ki "Vatanımızdan sürülmek ve Allah'ın lufu ve müminlerin izniyle ecdattan varis olduğumuz kutsal kudretten mahrum olmaktansa İstanbul sokaklarının kaldırımlarında sürünmek ve itilip kakılmayı tercih ederdik. Ankara Osmanlı'nın Viyana'da, Akdeniz'de dalgalandırdığı bayrağı unutuyor... Şimdi Antakya'yı, İskenderun'u istiyorlar. Cürette sınırsız bir cumhuriyet. Neyseki Fransa var, bizi korur."

RE 22.3.1924 başyazı: Osmanlı ailesine herkesten fazla yakınlık gösterdik ama siyasi eyleme geçmemeleri şart. İsviçre Abdülmecit'e politika dışında kalmasını hatırlattı. Hem Türkiye hem de Hicaz her adımlarını izliyor. Biz de İsviçre gibi davranmalıyız.

OR 14.10.1924: Vatan gazetesi muharririnin Nis'de Abdülmecit ile konuşması aktarılıyor. Hilafet konusunda demeçten kaçındı, sadece "laik cumhuriyet yakında izlediği politikadan pişman olacaktır, kurduğu rejim diktatörce bir rejimdir, cumhuriyetle ilgisi yoktur" dedi. Hintli ulema durmadan ziyaretle şahsına bağlılıklarını bildiriyor. Burada da aynı İstanbul'daki protokol uygulanıyor, yanına iki saatta girdik.

RE 6.3.1925: Kürt hareketinin başına Abdülhamit'in bir oğlunun ya da Abdülmecit'in geçirilmek istendiği ileri sürülüyor.

NYT 26.4.1925 - Nis'ten F.Tuohy haberi: Vahdettin eski Kürt uyruklarına destek mesajı yolladı.

NYT 5.5.1926 - San Remo'dan AP ajansının 4.5 tarihli haberi: Vahdettin halife seçecek Kahire İslam Kongresi toplantısına karşı Mısır hükümetine sert bir protesto yolladı. Böyle bir kongreyi ancak kendisinin çağırabileceğini ve

onayı olmayan hiç bir kararın değeri olamayacağını bildirdi. M. Kemal'in de Türkiye'nin meşru yöneticisi olmadığını böyle bir kongre toplatamayacağını ekledi. El Ezher açıklama yaptı: Kongre halife adına değil, hilafet sorununu tartışmak için toplandı.

OR 26.5.1926 - Journal du Caire'in yöneticisi Gabriel Enkiri'nin yorumu "Le Congrès du Califat du Caire": Kahirede toplantı yapılırken San Remo'da Osmanlı prensleri aileye yeni bir baş ve ölen Vahdetin'in yerine bir sultan ve halife seçmek için toplandılar.

TI 26.11.1927: Osmanlı hanedanının başı olarak halife Abdülmecit, yeğeni Mahmut Şevket efendi'yi artık aileden saymadığını açıkladı.

NYT ve MO 17.3.1928: Ramazan Bayramı dolayısıyla, dini yok eden Bolşevik tehlikesi ve İslamın halkın yükselmesine karşı olduğunu ileri sürenlere karşı Abdülmecit'in bildirisi (OM Nisan 1928 s.157)

AH 27.3.1928: Eski Osmanlı uyruklu bazı Mısırlılar, bayram vesilesiyle Halife Abdülmecit'e bağlılık teli yolladılar.

AH 27.12.1929 - Cenevre 24.12'de Cenevre'den: Abdülmecit Nis'teki evinde kabul etti. "Bana kıvanç vermeyen bir hayat sürüyorum, ama halkımın bana ihtiyacı olacağı an için hazır bulunmam gerekli. Savaşta M. Kemal'i tutmuştum, bozuşmamız, halkı kütle halinde sürmeye başlamasıylaadır. Bolşevik ilkelerinin Türkiye'de tutunabileceğine inanmıyorum. Dünya Savaşı büyük tecrübe oldu, artık İslam ülkelerinin tam özgürlüğe kavuşacaklarını umarım. Hatıralarımı yazıyorum, yaşarken sadece babamın (Sultan Aziz) intihar etmediği katledildiği kısmını yayınlayacağım.

El Karmel 3.10.1931 (OM'den): Abdülmecit halife olursa güçsüzlükten İngiliz esiri olmaz mı? Arapları gücendirerek Filistin davasına zarar vermez mi? Kemalist Türkiye memnun olur mu?

Filistin 18.10.1931: Şevket Ali demeci, "Abdülmecit'in halifeliği bahis konusu değil. Siyonist, Palestine Bulletin'in propaganda heberidir."

MO 24.10.1931: Halife yapmak için Kudüs Kongresi yöneticileri ile Abdülmecit arasında gizli anlaşma iddiası.

MO 28.10.1931: Ezher'den M.A. yazısı: Abdülmecit'i halife yapmak istiyorlar, oysa Türkler onu papa gibi ruhani halife yapmışlardı. Böyle halife olmaz, dolayısıyla böyle fikirlerden vazgeçelim.

NYT 31.10.1931 - Abdülmecit'in sekreteri Hüseyin Nakib'in Nis'de 30.10'da açıklaması: Müslümanlar ister ve İngiltere razı olursa hilafetin Kudüs'te kurulabileceğini söyledi. Abdülmecit kendisinin hâlâ halife olduğunu meselenin şehir meselesi olduğunu, kutsal emanetlerin Türkiye'de olmasının önemi bulunmadığını, yakında Kudüs Müftüsü'nden gelecek haberleri beklediğini bildirdi. (Aynı sayıda haber: Müftü kongrenin halife seçmesinin bahis konusu olmadığını açıkladı)

DT 4.11.1931: Haydarabad Nizam'ı ile Abdülmecit'in kızının evlenmesi hilafetin Hindistan'a götürüleceği anlamını taşıyor.

AH 5.11.1931: DT'nin yukardaki haberine yorum: Şevket Ali bunu istiyor ama İngiltere ve Fransa arzulu değil, Nizam da istemiyor.

El Kabes 7.12.1931 - Paris'teki La Republique Enchainée'den naklen: M. Kemal eski dostu Hidiv Abbas Hilmi'yi halife yapmak istiyor. M. Kemal tiyatro müdürü, Abbas Hilmi oyuncak.

Milliyet 31.5.1933: Arif Oruç Beyrut'a geldi, Irak ve İran'a gidiyor, gazetelere verdiği demeçte hilafeti getirmek için Kurtuluş Derneği kurulduğunu belirtti.

MO 28.5.1933 (OM 1933 s.98'den): Abdülmecit'i Hicaz'a yerleştirip halife yapmak istiyorlar, işin arkasında Haydarabad Nizam'ı var. İddiaya göre Kudüs Müftüsü konuyu Hindistan'ı ziyaretinde ele almış.

OR ve En Nahar 15.10.1935 vs.: Atatürk'e suikastta Çerkes Etem'in Abdülmecit'ten para aldığı rivayeti.

NE 26.9.1935 s.396 - Avrupa Müslüman Kongresi'nin Cenevre'deki toplantısında Abdülmecit'in aktif olduğu hakkında.

NE 2.6.1937 s.596 - Kenneth Williams'in "Islam Does Not Need Another Caliph" makalesi: İbni Suud hilafei istemiyor. Türkler çekildikten sonra en güçlü aday Mısır kralı Faruk.

BÖLÜM XI

*1919-1938'İN DÜNYA VE İSLAM
TARİHİNDEKİ YERİ*

1919'da Lloyd George **"Türkler çökmekte olan bir ırka mensupturlar, Yunanlılar ise dostumuzdur ve gittikçe yükselen bir millet durumundadır"** diyerek Anadolu'ya saldırtmıştı. Yirmi yıl sonra 1938'de bir başka İngiliz tam tersini söylüyordu: "Büyük Savaşı izleyen bir sürü ihtilal içinde (Türkiye'deki kadar) beklenmedik ve takdire değer sonuçlar veren olmadı... Oysa, savaşın sonunda Türk milletinin yaşayabileceğine kimse inanmıyordu..."⁵³⁸ Bir başka İngiliz uzman da güçlü zamanındaki Osmanlı Devleti'nden bahseder gibidir: "Çağdaşlaşmış ve son derece ciddi bir Türkiye Avrupa politikasında her zamankinden daha kudretli bir güçtür."⁵³⁹ 1930'larda, **Türk Mucizesi**'nden;⁵⁴⁰ Avrupa'da bir Asyalı değil, Asya'da bir batılı olmak istemesinden;⁵⁴¹ dünyada muhafazakarlığın örneği iken şimdi değişimin simgesi olmasına⁵⁴² kadar türlü övgüler Türkiye'ye yöneltilmiştir.

Batılılar, bu sonuca varılmasında **Kemalist Devrimin son derece hızlı bir değişme yöntemi uygulamasının** rolünü ısrarla vurgulamışlardır.⁵⁴³ Buna baktıran tepkiler geldiği gibi, kitapda örneklerini verdiğimiz şekilde İslam toplumlarından da **"bu hıza biz uyamayız"** içerikli olumsuz yankılar yükselmiştir. Eleştiri için devrimin manûğını hesaba katmadan ve kökleşme sürecini dikkate almadan fikir yürütenlere de rastlanıyor: "Bir günde Yunan ordusu denize döktü, fes, peçe, halife bir gün de atıldı ama Yunan mübadelesi beş yılda bit-

538) TI 9.8.1938 "A Nation Reborn"

539) G. Britain and the East, 13.5.1937 s.694 "Turkey's Westernizing Movement" yazan Vice Admiral C.V.Usborne

540) K.S. Chantitch-Chandan, **Le Miracle Turc**, Paris 1929; E. Herriot, **Orient**, Lib. Hachette, Paris 1934, s.131

541) NYT 25.1.1925, Margaret Harrison yazısı.

542) OR 5.1.1930, D. Mille, "Le Peuple Turc et ses Institutions Nouvelles; TI 12.4.1928, başyazı "Transforming Turkey".

543) NA and India, 2.11.1933, s.897-914, "ten Years of the Republic"; NE 10.4.1924 s.376, "Türkiye'nin batı ulusları camiasında önemsiz bir yer almak için sarfettiği çaba öyle bir hızla artıyor ki, tecrübe sahipleri sabit bir tekerlek üzerindeki binicinin kalbinin durmasına sebep olup olmayacağını merak ediyorlar"; TI 15.8.1927 başyazı, "Gazi sadece değişme tekerleklerinin dönmesini seyirle yetinmiyor, yüksek hız ve yeni güç motifleri istiyor. Başkaları zafer ve yorgunlukla dinlenme arar, oysa bu deneyimli savaş ve devlet adamı için dinlenme adeta lânettir"; Emül Lengyel, Current History, 1925 Temmuz s.5/16, "Atasözü ölüştü tembel Türk'ü hırslı Türk yaptı"; TI 16.4.1926, "Reaction in Turkey", "Türkiye'deki çağdaşlaşmanın başarıya ulaşacağı kehanetinde bulunmak aşırı cesaret olur. Çağdaşlaşma adım adım gitmelidir. Türkiye'de ise sorun şu ki, ıslahatçılar ihtiyat gereğini önemsemiyor."

miyor; peçe, pencerelerde kafes hâlâ var ve lağımlar açıkta akıyor... Yani gerçekleşmesi yüz yıllar alacak şeyler bir anda gerçekleştirildi, oysa zaman gerektirmeden halledilecek şeyler yıllar geçtiği halde çözümlenemiyor... Türkiye'de büyük sorunlar hallediliyor ama küçük, halkın işleri düzelmiyor..."⁵⁴⁴

Bu eleştirilerde bazı doğru taraflar bulunsa da, daha kapsamlı yaklaşanlar, bütün doğuyu etkisi altına alan büyük değişim içinde başka türlü değerlendirme gereğini hisetmişlerdir:

"Dünya Savaşı'ndan beri doğuda, 1919'dan önce bilinmeyen üç çizgi belir-di: 1- Avrupalılaştırmanın, yukarı orta sınıftan kütlelere yayılması. 2 - Ekonomik yaşam kapsamlı şekilde düzenlenmezse, Avrupa ile eşitlik ve hem siyasi hem de entellektüel yaşamda çağdaşlaşmak mümkün değildir. 3 - Çağdaş uygarlığın kabulü: Sadece onsuz yok olma tehlikesi belirdiğinden değil, kütlelere daha yüksek yaşam standartları olanakları sağladığı için... Çağdaşlaşma Sovyetler'de, Latin Amerika'da, İspanya'da da var. En hızlısı, Sovyetler Birliği, Japonya ve Türkiye'de, ama **ulusal yaşamını çağdaşlaştırmada Türkiye en önde gitti. sadece sanayileşme ve tekniklerle yetinmedi, halkın her günkü yaşamına girdi.** Türkiye'nin başarısını aşabilmiş başka doğu ülkesi yok. İran, Afganistan, Irak ve Mısır'da, yabancı etkisi, halkın aşın geriliği ve önder kişilerin yokluğu sebebiyle Türk deneyimi yavaş tempoyla izleniyor. Günümüzün felsefesi, laik ulusculuktur ve kütleleri siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan ulusa kaynaştırmayı hedefliyor. Bütün Afrika ve Asya'da yaygın olan bu modern ulusculuk, toplumun ancak ekonomik reform ve kütle eğitimiyle desteklenen sosyal ve kültürel refaha erişirse güçlü olacağının farkında."

⁵⁴⁵

Her devrimci eylemde olduğu gibi, Atatürk Devrimlerinde de kökleşme sürecinin gerektirdiği ve daha sonra eleştiriye layık görülebilen davranışlar vardır. Örneğin Atatürk Devrimleri sırası ve uzun vadedeki etkileri için şu konular üzerinde durulabilirdi:⁵⁴⁶

544) NE and India 7.3.1929 s.292 "Turkey's Problem"

545) Hans Kohn, "The Europeanization of the Orient", Political Science Quarterly (Columbia Un.), 1937 Haziran s.259-269

546) Bu örnekleri verirken bir devrimin bir bütün olduğunu parça parça değerlendiremeyeceğini anımsatmak isteriz. Diyalektik işleyişin doğal sonucu olarak atılan adınların negatif sonuçları da belirecektir. Bu kaçınılmaz oluşumlar, kökleşme süreci tamamlandıktan sonra daha belirginleşir. Ancak sadece bunlara dayanılarak -Şu anda Türkiye'de bazı kesimlerin yaptığı gibi- devrim eleştirilmeğe kalkılırsa "bütün"ün farkedilmediği ortaya çıkar.

- Devrimlerin yerleşmesi için uygulanan ve benzerlerine göre çok hafif kalan sertlik.⁵⁴⁷ - Devrimciler arası (İttihatçılarla) hesaplaşma.⁵⁴⁸ - Yabancı kaynakların gelmemesinden doğan boşlukta ulusal sermaye oluşturmak için ziraatçı kesimin artı ürününe ve emeğine aşırı ihtiyaç duyulmasından doğan sıkıntılar.⁵⁴⁹ - Ülkenin içini düzene sokmaya verilen öncelik ve dış bağlardaki kısıtlama sebebiyle II. Dünya Savaşı'ndan sonra hissedilen yalnızlık. - Özgüvenini yitirmiş bir topluma dinamizm kazandırmak için tekrarlanan abartmalı mesajlar. - Atatürk'ün sistem ve kadrolar üzerindeki ısrarlarına rağmen kişiliğinin aşırı şekilde odaklaştırılması.⁵⁵⁰

Biz yaptığımız araştırmalarda bunların üzerinde gerek batıların, gerekse

- 547) TI 23.6.1926 "The Turkish Plot": "M. Kemal'in karşısına aldıkları var ama halkın çoğunluğunu oluşturan küçük toprak sahibi Anadolu halkını menmün etti"; NYT 7.12.1927, L.R. Fowle "Progress in Turkey": "1911'den beri her yıl Türkiye'yi gezerim bu kez gördüğüm barış, ilerleme, halkın kendine saygı, güven ve gururudur."; TI 10.12.1937, Atatürk'e sunulan Mark Twain altın madalyası'nın üzerinde "K. Atatürk - Modern Romulus" yazıyor mesajı şöyle: "Eğer M. Twain yaşasaydı hiç kimsenin Türk ulusuna gülmeyi ve yaşamdan zevk almayı sizden daha iyi öğretemeyeceğine inanacağı kanısındayız."
- 548) TI 11.8.1926 "The Turkish Trials", "Gazi'nin popülaritesi tartışılmaz, İstanbul'da onun hakkında işitilen küçümseyici sözler Türklerin genel duygularını yansıtmaz"; TI 27.8.1926 "İttihatçılardan daha parlak ve yetenekli bir lider"; NYT 9.8.1930 başyazı "A Six Days Speech": Sadece ülkesini kurtarmak isteyen bir vatanseverin tutkusunu anlatıyor."
- 549) J.A. Spender, **The Changing East**, London 1926: Türkiye'nin dünya ile ilişkisini kestiği ve Ankara'nın İstanbul ticaretine yılan yuvası diye baktığını belirtip, Mısırlıların yabancı sermaye ile barış içinde yaşamasının gerektiğini, tam bağımsızlığı istemenin anlamsız olduğunu ekliyor.
- 550) Atatürk'ün "Tek Adam"lığı ile, örgütlülüğü daima ön plana çıkaran anlayışını birbirine karıştırmamak gerekir. Karar verilecek noktada sorumluluktan asla kaçınmamış, sonuna kadar üstlenmiş ama işlerin keyfi değil bir sistem içinde yürütülmesi gerektiğini hep anımsatmıştır. TBMM'ni ısrarla yaşatması bundandır. Emil Ludwig 1930'daki görüşmelerinde, Cumhurbaşkanlığı hatta askerlikten tamamen ayrılıp kendisini tamamen araştırmaya vermeyi arzuladığını dinleyince sorar: "Parti başkanlığından da mı?" Cevap gayet kesindir: "Bu, asla..." Zira gerçek bir devrimci olarak teori kadar pratiğin de önemli olduğunun farkındadır. 1929'da sağlığının bozulduğu söylentileri çıktığında bir resepsiyonda yabancı elçilere "Görüyorsunuz sağlığım iyi, ama ölsem de yerimi alacak en az bin kişi çıkar" demesi sistem ve örgüt inancının bir kanıtıdır. Bu sözü İngiliz elçisi hoş bir esprî ile karşılar: "Ekselans bin defa abartıyorsunuz." (TI 29.10.1932. "Ten Years of Kemalism"); "Benim fani vücudum elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır" şeklindeki sözleri de geçici ve kendisiyle bağlı bir iktidar düşünmediğini gösterir. "devleti ebed-müddet" diye anılan Osmanlı Devleti'ni yitiren topluma, alıştığı köklü bir yapıyı kazandırmanın gerektiğini iyi farketmiş olduğu anlaşılıyor.

Müslüman düşünürlerin çok az durduklarını farkettilik. **İslamcı kesim, herşeyi o kadar çok dine nisbetle ve toplumsal/bilimsel niteliğini dikkate almadan değerlendiriyor ve her oluşumu sadece M. Kemal'in şahsına bağlıyor ki,**⁵⁵¹ bunların dışındaki konulara ilgileri son derece az. Bu sebeptendir ki Kemalizm ve Türkiye dışındaki İslamcı kesimler arasındaki polemikler ilkesel düzeyde olmamış, basit hatta yakışsız aşağılayıcı karalamalara dönüşmüştür. Burada, Hint Müslümanlarının genelde daha ihtiyatlı davranışına karşılık Araplardan daha saldırgan seslerin çıktığı görülür. 1919 ve 1920 yılları boyunca Kemalist olsun olmasın Türk basını, İslam dünyasının, özellikle Arapların dünya savaşındaki tutumları üzerinde durmamış, suçlamaya yönelmemiştir. Davranış cumhuriyetin ilanına kadar devam eder. Türk tarafı İmparatorluğun başarısızlığındaki payını kabul ediyor, Arapların bağımsızlığını sorgulamıyor, aksine bu haklarını savunuyordu.

İslam dünyasında ise üç akım görülür: "1 - Hüseyin ile Suriye ve Lübnan milliyetçilerinin ve kısmen Mısırlıların yürüttüğü "Türklerin yenilgisine Avrupalılarla birlikte katkıda bulunduk, bize ona göre hak tanınmalıdır" deyip Türk'ü sürekli aşağılayan ve ödünü ondan bekleyenler. 2 - İttihatçıların İslam Birliği girişimine fiili katkıda bulunmadığı halde, Türklerden de Araplardan da bunun devamını isteyen Hint Müslümanları. 3 - Kemalist başarıları, daha sonra askerle gelip kendilerini de kurtaracağı umuduyla övenler" Görülüyor ki, **Türklerdeki sempati taşıyan ama sorumluluk üstlenmeyen yaklaşıma karşılık, dışardaki üç eğilim de sorumluluk yüklemek peşindedir.** Bütün bedeli Türklerin ödemesini isteyen de, sömürgeciyle anlaşarak yıktığı birliği tekrar onun kurmasını önereni de, kendileri katılmadan kurtarılmalarını bekleyeni de bir arada bulunan bir kütle karşısında Kemalistlerin tutumu doğaldı. Birinci grubun saldırılarına, 1922'de saltanatla hilafetin ayrılmasından sonra, istekleri yerine getirilmediği üstelik taraftar olmadıkları devrimler yapıldığı için diğer iki grubun da katılması, yaygın yelpazeye sahip bir koro oluşturdu. Türk tarafı her birinin bağımsızlığını ve sömürge olmaktan çıkmasını istemekten ileri gitmezken, iç işlerine karışmamaya da özen gösteriyordu. **Devrimini ihraç çabası görülmemiştir.**⁵⁵² Karşı tarafın davranışında ise devrimlere saldırmakla yetinilmez,

551) Atatürk'ün Milliyet'te yayınlanan anıları Belag (Beyrut)'ta 31.3-3.6.1926 arasında 31 tefrika olarak yayınlanmıştır. Egyptian Gazette'de 2-30 nisan 1926 arasında yayınlandı. Aynı dönemde de El Ahrar yayınladı.

552) F. Georgeon, "Kemalizm ve İslam Dünyası", Gökalp ve Georgeon (yay.)

Kemalizm ve İslam Dünyası, Arba, İstanbul 1990, s.38

Türk muhaliflere destek de verilir. Böylece **Türkiye'nin iç işlerinde taraf tutma filli hale gelir.**

Türkiye'de erişilen bağımsızlığa ve dünyanın en üst düzeyi ile hukuki eşitliğe karşılık "Bağımsızlığım yok, ikinci sınıf insanım ama dinim var" anlayışındaki eksikliğin yarattığı psikozla artan suçlamalara karşılık, 1923'ten itibaren Türkiye'den de özellikle Araplara yönelik ihanet ve gericilik suçlamaları başlar. Böylece şiddeti giderek artan bir sağırklar diyalogu sürüp gitmiştir. Kemalistlerin başından doğan güvenle karşı tarafı küçümsemesi arttıkça, karşıtlarının onu sevmezliği de artmıştır. O kadar ki, Atatürk Devrimleri yönünde -eski eleştirilerini unutup- attıkları adımlarda bile, bir bağlantı izi görülmesini arzulamamış, bunu açıkça itiraftan kaçınmışlardır.

Batının yaklaşımında da, köklü bir alışkanlıkla, Kemalizm'e sadece İslami çerçeve içinde bakma, oluşumları yalnız liderlerine bağlama, onun ölümüyle işlerin sona ereceği eğilimi egemendi.⁵⁵³ Osmanlı'nın reformlarını baltalayarak gerçekleştirmelerini engelleme alışkanlığı kadar, Bâbîâli'deki istikrarsızlığa da dayanarak Kemalizm'in de aynı sonuca varacağını beklemenin konulara daha bütünsel eğilmeyi frenlemiş olduğu görünüyor. Kemalizmin sadece bir dinden kaçış olmadığı, kendince bir doktriner yaklaşımı bulunduğu düşüncesi, 1930'dan sonra farkedilmeye başlanmıştır. 1925'de **P. Genziton** gibi "Bu ülkenin ruhunda çok derin bir hareket, bir yenilenme bir yeniden doğma var.. Dolayısıyla bugünün zorlukları bize geleceği ihmal ettirmemelidir" diyenler⁵⁵⁴ çok değildi. On yıl sonraysa **"şimdiye kadar pragmatik bir yol iken artık doktrin haline geldi"** diyenler belirdi.⁵⁵⁵

553) René Marchand, **Le Reveil d'une Race**, Paris 1927, "M. Kemal tarihin en önemli kişilerinden biri"; İngiliz Sefiri G. Clark "Asrın adamı" (Current History Aralık 1927, s.369); Tribune (Oakland-ABD) 30.10.1933: Türkiye'nin mucizeler adamı; DvMikus, Mustapha Kemal, London 1931 s.374: "Rakkası geriye çeviren adam"; NYT 4.6.1933, C.H. Sherrill yazısı: Günümüzde üç büyük var, Mussolini M. Kemal ve Ruzvelt; NYT 29.11.1933 Ruzvelt'in M. Kemal'e Onuncu yıl mesajı: Liderliğiniz altındaki on yıl sonunda Türkiye dünyadaki ilerleyici ve tutarlı unsurlar arasında yer almakla kalmadı, uluslararası barışın da olağanüstü öncüsü oldu; Observer 29.11.1933: İngiltere Çanakkale Savaşı tarihini M. Kemal'e hediye etti, sadece askeri lider diye değil, ulusların kaderine derin etki yaratan bir lider olarak.

554) OR 13.2.1925

555) TI 17.5.1935, "Kamalizm in Turkey"

“Faşizm ve Komünizmden çok şeyler almakla birlikte, kamu refahı ile çatışmadıkça, şimdilik bireysel özgürlük ve özel mülkiyet serbesttir. Egemenlik Büyük Millet Meclisi aracılığıyla halkın elindedir. Sınır farkı kaldırıldı, kadınla erkek eşitlendi ve din kişinin bireysel sorunu sayılıyor. Devlet kamu hizmetlerini üstlendiği gibi özel teşebbüsü de kontrol ediyor. Türkiye’de liberalizme fazla yer yok. Uygulanan ılımlı Sosyalist bir doktrin olup özel girişim tecrübesi bulunmayan iyi disiplinli bir toplum için çok uygun... Bu nitelikle **Kemalizm Türkiye’nin koşullarına uygun ama Türkler siyasi ve ekonomik bağımsızlığı olmayanlara da uyacağı kanısındalar.**”

Kemalizm’i tarihi bir perspektif içinde ve dünyada mevcut rejimler arasında bir yere oturtmak çabasında **Prof. Maurice Duverger**’nin değerlendirmesinin özel bir yeri var. “Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku” konulu eserinin “Otoriter Rejimler” bölümünde,⁵⁵⁶ az gelişmiş ülkelerin izleyeceği sistem örnekleri arasında Kemalizm’e ilk sırayı vermiş. Bu ülkeler için çoğulcu rejimlere dönüşebilecek modeller olarak Kemalist, Meksika ve Hint modellerinin bulunduğunu belirten Duverger’nin değerlendirmesi şöyle:

“Bunların tam doktriner bir yapıları yoktur. Batı demokrasileriyle Komünizm arasında, otoriterlikle birlikte olabildiğince liberal, bir tür ara rejime sahiptirler... Bu tür siyasi kurumları tanımlamak güçtür, zira yapıları muğlaktır. Aksine bu ülkelerdeki hızlı değişme de rejimlerini son derece hareketli yapıyor... Liberal demokratik rejimler İngiliz ya da Amerikan modeli üzerine kuruludur. Komünist rejimler Sovyet, Faşist rejimler İtalyan ve Alman modeline dayanırlar. Az gelişmiş ülkelerin siyasi rejimlerinin bir güçlüğü genellikle kabul edilen böyle bir temel modele malik olmamalarıdır... (1908’den 1950’ye kadarki siyasi evrimi özetledikten sonra Kemalizm üzerinde şu yargılarla devam ediyor) **Kemalizm tek parti rejimi olmakla birlikte asla Faşizm ya da totaliterlik iddiasında bulunmadı.** Fransız Devrimi’nin ilkelerine bağlılığını hep vurguladı ve demokrasiyi hedeflediğini de resmen hep tekrarladı. Propagandasının hep bu yönde gitmesi bir tür hallan eğitimini sağladı. Ayrıca Türk tek partisi olan CHP hiç bir şekilde ne ideolojisi ne de yapısıyla bir faşist partiye benzemiyordu, daha çok Fransa’nın Radikal Sosyalist Partisi’ni andırıyordu (Onun din adamları karşıtlığı benzerliği artırıyor: Dinin mevcut sosyal sistemin en iyi desteği olduğu bir ülkede derin anlamlı bir oluşum). Partinin iç demokrasisinin hayli gelişmiş oldu-

556) M. Duverger, **Institutions Politiques et Droit Constitutionnel**, Puf, Paris 1965, s.392-395

ğu anlaşıyor... Hizipleri içinde tutan, dışlamayan, özgürce gelişmeye bırakan bir niteliği var... **Yani çok önemli çoğulculuğu parti içinde geliştiriyor...** Çoğu kez alaya alınmış olan Serbest Fırka denemesi ve bağımsız milletvekili seçimleri, Kemalist rejimin her şeye rağmen çoğulculuğunun yüksek değerini kanıtlıyor... (Az gelişmişler açısından) Kemalist model, toprağı ortak mülk ve ekonomiye devlet müdahalesini çok daha fazla kabul eden Meksika modeline nazaran eksik görünüyor... **Buna karşılık Meksika modeli az gelişmişler içinde Kemalist'e nazaran daha az etkili olmuştur...**"

Kemalizm bu özellikleri sebebiyle bir kısım Marksist değerlendirmeciler tarafından **"Burjuva Devrimi"** diye nitelenmiştir. Buna karşılık bağımsızlık savaşçısı olarak anti-emperyalist özelliği ve sanayileşmedeki devletçi girişimleri ilerici yanı olarak daima vurgulanmıştır. Duverger'nin, az gelişmişlere örnek olması sebebiyle, bunlarda egemen olan zirai üretimin özelliğini daha ön plana alarak Kemalizmin ekonomik politikasını eleştirmesi doğaldır. Mantık, öncelikle geniş kitleleri özgürleştirmek için ziraatin geliştirilmesini ve düzenlenmesini emrediyordu. Bunun için, sadece sosyal adaletçi de olsa, öyle bir yapıdaki bir rejimin, toprağın ortak mülkiyetini ve devletin bunun üzerinde kontrolünü planlaması gerekli görünüyordu. **Kemalist model ise ziraatçının özel mülkiyet ve üretimine karışmıyor, aksine destekliyordu.** Duverger'nin dikkatinden kaçan, Türkiye'de küçük ziraatçının toprağına sahip olma oranının, Hint ve Meksika'dakinden bir hayli yüksek oluşudur. Bu eskiden de böyle olduğu gibi, savaştan sonra Ermenilerden ve mübadele ile Rumlardan kalan toprakların dağıtımı sonucunda daha da pekişmişti. Kanımızca, 1950'li yıllardan itibaren sol literatürde çok sık kullanılan "feodal yapı" sloganı, Doğu Anadolu dışında Türkiye'nin büyük kısmı için tam geçerli değildi. İster bunun bilinciyle, ister İttihatçılardan devrıldıkları bir tutkuyla davranmış olsunlar, **Kemalist ekonomik politikada ağırlık, kendi olanaklarıyla sanayileşmeye verilmiştir.** Bunun batılı çevrelerde, alaya alınan bir haddini aşma gibi yorumlandığına hayli örnek vermiştik. Ama Kemalizm, her alanda çağdaşlaşmanın en üst düzeyini hedef aldığı gibi bunda da kendini frenlemekten kaçınmıştır. 1930'ların ortasında, bu girişimin bütün Yakın-Doğu için bir örnek oluşturabileceğine işaret edenler yok değildir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷) Harry Howard, "Turkey goes Industrial", Current History, Ekim 1936 s.99 vs...

Bu yazıdaki resmin altında Atatürk - Yakın Doğu'nun Dinamosu" yazılıdır.

“M.K. Atatürk yeni bir sanayi toplumunun temelini atıyor. Ülke daha bir süre ziraat ağırlıklı olacak ama, bugün atılan temeller ve şimdiye kadar gerçekleştirilenler, gelecekte sanayi ile ziraat arasında sağlıklı bir denge oluşacağını gösteriyor. Sosyalizm değil, planlı devlet kapitalizmi bahis konusu. Bi-reyci köylülükle bağlantılı olarak devlet kontrolündeki sanayinin gelişmesini gözlemlemek ilginç olacaktır. Kapitalist üretim sistemi içinde gerçek planlı bir ekonominin işleyip işlemeyeceği sorusu sorulabilir. Sanayileşmek için planın çapı ister istemez sınırlı da olsa, sonuçları sadece Türkiye’de değil, bütün Yakın-Doğu’da geniş yankılar yaratmaktan kurtulamaz. Türkiye ekonomik açıdan modern bir devlet oluyor. Temel yapıları kökten değişiyor. Bununla aynı zamanda ihtilalci nitelikli bir değişiklik de -entellektüel ve ruhsal bir değişme de- kademeli olarak yürüyor. Bunlar sadece başlangıçtır.”

Howard ve Duverger’nin Kemalizmin örnek olma yeteneği üzerindeki bilimsel değerlendirmeleri, bu modelle Kemalistlerin kendilerine yakıştırdıkları öncülüğün bir özenti olmadığını kanıtıyor. 1920’lerin sonlarında Türkiye’de Gazi, **“Türkiye’nin müceddidi ve Şarkın pîşvası”** diye adlandırılıyordu. Yani, Türkiye’nin yenileştiricisi ve doğunun önde olanı -kendisine uyulana (imam gibi)- örnek olanı... “Batı ile Doğu arasındaki köprü” ve “Ankara’dan fışkıran ve giderek doğuya yayılmaya başlayan ışık” benzetmeleri de bunu tamamlar.⁵⁵⁸ Kemalistlerin devrimlerini İslam ülkelerine ihraç etmek gibi bir çabaları olduğuna biz inanmıyoruz, ama örnek olmanın kabul edilme şansını artırmak niyetiyle **“İslam ülkelerinde reformlarını İslamın içinde yapılmış reformlar gibi sunmaya özen göstermişe benzemektedirler”** yargısını ileri süren var.⁵⁵⁹ Atatürk’ün yaşamı sırasında Kemalist tezini kendi toplumuna benimsetmek için ortaya çıkmış pek çok düşünür olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen İslam toplumlarının bağımsızlık savaşları sırasında “Ortak bilinçte kök salmış olan yurtsever, kahraman M. Kemal imajından hareketle vatan, bağımsızlık savaşı, ulusal egemenlik gibi temaların Türk örneği sayesinde zihinlere yerleşmiş olmasından”⁵⁶⁰ yararlanmayı deneyenler çıkmıştır. Bu eylemlerin liderlerinin ağız-

558) Ulus 23.3.1934 “İnkılabımız cihanşümuldür” başlıklı başyazıdan: “Türk inkılabı Avrupa’nın medeniyet mefhumuna yeni ve daha cihanşümül bir mefhum ile mukabele etmiştir”; Ulus 13.1.1934 başyazısından: “Genç Asyalılar hayattan ilham ve örnek almak isterlerse daha ziyade Türk inkılabını ve onun emsalsiz karakter ve hamlelerine tetkik etsinler.”

559) F. Georgeon, a.g.m., s.38, böyle bir politika var mıydı diye soruyor.

560) Ibid., s.43

larından (**Burgiba, Ferhat Abbaş, Cinnah, Necip, Nasır, Bumedyen** gibi...) Atatürk'ün adı seyrek çıkmamıştır.

Toplumların her birinin özgün koşulları sebebiyle bu örneğin aynen benimsenmesi ya da uygulaması zaten bahis konusu olamazdı.⁵⁶¹ Türkiye'nin Kemalizm'e ve oradan çoğulcu demokrasiye erişmesi diğerlerinde eksik olan, yüz yılı aşan kesiksiz bir sürecin sonucudur. Dinine bakmadan bütün insanların eşitliği, halkın yönetime katılması ve kontrolü, dini siyasi gücün üstüne çıkarmak, ne olursa olsun çağdaşlaşmaktan vazgeçmemek, bakışı ileriye yöneltmek anlayışları, **Tanzimatçılar kuşağından (1830-1860)** sonra gelen ve Osmanlı toplumunun düşünce hayatında egemen olan **Yeni Osmanlılar (1860-1890)** ve **Jön Türk (1890-1920)** kuşaklarında da birbirini tamamlayarak devam etmiştir. **Kemalist kuşak (1920-1950)** bu eğilimlerin tamamlayıcısı ve son damgasını vurmuş olmuştur.⁵⁶² Bu devamlılık sebebiyledir ki **Türk toplumunda diğerlerindeki aksine İslamcı hareket köktendinci nitelik taşımamıştır.** Günümüzde Türkiye'deki köktendinci eğilimler ithal ve özentidir. Bu pek özgün çizgisine rağmen 1820'lerde başlayan Türk çağdaşlaşmasını İslam dünyasının dışında düşünmek mümkün değildir.

1919-1938 arasındaki dönemiyle bu çağdaşlaşma kendisinden öncekileri çok aşmış ve yukarda bahsettiğimiz gibi doktriner bir nitelik kazanmaya da çabalamıştır. Tanzimat'la başlayan kendi evrimini sonuca bağlarken, aynı deneyimi yaşamamış ve çizgiyi izlememiş, bağımsızlık anlayışı ve batı dünyası ile ilişkileri farklı İslam toplumları için doğaldır ki farklı bir anlam taşıyacaktı. Heyeü Temsiliye'nin ve TBMM'nin toplantılarında alınacak bazı kararlara İslam dün-

561) Toplumun kendi özgün koşullarını hesaba katmak Kemalizm'in çok dikkat ettiği bir husustur. Genç Asyalılara Türk İnkılabını tetkik etmeyi önerirken şunu ekler: "İnkılap, istiklal, medeniyet, ırkın milletin kendi dehası mahsülüdür. bunlar ne ihracat ne ithalat maddeleridir, ne de ikraz ve istikraz mevzuları." (Ulus 13.1.1934 başyazı). M. Kemal'in 1 Aralık 1921'de TBMM'deki konuşmasında kullandığı "Biz Bize benzeriz" özdeyişi bu anlayışın ürünüdür. Daha sonraları bu deyişi "insanlıkla ortak yanları bulunmayan, apayrı bir yapı" gibi algılama yanlışına düşenler olmuştur. Atatürk'ün böyle bir düşüncesi olsaydı Çağdaş Uygarlık Düzeyi gibi bütün insanlığa ortak bir anlayışı hedef göstermezdi.

562) Bu kuşaklara ayırma siyasi kronolojiye göre değil, düşünce üretim dönemlerine göredir. Bir kuşağa mensup olanlar diğer bir kuşağın döneminde ön planda bulunmuş ve etkilemiş olabilirler. Tanzimatçı Âli Paşa 1871'e kadar tam etkilidir. Tanzimatçı-Yeni Osmanlı sentezi sayılabilecek II. Abdülhamit 1908'e kadar tek egemendir. Kemalistler Jön Türk ürünüdürler. 1950-1980 arası dönem kuşağı sürekli Kemalizm'i dinlemiştir.

yasından gelecek tepkilerin peşinen bahis konusu edilmesi, bu farkın bilindiğini kanıtlar. Hem emperyalist sayılmamak, hem de taşıyamayacağı bir sorumluluğu yüklenmemek için, aynı zamanda da değişik -bazısı bağımsızlığını Türkten, kimisi de Türkten kurtulmaktan uman- İslami görüşlerin hepsini tatmin edemeyeceklerini bildiklerinden. Kemalistler ayrıntılardan kaçınmış, modellerini çağdaşlaşmanın genel bir örneği olarak sunmaktan ileri gitmemişlerdir. Buna tam anlamıyla İslam'da **bir silkelenme kapsamlı bir özeleştirisi demek olasıdır.**

Batılı değerlendirmecilerden bir çoğu olayı Hristiyanlığın 16. yüzyıldaki, bireyin dini anlamasını sağlayan **Reform Hareketi'**ne benzetmektedir. **1920'de hepsi de esir hale gelmekle tarihinin en aşağı noktasına inen İslam dünyasında bir yeniden doğuşun dinamizmi Kemalizm'in zaferiyle başlamıştır.** Arap Nahda'sı (Yeniden doğuşu) himayeciye teslim olmakla böyle bir ufuk açamamıştır. Aksine, gelecek 25 yılını bağımsızlık için yeniden mücadele vermekle geçirmiştir. Kemalist devrimlerin uygulanmaya konduğu bu dönem boyunca Arapların, bir bağımsız toplumun görüş açıklığıyla çağdaşlaşmak için himayecinin özelliklerini benimsemesi pek kolay değildi. Kemalizmin İslam dünyasınca bir bütün olarak değil de, bağımsızlık ve özgürlük yönüyle benimsenmesi, buna karşılık dinle ilgili yanının dikkate alınmaması bu yüzdendir. Özgürlükten önce İslam sloganına bağlanması da. Tabii ki bunun sonucu çağdaşlaşmanın benimsenmemesi olmaktadır. Kemalizm'de sorun İslamı red etmek olmadığı halde bu yaklaşımla dışardakilerin o noktaya takılması kaçınılmaz oluyor. **Denison Ross** 1938'de İslam toplumları içinde değişik formül öneren Türkiye örneğini ele alarak bütün İslama bazı sorular yöneltmiştir ki bugün de geçerlidir. Bunda doğu ile batı arasındaki 14 yüzyıllık ilişkilerin bir özetini bulmak mümkün:⁵⁶³

"Batı ile doğunun durumlarını üniversite eğitimine benzeterek açıklayabiliriz: Her ikisi de giriş sınavını kazandılar. Hatta fikişel düzeyde doğu daha da parlak bir öğrenciydi. Ancak **İslam başarılı bir başlangıçtan sonra kolleji terketti.** Batı ise orta çağdaki çabalarla ilk iki yıllık eğitimi ve Rönesans'la lisansını kazandı... Kanımca **İslamın kusuru her türlü ilerlemeye tarihinin erken bir döneminde dur demiş olmasıdır.** Peygamber'in talim ettiği şekilde sade ve güzel bir inançtı. Ancak din alimlerinin birbirini üzerine ekledikleri

563) D. Ross, "The Westernization of Turkey". Great Britain and the East, 17.3.1938, s.294

skolastisizmin ve taassuptan doğan yamalarla kendisini toparlamasına asla izin verilmedi. tahminen 10. yüzyılda içtihad kapısı kapandıktan sonra durağanlık başladı ve ileri gidilemediği gibi o zamandan beri geriye de pek az bakıldı. İslam muhakkak ki ortadan kalkacak değildir. Ancak acaba yandaşları, devletlerini dini kontrolden sıyırmış olan uluslarla (Yani Avrupalılarla) eşit şartlarda temasa geçebilecekleri şekilde değiştirilebilir mi? İslam hala Türklerin dinidir ve cumhuriyetin kesin önlemleri sonucunda dinin kurucusunun temel ilkelerinden vazgeçmeden, Hristiyan dünyasında olduğu gibi, en sonunda **çağdaş eğitimi ve çağdaş kurumları kabul edecek bir İslamın çıkıp çıkmayacağını kim bilebilir?**"

Üzerinden 60 yıl geçtiği halde İslam dünyasının hâlâ kesin yanıtlayamadığı bir soru.

İslamın kendisinden önceki uygarlıklardan öğrendiklerine kattıklarıyla Hristiyan uygarlığını aşuğunu, karanlıkta kalan Avrupa'nın İslamdan öğrendiklerine Rönesans ve Reform özeleştirisiyle yeni bir boyut katarak, dünyada üstünlüğünü sağlayan atılımı gerçekleştirdiğini herkes kabul ediyor. İslam ise üstünlüğüne güvencerek batıdan öğreneceği bir şey olmadığı inancıyla içine kapanıldığından kendini yenilemeyi ihmal etti. Bir zamanlar dünyanın merkezinde otururken şimdi çevreye düştüğünü, udu haline geldiğini pek geç farketti. **İlk dönemdeki dışa açıklığını unutmaması, Avrupa'nın başkasından ders almaktan korkmadığı için yükseldiğini anlamak istemesinin sonucunda, İslam dünyası 1920'deki en aşağı noktasına inmiştir. Kemalizm'in rolü, o inişi durduramamış hatta belki de sebep olmuş yöntemlerden radikal bir şekilde ayrılmak suretiyle, yükselmeyi başlatmak, uyumakta olan İslam dünyasına bir çıkış yolu göstermek oldu.** Böylelikle 18. yüzyıl başında ilk adımı atılan,⁵⁶⁴ Tanzimat'la yönünü bulan çağdaşlaşma akımı geri dönülemeyecek şekilde rayına oturmuş olmaktaydı. Çoğulculuğa açık bıraktığı yapısıyla geleceğe ipotek koyan bir nitelik de taşımamıştır. **Belki tek sınırlandırıcılığı, 1920'ye dönmeyi engelleyici ilkelerindedir...** Ne gariptirki,

564) İslam'da Rönesans'ın 1727'de basimevinin İstanbul'da kurulmasıyla başladığını A. Demeerseman şöyle anlatıyor: "Kitap yayıncılığına başlamak sadece Türk tarihinin en önemli aşaması değil, İslam Rönesansı'nın da başlangıcıdır... İslam uygarlığının yeni bir dünyaya açılma emri (...) ne Vehhabiler'den, ne Mısır Valisi Mehmet Ali'den, ne de Afganî'den çıkmamış, İstanbul'dan verilmiştir." (Les Tous Débuts du Modernisme en Islam", IBLA (Institut des Belles Lettres Arabes) c.17 (1954) s.328)

günümüzdeki tartışmalarda bazı kesimlerin hâlâ daha 1920'lerdeki gerekçeleri öne sürdüklerini görüyoruz.

Atatürk ulusculuğunun özellikleri bu geleceğe açıklığı pekiştirir. Atatürk'de ırkçı ayırmıcılığın tam tersine, bütün insanları köken ve inanç farklılıklarına aldırmandan bir bütünün eşit parçaları saymak anlayışı vardır. Bu davranışıyla Tanzimat'ın Osmanlı Milleti (İttihadi Anasır) anlayışını geliştirmiş olmaktadır. İslamcı kesimlerden buna yükselen itirazları tutarlı saymak mümkün değildir. Aynı ayırımı kendileri yaparken başkalarını milliyetçi diye yeren Arap örneği ortada durdukça bu tutarsızlık aşılamayacaktır. Atatürk için başka bir seçenek başka bir yol tutmak olasılığı var mıydı?... 1919-1938 arasında dünyada egemen üç eğilim bulunuyordu: Faşist/Nazi grubunun ırkçı ulusculuğu, sosyalistlerin emekçi evrenselliği, Liberallerin henüz sömürgecilikle damgalı ulusculukları. Atatürk bunların üçünü de red ediyordu. İslamı bütünleştirebilecek bir gücü de olmadığından -esasen onlarda da böyle bir irade bulunmadığından- kendi sınırları içinde bir çözüm getirmek zorundaydı. Böylece azınlık anlayışını kaldıran, **insan olmanın eşitliğinden başka gerekçesi bulunmayan bir ilkeyi geleceğin dünyasına bir küçük örnek olarak sundu.**

Tarihinin en kanlı savaşından çıkmış ve daha da kanlısının hazırlığı içinde bulunan dünyamızda bu yaklaşımın yeterince anlaşılabilmesi zordu. Nitekim Atatürkçü politikaların yankısı hep **"ısrarlı barışçılığı"** şeklinde belirmiş, ulusculuk yaptığı halde kültürel alan dışında neden yayılmacı hedefler koymadığı (Özellikle Pantürkçü) bir türlü anlaşılamamıştır. Bu şaşkınlığa en çok **Emil Ludwig**'de rastlarız. 1930'daki konuşmalarında "Batıyı ve bütün Avrupa ırklarını sevmediği halde ona yönelmesini ve **Avrupa'dan en kötü ithalat olarak ulusculuğu almasını**" belirttikten sonra "Bunun tutarsızlık olup olmadığını" sorar. **Atatürk "Hayır asla, der. Çağdaş bilim evrenseldir"** ve sonra Türklerin tarihsel ve kültürel kökenlerinin araştırılmasının doğal olduğunu, bunun insanlık içinde ayırmıcılık yapılmasını önleyici amaç taşıdığını anlatmaya çalışır. Eşitliği vurgulamanın aracıdır.

Atatürk, Avrupalısıyla, Asyalısıyla, Afrikalısıyla, Müslümanıyla, Hristiyanıyla, bütün insanlığı sadece insan olmakta bütünleştirecek bir çağdaşlığın savunucusuydu. Çağdaşlaşma düzeyi dışında bir farklılığı kabul etmiyordu. Şüphesiz 21. yüzyılda da bu niteliğiyle isminden bahsedilmeye devam edilecektir.

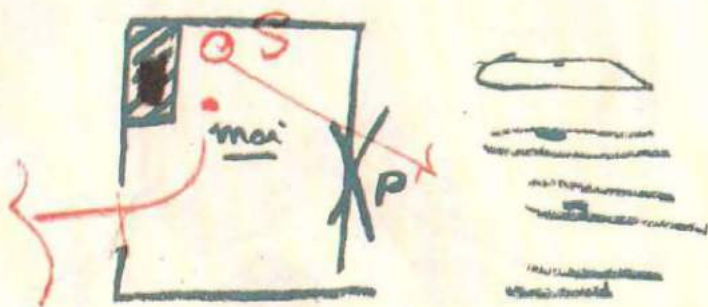
BÖLÜM XII

FOTOĞRAFLAR

1918'de 6. Mehmet adıyla tahta çıktığında Vahdettin'e de geleneksel övgü şiirleri yazıldı. Solakzade'nin eski padişahlar için yazdığı övgüler onun için bazı eklerle piyasaya sürüldü. "Fihrist Şaban Âli Osman"

Sultan

Why Capital Moved Inland

Typical diagram of interviews drawn by Mustafa Kemal while describing them to me. This one is with the Sultan just before Kemal started for Samsun in May, 1919. Red S indicates Sultan (seated beside table with red book on it) with Mustafa Kemal facing him (moi). Red line from Sultan through P (pengere is Turkish for window) indicates that all the while the Sultan speaks he is looking out of the window at the Allied fleet (marked by four small blue boats) lying anchored in the Bosphorus off the Palace. These boats were drawn after a pause for the question, "What do you suppose the Sultan was looking at out the Palace window?" This proves necessity of moving capital inland.

Amerikalı elçi Sberill'e Atatürk, İstanbul'dan ayrılışından önce Vahdettin'le görüşmesini böyle kroki çizerek anlatmıştır (S=Sultan, MOI=M. Kemal). Oturdıkları odanın penceresinden (P) işgal donanmaları görünmektedir. Atatürk elçiye sorar "Sizce sultan nereye bakıyordu?"

Tercümanı Hakikat'ın 13.3.1921 sayısından İstanbul ve bütün Türk halkının nereye umutla baktığını gösteren temsili resim. Camileri ve seksenlik ihtiyar veziriyle karalar içindeki İstanbul'a karşılık, köylüsü ve köylüyle M. Kemal'in temsil ettiği doğan güneş: Anadolu ve Ankara.

Konya 1920'de şuursuz Delibaş ayaklanmasına tanık olur. Milli Mücadele'yi dinsiz saymaktadır. Çabucak bastırılır, esasen Konya'nın pek azı bu işe destek vermiştir. Çelebi'siyle, halkıyla savaşa katılır. Aynı Konya'da 1921 yılının 23 Nisan'ında TBMM'nin kuruluşu kutlanırken, hükümet konağının önündeki geçit resmine Kız Muallim mektebinin öğrencileri ilk kez katılıyorlardı.

O dönemin en İslamcı sayılan gazetesi Tevhidi Eşkâr'ın 27.10.1921 sayısında Sakarya Zaferi üzerine "Harp Madalyası Alan Kahraman Mücabidelerimiz" başlıklı haber ve liste: İnönü nabiyesinden Aliye, Şükriye, Fatma, Ayşe, Ayşe, Hafize, Fatma, İmhan... Savaşçı kadının resmi altında şu beyit var:
 Degil erkekleri, nısvanı (kadınları) havaboşkâr beycadır (savaşçıdır) /
 Taarruz böyle cengaverlere bir kân bîbecadır
 (uygunsuz, akılsız bir girişimdir)

O dönemin simge Türk kadını Halide Edip'tir. Sultan Ahmet mitinginden Sakarya cephesine kadar her yerde yüzü açık dolaşmış, bundan dolayı kimsenin eleştiri yapmak aklına gelmemiştir. 1923 yılında bir Fransız dergisinde yayınlanan fotoğrafı. Bunda Maarif Vekili diye sunulmuştur. Dikkat edilirse arkasındaki bütün kadınların da peçesiz olduğu görülür.

WHERE THE "LADIES OF EGYPT" RECENTLY TALKED TO POLITICIANS AT THEIR HOTEL IN CAIRO.

An interesting feature of the situation in Egypt is the emergence of women from domestic seclusion into the arena of politics. The "Times" stated recently: "We have received a telegram, dated Cairo, January 21, and signed on behalf of the 'Ladies of Egypt' by Hilda Chaurassat, announcing that when certain conditions, which are set forth at length, are complied with, the ladies of Egypt will boycott everything that is English—merchandise, merchants, artisans, functionaries, doctors, pharmacists, dentists, and so on." On the 23rd, Zagheb's Chakraborty (the Wild) issued a manifesto outlining a scheme for the boycott of British goods and British

society. The agitators were arrested and some papers which published it were suppressed. Egyptian women of the upper class wear a wide-brimmed silk cloak, the kebaya, or veil, a long strip of muslin covering the whole face except the eyes, and the hokra, a black silk mantle. On January 29 the Foreign Office announced that Lord Alamein had been summoned from Egypt to advise upon the situation, and that the Government were ready to recognize Egypt's sovereign status, with an Egyptian Parliament, on condition of effective guarantees as to imperial communications. British protection of foreigners in Egypt, and safeguards against foreign aggression.

Mısır kadın hareketi temel olarak peşeyi korumayı almıştır. 1922 yılı başına ait gösterilerden birinde sadece gözlerini açık tutan feministlerin, politikacılara haklarını anlatmak için gidişleri görülüyor. O zaman için pek lüks olan otomobille gezmeleri sınıfsal kökenlerini kanıtlar.

العدد ١٦٥ بيروت - المشرق ٢٥ شوال سنة ١٣٥٤ هـ ٨ أيار سنة ١٩٣٦ المجلد الرابع

الملأ الضير

جريدة الأحوال ملك طيف البدر
الملأ الضير. تكتب جريدة الأحوال
مقالات متتابعة طويلة عريضة أكثرها
بامضاء «الملأ الضير» وهذا الملأ الضير
كبيره الله هو: كامل الداعوق، أيس
طراد، جاك نيت، حبيب الهادي، خليل
مدي، وآخرون. لا المسكين حاتم
الشرايط، نازق، يسعون بها دموعهم
الجارية من عيونهم ليلاً نهاراً على ما أصابهم
من ظلمهم المستأجرين... أودع المستأجرين
فهم على ما يدعون زوراً وبهتاناً. كفكم
توبيخاً وخداعاً، الواحد منكم صار وصفاً من
منكم. من المستأجرين الطاق أرملة عن
قيمتها الأصلية من ست سنوات وما تسعوا
هل تريدون أن تقتل طيلة الأسرة من
أجل امرأة البيت طيب، لا شاع بطونكم
ونفق نحن وإطفالنا على الخبز الحاف؟
كفكم شتة وبقاً، السموات لا
تغطي بالقنوات. إن كان بين المستأجرين

المروس التركية الجديدة

طراز أكمل المروس التركية في آخر زمان. والفنونج الجمال التركي القنان ..
عقبال العاقبة في دياركم يا المروس

Bütün Arap dünyası peçe savunucusu muydu?.. Yüzünü açtığı için Türk kadını dinsiz mi sayıyordu?.. 1926 Yılına ait Beyrut'un El Keşkul dergisi (no.165) kapagını Yeni Türkiye'nin Gelini konusuna ayırmış. Peçeyi attığı için gerek kültür gerekse güzellik açısından Arap dünyasında daima aranan Türk kadınına bayranlığın peçesiz olmasıyla etkilenmediği anlaşıyor.

مالا اولئرک فسادیمی !

وحیدالدین -- آفرین شیخ افندیلر ، خواجه نصیر ، هاکیم سوخته ، بوگزده ایاندم ، تولسونکزه نمون اولدم ، موصله کزده ایاندم ، بالینده موصل اولورسام ، هیکیزی شیخ الاسلام ، ده . سکر یاهدم !
فره کوز -- صایفلا صایفلا قوجه جورماسی ، لیلک غری لافله جرمس ، سنکی ، حق دیق له کیچین !

Vahdettin lebine ülke içinde ve dışında yapılan propagandalar üzerine

Karagöz'de çıkan bir karikatür:

Vahdettin - Aferin şeyh efendiler, hocaefendiler, falınıza sevindim, tutsünüzü memnun oldum, muskanıza iman ettim. Yakında muvaffak olursam, hepinizi şeybülistam, kazasker yapacağım.

Karagöz - Sayıkla sayıkla koca çorbacı, leyleğin ömrü lâklâkla geçermiş, seninki de hık hıkla geçsin.

منه التوفيق

امام المسلمين اولان زید دوشمنک عموم مسلمین علیهنده موجب محو اولان -
تکالیف شدید سنی بلا ضرورت قبول ایله حقوق اسلامیه بی مدافعه دن عجزی
اظهاره مسلمینک مدافعه مجاهده لنده دوشمنه موافقه مسلمینک اقبال
وانتکاسنی موجب حرکانه فعلانیش و حرکات اخلالکارانه دوم و
اصراء و بعده اجنبی حمایه سینه التجا اید هرک مقام خلافتی ترک و فرایده
خلافدن بالفعل فراغت انتمکله شرعاً منحل اولور

الجواب ————— الله اعلم بالصواب اولور
مکتبه الفقیر عفی عنه العفی

بو صورتده حقوق و منافع اسلامیه بی حیانه مقام خلافت لایق برزانه
ارباب حل و عقد طرفدن بیعت اولمنق واجب اولورمی الجواب
الله اعلم اولور مکتبه الفقیر عفا عنه العفی

TBMM'de Vahdettin'in hilafetten uzaklaştırılmasını düşmanla işbirliğine bağlayan fetvanın orijinal metni. Altındaki bölüm, boşalan hilafet makamına TBMM'ce yeni bir seçim yapıp yapılamayacağı konusundaki kısımdır.

فتوای شیرینہ موجبہ انحلاعی قبول ایدندر لطفاً ایدر نی قابلد رسون !
 منفقاً قبول ایدندر کتاب رئیس ثانی

حضر

در حال انتخابی قبول ایدندر لطفاً ال قابلد رسون ! اکثریت عظیمه ایدر در حال انتخاب
 قبول ایدندر

افتم ، مقام خلافت اسلامیة چون وقوع بان انتخابه رایہ اکثریت ایدر یوزالتر
 یکی ذاندہ . معامہ تمام . یوز فرق سگزوات عبدالحجید افندی حضرتہ ، یکی ذاندہ الرحیم
 افندی ، اوج داسلم افندی . رای دیرشد . طغور ذات دہ شفقدر . بناء جلیہ یوز فرق
 سگزوات ایلمہ عبدالحجید افندی حضرتہ مقام معالی خلافت انتخاب ایدندر رئیس ثانی

حضر

حضر

TBMM riyaasetince yeni halife seçiminin ittifakla kabul edildiğini belirten
 zabıt ve seçimin sonuçları: Abdülmecit Efendi 148, Abdülrahim 2,
 Selim 3 oy almışlar, 9 kişi çekimser kalmıştır.

UYYM QURCUSTAN JENI T'URQ ƏLİFBASL
MƏRQƏZI KOMİTƏSİ

**ŞAM ÇƏRQƏS TƏ'LİM VƏ TƏ'AVUN CƏMIJJƏTİ
TƏRƏFİNDƏN KƏBYL EDİLƏCƏQ
ƏLİFBA MÜNƏSİBƏTİLƏ**

Tiflis 1927 il.

*Müslümanlarda Latin harfine geçişte Türkiye'den önceki girişimlerden biri:
"Umum Gürcistan Yeni Türk Elifbası Merkezi Komitesi'nin Şam Çerkes Talim
ve Taavün Cemiyeti tarafından kabul edilecek elifba münasebetiyle"
çıkardığı kitabın kapağı. (Tiflis 1927)*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قرآن شریف
تجوید

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُورَةُ الْاِنْفِصَارِ (آل عمران)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Kur'an'ın Türkçe çevrilmesinden dolayı büyük gürültü koparanların aynı dönemde diğer bir çok İslam toplumunun diline de çevrilmiş olmasıyla ilgilenmemeleri dikkati çeker. Solda 1924'de Madras'ta yayımlanan Tamilce Kur'an, sağda Dakka'da yayımlanan Bengali dilindebi.

CEYARA FINICIYYI

CAAYAAT W SUWAR

mav mcaddami men
SAYIID YAQL

C caloef	F fe
B be	V vo
P pe	Q qaaf
T te	L laam
T tabh	M miim
J iin	N nuun
X xe	H ha
K ke	W waaw
D daal	A a
D daad	A a
R re	I i
Z zayn	E e
Z zahh	E e
S sin	O o
S saad	U u (ou)
C cin	U u
Y yayn	Y ye
G gayn	
G ge (gué)	

CAJMAL Q ETUB EL Y AALAM

LEBNAAN

Mwadiiyyu biektasar b gelmi : en nebl . W' yensfehim meyna l gelmi b lafni la byiid : yaf yu t tabiyya, serkit censaani ma biynaani ya daimi, yayn biayrif icuuf el xala . . . traux la caahir el xala . . . Qalb biyetcattay, tjuuliyi, gelmi icuul el xayaati cahaamit xebb calil ma moasal la melha, w metl qasemmu l farax, el begra yax yvedduu fadiili, qan cablma yqurun ! Bass cahanm men ha l etyami cestebeaac el mxabbi (nexn 2000 sem C . M .) we l catul cennu l censaani baaci we l mayyit biycuum . W' cajmal el cajmal : dualtiyyat el makiuuc ya l Kaalié .

W' cuuwiha c ceyr bi cennu jamay sajrac leybaat el mayaan l yaadit tsammii el fann : teqraar, cekte-saar melaan, wjuud gelmi xadd gelmi yaymil mel zalzali, cesteplaal la t tabiyya metl qacenna l yanaasir bayda yam teklas b caurwal el qawon . . . W' bayd sax-bit sayf tenxaqa leggu xebb . Cayb yaac ya jabal bi xajm ej jamaal tayaakud, meri hajjabal, lafawru, na-daarit es sebx we t tmerjux ya l wjuud . W' yaakud ksuu-sun temuux el cemm l ma rudoaha ej jabal ez egir cella yawmt ec codda mayu la fawc .

Ec ceyr el finiki qaan yasa s saaxta, mcassasaar bayda la l yatani mawduuy yensfuwaan el bacar : er Ritawciyyi, l W' exdamyyi, nacl es satot el biykaatib ed dayni be r ranizel biykaatib el yayni, fstat ncaol yannu bayden cennu cactui cebteqaraat el censaani, je't aliya mne jjaamid ec aeffaaf la catufi ec cii faraagqitii yam

iduuf fii wjudaat sahati . Yenyin la ha s sabab, el gelmiib ha c ceyr bietnahhad .

L bayn cidayq mec nass qaamil mne n nsius elli ltaat . Taragna nacr ec cesaf la zarf iquun tsabbati fii mayaan l gelmaat . Qiafayma b ceyr : caa yaat w suwar beicuiha takayyulaat ec cayb el ktaray . b caw-wal ez zamaan, caqur el casqaar el qbiiri, l bayda yam telhum el tumuddum we tazawbiy be l wjuud .

Sayiid YAQL

Lübnan'da 1968'de yayımlanmış Sayid Yasi'n Latin harfleriyle Arapça kitabının kapağı ve bir sayfası. Bunun için özel hazırladığı 36 harfli alfabede Elif'in dışında dokuz sesli harf bulunması Arapçanın zayıf yanının neresi olduğunu gösteriyor.

Captain Hussein Raouf Bey,

Ex-President,

COUNCIL OF MINISTERS,

TURKEY.

SIR

WE, the Mussulmans of Calcutta, offer you a most cordial welcome on your visit to this town.

A worthy representative of a great race which for ages has carried aloft the banner of Islam and to the sovereigns of which the whole of the Muslim world has paid homage, you have gloriously fulfilled its traditions, and the world of Islam can never repay the debt of gratitude that it owes you for your services.

As the intrepid commander of the Hamidiyah during the Tripolitan and the Balkan Wars, when the world stood thrilled at the daring of your exploits, you have earned for yourself undying renown and given a glorious example of that high-souled courage and bravery which has, through the centuries, characterised the great heroes of Islam.

You have struggled for the emancipation of your country and for union and progress, you have served as its Minister of Marine, you have undergone privations and persecution, and it was in your time as the first elected Prime Minister of a great, glorious and independent Turkey, in whom the hopes of a rejuvenated nation, palpitating with new life and vigour were centred, that the delicate negotiations of the Lausanne Conference were completed. Supreme in courage, pre-eminent in patriotism, unflinching in sacrifices, noble in aspirations, simple in conduct, you will always remain a source of inspiration to the Muslim world; and we are proud indeed that you have honoured us with your presence and given us this opportunity of paying you our respects and giving expression to the great esteem and high regard in which we hold you.

We regret that your stay amongst us has been so short, and that your health does not permit you to prolong it. We pray that Allah will grant you health and long life and further opportunities of service for His greater glory and the glory of Islam.

We subscribe ourselves,

Your Humble Admirers,

THE MUSSULMANS OF CALCUTTA

CALCUTTA

Dated, 21st April, 1933.

*Rauf Bey (Orbay)
1933'de Hindistan'ı
ziyaret ettiğinde
büyük saygı ile
karşılanmıştır.
Balkan Savaşı,
İstiklal Savaşı
kahramanı,
Lozan'ı
gerçekleştiren
hükümetin
başbakanı olarak
övmüştür.
İslam dünyasına
katkıları saygıyla
anılmış, ama ne
M. Kemal'e
çekilmesi
ne de dini görüşleri
tartışma konusu
edilmiştir. Pakistan'ı
oluşturan kadrolar
Kemalist devrimler
karşısında daima
saygılı olmuşlardır.*

Atatürk'ün büyük bayranlarından İran Şahı Muhammed Rıza Haziran 1934'de Türkiye'yi ziyarette şapkalı ve başı açık kadrolarla karşılanmasını (yukardaki resmi, Erzurum'da) yadırgamıyordu, aksine kendisi de ülkesinde peçenin kalkması ve başlık tabusunu yıkmak için savaşım verdi. Ona saygısı sebebiyle Atatürk, Ankara'daki törenlerde onu ön plana çıkardı. (Altındaki resim)

ORHAN KOLOĞLU

1929 Kadınhan doğumlu.

Galatasaray Lisesi, İstanbul Üniversitesi

Gazetecilik Okulu mezunu, Strasbourg

Üniversitesi'nde doktora yaptı.

1947 yılında gazeteciliğe başladı.

Yurtdışında basın ataşelikleri ve

1974 ile 1978-1979'da Basın Yayın

Genel Müdürlüğü yaptı.

1978'den itibaren ülke ve

ülke dışında

üniversitelerde öğretim görevlisi

olarak çalıştı.

Tarih konularını içeren, yayınlanmış

31 kitabı ve 70 bilimsel

makalesi vardır.

TÜRK

9 789755 210391

İLETİSİM

7000003